

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DUYGU FİLLERİ

Esra İLTER

Doktora

Ankara, 2019

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DUYGU FİİLLERİ

Esra İLTER

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Doktora

Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

Esra İtter tarafından hazırlanan "Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri" başlıklı bu çalışma, 28.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

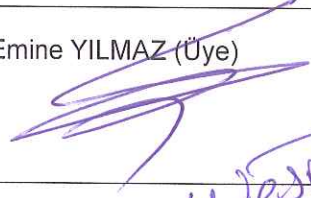

Prof. Dr. A. Melek ÖZYETGİN (Başkan)

Doç. Dr. Bülent GÜL (Danışman)

Prof. Dr. Emine YILMAZ (Üye)

Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN (Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Erkan HIRIK (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayımlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

28 / 08 / 2019

Esra İLTER

“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin deyam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. * Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* *Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Doç. Dr. Bülent GL** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Esra İLTER

ÖZET

İLTER, Esra. *Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri*, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Duygular dış dünyada yaşanan olayların insanların iç dünyasını nasıl etkilediklerini anlatırlar. Belli bir dönemin yaşantısının anlaşılabilmesi için o dönemde yaşayan insanların duygularının da anlaşılması gerekir. Duygular başta bireyseldir; fakat duyguların çıktıkları insanların diğer insanlarla olan ilişkilerini etkilediği için duygular dalga dalga yayılarak toplumun genel yaşantısını etkileyebilirler.

Duygular önce düşünceyle başlar ve düşünce ile duygu birbirlerini etkileyen kavramlardır. Bir kültürün düşünce sistemini etkili bir şekilde anlayıp değerlendirebilmek için o kültürün duygu sisteminin de anlaşılması gerekir.

Bu tezde 11.yy Türk insanının başta duygu, dolaylı olarak da düşünce sisteminin ortaya çıkarılmasına katkı sağlayabilmek amacıyla bu dönem eserlerinde tanıklanan duygu fiilleri anlam özelliklerine göre incelenmiştir. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tanıklanan duygu fiilleri taşıdıkları duygu özelliklerine göre gruplandırılarak semantik açıdan sınıflandırılmış, semantik özelliklerine göre sınıflandırılan duygu fiilleri etimolojik yönden incelenerek, bu fiillerin anlam özellikleri değerlendirilmiştir. Ayrıca bu fiillerde görülen metaforlar da ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Karahanlı Türkçesi, mental fiiller, duygu fiilleri, semantik sınıflama

ABSTRACT

İLTER, Esra. *Emotion Vers in Karahanlı Turkic*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2019.

Emotions describe how events in the outside world affect people's inner world. In order to understand the life of a certain period, the feelings of the people living in that period must also be understood. Emotions are primarily individualistic, but because the outputs of emotions affect people's relationships with other people, emotions can spread wave by wave and affect the general life of society.

Emotions start with thought first, and thoughts and emotions are concepts that affect each other. In order to be able to effectively understand and evaluate the thought system of a culture, the emotion system of that culture also needs to be understood.

In this thesis, in order to contribute to the emergence of the eleventh-century Turkish people's system of emotion and thought, the verbs of emotion described in the works of this period were examined according to their meaning characteristics. The verbs of emotion in the works of Karahanlı Turkish were grouped according to the characteristics of emotions and classified in semantic terms. Emotion verbs classified according to their semantic characteristics were examined in etymological terms and the meaning characteristics of these verbs were evaluated. In addition, metaphors seen in these verbs have also been tried to be revealed.

Keywords

Karahanlı Turkish, mental verbs, emotion verbs, semantic classification

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xx
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: DUYGU FİİLLERİ.....	6
1.1. DUYGU NEDİR?	6
1.2. MENTAL FİİLLER.....	15
1.3. DUYGU FİİLLERİ	17
1.4. DUYGU FİİLLERİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	17
1.4.1. Duygu Fiillerini Anlam Özelliklerine Göre İnceleyen Çalışmalar	18
1.4.2. Duygu Fiillerini Durum Gramerine Göre İnceleyen Çalışmalar	28
2. BÖLÜM: KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DUYGU FİİLLERİ	36
2.1. BİRİNCİL (TEMEL) DUYGU FİİLLERİ.....	36

2.1.1. Kızgınlık, Öfke İfade Eden Duygu Fiilleri	36
2.1.1.1. bulğa-	39
2.1.1.2. bulğan-	41
2.1.1.3. buş-	42
2.1.1.4. buş bol-	43
2.1.1.5. buşur-	44
2.1.1.6. eril-	45
2.1.1.7. ige-	46
2.1.1.8. igen-	47
2.1.1.9. iriglen-	48
2.1.1.10. kıdran-	49
2.1.1.11. kaç-	49
2.1.1.12. kaçış-	50
2.1.1.13. kaçıt-	50
2.1.1.14. katur-	51
2.1.1.15. kırğa-	52
2.1.1.16. kırğaş-	52
2.1.1.17. kırğat-	52
2.1.1.18. kız-	53
2.1.1.19. öçüktür-	53
2.1.1.20. öfkelen-	54
2.1.1.21. öpkele- /öpkele-	55
2.1.1.22. sarsıt-	55
2.1.1.23. telge-	56
2.1.1.24. telgen-	57
2.1.1.25. tersin-	57
2.1.2. Üzüntü, Pişmanlık İfade Eden Duygu Fiilleri	58
2.1.2.1. aç-	59
2.1.2.2. açığ bol-	62
2.1.2.3. açığ kıl-	63
2.1.2.4. açıt-	65
2.1.2.5. ağır kel-	66

2.1.2.6. ağır kıl-	67
2.1.2.7. ağrı-	68
2.1.2.8. ağrış-	70
2.1.2.9. ağrıt-	71
2.1.2.10. baş bol-	72
2.1.2.11. baş kıl-	73
2.1.2.12. başla-	74
2.1.2.13. bert-	75
2.1.2.14. emget-	76
2.1.2.15. esirge-/esirke-	77
2.1.2.16. esirgen-	78
2.1.2.17. ığla-	78
2.1.2.18. ığlaş-	79
2.1.2.19. kjl ağır bol-	79
2.1.2.20. krlan-	81
2.1.2.21. ks-	81
2.1.2.22. muğad-	82
2.1.2.23. muğal-	83
2.1.2.24. muğuğ-	83
2.1.2.25. oxsın-	85
2.1.2.26. kn-	85
2.1.2.27. kn bol-	86
2.1.2.28. kn kıl-	86
2.1.2.29. kndr-	87
2.1.2.29. samsıt-	87
2.1.2.30. sı-	88
2.1.2.31. sığta-	89
2.1.2.32. sığtat- / sıxtat-	90
2.1.2.33. sın-	90
2.1.2.34. sıxtaş-	91
2.1.2.35. tartış-	92
2.1.2.36. z-	93
2.1.2.37. yavrı-	93
2.1.3. Korku İfade Eden Duygu Fiilleri	94

2.1.3.1. ayın-.....	96
2.1.3.2. ayman-.....	97
2.1.3.3. bel-.....	98
2.1.3.4. belinle-.....	98
2.1.3.5. esirke-.....	100
2.1.3.6. kork-.....	101
2.1.3.7. korkıt-/korkut-.....	103
2.1.3.8. korkun-.....	104
2.1.3.9. korkuş-.....	104
2.1.3.10. korkutul- / korkıtul-.....	104
2.1.3.11. ürk-.....	105
2.1.3.12. ürkül-.....	106
2.1.3.13. ürküt-.....	106
2.1.4. Zevk, Mutluluk, Sevinç İfade Eden Duygu Fiilleri.....	107
2.1.4.1. açıl-.....	109
2.1.4.2. avın-.....	110
2.1.4.3. başın kökke tegür-.....	113
2.1.4.4. iki göz su iç-.....	113
2.1.4.5. kıçur-.....	114
2.1.4.6. kınış-.....	115
2.1.4.7. kızart-.....	115
2.1.4.8. kızıl bol-.....	116
2.1.4.9. kızıl kıl-.....	117
2.1.4.10. köz yaru-.....	118
2.1.4.11. kül-.....	118
2.1.4.12. külçir-.....	119
2.1.4.13. külsir-.....	121
2.1.4.14. külümsin-.....	121
2.1.4.15. külüş-.....	122
2.1.4.16. sevin- / sevün-.....	122
2.1.4.17. sevindür-.....	124
2.1.4.18. sevinç / sevünç kıl-.....	125
2.1.4.19. suvlan-.....	126

2.1.4.20. yaru-	126
2.1.4.21. yarut-	128
2.1.4.22. yaşu-	129
2.1.4.23. yiriş-	130
2.1.5. Sevgi İfade Eden Duygu Fiilleri	130
2.1.5.1. aşuk-	132
2.1.5.2. bağır bir-	133
2.1.5.3. bağırsak bol-	134
2.1.5.4. bağırsak bulun-	135
2.1.5.5. köñül ba-	137
2.1.5.6. köñül bağla-	139
2.1.5.7. köñül bir-	140
2.1.5.8. köñül(ke/ge) sıg-	140
2.1.5.9. küse-	142
2.1.5.10. isi-	142
2.1.5.11. isin-	143
2.1.5.12. isit-	144
2.1.5.13. özel-	145
2.1.5.14. sev-	146
2.1.5.15. sevit-	147
2.1.5.16. sevtür-/ sevdür-	148
2.1.5.17. sevül- /sevil-	148
2.1.5.18. siñ-	149
2.1.5.19. tartın-	150
2.1.5.20. soyurқа-/suyurқа-	151
2.1.6. Şaşkınlık İfade Eden Duygu Fiilleri	151
2.1.6.1. adıkla- / adukla-	154
2.1.6.2. eñ-	155
2.1.6.3. eñit-	156
2.1.6.4. eñtür-	156
2.1.6.5. tañırқа-	157
2.1.6.6. tañla-	158

2.1.6.7. tañlaş-	159
2.1.6.8. tañlat-	160
2.1.7. Tiksinme, Beğenmeme İfade Eden Duygu Fiilleri	160
2.1.7.1. tumlı-	163
2.1.7.2. tumlıt-	164
2.1.7.3. yir-	165
2.1.7.4. yirgür-	166
2.1.7.5. yiril-	167
2.2. İKİNCİL DUYGU FİİLLERİ	167
2.2.1. Utanç İfade Eden Duygu Fiilleri	167
2.2.1.1. eymen-	170
2.2.1.2. ır bol-	171
2.2.1.3. meñiz al kıl-	171
2.2.1.4. turkığlan-	172
2.2.1.5. utan- /uvtan-	173
2.2.1.6. uvut bol-	173
2.2.1.7. uvutğar-	174
2.2.1.8. uvutlan-	174
2.2.1.9. uvutluğ kıl-	175
2.2.1.10. uyad- /uyat-	175
2.2.1.11. uyal-	177
2.2.1.12. yaçan-	177
2.2.2. Affetme, Merhamet Etme, Acıma İfade Eden Duygu Fiilleri	178
2.2.2.1. ‘afv kıl-	181
2.2.2.2. bağırsaklık tut-	182
2.2.2.3. bağışla-	182
2.2.2.4. ertür-	184
2.2.2.5. keçür-	185
2.2.2.6. soyurka- / suyurka-	187
2.2.2.7. yarlıka-	188
2.2.3. Arzu, İstek İfade Eden Duygu Fiilleri	190

2.3.3.1. Fiiller	192
2.3.3.1.1. ārzū kııl-	192
2.3.3.1.2. ārzū kıol-.....	193
2.3.3.1.3. ārzūla-.....	194
2.3.3.1.4. aşuk-	195
2.3.3.1.5. bargum/bargusı kel-.....	196
2.3.3.1.6. kelgir-	197
2.3.3.1.7. kıol-	197
2.3.3.1.8. kıoltur-	199
2.3.3.1.9. kıolun-	199
2.3.3.1.10. kıoluş-.....	200
2.3.3.1.11. küse-	200
2.3.3.1.12. küset-	201
2.3.3.1.13. küşeş-.....	202
2.3.3.1.14. östük- /üstik-.....	202
2.3.3.1.15. özel-	203
2.3.3.1.16. sev-	203
2.3.3.1.17. sukılan-	204
2.3.3.1.18. tile-	205
2.3.3.1.19. tilen-	207
2.3.3.1.20. tilet-	208
2.3.3.2. +sA- Eki İle Yapılan İstek Fiilleri.....	208
2.3.3.2.1. aşsa-	210
2.3.3.2.2. bağırsa-	210
2.3.3.2.3. balıkısa-	210
2.3.3.2.4. çeniştürükse-.....	211
2.3.3.2.5. egirse-	211
2.3.3.2.6. erükse-	212
2.3.3.2.7. erseklen-	212
2.3.3.2.8. etse-	212
2.3.3.2.9. etset-	213
2.3.3.2.10. evse-	213
2.3.3.2.11. evset-	213
2.3.3.2.12. kağınsa-	214

2.3.3.2.13. kökse-	214
2.3.3.2.14. kurutsa-	214
2.3.3.2.15. ölügse-	215
2.3.3.2.16. suvsa-	215
2.3.3.2.17. suvsat-	216
2.3.3.2.18. uluğsa-	216
2.3.3.2.19. yağsa-	217
2.3.3.2.20. yükse-	217
2.3.3.3. -(X)gsA- Eki İle Yapılan İstek Fiilleri	217
2.3.3.3.1. açığsa-	218
2.3.3.3.2. alığsa-	219
2.3.3.3.3. barığsa-	219
2.3.3.3.4. berigse-	219
2.3.3.3.5. biligse-	220
2.3.3.3.6. keligse-/kelise-	220
2.3.3.3.7. kirigse-	221
2.3.3.3.8. körügse-	221
2.3.3.3.9. satığsa-	221
2.3.3.3.10. tatığsa-	222
2.3.3.3.11. turuğsa-	222
2.3.3.4. -sA- (<(X)sA- <(X)gsA-) Eki İle Yapılan İstek Fiilleri	222
2.3.3.4.1. açsa-	223
2.3.3.4.2. ağ(1)sa-	224
2.3.3.4.3. al(1)sa-	224
2.3.3.4.4. aş(1)sa-	224
2.3.3.4.5. aşsat-	225
2.3.3.4.6. atsa-	225
2.3.3.4.7. çapsa-	225
2.3.3.4.8. egir(i)se-	226
2.3.3.4.9. eg(i)se-	226
2.3.3.4.10. em(i)se-	226
2.3.3.4.11. ıd(1)sa-	227
2.3.3.4.12. ıl(1)sa-	227
2.3.3.4.13. iç(i)se-	227

2.3.3.4.14. it(i)se-	228
2.3.3.4.15. iv(i)se-	228
2.3.3.4.16. kapsa-	228
2.3.3.4.17. keçset-.....	229
2.3.3.4.18. keçürse-	229
2.3.3.4.19. kedürse-	230
2.3.3.4.20. kirtkinse-.....	230
2.3.3.4.21. kop(u)sa-.....	230
2.3.3.4.22. kör(ü)se-	231
2.3.3.4.23. kötürse-.....	231
2.3.3.4.24. okıt(ı)sa-	231
2.3.3.4.25. öğit(i)se-	232
2.3.3.4.26. öğ(ü)se-.....	232
2.3.3.4.27. öl(ü)se-	232
2.3.3.4.28.öp(ü)se-.....	233
2.3.3.4.29. öt(ü)se-	233
2.3.3.4.30. sat(ı)sa-	233
2.3.3.4.31. sür(i)se-.....	234
2.3.3.4.32. uçursa-	234
2.3.3.4.33. uķ(u)sa-.....	235
2.3.3.4.34. ur(u)sa-	235
2.3.3.4.35. üg(ü)se-.....	235
2.3.3.4.36. üz(ü)se-.....	236
2.3.3.4.37. yad(ı)sa-.....	236
2.3.3.4.38. yap(ı)sa-.....	236
2.3.3.4.39. yaş(ı)sa-	237
2.3.3.4.40. yat(ı)sa-.....	237
2.3.3.4.41. yazsa-.....	237
2.3.3.4.42. ye(yi)se-.....	238
2.3.3.4.43. yık(ı)sa-	238
2.3.3.4.44. yit(i)se-	238
2.3.3.4.45. yod(ı)sa-	239
2.3.3.4.46. yuv(u)sa-.....	239
2.2.4. Kaygı İfade Eden Duygu Fiilleri	239

2.2.4.1. bulğamak kıl-.....	242
2.2.4.2. kadğulan-	243
2.2.4.3. kadğu kıl-.....	243
2.2.4.4. kadğuluğ bol-.....	244
2.2.4.5. kadğuluğ kıl-	244
2.2.4.6. kadğur-/kayğur-	245
2.2.4.7. kadğurt-/kayğurt-.....	247
2.2.5. Kıskançlık, Haset İfade Eden Duygu Fiilleri.....	248
2.2.5.1. tepse-/tepze-	250
2.2.5.2. tepset-/tepzet-	252
2.2.5.3. tepzeş-.....	253
2.2.5.4. tapsula-	253
2.2.5.5. künile-.....	254
2.2.6. Huzur, Sakinlik, Rahatlama İfade Eden Duygu Fiilleri.....	255
2.2.6.1. amul bol-	256
2.2.6.2. amrul- /amrıl-	257
2.2.6.3. amulluk kıl-	258
2.2.6.4. amurt-	258
2.2.6.5. inçrün-	259
2.2.6.6. inç bol-.....	260
2.2.6.7. inçlen-.....	260
2.2.6.8. yumşa-	261
2.2.6.9. yumşaklan-	262
2.2.7. Sıkılma, Yorulma, Tükenme İfade Eden Duygu Fiilleri	263
2.2.7.1. alk-.....	263
2.2.7.2. ar-	265
2.2.7.3. buş-	266
2.2.7.4. emgen-	267
2.2.7.5. emgeş-	267
2.2.7.6. ir-	268
2.2.7.7. irik-	269
2.2.7.8. tarın-	269

2.2.7.9. taru-	270
3. BÖLÜM: KARAHANLI TÜRKÇESİNDEKİ DUYGU FİİLLERİNİN METAFORİK KULLANIMLARI	271
3.1. BİRİNCİL (TEMEL) DUYGU FİİLLERİ İLE İLGİLİ METAFORLAR	272
3.1.1. Kızgınlık, Öfke İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	272
3.1.1.1. Öfkelenmek Duyguları Karıştırmaktır (Öfkelenmek Duyguların Altını Üstüne Getirmektir)	272
3.1.1.2. Öfkelenmek Rahatsız Olmaktır	273
3.1.1.3. Öfkelenmek Yüzü Karartmaktır	273
3.1.1.4. Öfkeli İnsan Arslandır	274
3.1.1.5. Öfkeli Olmak Akılsız Olmaktır	274
3.1.1.6. İnatlaşmak Kafa Kafaya Gelmektir, Kafa Tutmaktır	274
3.1.1.7. Öfkelenmek Keskinleşmektir	275
3.1.1.8. Duygusuzlaştırmak Sertleştirmektir	275
3.1.1.9. Öfkelenmek Kırımızı Olmaktır, Öfkelenmek Kızarmaktır	276
3.1.1.10. Öfke Ciğerdedir	276
3.1.1.11. Kızmak Ters Davranmaktır	277
3.1.2. Üzüntü, Pişmanlık İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	278
3.1.2.1. Üzüntü Acıdır, Üzülmek Acı Olmaktır	278
3.1.2.2. Üzüntü Ateştir, Üzülmek Yanmaktır	279
3.1.2.3. Üzmek Acıtmaktır	279
3.1.2.4. Üzmek Ağrıtmaktır	280
3.1.2.5. Üzmek Yakmaktır	281
3.1.2.6. Olumsuz Duygular Yüktür, Üzülmek Yüktür, Üzülmek Ağırılık Taşımaktır, Üzüntü Ağırdır	281
3.1.2.7. Üzmek Yüktür, Üzmek Ağırılık Vermektir, Üzüntü Ağırdır	282
3.1.2.8. Üzüntü Yaradır, Üzülmek Yaralanmaktır	283
3.1.2.9. Üzüntü Yaradır, Üzmek Yaralamaktır	283
3.1.2.10. Üzülmek Kayıp, Zarar Olarak Görmektir	284
3.1.2.11. Ümitsiz Olmak Çok Zor Durumda Kalmaktır	285
3.1.2.12. Üzmek Kırmaktır	285
3.1.2.13. Üzülmek Kırılmaktır	286

3.1.2.14. Üzmek Parçalamaktır	286
3.1.2.15. Üzmek Zayıflatmaktır	287
3.1.3. Korku İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	287
3.1.3.1. Korkmak Kaçmaktır, Korkmak Gitmektir	287
3.1.3.2. Korkutmak Kaçırmaktır	288
3.1.4. Zevk, Mutluluk, Sevinç İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	288
3.1.4.1. Ferahlamak İçin Açılmasıdır	288
3.1.4.2. Mutlu Olmak Yükselmektir, Mutlu Etmek Yükseltmektir, Mutluluk Yukarıdadır.....	289
3.1.4.3. Mutlu Olmak Yüzün Kızarmasıdır, Mutlu Etmek Yüzü Kızırtmaktır	289
3.1.4.4. Mutlu Olmak Parlamaktır, Mutlu Olmak Gözün/ Yüzün Parlamasıdır, Mutlu Etmek Yüzü/Gözü Parlatmaktır, Mutluluk Güneştir, Mutluluk Parlaktır	290
3.1.4.5. Mutlu Olmak Kendini Sevmektir, Mutlu Etmek Kendini Sevdirmektir	293
3.1.4.6. Gülümsemek Dişlerini (Ağzını) İkiye Ayırmaktır	293
3.1.5. Sevgi İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	294
3.1.5.1. Sevgi Bağdır, Sevmek Bağlamaktır, Sevmek Bağlanmaktır.....	294
3.1.5.2. Samimi Olmak İçten Davranmaktır (Samimi Olmak İçini Açmaktır) .	295
3.1.5.3. Gönülden Bağlı Olmak İçten Davranmaktır	295
3.1.5.4. Merhamet Göstermek İçten Davranmaktır.....	296
3.1.5.5. Sevmek Gönül Vermektir.....	296
3.1.5.6. Sevmek Isınmaktır.....	297
3.1.5.7. Sevdirmek Isıtmaktır	297
3.1.5.8. Özlemek İstemektir	298
3.1.5.9. İstemek Sevmektir.....	299
3.1.5.10. Sevmek Gönüle Sığmaktır, Girmektir.....	299
3.1.5.11. Beğenmek Özümsemektir, İçine İşlemektir	299
3.1.6. Şaşkınlık İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	300
3.1.6.1. Şaşırmak Bilmemektir, Şaşırmak Garip Bulmaktır.....	300
3.1.6.2. Şaşırmak Akli Gitmektir	300
3.1.6.3. Şaşırtmak Aklını Almaktır	301

3.1.6.4. Şaşırarak Gözü Açık Kalmaktır	301
3.1.7. Tiksinme, Beğenmeme İfade Eden Fiillerdeki Metaforlar	302
3.1.7.1. Nefret Etmek Soğumaktır.....	302
3.1.7.2. Nefret Ettirmek Soğutmaktır	303
3.2. İKİNCİL DUYGU FİİLLERİ İLE İLGİLİ METAFORLAR	303
3.2.1. Utanç İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar.....	303
3.2.1.1. Utanmak Yüzü Kızarmaktır, Utandırmak Yüzünü Kızartmaktır	303
3.2.2. Affetme, Merhamet Etme, Acıma İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	304
3.2.2.1. Affetmek Merhamet Etmektir	304
3.2.2.2. Affetmek Vermektir	304
3.2.2.3. Affetmek Geçirmektir, Sonlandırmaktır	305
3.2.3. Arzu, İstek İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	306
3.2.3.1. İstemek Sahiplenmektir.....	306
3.2.3.2. Özlemek İstemektir	306
3.2.3.3. İstemek Ümitlenmektir, İstetmek Ümitlendirmektir	307
3.2.3.4. İstemek Kendine Almaktır	307
3.2.3.5. İstemek Sevmektir.....	308
3.2.3.6. İstemek Hırslanmaktır	308
3.2.3.7. İstemek (İstenen Şeyi) Düşünmektir	308
3.2.3.8. İstemek Aramaktır	309
3.2.3.9. İstetmek Aratmaktır.....	309
3.2.4. Kaygı İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	310
3.2.4.1. Kaygılanmak Duyguların Karışmasıdır, Kaygılandırmak Duyguları Karıştırmaktır	310
3.2.5. Kıskançlık, Haset İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar.....	310
3.2.5.1. Haset Etmek Verici Olmamaktır, Haset Etmek Çorak Olmaktır	310
3.2.6. Huzur, Sakinlik, Rahatlama İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar..	311
3.2.6.1. Sakinleşmek Yumuşamaktır.....	311
3.2.7. Sıkılma, Yorulma, Tükenme İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar	312

3.2.7.1. Tükenmek Bitmektir	312
3.2.7.2. Yorulmak Acı Çekmektir	313
3.2.7.3. Sıkılmak Daralmaktır	313
3.3. DUYGU FİİLLERİ VE METAFORLARININ TABLODA GÖSTERİMİ	314
SONUÇ	338
KAYNAKÇA	350
EK 1. Orijinallik Raporu	357
EK 2. Tez Çalışması Etik Komisyon Muafiyeti Formu	358

KISALTMALAR

AH	Atabetü'l- Hakâyık
AY	Altun Yaruk
BK	Bilge Kağan
BT XIII	Berliner Turfantexte
Chuas	Chuastuānift
DKPAMp	Daşakarmapathâvadânamâlâ (Masahiro Shōgaito- Lilia Tugusheva-Setsu Furishiro
DLT	Divanü Lugati't- Türk
ED	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
H	Heilkunde
Hüen-ts	Hüen-tsang
IB	Irk Bitig
Ih 2	İhe Hüşotu Yazıtı
İKPÖ	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
KB	Kutadgu Bilig
KT	Karahanlı Türkçesi
KT	Kül Tigin
M	Manichaena
Maitr	Maytrisimit
MK	Kaşgarlı Mahmut
OT	Orhon Türkçesi

OY	Orhon Yazıtları
Suci	Süci Yazıtı
Ş	Şine Usu Yazıtı
TIEM 73	Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nu: 73
Ton	Tonyukuk Yazıtı
TS	Türkçe Sözlük
TT	Turfantexte
TuoLuoNi	Die Uigurische Übersetzung des Apokryphen Sūtras
U	Uigurica
USp	Uigurische Sprachdenkmeler
UT	Uygur Türkçesi
Üİ	Üç İtigsizler

GİRİŞ

KONU

Psikologlar, insanların kendilerini tanıyıp geliştirebilmeleri için duygularını tanımlarının ve anlamlandırmalarının gerekli olduğunu düşünürler. İnsanların bir arada yaşamasıyla oluşan toplumları tanıyabilmek için de o toplumun duygularının anlaşılması gerekir.

Önce insanın sonra da toplumun davranışlarını, yaşamını, kültürünü ve geleceğini etkileyen duyguların bazıları doğuştandır bazıları ise yaşanan çevrenin düşünce yapısının etkisi ile sonradan öğrenilir.

Bazı duyguların doğuştan geldikleri ve evrensel oldukları araştırmacılar tarafından genel kabul görmüş olsa da bazı duyguların da toplumdan topluma, kültürden kültüre ve zamandan zamana değişiklik gösterdikleri görülmektedir.

Duygular dış dünyada yaşanan olayların insanların iç dünyasını nasıl etkilediklerini anlatır. Belli bir dönemin yaşantısının anlaşılabilmesi için o dönemde yaşayan insanların duygularının da anlaşılması gerekir. Duygular başta bireyseldir; fakat duyguların çıktıkları insanların diğer insanlarla olan ilişkilerini etkilediği için duygular dalga dalga yayılarak toplumun genel yaşantısını etkileyebilirler.

Hazırlanan bu tezle 11.yy Türk insanının hangi duyguları hissettikleri, hangi duyguları olumlu hangi duyguları olumsuz olarak algıladıkları, nelere sevinip nelerle mutlu oldukları, hangi olaylara üzüldükleri, nasıl durumlar karşısında utanç duydukları, öfkelerini nasıl gösterdikleri, sevgilerini nasıl ifade ettikleri, korkularının ve kaygılarının neler olduğu, hangi durumlara şaşırdıkları, neleri affedip neleri affedemedikleri, arzu ve isteklerinin neler olduğu ve hissettikleri bu duyguları hangi fiillerle ifade ettikleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Çalışma duygular, duygu ifade eden fiiller, duygu fiillerinin özellikleri, duygu fiilleri hakkında yapılan çalışmalar ve duygu fiillerinin sınıflandırılması hakkında bilgi verecektir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tanıklanan duygu fiilleri taşıdıkları duygu özelliklerine göre gruplandırılarak semantik açıdan sınıflandırılacak, semantik özelliklerine göre sınıflandırılan duygu fiilleri etimolojik yönden incelenecek ve bu fiillerin anlam özellikleri değerlendirilecektir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tanıklanan duygu fiillerinin yansıttığı duyguların kültürel arka planı, ortaya çıkma sebepleri, oluşumlarını etkileyen faktörler, deneyimciyi ne derece etkiledikleri ve ne gibi fizyolojik belirtileri ortaya çıkardıkları gibi hususlar incelenecektir.

Tanıklanan duygu fiillerinin hangi dönemden itibaren yazılı kaynaklarda görülmeye başladıkları ve tanıklandıkları metinlerde hangi anlamları karşıladıkları tespit edilecektir.

Tespit edilen duygu fiillerinin temel anlamları ile bir duygu değeri taşıyıp taşımadıkları, eğer fiil temel anlamı ile bir duygu değeri taşımıyorsa nasıl bir anlam genişlemesi göstererek bir duygu değeri taşımaya başladığı gibi konular ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Ayrıca Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tanıklanan duygu fiillerinin metaforik bir alt yapısı olup olmadığı, varsa bu metaforların nasıl oluştuğu ve duygu fiillerinin hangi metaforlarla ifade edildikleri de belirlenecektir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerindeki duygu fiillerini anlambilimsel açıdan inceleyen bu çalışma, Türkçenin başka bir dönemindeki duygu fiillerini incelemek isteyen bir araştırmacı için kaynak olabilecek ve gerektiğinde iki dönemin duygu fiillerinin karşılaştırılabilmesi için veri sunacaktır.

Türkiye’de fiilleri anlambilimsel açıdan inceleyen çalışmaların sayısı sınırlıdır. Hazırlanan bu tez bu alandaki boşluğu doldurmasa da bunun gerçekleşmesi için bir adımdır ve bundan sonra yapılabilecek anlamsal çalışmalar için yol gösterici olabilecek niteliktedir.

AMAÇ

Bir dili temsil eden en temel sözcük türlerinden biri fiillerdir. Fiillerin en önemli özellikleri dizim kurucu öge olmalarıdır. Yani fiiller bir cümlede dilbilimsel bileşenin asıl ögesini oluştururlar ve dilbilimsel teorilerin merkezindedirler. Özellikle Türkçede cümle yapısının asıl ögesinin fiil olması, fiiller hakkında daha detaylı çalışmalar yapılmasını gerektirmektedir.

Fiiller içerisinde de bir kültürün düşünce yapısını anlamamıza yardımcı olan mental fiiller incelenmesi gereken fiillerdir. Türkiye’de genel olarak *duyu*, *duygu*, *anı* ve *uslamlama* ve *açıklama* fiilleri (Yaylagül, 2005, s. 24-48) olarak dört grupta incelenen mental fiillerin bir alt grubunu oluşturan *duygu fiilleri* bir dili konuşanların düşünce yapısını anlamak noktasında önemli bir yere sahip olan fiillerdir. Bir kültürün düşünce sistemini etkili bir şekilde anlayıp değerlendirebilmek için o kültürün duygu sisteminin de anlaşılması gerekir. Duygular önce düşünceyle başlar ve düşünce ile duygu birbirlerini etkileyen kavramlardır. Bu sebeple duyguyu düşünceden ayırmak mümkün değildir.

Bu tezin genel amacı Karahanlı Türkçesi söz varlığındaki duygu fiillerinden hareketle dönemin duygu betimlemesini ortaya çıkarmaktır. Bu genel amaca ulaşabilmemizi sağlayacak diğer yan amaçlar ise şunlardır:

1. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde kullanılan duygu fiillerinin tespit edilmesi,
2. Tespit edilen duygu fiillerinin duygu alanına göre sınıflandırılması,
3. Sıralama içerisinde yerini alan fiillerin etimolojik açıdan incelenmesi,
4. Tanımlanan duygu fiillerinin temel anlamlarıyla mı yoksa değişmiş anlamlarıyla mı duygu değeri taşıdıklarının tespit edilmesi,
5. Duygu fiillerinin anlam özelliklerinin tanımlandıkları metnin bağlamına göre ortaya çıkarılıp değerlendirilmesi,
6. Tanımlanan duygu fiillerinin genel anlamsal özelliklerinin belirlenmesi,

7. Karahanlı Türkçesi eserlerindeki duygu fiillerinin metaforik altyapılarının olup olmadığının tespit edilmesi ve bu dönemdeki duygu fiilleri ile ilgili metaforların ortaya çıkarılması.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Karahanlı Türkçesinde Duygu Fiilleri başlıklı tezimizin kaynak metinleri Karahanlı Türkçesi dönemi yazılı eserleri olan Mahmud el- Kâşgarî'nin *Divanü Lugati 't- Türk'ü*, Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig'i*, Edib Ahmet Yükneki'nin *Atabetü'l-Hakâyık'ı* ve TİEM 73'te kayıtlı *Satırasası Kuran Tercümesidir*.

Dönemin önemli bu dört büyük eserinde geçen duygu fiilleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Duygu fiilleri tespit edilirken öncelikle fiilin anlamının duygu değeri taşıyıp taşımadığına dikkat edilmiştir. Temel anlamı ile bir duygu değeri taşımayan bir fiil cümlenin bağlamında bir duygu ifade ediyorsa bu fiil, bir duygu fiili olarak kabul edilmiştir. Kök haliyle bir duygu değeri taşıdığı halde aldığı eklerle duygu değerini kaybetmiş olan fiiller duygu fiili olarak değerlendirilmemiştir. Kök haliyle duygu değeri taşımayıp aldığı eklerle türedikten sonra duygu ifade etmeye başlayan fiiller ise duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Aynı kökten gelip çatı ekleriyle türetilen fiiller de duygu değeri taşıması hâlinde ayrı bir fiil olarak değerlendirilmiştir.

Hazırladığımız bu tez Karahanlı Türkçesi eserlerindeki duygu fiillerinin anlam özelliklerini incelemektedir. Fiillerin anlam özellikleri incelenmeden önce fiillerin temel anlamlarının tespit edilebilmesi için kısa bir etimolojik bilgi verilmiştir. İnceleme yapılırken duygu fiillerinde görülen metaforlarla da duygu fiillerinin anlam özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır. Fakat dönemin tüm duygu metaforlarının incelenmesi bu tezin kapsamı dışındadır. Bu tezde yalnızca duygu ifade eden fiillerde görülen metaforlar ele alınmıştır.

YÖNTEM

Karahanlı Türkçesi eserlerindeki duygu fiilleri tespit edilirken fiillerin sözlük anlamları değil tanıklandıkları metnin bağlamına göre kazandıkları anlam esas alınmıştır. Böylelikle temel anlamı ile duygu değeri taşımayan pek çok fiilin metin içerisinde kazandığı anlam ile bir duygu fiili olduğu ortaya çıkarılmıştır. Tespit edilen duygu

fiilleri taşıdıkları duygu değerine göre sınıflandırılmıştır. Sınıflandırma yapılırken psikologların ortak noktada buldukları sekiz temel duygu (öfke, keder, korku, sevinç, sevgi, şaşkınlık, tiksinti, utanç) esas alınmış ve bu duygular birincil duygular olarak değerlendirilmiştir. Bu sekiz temel duygunun dışında kalan duygular da benzer duygu ve anlam özelliklerine göre sınıflandırılıp ikincil duygular olarak değerlendirilmiştir. Böylece daha önce yapılan herhangi bir duygu sınıflamasına birebir bağlı kalınmayarak Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen duygu fiillerinin özelliklerinden yola çıkılarak yeni bir sınıflandırma oluşturulmuştur.

Her bir gruptaki duygu fiilleri ayrı ayrı incelenmeden önce grubun adını oluşturan ortak duygu hakkında bilgi verilmiştir. Bu duygunun belirgin özelliklerinin neler olduğu, nasıl ortaya çıktığı, etkisi altına aldığı kişi üzerinde ne gibi fizyolojik ve psikolojik değişikliklere sebep olduğu gibi konularda bilgi verilmiştir.

Grupları oluşturan fiiller alfabetik sıraya göre yerleştirilmiştir. Bu fiiller incelenirken öncelikle söz konusu fiilin metinden hareketle ortaya çıkarılan anlamı söylenmiştir. Daha sonra fiil hakkında kısa bir etimolojik bilgi verilmiştir. Etimolojik bilgi verilirken Clauson'un sözlüğü (An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish) kullanılmıştır. Etimolojik bilgidен sonra fiilin Karahanlı Türkçesi döneminden önce tanıklanıp tanıklanmadığı gösterilmiş, eğer tanıklandıysa fiilin Orhon ya da Uygur Türkçesi döneminde duygu değeri taşıyıp taşımadığı söylenmiştir.

Fiilin art zamanlı incelemesinin yapılmasından sonra Karahanlı Türkçesi eserlerinde tanıklandığı örnek cümleler verilmiştir. Bu örnek cümlelerden hareketle söz konusu duygu fiilinin anlam özellikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Duygu fiilinin yansıttığı duygunun ne olduğu, bu duygunun nasıl ortaya çıktığı, kişiyi nasıl etkilediği gibi konular verilen örnek cümleden anlaşılmaya çalışılmış, eğer mevcut cümle bunları anlamak için yeterli olmuyorsa önceki ve sonraki cümlelere gidilmiş, bu da yeterli olmuyorsa hikâyenin geneline bakılmıştır. Fiilin duygu değeri incelendikten sonra metaforik bir kullanımı olup olmadığı incelenmiş ve varsa metafor cümlesi ortaya çıkarılmıştır.

1. BÖLÜM: DUYGU FİİLLERİ

Tezin bu bölümünde duyguların genel görünümü hakkında bilgi verilecektir. Duygu nedir? Duygu fiili nedir? Duygu fiilleri hakkında nasıl çalışmalar yapılmıştır? gibi sorulara bu bölümde cevap verilmeye çalışılacaktır.

1.1. DUYGU NEDİR?

Hayatımızın her anında etkili olan, bizi değiştiren, geliştiren, yönlendiren duygularımız tarih boyunca merak uyandırmış ve çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Başlarda ne oldukları tam olarak idrak edilemeyen, psikolojik mi yoksa fizyolojik mi oldukları hakkında fikir yürütülemeyen duygularımız tarihsel süreç içerisinde yapılan incelemeler, testler sonrasında genel kabul edilebilir formlara ulaşmıştır. Terim konusunda çeşitli kullanımlara sahip olsa da araştırmacıların çoğu *duygu* terimiyle aynı şeyi anlamakta ve ifade etmektedir.

Duygular Sözlüğü'nde Tiffany Watt Smith (2018) duygularla ilgili yapılan ilk çalışmalardan bahseder. Burada verdiği bilgiler özetle şu şekildedir: 1830'a kadar kimse duyguları gerçekten hissetmiyordu. Bu zamana kadar duygular yerine “tutkular, ruh kazaları, ahlaki hisler” gibi başka şeyler hissediliyordu. Antik Yunan'da isyankâr öfkeyi hastalıklı bir rüzgârın getirdiğine inanılıyor, çölde yaşayan Hristiyanlar can sıkıntısının kötü niyetli şeytanlar tarafından ruha yerleştirildiğini düşünüyorlardı. İslam dünyasından yayılan ve Rönesans döneminde saray doktorlarının geliştirdiği, vücut sıvılarına dayalı tıp kuramına göre her insanda dört temel maddenin kurduğu bir denge vardı: kan, sarı safra, siyah safra ve balgam. Bu sıvıların insanın karakterini ve ruh halini belirlediğine inanılıyordu. Duygu kavramının modern algısının kökleri 17. yüzyılın ortasında deneysel bilimin doğuşuna dayanmaktadır. 19. yüzyılın başında filozof Thomas Brown bedenini yeni algısı için yeni sözcükler gerektiğini öne sürmüş ve *emotion* (duygu) sözcüğünü önermiştir. Terim Fransızca *émotion* sözcüğünden gelmektedir. Bu yeni sözcüğün icadı hisler dünyasına yeni bir yaklaşım anlamına geliyordu. Deney ve anatomik araştırmalara odaklanan bu yaklaşım sıkılmış dişler, akan gözyaşları, titremeler, büyüyen gözler gibi gözlemlenebilir tepkileri içeriyordu. 1930'larda Darwin duyguları ciddi ve bilimsel anlamda dikkate değer bir konu olarak

gördü. Dünyanın dört bir ucundaki misyonerlere ve kaşiflere karşılaştıkları yerel halkların keder ya da heyecan gibi duyguları nasıl ifade ettiklerini soran anketler yolluyordu. Kendisi üzerinde deneyler yapıp gülümsediğinde ya da titrediğinde hangi kaslarını kullandığını belirlemeye çalışıyordu. 1872’de bulgularını *İnsan ve Hayvanlarda Beden Dili* adlı kitabında yayımladı ve duyguların milyonlarca yıldır devam eden evrim süreçlerinin sonucu olduğunu iddia etti. Bu görüş 1980’lerde çok yaygınlaştı ki filozof William James bedensel tepkinin duygunun ta kendisi olduğunu ve öznel hislerin ancak bedensel tepkilerden sonra geldiğini ileri sürdü. 1890’ların başında nörolojideki kariyerini terk eden Freud, duyguların sadece beyin ve beden üzerinden incelenmesini yetersiz buldu ve “Hisleri bilimsel olarak incelemek kolay değil.” diye yazdı. Duyguların bastırılabilir ya da birikip dışa vurulabilir şeyler olduğu Freud’un çalışmalarından sonra düşünölmeye başlandı (2018, s. 16-19).

Duygu kelimesi için Türkçe Sözlük’te (1998) “1.Duyularla algılama, his: *Bitkilerde duygu var mı?* 2.Belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim: “*Bu laflarda gerçek payı ne kadar çoksa, duygu payı da ondan az değildir.*” B. Felek. 3. Önsezi: “*Yolumuzu değiştirmemiz lazım geldiğini de sezecek kadar bir duygum vardır.*” A. Gündüz. 4. Ahlaki, estetik vb. şeyleri değerlendirme, onlara bağlanma yeteneği. 5. Kendine özgü bir ruhi hareket ve hareketlilik: *Duygularıyla davranıyor. “Bütün bu hatıraların yerini bir tek duygu, fena bir duygu, fenayım, fena oluyorum, çok fenayım duygusu kapladı.”* P. Safa.” açıklamaları yapılmıştır (1998, s. 648).

Psikolojide geniş bir inceleme alanına sahip olan duygu kavramı hakkında psikologlar farklı tanımlar yapmışlardır. Aşağıda duygularla ilgili belli başlı açıklamalara yer verilmiştir.

Descartes (2015) duyguların ruh ile ilişkili olduğunu düşünür: “Duygular ruhun algılarıdır ya da ruhun hisleri veya heyecanları. Bu yüzden bilhassa ruha aittirler ve zerrelere özel bir uyarımı sonucunda meydana gelirler, beslenirler ve güçlenirler.” (2015, s. 44).

Duyguların bilinçte ve bedende genel bir uyarılmışlık hali oluşturmasıyla oluştuğunu düşünen Tutar (2015) duygularla ilgili şunları söyler:

“Duygular genel olarak fizyolojik ve bilişsel ögelere sahip ve davranışı etkilemeye dair duyumlardır. Duygu, duyularla algılama, his, belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenimlerdir. Kendine özgü bir ruhsal hareket ve hareketlilik halidir. Duygu, vücuttan dışa doğru yansıyan bir hareketi ifade eder. Duygu dışa doğru hareket anlamına gelir. Dış dünyadan gelen uyarıcılara veya dürtülere doğuştan gelen, türe özgü belirli reaksiyondur ve önceden düzenlenmişlerdir. Duygular genel olarak kişinin yaşama uyum sağlamasını kolaylaştıran programlanmış davranış kalıplarıdır. Duygu dediğimizde anlaşılması gereken, uyarıcıya karşılık olarak gelen iç tutumdur. Bu tutum şiddetine göre davranışa dönüşür. Duygu sadece kişinin içsel durumundan kaynaklanan değişiklikler değildir; duygunun aynı zamanda hissedilmesi de gerekir.” (2015, s. 395).

Çeçen (2002) duyguların bireyselliği üzerinde durur ve bireyin yaşamını yönlendirmesinden bahseder:

“Duygu genel anlamda bireyle ilişkili öznel yaşantıları, birey için önemli olan olaylarla ilişkili olarak bireyin neler yapabileceğini, bağlamın değerlendirmesini içeren, tanımlanabilir dönemleri olan bir süreç olarak ifade edilebilir. Duygu bireyin harekete hazır olmasına, önceliklerini belirlemesine ve planların yapılmasına öncülük eder. Duygulara bedensel değişimler, duygusal ifadeler (sözel ve sözel olmayan) ve hareket tarzları gibi öğeler eşlik eder.” (2002, s. 165).

Morgan (2013) ise psikolojik olarak hissettiğimiz duyguların fiziksel olarak ölçülebileceklerini söyler:

“Duygu ve heyecanlar davranışsal olarak derin uykudan yüksek gerilime kadar değişebilen genel uyarılmışlık halleridir. Fiziksel olarak ölçülebilen fizyolojik veya bedensel durumlardır. Bunlar aynı zamanda bir yaşantı veya bir hisse ilişkin farkındalık ve diğerlerince gözlenebilen davranışımızda sergilenen ifadedir. Nihayet, duygu ve heyecanlar nelere erişip nelerden kaçınmaya çalışacağımızı tayin eden yönlendirici ve güdüleyici kuvvetlerdir.” (2013, s. 194).

Yapılan tanımlara baktığımızda özellikle Descartes’in duyguları ruh ile ilişkilendirmesi dikkat çekmektedir. Tarihi değeri olan çalışmanın verdiği bilgiler, modern çalışmalarda verilen bilgilerden kimi yönleri ile farklıdır. Arada geçen yüzyıllar boyunca duygularla ilgili yapılan incelemeler duyguların fizyolojik etkilerini ortaya çıkarmıştır. Nitekim

Tutar 2015, Çeçen 2002 ve Morgan 2013'te duyguların fizyolojik ve biyolojik etkilerinden bahsedilmiştir.

Tutar (2015), duygunun ne olduğunun daha iyi anlaşılması için duyguyu oluşturan bileşenlere bakılması gerektiğini söyler ve bu bileşenleri şöyle sıralar:

Duygu bir genel uyarılmışlık halidir.

Duygulanım sırasında fizyolojik ve bedensel tepkiler oluşur.

Duygu bir his ve deneyimdir.

Duygu duygusal ve bilişsel bir değerlendirmedir.

Duygular belirli davranışlara yol açar.

Duygular güdüleyici bir işlev görür.

Duygular sözel olarak veya mimik ve jestlerle ifade edilir (2015, s. 395).

Koptagel-İlal'a (1984) göre ise duygu oluşumunun birbiriyle bağlantılı üç dönemi vardır:

Birincil Duygu Tepkileri: Herhangi bir olay ya da durum karşısında birdenbire oluşan kısa süreli tepkilerdir.

İkincil Duygu Tepkileri: Birincil duyguların ortaya çıkmasından hemen sonra gerçekleşen daha uzun süre etkisini gösteren anlamlı tepkilerdir.

Kalıcı Duygular: Uzun süre ve sık kullanıldığında alışkanlık haline gelen ve kalıcı olan duygulardır (1984, s. 93-97)

Frijda (1986) ve Lazarus (1991)'a göre şiddetli bir duygunun en az altı bileşeni vardır. Atkinson ve Hilgard bu altı bileşeni şöyle açıklar:

“Bir duygu tipik olarak bilişsel değerlendirmeyle- kişinin içinde bulunduğu durumun anlamı hakkında değerlendirme- başlar. Bu değerlendirme süreci, duygunun bileşeni kabul edilir. Bilişsel değerlendirmeler, sırayla duygunun birbirine gevşek bir şekilde bağlı diğer bileşenlerini temsil eden bir tepkiler grubunu tetikler. En sık fark ettiğimiz duygu bileşeni öznel deneyimdir; duygunun getirdiği duyuşsal durum veya ruh hali. Üçüncü veya bununla yakından ilgili diğer

bir bileşen düşünce ve eylem eğilimlerini- belirli bir şekilde düşünme ve davranmaya iten- kapsar. Dördüncü bileşen, özellikle otonom sinir sistemi gibi- kalbi ve diğer düz kasları kontrol eden yan sinir sistemi bölümünü-içsel vücut tepkilerini içerir. Duygunun beşinci bileşeni yüz ifadeleridir- yüz anatomisini belirli şekilde hareket ettiren kas hareketleri. Son bileşen, duyguya gösterilen tepkilerdir-insanların kendi duygularına nasıl tepki gösterdiği veya kendi duygularıyla ya da bu duyguları ortaya çıkaran durumlarla nasıl başa çıktıkları.” (2014, s. 390).

Bu bileşenler tek başlarına bir duygu oluşturmazlar; fakat bir araya gelerek belirli duyguları yaratırlar. Güncel duygu araştırmaları duygunun her bir bileşeninin ayrıntılı doğasını ve bunların birbirini etkileyen karışık mekanizmasını inceler.

Yapılan çalışmalarda duygu kavramı yerine his ve heyecan sözcüklerinin de kullanıldığı görülmektedir. Descartes (2015) duygularla ilgili yaptığı açıklamalarda duyguların ruhta tıpkı dış duyuların nesnelere gibi algılandıkları ve ruh tarafından daha farklı şekilde öğrenilmedikleri için, onlara hisler ya da duyular da diyebileceğimizi söyler (2015, s. 45). Misalli Türkçe Sözlük’te (2011) heyecan şu şekilde tanımlanır: “1. Ani ve beklenmeyen değişiklikler ve duygulanmalar sebebiyle hislerde meydana gelen şiddetlenme, aşırı hareketlilik ve telaş. 2. Ruhi coşkunluk, duygulardaki coşup taşma. 3.İstek, arzu, şevk.” (2011, s. 1272). Ötüken Türkçe Sözlük’te (2007) ise heyecanın tanımı şöyledir: “1.Kızgınlık, sevinç, korku, üzüntü, kıskançlık, sevgi gibi duygularda bir tepki halinde meydana gelen güçlü ve geçici şiddetlenme, coşkunluk. 2. Coşku.” (2007, s. 1940). Bilimsel Felsefe Sözlüğü’nde (1999) heyecan için “Yoğun duygu, ruhsal hareket; insanların çevreleriyle olan öznel ilişkileri...” açıklaması yapılmış ve kelime “duygu” maddesine yönlendirilmiştir (1999, s. 187). Felsefe Terimleri Sözlüğü’nde de (1998) “İç ya da dış uyarımlarla ortaya çıkan ruhsal devinim; duygu devinimi. Heyecan: a. kalıcı, sürekli (ör. karasevda); b. geçici bir coşkunluk niteliğinde (ör. sevinç); c. belli bir şeye yönelmiş (ör. korku) olabilir.” açıklaması yapılmıştır (1998, s. 95).

Tutar (2015) heyecanla ilgili şunları söyler:

“Genellikle iç gerilimle ilişkili ve amaçsız olan huzursuzluk, ellerini ovuşturma, giysileriyle oynama, volta atma, bağırıp çağırma, hayıflanma, inleme gibi sürekli

tekrarlanan aşırı sözel veya motor etkinliği. Heyecan, çeşitli fiziksel veya ruhsal süreçlerin spesifik olmayan bir semptomudur. Duyguya oranla daha kısa süreli ama daha yoğun ve şiddetli bir uyarılmışlık halidir. Yani çabuk gelip geçen fakat daha şiddetli duygudur.” (2015, s. 398).

Duygular Sözlüğü’de Watt Smith’in verdiği bilgilere göre *heyecan* (excitement) sözcüğü ilk defa 18.yy’da bir tıp kitabında kullanılmıştır ve bugünkü ile aynı anlama gelmemektedir. 19.yy’da Darwin, heyecandan “yüksek moral”den alınan keyif olarak bahsetmiştir. 1890’larda Dr. George Oliver yaptığı testler sonucunda adrenalin hormonunu bulmuştur. Tıpta pek çok alanda kullanılan adrenalin yalnızca doktorların değil, psikologların, duyguları ve duyguların fizyolojik etkilerini inceleyen araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Araştırmacılar adrenalinin Victoria döneminde heyecanla bağdaştırılan bir tür aciliyet hissi, parlayan gözler ve pembe yanaklar yaratma özelliği ile ilgilenmeye başlamışlardır. Bu dönemde adrenalinde heyecanın sırrı bulunmuş ve duyguların hayatın krizlerine karşı verilen kimyasal tepkiler olduğu kuramı iyice yerleşmiştir. Adrenalinin keşfinden sonra insanı hem harekete geçirdiği hem de rahatlattığı düşünülen heyecanın sağlığa iyi geldiği fikri yaygınlaşmıştır (2018, s. 108-110).

Heyecan ile ilgili verilen bilgiler ışığında heyecanın duygu ile eş anlamlı bir kelime olmadığını ve bir duygu türü olduğunu söyleyebiliriz.

Duygu yerine kullanılan bir diğer kavram olan his ile ilgili Misalli Türkçe Sözlük’te (2011) yapılan açıklamalar şöyledir:

“1.Dış dünyaya ait etkileri beş duyu yoluyla idrak etme. 2.Dış dünyaya ait herhangi bir şeyin insanın iç dünyasında, gönlünde uyandırdığı etki, duygu. 3. (İsim tamlamasının ikinci ögesi olarak) Bir kavramın idrakinden meydana gelen etki. 4. Açık bir delil olmadan bir şeyi sezme, sezgi, sezış.” (2011, s. 1296).

Ötüken Türkçe Sözlük’te (2007) ise

“1.Duyma; algılama; hissetme. 2. Kişinin dışarıdan gelen uyarınları alabilme yeteneği; duygu. 3. Bir olayın veya durumun insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim; duygu. 4. Ahlaki, felsefi, estetik değerlere karşı bağlılık ve onları

değerlendirme biçimi. 5. Herhangi bir şeye yönelen eğilim; duygu. 6. Sezme, sezış.”

açıklaması yapılmıştır (2007, s. 1972).

Tutar (2015) his hakkında şu açıklamayı yapar:

“Bir düşüncenin, yaşantının, ya da nesnenin hoşluk veya nahoşluk türünden duygusal boyutu: ya da söz konusu şeyin uyandırdığı duygu durumudur. Herhangi bir şeye karşı zihinde veya bedende oluşan ve yoğunluğu yüksek olmayan bir duygusal tepkinin farkına varma durumu.” (2015, s. 398).

Morgan (2013) da hissin bir şeye karşı içimizde oluşan bir duygusal veya heyecansal tepkinin farkında oluş olduğunu söyler. Ancak yine Morgan’a göre bu bir şeyi tanımlayabilmekte güçlük çekebiliriz, hatta bunun farkında olmayabiliriz. Bazı günler “yatağın ters tarafından kalkar”, kendimizi kötü hissederiz. Bazı günler ise, açıklayamadığımız nedenlerden ötürü iyi tarafımızdan kalkar ve dünyayı toz pembe görürüz (2013, s. 206).

His ile ilgili verilen anlamlara baktığımızda his kavramının da duygu ile tam olarak aynı anlama gelmediğini görmekteyiz.

Duyguların özellikleri ve farklı yönleri ile ilgili çok sayıda bilimsel çalışma vardır. Konu sadece psikoloji değil; nörofizyoloji, biyoloji, sibernetik, fizyoloji, felsefe, sosyoloji, tarih, siyaset, sosyolinguistik, psikolinguistik, genel dilbilim, deyiş bilim, bilişsel dilbilim gibi neredeyse her alanın ilgisini çekmektedir. Çünkü insanın olduğu her yerde duygular vardır. Günlük yaşantımız ve iş hayatımızın her anında çeşitli duyguların ve hislerin izi vardır. Duygular hakkında yapılan çalışmalarda en çok tartışılanlar duyguların sayısı, sınıflandırılması ve hangi duyguların temel olduğu konularıdır. Peki kaç tane duygu vardır? Binlerce filozof ve psikolog bu soruya cevap aramıştır. Çoğu araştırmacı birkaç temel insan duygusunun olduğu konusunda hemfikirdir. Fakat bu temel duyguların sayısı bile dört ile on arasında değişebilmektedir. Temel duyguların sayısı ve hangileri olduğu noktasında henüz bir fikir birliğine varılamamıştır.

Descartes' e (2015) göre yalnızca altı temel duygu vardır. Bunlar hayret, sevgi, nefret, arzu, sevinç ve kederdir ve diğer tüm duygular bu altı temel duygudan türemiştir ya da bu altı temel duygunun türevleridir (2015, s. 78). Plutchik'e (1980) göre ise sekiz temel duygu vardır: korku, kızgınlık, neşe, hüzn, yakınlık, nefret, umut ve hayret (Cüceloğlu, 2012, s. 263). M. Sartorius (1999), bilim adamlarının büyük bir kısmının sekiz birincil duygunun temel duygular oldukları noktasında birleştiklerini söyler. Bu temel duygular: öfke, keder, korku, sevinç, sevgi, şaşkınlık, tiksinti ve utançtır (1999, s. 33). Goleman (2016) da sekiz temel duygu olduğunu düşünenlerdendir. Ona göre bu sekiz temel duygu: öfke, üzüntü, korku, zevk, sevgi, şaşkınlık, iğrenme ve utançtır (2016, s. 373-374). Bilim adamlarının çoğunun bu sekiz duyguyu birincil kabul etmelerinin sebebi, bu duyguların daha belirgin özelliklerinin olması ve evrensel olmalarıdır. Nitekim duygular ve mikro ifadeler üzerine çalışan Paul Ekman (2016) da temel duyguların evrensel olduğunu ve tüm kültürlerde aynı şekilde yüz ifademize yansıdığını belirtmektedir (2016, s. 23-42).

Duyguları sınıflandırmaya çalışmak bazı psikologlar tarafından kabul edilmez. Bazı araştırmacılar da duyguları az sayıda gruba indirgemek yerine onları olumlu ve olumsuz duygular olarak ayırmayı daha uygun görürler. Hoş duygular olumlu, hoş olmayan duygular ise olumsuz olarak kabul edilirler. Bu konuda Baymur (1994) şunları söyler: "Duygular en olumlu olanlardan yani bizi en çok mutlu kılanlardan en olumsuzlara, yani çok acı uyandıranlara kadar bir ölçek üzerine sıralanabilir." (1994, s. 78).

Tutar (2015) duyguları özellikleri bakımından temel ve karmaşık olmak üzere iki gruba ayırır. İnanç, kızgınlık, korku, heyecanlanma ya da neşe gibi duygular temel duygular iken şevk, hayal kırıklığı veya yetersizlik gibi duygular karmaşık duygulardır. Karmaşık duygular daha basit duyguların birleşiminden oluşur. Basit duygular daha tepkisel, kısa süreli olmasına rağmen, karmaşık duygular daha kurgusal, daha kalıcı ve uzun süreli yoğun duygulardır (2015, s. 404).

Duygular ve fizyolojik değişiklikler arasındaki karşılıklı ilişkiyi Nurdan Er (2012) "Duygu Durum Sıfat Çiftleri Listesi" isimli çalışmasında şöyle anlatmıştır:

"Duygu tanımlarının altını çizdiği ve bir başka tartışmaya yol açan konu da fizyolojik değişiklikler ile duygular arasındaki karşılıklı ilişkidir. William James, 1890'larda; "mutluyken mi gülüyoruz, gülmek mi mutlu ediyor" sorusuyla,

duygularımız bedensel tepkilerimizden mi çıkarsadığımız yoksa yaşadığımız duygulara bağlı olarak mı bedensel tepkiler sergilediğimiz konusunu gündeme taşımıştır (Power, & Dalgleish, 1997/ James'in bu konudaki saptaması şöyledir: "Bedensel değişiklikler, heyecan verici bir gerçeğin algılanması sonucunda ortaya çıkar. Bedenimizde değişiklikler olurken, onları hissetmemiz de duygularımızı oluşturur". Cari Lange de 1887'de buna benzer bir görüş öne sürmüştü ve "zihinsel yaşamımızın duygusal yanını bedenimize borçluyuz" demiştir (Aktaran, Izard, 1977). Her bir duygunun, bir uyarana gösterilen belirgin bir fiziksel tepki sonucunda ortaya çıktığını savunan James Lange Kuramı'na göre, farklı duygular hissetmek için farklı bedensel değişiklikler yaşamamız gerekir. Bu doğrultuda yürütülen araştırmalarda, her bir duyguyu karakterize edebilecek tek bir fizyolojik tepki olup olmadığı araştırılmıştır. Başarıya ulaşamayan sonuçlar karşısında ise alternatif bir görüş ortaya çıkmıştır. Walter Cannon ve Philip Bard 1920'lerde, insanların bedensel değişiklik algılamadan da duygu yaşayabileceklerini öne sürmüşlerdir. Bu iddiaya kanıt olarak da felç geçiren ve boynundan altı tutmayan kişileri göstermişlerdir. Bu kişiler, bedensel uyarımlarının çok az farkında oldukları halde duygu yaşayabilmektedirler (Banich, 1997; Lewis & Havil and-Jones, 2000; Power, & Dalgleish, 1997). Cannon-Bard Kuramı olarak formüle edilen bu görüşte duygunun hem fizyolojik değişikliklerden hem de beynin bilgi işleme sürecinden aynı şekilde etkilendiği savunulmaktadır.

Bilişsel psikolojinin hız kazandığı 1960'lı yıllarda, bilişsel süreçlerin yalnızca duygularla etkileşime girmekle kalmayıp, aynı zamanda bilişsel süreçlerin duyguların oluşumunda da rol oynadığı düşünülmeye başlanmıştır. Bilişsel hakimiyetin etkisiyle Stanley Schacter ve Jerome Singer, James-Lange ve Canon-Bard kuramlarına alternatif bir görüş sunmuşlardır. Bu görüşe göre, fizyolojik mekanizmaların önemli olduğu kabul edilirken, bilişsel yorumlama ve değerlendirmenin duygudan duyguya değişebileceği belirtilmiştir. Buna göre fizyolojik işaretler aynı kalsa da duygu deneyiminde değişiklik yaratmak mümkündür. Benzer fizyolojik uyarımlar, fiziksel ve sosyal bağlamlarla etkileşim içindedir (Lewis & Haviland-Jones, 2000). Duyguları açıklamaya yönelik bu girişim, fizyolojik durum veya dışsal duruma göre duygular arasındaki farka daha fazla odaklanılmasına, duygu deneyiminin bilişsel süreçlerden önce mi sonra mı meydana geldiği yolundaki yeni tartışmalara yol açmıştır." (2012: 23-24).

1.2. MENTAL FİİLLER

Duygu fiilleri genellikle mental fiillerin bir alt dalı olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple bu bölümde duygu fiillerinin daha iyi anlaşılması adına mental fiiller hakkında bilgi verilecektir. Mental fiil kavramı Türkçe kaynaklarda yeni yeni karşılaşmaya başladığımız bir kavramdır. Mental fiillerin tanımı ve kapsamı, hangi fiillerin mental fiil kategorisine girdiği ve bu fiilleri diğer fiillerden ayıran özelliklerin neler olduğu gibi konular son zamanlarda üzerinde çalışılan, bugüne kadar geniş çaplı incelenmemiş konulardır. Batıda mental fiillerle ilgili yapılan çalışmalar çok olmakla birlikte bu çalışmalar daha çok çocukların mental fiil kullanımını ölçen deneysel çalışmalardır. Mental fiiller konusunu dilbilimsel anlamda ele alan en önemli isim Åke Viberg'dir. "*The lexical typological profile of Swedish mental verbs*" isimli çalışmasında Viberg (2004) bu fiillerle ilgili bize özetle şu bilgileri verir: Mental fiillerin genel tipolojisi hala sınırlı bir kapsamda bilinmektedir ve bu fiiller oluşumu yönünden ikiye ayrılırlar. İlk gruptaki fiiller temel mental fiillerdir ve bu fiillerin ilk anlamı mental özellikler göstermektedir. İkinci gruptaki fiiller ise gerçekte somut fiiller olup metafor ya da metonimy yoluyla mental özellikler kazanmış olan mental fiillerdir. Mental fiiller genel olarak fiillerin metafor ya da metonimy (ad aktarması) yoluyla genişletilmesi sonucunda oluşmuştur. İsveççe'de metafor yoluyla meydana gelmiş mental fiiller vardır fakat bu dildeki mental fiillerin çoğu temel mental fiillerdir. Avrupa dillerinin çoğu temel mental fiillere sahiptir; fakat bu özellik evrensel değildir yani her dilde temel mental fiiller bulunmayabilir. Sınırlı sayıda fiile sahip olan diller vardır, özellikle Avustralya dillerinin bazı grupları bir düzine ile yüz arasında değişen bir sayıda fiile sahiptirler. Bu dillerin bazılarında *gör-* fiili mental anlam taşıyan tek temel fiildir. Sınırlı sayıda fiile sahip olan dillerden biri Papua Yeni Gine'de konuşulan Kalam dilidir. Bu dildeki *nŋ-* kökünün anlamı *bilmek, düşünmek* ve *hissetmekten* daha geniştir. Bu kök *haberdar ol-, bilinç* ve *algılama* anlamlarını taşımaktadır. Bu kök bir cümlede "*bil-, bilinçli ol-, uyanık ol-, düşün-, gör-, duy, koklamak-, tat-, hisset-, hatırla-, karar ver-, anla-, hatırla-, öğren- ve çalış-*" anlamlarında tek başına yüklem olabilmektedir. Birçok dilde *bil-* ve *düşün-* fiilleri anlamsal olarak başka kelimelerden türeme eğilimindedirler. Mesela *see* "görmek" ve *hear* "duymak" fiilleri anlam genişlemesine

uğrayarak önce *understand* “anlamak” ve *think* “düşünmek” daha sonra da genişlemeye devam ederek *know* “bilmek” anlamını kazanmaktadır (2004, s. 121-155).

Biber, Johansson, Leech, Conrad, Finegan (2007) çalışmalarında mental fiillerle ilgili şunları söylerler: “Mental fiiller insanlar tarafından deneyimlenen pek çok etkinliği ve durumu ifade ederler. Fiziksel eylem içermezler ve bu eylemler için irade gerekli değildir (yani her zaman bilinçli olarak gerçekleştirilmezler). Mental fiiller algı (görmek, tatmak vb.) ve iletişim çıktılılarıyla (okumak vb.) beraber çeşitli düşünce ya da istekleri (sevmek, istemek vb.) ifade eden hem bilişsel (düşünmek, bilmek vb.) hem duygusal anlamlar ifade ederler. Birçok mental fiil *hesaplamak, düşünmek, karar vermek, keşfetmek, incelemek, öğrenmek, okumak ve çalışmak* gibi anlamı oldukça dinamik olan bilişsel eylemleri tanımlarlar. Diğer mental fiiller ise anlamsal olarak daha durağandır. Bu fiiller *inanmak, şüphe etmek, bilmek, hatırlamak, anlamak* gibi zihinsel durumlarla beraber *hoşlanmak, korkmak, hissetmek, nefret etmek, sevmek, tercih etmek, şüphelenmek, istemek* gibi duygusal ya da davranışsal durumları tanımlarlar.” (2007, s. 362-363). Croft (1993) ise mental fiillerin psikolojik durum fiilleri (psych- verb) olarak da bilindiklerini ve *algılama, idrak ve duygu fiilleri* olmak üzere üç türde incelendiklerini söyler.” (1993, s. 55).

Yaylagül (2005) mental fiillerin algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak ve değerlendirme etkinliklerini gösterdiklerini; girdi işlevlerden ilerleyerek “bilgi işlem” diye adlandırılan bir boyuta eriştiklerini ve çıktı işlevlerle sonlandıklarını söyler (2005, s. 17).

Hirik’e göre (2018) fiillerin bazıları gözle görülebilen hareketleri, oluşları ifade ederken bazıları da gözle tam anlamıyla görülemeyen ancak algısal ya da delile dayalı olarak gerçekleştiği ya da gerçekleşebilirliği anlaşılabilen oluş ya da kılışları ifade etmektedirler (Hirik, 2018, s. 22). Bu fiilleri mental fiiller olarak adlandıran Hirik mental fiillerin tanımı da şu şekilde yapar: “Mental fiil doğrudan düşüncenin kullanılarak gerçekleştirildiği, genelde bir tetikleyici ile başlayan, psikolojik ve duygusal etkenlere doğrudan bağlı, çoğunlukla üçüncü kişiler tarafından gözlemlenemeyen, gözlemlendiği durumlarda da çeşitli anı-uslamlama bağlantılarıyla bunu ortaya koyan fiillerdir.” (Hirik ve Çolak 2017, s. 262-263).

1.3. DUYGU FİİLLERİ

Mental fiillerin bir grubu olarak kabul edilen duygu fiilleri algılama ile başlayan zihinsel sürecin ikinci aşamasını oluştururlar. Birinci aşamada algılanan verilerin kişide uyandırdığı etki ve kişinin bu etkiye verdiği psikolojik ve fizyolojik tepkiler duyguları oluşturur. Bu duyguların kelimelerle fiil formatındaki ifadesi de duygu fiillerini oluşturur. *sevin-*, *üzül-*, *endişelen-*, *merak et-*, *şaşır-*, *kork-* gibi fiiller duygu fiillerine örnektir.

Yaylagül'e (2010) göre duygu fiilleri, mental etkinliğin belirli bir hiyerarşi sistemi içerisinde ikinci aşamasını oluşturan mental fiillerin bir grubunu teşkil eden fiil gruplarıdır (2010, s. 101).

Yabancı kaynaklarda duygu fiilleri kavramı *emotion verbs*, *sensual verbs*, *psych verbs*, *psychological verbs* gibi terimlerle Türkçe kaynaklarda ise *duygu eylemleri*, *duygu durumu eylemleri*, *ruh durumu eylemleri*, *ruhsal eylemler*, *psikolojik durum eylemleri* ve *psikolojik durum fiilleri* gibi terimlerle incelenmiştir. Biz bu tezde *duygu fiilleri* terimini kullandık.

1.4. DUYGU FİİLLERİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Mental etkinliklerin ikinci aşamasındaki etkinlikleri ifade ettiği düşünülen duygu fiilleri genel olarak mental fiillerin bir alt dalı olarak incelenmişlerdir. Duygu fiillerini mental fiiller içerisinde değerlendiren çalışmalar olduğu gibi yalnızca duygu fiillerini inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Yapılan çalışmalarda duygu fiilleri anlamsal özellikleri esas alınarak ya da durum grameri çerçevesinde incelenmişlerdir. Türkçedeki duygu fiilleri üzerine yapılan çalışmalarda duygu fiilleri genellikle anlam özellikleri dikkate alınarak incelenirken, özellikle İngilizcedeki duygu fiilleri üzerine yapılan çalışmalarda bu fiillerin daha çok durum grameri açısından incelendikleri görülmektedir.

1.4.1. Duygu Fiillerini Anlam Özelliklerine Göre İnceleyen Çalışmalar

“Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri” başlıklı doktora tez çalışması duygu fiilleri üzerine Türkiyede yapılan ilk tez çalışmasıdır. Fakirullahoğlu (2016) çalışmasında Konstantin Kuzmiç Yudahin’in Kirgizko- Russkiy Slovar (Kırgız Rusça Sözlük) isimi eserinden tespit ettiği duygu fiillerini, Kuliev’in (1998) sınıflandırmasını geliştirerek oluşturduğu yeni bir sınıflamayla incelemiştir. Fakirullahoğlu’nun sınıflandırması şu şekildedir:

1. Deneyimci Öznenin Olumsuz Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller: *argasızdan*- “zorluk hissetmek, çaresizlik duymak”, *azaptan*- “azap çekmek, ıstırap çekmek, zahmet vermek”
2. Deneyimcinin Özerklik, Çoşku, Kendine Güven, Kibir, Kararlılık Durumunu İfade Eden Fiiller: *biyikte*- “yükselmek (yüksek yere çıkmak, manevi iç durumun yükselmesi), çıkmak (yüksek yere çıkma, sesin çıkması)”, *kıyınısı*- “kuvvetlilik veya cesaret taslamak, böbürlenmek, caka satmak”
3. Deneyimci Öznenin Olumlu Öznel Algı Duygu Durumunu İfade Eden Fiiller: *cadıra*- “zevk duymak, haz duymak, memnun olmak, memnun kalmak, mutlu olmak”, *kökölö*- “1. mutluluktan göklere çıkmak 2. başı göklere yükselmek 3. şahlanmak 4. yükselmek”
4. Deneyimci Öznenin Endişe, Korku, Öfke, Hoşnutsuzluk Durumunu Anlatan Fiiller: *taarın*- “darılmak”, *kabar*- “1. kabarmak, şişmek 2. *mec.* öfkelenmek”
5. Deneyimci Öznenin Özerkliğe Karşı Kuşku, Utanç, Çekinme, Heyecan, Özgüven Eksikliği Durumunu İfade Eden Duygu Fiilleri: *ardan*- “1. utanmak, arlanmak 2. sinirlenmek, öfkelenmek, darılmak”, *iyen*- “utanmak, sıkılmak”
6. Deneyimci Öznenin Genel Uyarılmışlık Durumundan Normal Uyarılmışlık Durumuna Geçişini Anlatan Duygu Fiilleri: *caylan*- “sakinleşmek, yumuşatmak, normale dönmek, teskin olmak”, *ökün*- “pişmanlık duymak, olan bitenler yüzünden esef duymak”
7. Beklenmedik Uyarıcının Deneyimci Öznede Bıraktığı Etkiyi Anlatan Duygu Durumu Fiilleri: *entele*- “şaşırmak, şaşkın bir hale düşmek, afallamak, telaş içinde olmak”, *içirken*- “ürpermek, ürkmek, elinde olmadan irkilmek”

Fakirullah (2016) çalışmasında Kırgız Türkçesindeki duygu fiillerini

a. Durum Grameri

Deneyimcinin konumuna göre

Fiilin istemine göre

b. Ölçme Kısıtlaması (Sürerlilik)

(+) Son Noktalılık

(-) Son Noktalılık

c. İsteklilik Ölçütü

İçsel Başlatılmış

Dışsal Başlatılmış

d. Sözcüksel Görünüş

Durumlar

Devinimler

Karmaşık Görünümler

e. Olumlu ve Olumsuz Anlam Değeri

Olumlu

Olumsuz gibi ölçütleri esas alarak incelemiştir (2016, s. 1-303).

“*English Verb Classes and Alternations*” isimli çalışmasında Beth Levin (1993), İngilizcedeki fiilleri anlam özelliklerine göre sınıflandırmış ve bu sınıflardaki fiilleri de durum grameri açısından incelemiştir. Bu çalışmada Levin, duygu fiillerini tek bir başlık altında değil *Psych-Verbs (Verbs of Psychological State)* “Ruhsal Durum Fiilleri” ve *Verbs of Desire* “Arzulama Fiilleri” başlıkları altında vermiştir. Bu başlıkları da kendi içerisinde anlam özelliklerine göre yeniden gruplandırmıştır. Levin’e göre bu gruplardaki fiillerin *experincer* “deneyimci” ve *stimulus* “uyaran” olmak üzere iki

argümanları vardır ve bu fiillerin çoğu geçişli fiillerdir. Levin'in sınıflandırmasına göre duygu ifade eden fiil grupları ve üyeleri şöyledir:

1. Psych-Verbs (Verbs of Psychological State) “Ruhsal Durum Fiilleri”

a. Amuse verbs “Eğlenme Fiilleri”: *abash, affect, afflict, affront, aggravate, agitate, agonize, alarm, alienate, amaze, amuse, anger, annoy, antagonize, appall, appease, arouse, assuage, astonish, astound, awe, baffle, beguile, bewilder, bewitch, boggle, bore, bother, bug, calm, captivate, chagrin, charm, cheer, chill, comfort, concern, confound, confuse, console, content, convince, cow, crush, cut, daunt, daze, dazzle, deject, delight, demolish, demoralize, depress, devastate, disappoint, disarm, discombobulate, discomfit, discompose, disconcert, discourage, disgrace, disgruntle, disgust, dishearten, disillusion, dismay, dispirit, displease, disquiet, dissatisfy, distract, distress, disturb, dumbfound, elate, electrify, embarrass, embolden, enchant, encourage, engage, engross, enlighten, enliven, enrage, enrapture, entertain, enthrall, enthuse, entice, entrance, exasperate, excite, exhaust, exhilarate, fascinate, faze, flabbergast, flatter, floor, fluster, frighten, frustrate, gall, galvanize, gladden, gratify, grieve, harass, haunt, hearten, horrify, humble, humiliate, hurt, hypnotize, impress, incense, infuriate, inspire, insult, interest, intimidate, intoxicate, intrigue, invigorate, irk, irritate, jar, jollify, jolt, lull, madden, mesmerize, miff, mollify, mortify, move, muddle, mystify, nauseate, nettle, numb, obsess, offend, outrage, overawe, overwhelm, pacify, pain, peeve, perplex, perturb, pique, placate, plague, please, preoccupy, provoke, puzzle, rankle, reassure, refresh, relax, relieve, repel, repulse, revitalize, revolt, rile, ruffle, sadden, satisfy, scandalize, scare, shake, shame, shock, sicken, sober, solace, soothe, spellbind, spook, stagger, startle, stimulate, sting, stir, strike, stump, stun, stupefy, surprise, tantalize, tease, tempt, terrify, terrorize, threaten, thrill, throw, tickle, tire, titillate, torment, touch, transport, trouble, try, unnerve, unsettle, uplift, upset, vex, weary, worry, wound, wow*

b. Admire verbs “Beğenme Fiilleri”:

Positive: *admire, adore, appreciate, cherish, enjoy, esteem, exalt, fancy, favor, idolize, like, love, miss, prize, relish, respect, revere, savor, stand, support, tolerate, treasure, trust, value, venerate, worship*

Negative: *abhor, deplore, despise, detest, disdain, dislike, distrust, dread, envy, execrate, fear, hate, lament, loathe, mourn, pity, regret, resent, rue*

c. Marvel verbs “Şaşma Fiilleri”:

about: bother, care, fret, mind, moon, rage, rejoice, rhapsodize, worry

at: cheer, cringe, enthuse, exult, fume, gladden, madden, marvel, rage, rejoice, sadden, sicken, swoon, thrill, wonder

for: bleed, care, cry, fear, feel, grieve, mourn, weep

from: ache, hurt, suffer

in: bask, delight, exult, glory, luxuriate, rejoice, revel, wallow

of: approve, beware, despair, disapprove, sicken, tire, weary

on: groove

over: anger, anguish, delight, enthuse, exult, fret, fume, gloat, grieve, gush, hunger, marvel, moon, mope, mourn, obsess, puzzle, rage, rave, rejoice, rhapsodize, salivate, seethe, sorrow, wonder, worry

d. Appeal verbs “Cezbetme, Yalvarma Fiilleri”:

to: react, thrill

at: niggle

on: grate, jar

to: appeal, matter

2. Verbs of Desire “Arzulama Fiilleri”

a. Want verbs “İsteme Fiilleri”: *covet, crave, desire, fancy, need, want*

b. Long verbs “Hasret olmak Fiilleri”:

after: dangle, hanker, lust, thirst, yearn

for: ache, crave, fall, hanker, hope, hunger, itch, long, lust, pine, pray, thirst, wish, yearn (1993, s. 188-195).

Kuliev (1998), “*Semantika Glagola v Tyukskih Yazıkah*” isimli eserinde fiilleri altı ana gruba ayırmış ve duygu fiillerini bu gruplar içerisinde beşinci grup olan *Ruhsal Faaliyet Fiilleri* başlığı altında incelemiştir. Kuliev, burada duygu fiillerine tek bir alt başlık altında değil *Duygusal Durum Fiilleri*, *Duygusal Heyecan Fiilleri*, *Duygusal İlişki Fiilleri*, *Arzu Fiilleri* ve *Hissetme Fiilleri* gibi birden çok alt başlık altında yer vermiştir. Bu alt başlıkları da kendi içlerinde sınıflandırmıştır:

1.Duygusal Durum Fiilleri

a. Öznenin Kederli Halini Anlatan Fiiller

b. Öznenin Bastırılmış Fiziksel ve Ruhsal Durumdan Olumlu Duruma Geçişini Anlatan Fiiller

c. İnsanın Yüksek Ruh Haline Geçmesini ve Onun Duygusal Durumunu Anlatan Fiiller

d. Korku, Telaş, Kızgınlık Sevinç vs. den Doğan Heyecanı Anlatan Fiiller

e. Utanmak Anlamlı Fiiller

f. Korkunun ve Telaşın Sebep Olduğu Heyecanı Anlatan Fiiller

g. Cesur Olmak Anlamlı Fiiller

h. Öznenin Heyecanlı Durumdan Sakin ve Dengeli Duruma Geçmesini Anlatan Fiiller

ı. Beklenmeyen ve Anlaşılmayan Bir Şeyin Yarattığı Etkiyi ve Etkinin Verdiği Hissi Anlatan Fiiller

2.Duygusal Heyecan Fiilleri

a. Dışardan Gelen Olumsuz Psikolojik Etkiyle Ortaya Çıkan Duygusal Heyecanı Anlatan Fiiller

b. Küsme, Hakaret İştirme, Acı çekme vs.den Doğan Kötü Hissi Anlatan Fiiller

c. Ruhsal veya Fiziksel Ağrı Anlatan Fiiller

d. Öznenin Olumlu Ruh Halini Anlatan Fiiller

e. Öznenin Memnuniyetsizliğini Anlatan Fiiller

3.Duygusal ilişki Fiilleri

4.Arzu Fiilleri

5.Hissetme Fiilleri (1998, s. 163-176).

Hatice Şirin User (2009), “Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi” isimli kitabında duygularla ilgili fiilleri “*Duygu, Zihin Fiilleri*” başlığı altında incelemiştir. User’e göre yazıtlarda geçen duygu fiilleri şunlardır: *basın-* “baskı altında olduğunu hissetmek”, *buşad-* “sıkılmak”, *bunsuz bol-* “sıkıntısız olmak”, *kız-* “kızmak, öfkelenmek”, *kork-* “korkmak”, *ögir-* “sevinmek”, *ögün-* “övünmek, kıvanç duymak”, *ökün-* “pişman olmak, canı sıkılmak”, *öl-* “çok sıkıntı veya acı çekmek”, *sakin-* “endişelenmek, kaygılanmak”, *sebin-* “sevinmek”, *teg-* “hasetlenmek, kıskanmak”, *tor-* “çok sıkıntı veya acı çekmek”, *ürk-* “ürkmek, korkmak”, *yit-* “çok sıkıntı çekmek” (2009, s. 351-354).

“*A dictionary of Turkish verbs*” isimli sözlükte duygu fiilleri *Feelings (Duygular)* başlığı altında ve *duygu, haz, hoş gitmeme, tatsızlık, istek, heves, ilgisizlik, nefret, sevgi, heyecan, telaşlanmama, memnuniyet, neşelilik, aksi mizaç, hüziün, pişmanlık, ağıt, sevinç, can sıkıntısı, kötüleştirme, rahatlama, rahatlık, merak, umut, ümitsizlik, endişe, korkma-korkutma, ürkeklik, beklenti, beklentisi olmama, hayal kırıklığı, önsezi, sabır, sabırsızlık, gurur, tevazu, gösteriş, kibir, küstahlık, nezaket-iyilik, acıma, affetme, kutlama, şükran, dargınlık-öfke, kıskançlık, imrenme, saygı, saygısızlık, aşağılama, ara vermek ifade eden fiiller* alt başlıklarında 51 gruba ayrılarak incelenmiştir (DTV, 2006, s. 643-652).

Şahin (2012) “Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller” isimli doktora tez çalışmasında duygu fiillerini mental fiillerin bir alt dalı olarak değerlendirmiş ve bu fiilleri 16 gruba ayrılarak incelemiştir. Şahin’in sınıflandırması şöyledir:

1.Şüphelenme İfade Eden Fiiller: *şübhelen-* “şüphelenmek”, *münkür bol-* “şüphelenmek”

2.Sevgi İfade Eden Fiiller: *söy-* “birini sevmek”, *hala-* “sevmek, beğenmek”

3. Nefret ve Öfke İfade Eden Fiiller: *çiş-* “kızmak”, *dazar-* “öfkelenmek”

4. Meraklanma İfade Eden Fiiller: *gızıklan-* “hevesli olmak, heveslenmek”
5. Kaygı, Endişe, Telaş İfade Eden Fiiller: *qaygılan-* “kaygılanmak”, *zovzulda-* “telaşlanmak”
6. Korkma, Ürkme, Çekinme İfade Eden Fiiller: *gork-* “korkmak, ürkme”, *tisgin-* “korkmak”
7. Şaşırma İfade Eden Fiiller: *aşkar-* “şaşıp kalmak”, *çaşır-* “kendini kaybetmek, şaşırmak”
8. Üzüntü İfade Eden Fiiller: *gınan-* “yüreği sızlamak, üzölmek”, *nala-* “inlemek, sızlanmak”
9. Utanma, Çekinme İfade Eden Fiiller: *utan-* “utanmak, çekinmek”, *çekin-* “çekinmek”
10. Affetme İfade Eden Fiiller: *bağışla-* “affetmek, bağışlamak”
11. Coşku İfade Eden Fiiller: *coş-* “duygu ve düşüncelerini sevinçle dışa vurmak”
12. Pişmanlık İfade Eden Fiiller: *ahmır çek-* “pişman olmak”, *ökün-* “hayflanmak”
13. Kibirleşme ve Övünme İfade Eden Fiiller: *buysan-* “gurur duymak”, *gomal-* “kibirleşmek”
14. Memnuniyetsizlik İfade Eden Fiiller: *keyin-* “azarlamak, sızlanmak”, *zeyren-* “şikâyet etmek”
15. Memnuniyet İfade Eden Fiiller: *begen-* “memnun kalmak”, *şatlan-* “sevinmek, mutlu olmak”
16. Sakinleşme İfade Eden Fiiller: *arkayınlaş-* “sakinleşmek”, *içini sovat-* “yüreği ferahlamak” (2012, s. 240-355).

Kuban Seçkin (2013), mental fiilleri incelediği “Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı” isimli çalışmasında duygu fiillerini mental fiillerin bir alt dalı olarak ele almış ve mental etkinliğin ikinci aşamasını duygu fiillerinin oluşturduğunu söylemiştir. Seçkin, duygu fiilleri içerisinde yaptığı sınıflandırmada Yaylagöl (2005)’ü örnek almış ve duygu fiillerini, *bütünsel davranış tepki fiilleri*, *olumlu duygu fiilleri* ve *olumsuz duygu fiilleri* olmak üzere üç alt grupta incelemiştir.

Metinde geçen bütünsel davranış tepki fiilleri *çımad çak-* “öfkelenmek” ve *şaş-* “şaşmak”, olumlu duygu fiilleri *koruk-* (Kelime metinde “korkmamak” anlamını verdiği için olumlu duygu fiilleri arasında değerlendirilmiştir.) *sev-/siv-* “sevmek, hoşlanmak”, *kül-* “gülmek, gülümsemek, sevinmek” ve olumsuz duygu fiilleri de *ıgla-* “ağamak” tır (2013, s. 921-928).

“Eski Uygurcada Mental Fiiller” isimli doktora tez çalışmasında Hüseyin Yıldız (2016), duygu fiillerini mental fiillerin bir alt dalı olarak değerlendirmiş ve bu fiilleri Psikolojik Durum Fiilleri olarak adlandırmıştır. Yıldız, Eski Uygur Türkçesinde kullanılan 398 duygu durumu fiili tespit etmiştir. Yıldız, bu fiilleri Anlık Tepki Bildiren Psikolojik Durum Fiilleri ve Süreç İçinde Gelişen Psikolojik Durum Fiilleri olmak üzere iki ana başlık altında incelemiştir. Süreç İçinde Gelişen Psikolojik Durum Fiillerini de kendi içerisinde olumlu, olumsuz ve nötr olma özelliklerine göre gruplandırmıştır. Yıldız, her grubu kendi içinde anlam özelliklerine göre alt sınıflara ayırmıştır. Sınıflandırması şu şekildedir:

1. Anlık Tepki Bildiren Psikolojik Durum Fiilleri

Öfke Fiilleri: *alvır-* ‘kızmak’, *buş-* ‘sinirlenmek’

Şaşırma Fiilleri: *adın-* ‘hayret etmek’, *bulga-* ‘kafası karışmak’

Korku Fiilleri: *añıt-* ‘korkutmak’, *ürk-* ‘korkmak’

Heyecan Fiilleri: *ilgüt-* ‘heyecanlandırmak’

Tahrik Fiilleri: *kikşür-* ‘kışkırtmak, tahrik etmek’

Ütanma Fiilleri: *ayın-* ‘utanmak, alçakgönüllü olmak’, *eymen-* ‘utanmak’

Panik Fiilleri: *aşunmaklaş-* ‘telaşla hareket etmek, telaşlanmak’, *ençsiret-* ‘telaşa düşürmek, endişelendirmek’

2. Süreç İçinde Gelişen Psikolojik Durum Fiilleri

a. Olumlu Psikolojik Durum Fiilleri

Sevgi Fiilleri: *am(ı)r-* ‘sevmek’, *kalañur-* ‘sevinç göstermek’

Huzur Fiilleri: *amır-* ‘sakin olmak’, *arukla-* ‘dinlenmek, istirahat etmek’

Merhamet Fiilleri: *aç1-* ‘merhamet etmek, acımak’, *kor1-* ‘korumak’

Zevk/Keyif Fiilleri: *aş1-* ‘zevk almak’, *ärtür-* ‘tadını çıkarmak’

Arzu Fiilleri: *amran-* ‘arzulamak, ihtiraslı olmak’, *ayıt-* ‘rica etmek, istemek’

İyilik Fiilleri: *ayıg bolma-* ‘kötü olmamak’, *ädgölä-* ‘iyileşmek; saygı duymak’

Memnuniyet Fiilleri: *al-* ‘bir ricayı yerine getirmek, birini memnun etmek’

Neşe Fiilleri: *avın-* ‘sevinçli, neşeli olmak’, *kalaşur-* ‘sevinç göstermek, sıçramak’

Cesaret Fiilleri: *alpad-* ‘kahraman olmak, alp olmak’, *alpırkan-* ‘kahraman gibi davranmak’

Tatmin Fiilleri: *aş1-* ‘yemek, beslemek’, *to-* ‘doymak’

b. Olumsuz Psikolojik Durum Fiilleri

Nefret Fiilleri: *akla-* ‘nefret etmek, iğrenmek’, *karga-* ‘hor görmek’,

Üzüntü Fiilleri: *aç1-* ‘üzmek, acı vermek’, *busan-* ‘üzülmek, kederlenmek’

Kaygı Fiilleri: *agr1-* ‘üzülmek, endişelenmek’, *kakıt-* ‘endişelendirmek, telaşa düşürmek’

Acı Fiilleri: *agr1-* ‘ağrılamak, sızlamak’, *agtarıl-* ‘acı içinde kıvrılmak’,

Sıkıntı Fiilleri: *atak-* ‘sıkıntıya girmek, tehlikeye düşmek’, *burçintur-* ‘eziyet çektirmek, incitmek’

Rahatsızlık Fiilleri: *bulga-* ‘rahatsız etmek’, *ençsire-* ‘rahatsız etmek’,

Tehlike Fiilleri: *ada tuda kıl-* ‘zarar vermek’, *kor1-* ‘zarar vermek’

Mutsuzluk Fiilleri: *erinçle-* ‘bedbaht, mutsuz olmak’, *irin-* ‘mutsuz olmak, bedbaht olmak’

Kıskançlık Fiilleri: *azlan-* ‘kıskanmak’, *künile-* ‘kıskanmak’

Üşengeçlik Fiilleri: *erin-* ‘yorgun olmak, tembelleşmek’, *ermegür-* ‘gayretsiz, üşengeç olmak’

Pişmanlık Fiilleri: *çun-* ‘pişman olmak, tövbe etmek’, *adin-* ‘pişman olmak, nedamet etmek’,

Kötüleşme Fiilleri: *agdukla-* ‘kötü olmak, fenalaşmak’, *arta-* ‘berbat etmek’

Umutsuzluk Fiilleri: *busan-* ‘umutsuzluğa düşmek’

Usanç Fiilleri: *er-* ‘usanmak, bıkmak’

Can Sıkıntısı Fiilleri: *erik-* ‘canı sıkılmak’, *busu-* ‘sıkmak’

Başarısızlık Fiilleri: *amrıl-* ‘azalmak, kaybolmak, görünmez olmak’, *ert-* ‘kaybolmak, yok edilmek, ortadan kaldırılmak’

c.Nötr Psikolojik Durum Fiilleri

Kibir Fiilleri: *adru-* ‘kendini göstermek, mükemmel olmak’, *adrul-* ‘kendini göstermek, mükemmel olmak’

Kararsızlık Fiilleri: *kabşa-* ‘tereddüt etmek’

Yıldız (2016), Eski Uygur Türkçesinde tespit edilen Psikolojik Durum Fiillerinin bir kısmının birden fazla alt sınıfa dahil olduğunu ve bu durumun kelimelerin asıl anlamlarının yanısıra, yan ve mecaz anlamlar kazanmalarından ileri geldiğini söylemiştir (2016, s. 256-328).

“Tarama Sözlüğünün İlk İki Cildindeki Duygu Fiilleri Üzerine Bir Değerlendirme” isimli makalesinde Serpil Soydan (2018), Tarama Sözlüğü’nün ilk iki cildinde yer alan duygu fiillerini taramış ve elde ettiği verileri Şahin (2012)’in tasnifini örnek alarak sınıflandırmıştır. Sınıflandırma yaparken kelimenin sözlükte verilen anlamını dikkate almıştır. Sözlüğün taranan kısmında 66 duygu fiili tespit eden Soydan, duygu ifade eden fiillerden en çok şaşkınlık ifade eden fiillerin en az ise küçümseme, telaş ve endişe ile utanma ve çekinme fiillerinin yer aldığını söylemiştir. Tespit edilen duygu fiillerini yapı ve etimoloji özelliklerine göre incelemiş ve türemiş ile birleşik duygu fiillerinin sayıca eşit, kök halindeki duygu fiillerinin ise sayıca az olduğunu belirtmiştir (2018, s. 471-491).

Douglas Biber vd. (2007) göre duygu fiilleri mental fiillerin bir alt sınıfıdır. *zevk almak, korkmak, nefret etmek, sevmek, istemek* gibi duygu fiillerini *Emotional / attitudinal*

states “Duygusal/ Davranışsal Durumlar” başlığı altında değerlendirmişlerdir (2007, s. 360).

1.4.2. Duygu Fiillerini Durum Gramerine Göre İnceleyen Çalışmalar

Yaylagül (2010) duygu fiillerinin durum grameri açısından incelendiği çalışmaları şöyle anlatmıştır:

“Fillmore, duygu fiillerini durum grameri çerçevesinde, ‘E-O Fiilleri’ arasında saymıştır. Burada E, deneyimci özne (*Experimental Subject*) ve O, bu deneyimin içeriğini ifade eden nesneyi (*Object*) göstermektedir. Anderson (1971), duygu fiillerini deneyimsel fiiller (*experiential verbs*) arasında sıralamıştır. Cook (1998), deneyimsel alana ait fiiller, deneyimsel durum fiilleri (*state experiential verbs*), deneyimsel ve süreç fiilleri (*action experiential verbs*) ve deneyimsel hareket fiilleri (*action experiential verbs*) olarak gruplandırmıştır. Bu fiiller eylemi deneyimleyen bir özne ve tetikleyen bir uyarıcı isterler. Van Voorst (1992) ‘psikolojik fiiller’ (*psychological verbs*) olarak adlandırdığı duygu fiillerini rol kuramı çerçevesinde incelemiş ve iki temel rol belirlemiştir: Deneyimci (*experiencer*) ve konu (*theme*). Marti ve Fernandez (1997) İspanyolca fiilleri yine rol kuramına göre üç grupta incelemiştir.” (2010, s. 101-102).

Pınar İbe (2004a), “*Psych Verbs In Turkish: A Structural and Semantic Analysis*” isimli yüksek lisans tez çalışmasında konu rolleri ve sözdizim konumları arasında düzenli bir örtüşmenin varlığını önvarsayan bağlama/örtüşme kuramlarına evrensel bir biçimde aykırı davranış gösteren ruh durumu eylemlerinin Türkçedeki görünümelerini çözümleyip bu eylemler için bir sınıflandırma önermiştir. İbe’nin sınıflandırmasına göre Türkçede, ilk ikisi geçişli, diğerleri farklı durum ekli geçişsiz dört grup ruh eyleminden söz edilebilir. İbe’nin incelediği ruh durumu eylemleri kavram olarak hem mental fiilleri hem de duygu fiillerini içermektedir. İbe’nin sınıflandırması şöyledir:

TYPE	SUBJECT	OBJECT
1	Experiencer (NOM.)	Theme (ACC.)
2	Theme	Experiencer (ACC.)

3	Experiencer (NOM.)	Theme (OBL.)
3a	Experiencer (NOM.)	Theme (DAT.)
3b	Experiencer (NOM.)	Theme (ABL.)
4	Experiencer (NOM.)	-

1) Ali Ayşe'yi beğeniyor. (Experiencer: Ayşe, Theme: Ali'yi)

Bu gruptaki ruh durumu eylemleri şunlardır: *algıla-, anımsa-, kap-, kavra-, öğren-, beğen-, kıskan-, özle-, sev-, yadırga-...*

2) Konuşmacı dinleyicileri baydı. (Experiencer: dinleyicileri, Theme: konuşmacı)

Bu gruptaki ruh durumu eylemleri şunlardır: *aydınlata-, sına-, bay-, boğ-, boz-, büyüle-, etkile-...*

3a) Ayşe Ali'ye acıdı. (Experiencer: Ayşe, Theme: Ali'ye)

Bu gruptaki ruh durumu eylemleri şunlardır: *beğen-, gücen-, heveslen-, kırıl-, tutul-, vurul-, aldan-, kan-, şaşır-...*

3b) Adam hakaretlerden bezmişti. (Experiencer: adam, Theme: hakaretlerden)

Bu gruptaki ruh durumu eylemleri şunlardır: *bık-, bunal-, hoşlan-, iğren-, soğu-, kuşkulan-, şüphelen-...*

4) Bebek huysuzlaştı. (Experiencer: bebek)

Bu gruptaki ruh durumu eylemleri şunlardır: *ahmaklaş-, aptallaş-, salaklaş-, alıklaş-, bilinçlen-, tozuta-, uç-, uçur-, çoşkulan-, coş-, kudur-, parla-, uysallaş-, ürkekleş-...* (2004a, s. 84-195).

Pınar İbe (2004b) "Türkçe Ruh Durumu Eylemleri İçin Bir Sınıflama Önerisi" isimli çalışmasında konu rolleri, üyelerin durumu ve yüzey görünümünü göz önünde bulundurarak İbe (2004a)'te önerdiği ruh durumu eylem sınıflandırmasını geliştirmiş ve Türkçe ruh durumu eylemlerini 4 grupta incelemiştir. İbe'nin sınıflandırması şöyledir:

1.gruptaki ruh durumu eylemlerinin deneyimleyen öznelere ve konu nesnelere vardır. Deneyimleyen yalnız, konu ise belirtme durumundadır:

Ayşe Ali'yi beğeniyor. (Deneyimleyen: Ayşe, Konu: Ali)

2.gruptaki ruh durumu eylemlerinin üye dağılımları ikinci gruptaki eylemlerin tersidir. Bu kez deneyimleyen, belirtme durumundaki nesne, konu ise yalnız durumdaki öznedir:

Ayşe Ali'yi çok etkiledi. (Konu: Ayşe, Deneyimleyen: Ali.)

3.gruptaki ruh durumu eylemlerinin yalnız durumda deneyimleyen öznelere vardır. Nesne konumunda yer alan üyenin konu rolüne göre ise 4 çeşidi vardır:

a. Ayşe Ali'ye darıldı. (Deneyimleyen: Ayşe, Konu: Ali) Konu nesnesi yönelme durumunda.

b. Ali kalabalıktan çekindi. (Deneyimleyen: Ali, Konu: kalabalık) Konu nesnesi çıkma durumunda.

c. Ayşe bu konuda çok yanıldı. (Deneyimleyen: Ayşe, Konu: bu konuda) Konu nesnesi kalma durumunda.

d. Ayşe eski hatıralarla avunuyor. (Deneyimleyen: Ayşe, Konu: eski hatıralarla) Konu araç durumunda.

4. gruptaki eylemlerin yalnızca bir üyeleri vardır ve bu üye yalnız durumdaki deneyimleyendir.

Ayşe afalladı (Deneyimleyen: Ayşe.) (2004b, s. 37-39).

İbe (2004b), çalışmasında Türkçedeki ruh durumu eylemlerinin incelenmesinin, çok sayıda eylemin anlam genişlemesi yolu ile ruh durumu bildirmeyen anlamlara ek olarak, bir ruh durumu anlamına gönderme yaptıklarını gösterdiğini belirtir (2004b, s. 43).

“Aspects of the syntax of psychological verbs in Spanish” isimli çalışmada Vanhoe (2002), İspanyolcadaki psikoloji fiillerini sentaks özelliklerine göre incelemiştir. Ona göre İspanyolcada ve diğer Romen dillerinde psikoloji fiillerini deneyimcinin konumu ve fiil istemine göre *temer*, *asustar* ve *gustar* gibi temsili fiillerle 3 grupta incelemek

mümkündür. Vanhoe'nun sınıflandırmasını gösteren konuyu üzerinden açıkladığı örnekler şunlardır:

1. Juan teme el fuego.

'John fears the fire.'

'John ateşten korkar.'

2. El fuego asusta a Juan.

'The fire frightens John.'

'Ateş John'u korkutur.'

3. El teatro le gusta a Juan.

'John likes the theater.'

'John tiyatroyu sever.' (2002, s. 374).

Yoko Isse (2008) "On Psych Verbs in English and Japanese" isimli çalışmasında İngilizce ve Japoncadaki ruh (psych) fiillerini incelemiştir. Isse'ye göre ruh fiilleri deneyimci (experiencer) ve etkilenen (theme) gibi iki farklı katılamı etkileyen iki ögeli (dyadic) fiillerdir ve ruh fiillerinin iki çeşidi vardır:

1. Subject Experiencer Verbs (Özne Deneyimci Fiiller): *fear* "kork", *enjoy* "zevk almak", *dislike* "hoşlanmamak" gibi fiiller bu gruptadır.

a. Tom fears ghosts. "Tom hayaletlerden korkar."

b. John enjoys comedy. "John komediden hoşlanır."

2. Object Experiencer verbs (Nesne Deneyimci Fiiller): *frighten* "korkutmak", *amuse* "eğlendirmek", *distress* "üzmek" gibi fiiller bu gruptadır. Bu fiillerde theme (tema) özne pozisyonundadır ve deneyimci de nesne pozisyonundadır.

a. Ghosts frighten Tom. "Hayaletler Tom'u korkutur."

b. Comedy amuses John. "Komediler John'u eğlendirir."

Isse bu çalışmasında Japoncadaki ruh fiillerinin çoğunun Subject Experiencer (Özne Deneyimci) ruh fiilleri olduğunu, İngilizcedeki ruh fiillerinin ise Japoncadakinin aksine

Object Experiencer (Nesne Deneyimci) fiiller olduğunu gözlemlemiştir (2008, s. 967-983).

Jan Van Voorst (1992) “The Aspectual Semantics of Psychological Verbs” isimli çalışmasında tematik roller açısından analiz edildiğinde psikolojik olayları gösteren aşağıdaki iki cümlenin genellikle birbirlerinin ayna görüntüsü olarak kabul edildiklerini söyler. Bu iki tematik rol deneyimci (experiencer) ve konudur (theme):

I strongly dislike that cartoon. (experiencer: I, theme: that cartoon)

That cartoon amuses me a lot. (theme: that cartoon, experiencer: me) (1992, s. 65).

Niiranen (2008) “*Effects of learning contexts on knowledge of verbs.*” isimli çalışmasında duygu fiillerine (emotion verbs) mental fiillerin bir alt dalı olarak değerlendirdiği Psikolojik Fiiller (Psychological Verbs) başlığı altında yer vermiştir. Ona göre duygu (emotion) fiilleri mutluluk, korku, nefret gibi çeşitli duygusal durumları ifade ederler. Genellikle mental fiillerin bir alt dalı olarak duygu fiillerinden ayrı incelenen idrak fiilleri bu çalışmada duygu fiilleri ile aynı grupta değerlendirilmiştir (2008, s. 173).

Özen Yaylagül (2010), “*Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri*” isimli makalesinde duygu fiillerinin Türk Runik harfli metinlerden itibaren takip edilebilen fiiler olduklarını ve Türk Runik harfli metinlerle Türkiye Türkçesi duygu fiilleri açısından kıyaslandığında duygu fiillerinde büyük bir gelişme olduğunu söyler. Yaylagül’e göre bu gelişmenin sebebi metaforlardır. Temelde duygu anlamına sahip olmayan kelimeler metaforların etkisiyle duygu anlamı ifade eder hale gelebilmektedir. Yaylagül çalışmasında Türkiye Türkçesindeki duygu fiillerini anlamsal açıdan üç grupta incelemiştir:

1.Bütünsel Davranış Tepki Fiilleri: *ürk-, kork-, hayret et-...*

2.Olumlu Duygu Fiilleri: *sevin-, gözet-, doy-, ferahla-...*

3.Olumsuz Duygu Fiilleri: *iğren-, köpür-, bunal-...*

Durum grameri açısından ise deneyimcinin konumuna ve fiil istemine bağlı olarak beş grupta incelemiştir:

1. Tek İstemli Fiiller *ferahla-*, *durgunlaş-*, *irkil-* gibi fiillerde istem, deneyimcidir ve cümlede birinci sırada; yani özne pozisyonunda yer alır.
2. Biri seçimli biri zorunlu olmak üzere iki istemli fiiller: *bunal-*, *kork-*, *sevin-*, *üzül-* gibi fiillerde zorunlu istem deneyimcidir ve cümlede özne pozisyonunda yer alır. Seçimli istem ise, uyarıcıdır ve cümlede kime veya kimden hallerinde ikinci sırada bulunur.
3. İki İstemli Fiiller: *iğren-*, *imren-*, *kıskan-* gibi fiillerde ilk zorunlu istem deneyimcidir ve özne pozisyonunda yer alır. İkinci zorunlu istem ise uyarıcıdır ve genellikle zarf öbeği olarak kimi, kime, kimden halleriyle cümlede ikinci sırada bulunur.
4. İki İstemli Fiiller *dokun-*, *üzmek-* gibi fiillerde birinci zorunlu istem uyarıcıdır ve özne pozisyonunda yer alır. İkinci zorunlu istem deneyimcidir ve kime ve kimi halleriyle cümlede ikinci sırada yer alır.
5. Tek İstemli Fiil: *içi*, *yüreği vb. karar-*, *sıkıl-* gibi fiillerde özne konumundaki deneyimci cümlede meronimik ilişkiyle yer alır. Deneyimcinin parçası söylenerek bütünü kastedilir. Fiil bu tek istemiyle kaynaşmış durumdadır (2010, s. 102-110).

Turan, Aslan ve Corga'nın (2014) "Tümce-Başında Kullanılan Eylemler: Derlem Tabanlı Bir Çözümleme" isimli çalışmalarında Türkçede tümce başında yer alan ve nesne olarak yan tümce seçen 22 adet biliş ve duygu durumu eylemi ile bunların yapı ve işlem özellikleri incelenmiştir. Araştırmaya konu olan eylemlerden bilişsel olanların tümce başında daha çok kullanıldıkları tespit edilmiştir. Duygu durumu eylemlerinin ise tümce başında daha az kullanıldıkları görülmüştür. Sırasıyla *bilmek*, *sanmak*, *düşünmek*, *ummak*, *unutmak*, *anlamak*, *istemek*, *hatırlamak* ve *korkmak* eylemleri tümce başında en çok kullanılırken *bıkmak*, *çekinmek*, *hoşlanmak*, *idrak etmek*, *nefret etmek*, *pişman olmak*, *sevmek*, *sevinmek*, *üzülmek* eylemlerinin tümce başında kullanılmadıkları tespit edilmiştir (2014, s. 147-153).

Mathieu (2006) "*A Computational Semantic Lexicon of French Verbs of Emotion*" isimli çalışmasında Fransızcadaki duygu fiillerini olumlu, olumsuz ve nötr olmak üzere üçe ayırarak incelemiştir:

1. Olumsuz Duygu Fiilleri: *aignir* “hayata küstürmek”, *attrister* “üzmek”, *décevoir* “hayal kırıklığına uğratmak”, *déconcerter* “kızdırmak”, *dégoûter* “tiksinmek”, *démoraliser* “moralini bozmak”, *déranger* “rahatsız etmek”, *effarer* “endişelendirmek”, *effrayer* “korkutmak”, *endurcir* “acımasız olmak”, *irriter* “sinirlendirmek”, *froiser* “küstürmek”, *inhiber* “engellemek”, *lasser* “yorulmak”, *meurtrir* “yaralanmak”, *obséder* “takıntılı olmak”, *révolter* “isyan etmek”, *tracasser* “telaşlanmak”

2. Olumlu Duygu Fiilleri: *calmer* “durulmak”, *désarmer* “rahatlatmak”, *distraine* “eğlendirmek”, *émoustiller* “zevkini okşamak”, *émouvoir* “duygulandırmak”, *épater* “hayran bırakmak”, *fasciner* “cezbetmek”, *flatter* “gururunu okşamak”, *intéresser* “ilgilendirmek”, *passionner* “heyecanlandırmak”, *rassurer* “güven vermek”, *satisfaire* “tatmin etmek”, *vivifier* “canlandırmak”

3. Nötr Fiiller: *indifférer* “farklı olmak”, *étonner* “şaşırtmak” (2006, s. 37-45).

Yapılan bu sınıflandırma çalışmaları dikkate alınarak tarafımızdan Karahanlı Türkçesindeki duygu fiilleri için bu fiillerin taşıdıkları duygu değerini ve anlam özelliklerini yansıtan yeni bir sınıflandırma yapılmıştır. Sınıflandırma yapılırken psikologların ortak noktada buluştukları sekiz temel duygu (öfke, keder, korku, sevinç, sevgi, şaşkınlık, tiksinti, utanç) esas alınmıştır. Bu sekiz temel duygunun dışında kalan duygular da benzer duygu ve anlam özelliklerine göre sınıflandırılıp ikincil duygular olarak adlandırılmıştır. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen duygu fiillerinin anlam özelliklerinden yola çıkılarak bu dönemdeki duygu fiilleri aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır:

A. Birincil (Temel) Duygu Fiilleri

1. Kızgınlık, Öfke İfade Eden Duygu Fiilleri
2. Üzüntü, Pişmanlık İfade Eden Duygu Fiilleri
3. Korku İfade Eden Duygu Fiilleri
4. Zevk, Mutluluk, Sevinç İfade Eden Duygu Fiilleri
5. Sevgi İfade Eden Duygu Fiilleri
6. Şaşkınlık İfade Eden Duygu Fiilleri

7. Tiksınme, Beğenmeme İfade Eden Duygu Fiilleri

8. Utanç İfade Eden Duygu Fiilleri

B. İkincil Duygu Fiilleri

1. Affetme, Merhamet Etme, Acıma İfade Eden Duygu Fiilleri

2. Arzu, İstek İfade Eden Duygu Fiilleri

3. Kaygı İfade Eden Duygu Fiilleri

4. Kıskançlık, Haset İfade Eden Duygu Fiilleri

5. Huzur, Sakinlik, Rahatlama İfade Eden Duygu Fiilleri

6. Sıkılma, Yorulma, Tükenme İfade Eden Duygu Fiilleri

2. BÖLÜM: KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DUYGU FİİLLERİ

Duygular dış dünyada yaşanan olayların insanların iç dünyasını nasıl etkilediklerini anlatırlar. Belli bir dönemin yaşantısının anlaşılabilmesi için o dönemde yaşayan insanların duygularının da anlaşılması gerekir. Duygular başta bireyseldir; fakat duyguların çıktıkları insanların diğer insanlarla olan ilişkilerini etkilediği için duygular dalga dalga yayılarak toplumun genel yaşantısını etkileyebilirler.

Duygular önce düşünceyle başlar ve düşünce ile duygu birbirlerini etkileyen kavramlardır. Bir kültürün düşünce sistemini etkili bir şekilde anlayıp değerlendirebilmek için o kültürün duygu sisteminin de anlaşılması gerekir.

11.yy Türk insanının başta duygu, dolaylı olarak da düşünce sisteminin ortaya çıkarılmasına katkı sağlayabilmek amacıyla bu dönem eserlerinde tanıklanan duygu fiilleri anlam özelliklerine göre tarafımızca incelenmiştir. Duyguları yansıtan kelimeler arasından isimlerin değil de fiillerin seçilmesinin özel nedeni, fiillerin cümle kurucu esas öge olmaları ve tüm dillerin merkezinde kabul edilmeleridir. Karahanlı Türkçesindeki duygu fiilleri anlamsal özelliklerine göre, bir önceki bölümde bahsettiğimiz on dört gruptan oluşan sınıflandırma içerisinde değerlendirilmiştir. Her bir gruptaki duygu fiilleri değerlendirilmeden önce bu gruptaki fiillerin ifade ettiği duygu hakkında genel bilgi verilmiştir.

2.1. BİRİNCİL (TEMEL) DUYGU FİİLLERİ

2.1.1. Kızgınlık, Öfke İfade Eden Duygu Fiilleri

Kızgınlık ve öfke kavramları birbiri ile eş anlamlı kabul edilen ve birbiri yerine kullanılan duygusal kavramlardır. Türkçe Sözlük'te kızgınlık kelimesinin anlamı "Öfkeli olma durumu." (1998, s. 1320) olarak verilirken öfkenin anlamı ise "Engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap." (1998, s. 1717) olarak verilmiştir. Bu duyguların fiil formundaki ifadeleri ise

kız- ve *öfkelen-* fiilleri ile yapılmaktadır. Türkçe Sözlük'te *kız-* fiili “Öfkelenmek, sinirlenmek.” (1998, s. 1320) olarak açıklanırken *öfkelen-* fiili ise “Öfkeli duruma düşmek, kızmak.” (1998, s. 1718) olarak açıklanmıştır. Yapılan açıklamalara baktığımızda Türkiye Türkçesinde kızgınlık ve öfke kavramları ile bu duygu kavramlarını ifade eden temel fiiller olan *kız-* ve *öfkelen-* fiillerinin eşanlamlı kabul edildikleri görülmektedir.

Türkçe sözlüklerdeki duygu tanımlarını gözden geçirerek temel duygu kavramlarını bilişsel dilbilim açısından tekrar tanımlayan Bozkurt'a (2014) göre öfke “Çirkin, zararlı, yıkıcı ve çoğu zaman yıkıcı olabilen bir duygudur. Adaletsizlik, incitilme, verilen bir sözün tutulmaması, yalan söylenmesi sonucu ortaya çıkan yüzün kızarması, ses şiddetinin artması, soluğun hızlanması gibi vücudun kontrol dışı durumlara düşmesiyle sonuçlanan duygudur.” (2014, s. 32).

Sayar (2015) ise öfkeyi şu şekilde anlatır: “Öfke, bize hedeflerimizin önündeki engellerle ya da çatışmalı durumlarla savaşmayı sağlayan enerjiyi veren doğal bir tepkidir. Çoğunlukla tehdit edilme, engellenme, görmezden gelinme veya eleştirilme hisleriyle ilintilidir. Bu duygu, yetersizlik ve güçsüzlük olarak da yaşanabilir. Yani, bir kişi bir şeylere kızar ama bunu engellemek için elinden bir şey gelmez veya karşındakilerin kendisinden daha güçlü olduklarını düşünür ve öfkeli tavırlar sergiler.” (2015, s. 63).

Öfke canı yanan bir insanın verdiği aktif bir tepkidir ve söz dinlemeyen duygulardandır. Öfke duygusu bize sınırlarımızı belirleme, koruma, yapılan haksızlıklarla mücadele etme ve haklarımızı koruma gücü verir. Öfkeyi ifade edememenin altında genellikle korku duygusu vardır. Öfkeli olunan şeye ya da kişiye karşı hissedilen korku ya da yetersizlik hissi, öfkenin ifade edilemeyip birikmesine sebep olur. “Öfke korkutucu bir şekilde kontrollü ya da tamamen kontrolden çıkmış olarak ve fiziksel şiddet içerecek bir şekilde ortaya çıkabilir.” (Smith, 2018, s. 205-206). Öfke duygusunun bastırılması ise zamanla kontrol edilemez hiddete ve belki de en sonunda cinnete dönüşür. Ekman'a (2016) göre öfke duygusu şiddete potansiyel oluşturur ve tüm duyguların en tehlikelidir (2016, s. 222).

Smith (2018) Romalı filozof Seneca'nın I. yüzyılda yazdığı öfke kontrolü hakkındaki *De Ira (Öfke Üzerine)* adlı metinde öfkeyi duyguların en berbatı, en çılgını olarak gördüğünü, medeni bir insandansa vahşi bir hayvana benzediğimiz kısa süreli delilik olarak tanımladığını söyler (2018, s. 205).

Öfke duygusunun ortaya çıkmasında pek çok etken etkili olabilir. Sayar (2015) bu etkenleri şöyle sıralamıştır:

“İşlerin istediğimiz gibi iyi gitmemesi,

Canımızın yanması ve zarar görmüş olmak,

Başkaları tarafından kullanıldığımızı düşünmek,

İnsanların bize beklediğimiz dikkati ve özeni göstermemesi,

Haset ve kıskançlık,

İnsanların bize ya da koyulan kurallara itaat etmemesi,

Başka insanların zarar görmesi ve buna izin verilmesi.” (2015, s. 63-64).

Öfke fizyolojik belirtileri çok güçlü olan bir duygudur. Öfkeli olan kişi bu duygusunu kolay kolay saklayamaz. Araştırmacılar öfkenin fizyolojik belirtileri üzerinde de çalışmışlardır. Smith (2018) öfkenin fizyolojik etkilerini şöyle anlatır: “Gözler alev alev parlıyor. Yanaklar kızarıyor ve dudaklar titriyor. Kaslar şişiyor ve insanın içinde, etrafi kırıp dökmek için korkunç bir dürtü yükseliyor. Tüyler diken diken (2018, s. 205).” Hacıeminoğlu (2014) da öfkenin fizyolojik etkilerinden bahsetmiştir: “İnsan, bütün vücudu ile öfke tepkisini ortaya koyabilir: yüzün rengi değişir (kıpkırmızı veya bembeyaz olur); kaşlar çatılır; gözler büyür veya kısılır, parlaklığı artar; dudaklar titrer, ya da kısılır; çene kemikleri oynar, çene sıkılır; dişler kilitlenir; vücut titrer, vs.” (Hacıeminoğlu, 2014, s. 168).

Öfke dışa mı vurulmalı yoksa bastırılmalı mıdır? Öykeyle ilgili en önemli sorulardan biri bu olmuştur. Smith (2018) tarih boyunca öfkeye karşı sergilenen yaklaşımları şöyle özetlemiştir: Bazı Orta çağ ve erken Modern dönem doktorları öfkenin dışa vurulmasını destekliyorlardı. 11. yy İslam düşünürü İbn Butlan öfkenin vücut sıcaklığını kollara ve bacaklara yönelttiği için zayıf düşmüş ya da yatalak hastaları canlandırabileceğini

açıklıyordu. 13. yy'da yaşayan doktor ve simyacı Roger Bacon ise sık sık öfkelenmenin, yaşlanmaya sebep olan vücut soğuması ve kurummasını yavaşlatabileceğini düşünüyordu. 20. yy'ın başlarında öfkenin sağlıklı bir şekilde dışa vurulması fikri ivme kazandı. Sigmund Freud bastırılan duyguların baş ağrısından sindirim rahatsızlıklarına kadar pek çok fiziksel ve semptoma sebep olabileceğini iddia etti. Bu görüşten yola çıkarak 20.yy'ın ortasında İngiltere ve Amerika'da bir kısım psikolog ve psikiyatrist dikkatlerini hastalarının bastırılmış öfkelerinin dışarı vurulmasına yöneltti. Bugün psikoterapistler hiddetin dışa vurulmasındansa, nereden geldiğiyle ve neden hayatla baş edebilmek için öfkeye ihtiyacımız olduğunu anlamakla ilgileniyorlar (2018, s. 205-208).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden kızgınlık duygusuyla ilgili elde edilen bilgilere göre benzin kararması, yüzün kızarması, yüzün ekşitilmesi ve kaşların çatılması gibi durumlar kızgınlık ifade ederler. Saygısızlık etmek, alay etmek, kötü konuşmak, kaba davranmak ve inatlaşmak kızgınlık duygusuna sebep olan eylemlerdir. Kızgınlık duygusunun ortaya çıkması ise kişinin kabalaşmasına, insanların birbirine yüz çevirip birbirlerinden uzaklaşmalarına ve birbirlerine ters davranmalarına sebep olur.

Bu dönem insanların inancına göre kızgınlık, öfke duygusunun kaynağı ciğer organıdır ve öfkelenen insan akılsızca hareket edip mallarını kaybedebilir. Ayrıca bu dönemde öfkelenen insan bir arslana benzetilerek anlatılmıştır.

bulğa-, bulğan-, buş-, buşı bol-, buşur-, eril-/iril-, ige-, igen-, iriglen-, kadran-, kağı-, kağış-, kağıt-, katur-, kırğa-, kırğaş-, kırğat-, kız-, öçüktür-, öfkelen-, öpkele-/öpkile-, sarsıt-, telge-, telgen-, tersin- fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen kızgınlık, öfke ifade eden fiillerdir.

2.1.1.1. bulğa-

“bir kişiye olumsuz şeyler söyleyerek ya da yaparak onun duygularının ve düşüncelerinin karışmasına ve öfkelenmesine sebep olmak”. Clauson kelimenin Kaşgarlı'ya göre temelde “(bir sıvıyı vb.) karıştırmak” anlamına sahip olduğunu ve metaforik olarak da “kafa karıştırmak, (birini) rahatsız etmek, kargaşaya neden olmak” anlamlarına geldiğini söyler (ED 337a). Kaşgarlı ise kelimeyle ilgili “Aslı mideye uygun olmayan yemek yemekten insanın içinin bulanması ve kusacak hale gelmesidir.”

(DLT 470) açıklamasını yapar. *bulğa-* fiili OT döneminde tanıklanmamıştır fakat bu fiilden türeyen *bulgak* “karışıklık” kelimesi *tenri yer bulgakın için* “gök ve yer arasındaki karışıklıktan dolayı” (KT K 4) cümlesinde tanıklanmıştır. Kelimenin bu dönemde bile somut anlamından uzaklaşıp soyut bir karışıklığı ifade etmiş olması dikkat çekicidir. UT döneminde *bor birle burgap* “şarap ile karıştırıp” (H I 99) örneğinde ise kelime temel anlamıyla kullanılmıştır. *bulğa-* fiili “öfkelenmek” anlamı ile KT dönemi eserlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol atasın bulğadı “O atasını sinirli hale soktu.” (DLT 470)

ol er anıy köñlin bulğadı “O adam onu rahatsız etti ve kızdırdı.” (DLT 470)

Temel anlamıyla “altını üstüne getirmek, karıştırmak” anlamına sahip olan kelime DLT’de *ol suvuğ buladı* “O, suyu bulandırdı.” (DLT 470) cümlesinde tanıklanmıştır. Burada suyun bulanması onun toprakla karışmasını yani alttaki toprağın yukarı çıkmasını anlatır. Yine DLT’de verilen *ol tutmaç bulğadı* “O, tencere vb. kaplarda tutmaç karıştırdı.” örneğinden sonra MK “Bulamaç vb. yemeklerde üstü de altıyla birlikte pişsin diye karıştırılırsa yine aynıdır.” (DLT 470) açıklamasını yapmıştır. Yemekleri karıştırmadaki amaç altta pişen kısmı yukarı çıkarıp yukarda pişmeyen kısmı da aşağı indirmektir. Burada da su ile ilgili örnekte olduğu gibi altı üste getirmek söz konusudur. DLT’deki bir başka örnek ise bu kez insanla ilgilidir. *ol atasın bulğadı* “O atasını sinirli hale soktu.” (DLT 470) örneğinde kişinin başkası tarafından sinirlendirildiği ifade edilmiştir. Burada sinirlendirmek anlamının *bulğa-* fiiliyle ifade edilmesinin sebebi bu eylemler arasındaki benzerliktir. Kişi sinirlendiği zaman kan akışı hızlanır ve kanı hızla yukarı doğru çıkar. Buradaki yukarı doğru çıkma durumu *bulğa-* eylemi ile benzer görülmüş ve “öfkelenmek, sinirlenmek” anlamı *bulğa-* fiili ile karşılanmıştır. DLT 470’te verilen *ol er anıy köñlin bulğadı* “O adam onu rahatsız etti ve kızdırdı.” cümlesinde *bulğa-* fiilinin *köñül* kelimesi ile beraber kullanılması *bulğa-* fiilinin içsel yani duygusal durumları anlatan bir kelime olduğunu desteklemektedir. *bulğa-* fiilinde görülen bu anlam genişlemesi metaforik bir gelişmedir ve burada ÖFKELENDİRMEK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR (ÖFKELENDİRMEK DUYGULARIN ALTINI ÜSTÜNE GETİRMEKTİR) metaforu vardır.

2.1.1.2. bulğan-

“kızmak, öfkelenmek; ara bozmak, birbirine kızdırmak” (<bulğa-n-). *bulğa-* fiilinin dönüşlü (normalde edilgen olarak kullanılmıştır) formudur ve pek çok modern Türk dilinde aynı anlamlarda görülür (ED 337a). *bulğan-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *bulğanmış yavlak tüllerig* “Çok fazla tüllere karışmış” (U II 58). Fiil KT dönemi metinlerinden DLT ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

beg añar bulğandı “Bey ona kızdı.” (DLT 302)

aygıl meniñ kullarımka aysunlar ol kim ol körklügrek kim yekler bulğanur anlar ara bütünlükün yek erür kişilerke yağı belgüüg. (TİEM 73 210r/1)

“Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler. Sonra şeytan onların arasını kızdırır (bozar). Çünkü şeytan, insanın apaçık düşmanıdır.”

bulğa- fiilinde görülen somuttan soyuta doğru gelişen anlam olayı fiilin dönüşlü şeklinde de kendini göstermektedir (*bk. bulğa-*). *bulğan-* fiilinde ÖFKELENDİRMEK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR (ÖFKELENDİRMEK DUYGULARIN ALTINI ÜSTÜNE GETİRMEKTİR) metaforu görülmektedir. Kelimede her ne kadar dönüşlülük eki kullanılmış olsa da cümlenin çevirisine dönüşlülük anlamı yansımamıştır. Fakat kızmak eylemini incelediğimizde bu fiilin esasında kendi içinde dönüşlülük anlamını taşıdığını görürüz; çünkü bir başkasına olan öfkemizi ifade etmeden önce biz zaten bu duyguyu içimizde yaşarız. Yani dönüşlü eylemlerin özelliği olan yapılan eylemin özneyi etkilemesi durumu zaten kızmak eylemi için geçerlidir. DLT 302’de *bulğan-* eylemi hem kişinin kendi içinde kızgınlık yaşamasını hem de bu kızgınlığını başka bir kişiye ya da nesneye sözsel ya da davranışsal olarak göstermesini ifade eder. TİEM 73 210r/1’de *bulğan-* eylemine sebep olan şeytan; fakat bundan etkilenen kişiler ise insanlardır. Ayrıca burada *bulğan-* fiili yalnızca “birbirine kızdırmak” anlamını değil aynı zamanda “ara bozmak” anlamı da taşımaktadır. Aslında bu iki anlam birbiriyle bağlantılıdır; çünkü birbirine kızan insanların araları bozulmaktadır.

2.1.1.3. buş-

“öfkelenmek, hiddetlenmek”. Clauson’a göre “sinirlenmek, rahatsız olmak” anlamlarındaki kelime Güney Doğu grubu Türk dillerinde *puş-* olarak yaşar (ED 377a). *buş-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanmaktadır: *korımak isirkenmek buşmaklık bolur* “Korumak, merhamet etmek ve öfkelenmek olur.” (TT VIII I 6). Kelime “öfkelenmek, hiddetlenmek” anlamı ile KT dönemi eserlerinden KB, AH ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

ilig buştı artuğ kararttı meñiz

ayur ay iveklik kişike isiz

“Hükümdar çok hiddetlendi ve yüzünü ekşiterek, dedi: Hey, acele ile hareket etmek insan için kötü bir şeydir.” (KB 629)

kalı basnu tegse buşar baş keser

tamurın teşer kör sorup kan içer

“Eğer ona saygısızca yaklaşırsan, hiddetlenir ve baş keser, damarını deler; insanın kanını emer, içer.” (KB 4099)

velikin buşarda şera arslanı “Fakat hiddetlendiği zaman Şerā arslanı kesilir.” (AH 52)

ançada bardı buşup sezindi tar kılmakımızni anıñ üze (TİEM 73 240v/4)

“Öfkelenerek gitti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sandı.”

DLT’de “sıkılmak” anlamında kullanılan *buş-* fiili KT döneminin diğer metinlerinde anlam genişlemesine uğramış şekliyle “öfkelenmek, hiddetlenmek” anlamında kullanılmıştır. Burada “sıkılmak” eyleminden “öfkelenmek” eylemine doğru bir anlam genişlemesi söz konusudur. Bir nesneden, kişiden ya da bir durumdan çok sıkılmak, rahatsız olmak kişinin duygu durumunun değişmesine ve öfkelenme eyleminin gerçekleşmesine sebep olabilir ve bu kelimedeki anlam genişlemesi olayı da bu yolla meydana gelmiş olabilir. Bu anlam genişlemesi olayı ÖFKELENMEK RAHATSIZ OLMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmaktadır. KB 629’da öfkelenme eyleminin fizyolojik belirtilerinden bahsedilmiştir. Hükümdar öfkelenmiş ve benzini karartmıştır.

Burada da ÖFKELENMEK YÜZÜ KARARTMAKTIR metaforu vardır. Benzin yani yüzün kararması bugün de öfkelenme eylemiyle ilişkilendirilmektedir. KB 4099’da hükümdarın öfkelenildiği zaman ne tür davranışlarda bulunduğu bahsedilmiştir. Bir önceki beyit olan 4098’de hükümdar cesur bir aslana benzetilmiştir. Eğer ona övgü ile yaklaşırsa onun yumuşayıp ipek gibi olacağı fakat saygısızca yaklaşırsa da öfkelenip baş keseceği, damar delip kan içeceği söylenmiştir. AH 52’de de öfkelenen kişi aslana benzetilmiştir. KB 4099 ve AH 52 numaralı beyitlerde de ÖFKELİ İNSAN ARSLANDIR metaforu görülmektedir. TIEM 73 240v/4’te Yunus peygamberin öfkelenmesinden bahsedilmiştir.

2.1.1.4. buşu bol-

“hiddetlenmek, öfkelenmek” (<buş-ı bol-). *buş-* fiilinden türeyen *buşu* kelimesi “huysuz, sinirli” anlamlarına gelir (ED 377a). *buşu* ismi ve *bol-* yardımcı fiilinden oluşmuş bir birleşik fiildir. *buş-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanırken *buşu bol-* birleşik fiili yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

buşu bolsa yahuk biligsiz bolur

kalı övke kelse ukušuz kıtur

“Hiddetlenirse, insan bilgisizce hareket eder; eğer öfkelenirse, öfke onu akılsıza çevirir.” (KB 334)

buşu bolma işte sen övke yıgın

buşu bolsa begler buzar beglikin

“İşinde hiddetli olma, öfkene hâkim ol; beyler hiddetli olurlarsa, mülk ve saltanat haleldar olur.” (KB 1414)

buş- fiiliyle aynı anlama sahip olan *buşu bol-* birleşik fiili yalnızca KB’de tanıklanmıştır. Aynı anlama gelen *buş-* fiili varken yine aynı fiilden oluşturulan birleşik fiilin kullanılması muhtemelen şiiri vezne uydurmak adına yapılmış bir davranıştır. Öfke duygusu kişiyi ele geçirdiğinde kişi akıl fonksiyonlarını devre dışı bırakabilir. Öfkeli olan kişi incitildiği ya da haksızlığa uğradığı için bu duyguları hissetmesine sebep olan

kişiyeye ya da duruma karşı hınç doludur. Bu hınç da kişinin mantıklı düşünmesini engeller. Öfkelenmek ve aklın baştan gitmesi arasındaki bu ilgi ÖFKELİ OLMAK AKILSIZ OLMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır. KB 334’te eğer kişi öfkelenirse onun bilgisiz olacağı ve eğer öfke duygusu o kişiyeye gelirse onu akılsız bırakacağı söylenmiştir. KB 1414’te de öfkeli davranmanın doğuracağı olumsuz durumlardan bahsedilmiş, kişinin öfkeli davranması neticesinde mülk ve saltanatın elden gideceği söylenmiştir. Her iki beyitten de öfke duygusu hakkında benzer çıkarımlar yapılabilmektedir.

2.1.1.5. buşur-

“hiddetlendirmek, öfkelenmek” (<buş-ur-). *buş-* fiilinin ettirgeni olan kelime “sinirlendirmek, kızdırmak” anlamlarına gelir (ED 384a). *buşur-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *üzüksüz egire sıkıp buşurur emgetür* “Aralıksız eğerek sıkıp, eziyet ederek sinirlendirir.” (BT XIII 8 24). Kelime KT dönemi metinlerinden ise TİEM 73 dışındaki tüm metinlerde tanıklanmıştır:

ol meni buşurdı “O, bana sıkıntı verdi.” (DLT 254)

adaş köñli bilmek tilese özün

buşurgıl söziin sen yime tüg yüzün

“Dostun içini öğrenmek istersen, sen onu sözle hiddetlendir ve ona kaşlarını çat.” (KB 4209)

kür arslanğa oğşar bu begler özi

buşursa keser baş ay bilgi yaruk

“Beyler arslana benzerler; hiddetlendirirsen, başını koparırlar, ey parlak bilgili.” (KB 784)

uluğlarını buşrup saña bu mizah

“Bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir.” (AH 347)

DLT 254'te *buşur-* fiilinin çevirisinde Ercilasun ve Akkoyunlu “sıkıntı vermek” anlamını kullansalar da metnin Arapçasında kullanılan (addacani) kelimeden *buşur-* fiilinin “öfkelenmek” anlamında olduğu anlaşılmaktadır. KB 4209'da Öğdülmiş Ogdurmuş'a bir kişinin içini, yani gerçekte nasıl birisi olduğunu öğrenmek isterse o kişiye karşı öfkeli davranmasını, sözlerini sertleştirmesini yani onunla öfkeli konuşmasını ve ona suratını asmasını söylemiştir. Böylece öfkelenen kişi gerçek kimliğini ortaya çıkaracaktır; çünkü öfkelenen kişi akıllıca düşünemez ve içinden geldiği gibi davranır. KB 784'te de öfkelenen kişi aslında öfkelenen kişi bir aslana benzetilmiştir. Burada ÖFKELİ İNSAN ARSLANDIR metaforu vardır. *buş-* fiilinin tanıklandığı örneklerde de öfkelenen kişi aslana benzetilmiştir (*bk. buş-*). Ayrıca bu beyitte öfkelenen kişinin verebileceği zarardan bahsedilmiştir. Bu bilgi de kızgınlık duygusunun yarattığı sonuçlarla uyum göstermektedir. Öfke yaşayan kişi duygularını kontrol edemeyip öfkeye sebep olan kişiye ya da şeye zarar verebilir. Öfke duygusu nedensiz değildir; AH 347'de bahsedilen büyükleri hiddetlendirebilecek olan şey, onlarla alay edilmesidir.

2.1.1.6. eril-

“kederden sarsılmak, sinirlenmek”. Clauson kelimeyi *éiril-* maddebaşında incelemiş ve kelimenin yalnızca bir kez örneklendiğini söylemiştir (ED 229b). Clauson kelimenin yalnızca bir kez örneklendiğini söylemiştir; fakat biz yaptığımız taramalarda kelimenin DLT dışında KB'de de örneklendiği tespit ettik.

er erildi sarıldı “Adam kederden dolayı sarsıldı (vicdan azabı çekti) ve kendisini suçladı.” (DLT 97)

irig sözledim men sözüg ay kadaş

erilme serilme köñül kıлма baş

“Ey kardeş, ben bir az sertçe konuştum; bana kızma, hiddetlenme ve gönlün kırılmasın.” (KB 5773)

DLT 97'de MK *eril-* fiiline “vicdan azabı çekerek sarsılmak ve kendini suçlamak” anlamlarını vermiştir. Verilen bu anlamlar kızgınlık duygusu ile bağlantılı anlamlardır.

“vicdan azabı çekme ve kendini suçlama” durumları altında yatan sebep aslında kişinin kendisine karşı hissettiği kızgınlık duygusudur. Bu sebeple *eril-* fiili kızgınlık duygusunu ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. KB 5773’te Odgurmuş Öğdilmiş’e karşı sert konuştuğunu ve bu sebepten dolayı kendisine öfkelenmemesini ve üzülmemesini söylemektedir. Öfke ve kızgınlık duyguları sebepsiz yere ortaya çıkan duygular değildir. Bu beyitte de öfke duygusunun sebebi belirtilmiştir. *eril-* fiili DLT’de *sarıl-* fiili ile beraber kullanılırken KB’de de fiilin *seril-* ile beraber kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca yine DLT’de *arıl-* *sarıl-* şeklinde bir kullanım da tanıklanmaktadır (DLT 267). Clauson *eril-* ve *arıl-* fiillerinin ilk bakışta aynı kelimeler gibi göründüklerini fakat bu kelimelerin farklı kelimeler olduklarını; çünkü DLT’de bu kelimelerin geniş zaman ve mastar çekimlerinin farklı yazıldıklarını söyler (ED 229b).

2.1.1.7. *ige-*

“kafa tutmak, inatlaşmak”. Clauson kelimeyi *ige-* maddebaşında incelemiş ve yalnızca bir metinde tanıklanmış olduğunu söylemiştir (ED 101b). *ige-* fiilinden önce incelediği *ége-* fiilinin ise “(metal objeyi) eğelemek”, metaforik olarak “(diş) gıcırdatmak” anlamlarında olduklarını söylemiştir (ED 101b). MK ise üç farklı anlamdaki *ige-* fiilini örneklemiştir. Bu anlamlar “bilemek”, “gıcırdatmak” ve “inatlaşmak”tır. Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol aþar igedi “O, ona kafa tuttu ve onunla inatlaştı.” (DLT 459)

Clauson’un iki, MK’nın ise üç farklı kelime olarak gösterdiği *ige-* fiili aynı kelime olabilir; çünkü kelimenin anlamları arasında anlam bağlantısı vardır. Kelimenin anlamlarını incelediğimizde kelimenin anlam genişlemesine uğrayarak çok anlamlı bir yapıya ulaştığını söyleyebiliriz. Başlangıçta somut olarak iki şeyin birbirine sürtülmesiyle oluşan “gıcırdatmak”, “bilemek” gibi anlamlar zamanla daha soyut bir anlama gelişmiş ve iki kişinin ya da iki düşüncenin öfke ile karşı karşıya gelmesini anlatmıştır. Buradan da “kafa tutmak, inatlaşmak” anlamları ortaya çıkmıştır. Benzer bir anlam *kadran-* fiilinde görülmektedir (*bk. kadran-*). İki insanın birbirine kafa tutup inatlaşmalarının iki somut nesnenin birbirine sürtülmesine benzetilerek anlatılması İNATLAŞMAK KAFA KAFAYA GELMEKTİR, KAFA TUTMAKTIR metaforunu

ortaya çıkarmıştır. Duygu ifadesi bildiren “inatlaşmak” anlamındaki *ige-* fiili DLT dışındaki diğer KT dönemi metinlerinde tanıklanmamıştır.

2.1.1.8. *igen-*

“inatlaşmak, huysuzlaşmak” (<*ige-n-*). Clauson’a göre *igen-* fiili *ige-* “inatlaşmak” fiilinin dönüşlü şeklidir, Kaşgarlı’nın kelime için verdiği ilk anlam (inatlaşmak) normaldir ve bu anlam ile ikinci verdiği anlam (hamile kalmak) arasında belli bir bağlantı yoktur ve yanlış çeviri olabilir (ED 110b). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

at igendi “At vb. inatlaştı.” (DLT 99)

emdi udın odundi

kidin telim öküнди

ıl bolğalı igendi

andag erig kim utar

“Düşman uykusundan şimdi uyandı ve çok pişman oldu; çünkü barış görüşmeleri esnasında inatlaşmış ve barışı reddetmişti. Böyle bir adamı benden başka kim yener.” (DLT 98-99)

ige- fiilinde gerçekleşen anlam genişlemesi olayı *igen-* fiili için de geçerlidir (*bk. ige-*) İki insanın birbirine kafa tutup inatlaşmalarının iki somut nesnenin birbirine sürtülmesine benzetilerek anlatılması İNATLAŞMAK KAFA KAFAYA GELMEKTİR, KAFA TUTMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır. “inatlaşmak, huysuzlaşmak” anlamını karşılayan *igen-* fiili DLT’de iki kez tanıklanmıştır. Bu örneklerden ilkinde *igen-* fiilinin öznesi bir attır. Diğer örnek ise madde başında değil başka bir kelimeyi örneklemek için verilen bir şiirde geçmektedir. Bu şiirde iki kişinin fikirlerinin çatışması söz konusudur ve çatışmanın olduğu yerde de kızgınlık duygusu vardır. *igen-* fiili kızgınlık duygusuyla beraber gerçekleşen inatlaşma eylemini anlatmaktadır. *igen-* fiili dönüşlü bir eylemdir dolayısıyla özne hissettiği bu duygudan yine kendisi

etkilenmektedir fakat aynı zamanda bu eylemin gerçekleşebilmesi için öznenin dışında en az bir kişiye daha ihtiyaç vardır.

2.1.1.9. iriglen-

“öfkenin etkisi ile sert konuşmak ve davranmak” (<irig+le-n-). *irig* “zor, sert” isminden türemiş dönüşlü fiil yalnızca(?) Kırgızcada *irden-* “büyümek” şeklinde yaşar (ED 228b). Kelime KT dönemi metinlerinden KB’de tanıklanmıştır:

irig sözke buşma kalı tegse söz

köni söz irig ol iriglenme öz

“Eğer sana sert söz söyleyen olursa, buna kızma; doğru söz sert olur, sen buna karşı sertlik gösterme.” (KB 5775)

yıraq boldum ilig tapuğında taş

iriglendi üdlek maña tügdi kaç

“Felek bana gadretti ve kaşını çattı; hükümdarın hizmetinden uzakta ve dışarda kaldım.” (KB 1586)

iriglen- fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de ve iki beyitte tanıklanmıştır. Her iki beyitte de kelime öfke duygusunun etkisi ile “sert konuşmak ve davranmak” anlamında kullanılmıştır. KB 5775’te Odgurmuş Öğdülmiş’e sert söze karşı öfkelenmemesini ve kaba davranmamasını söylemektedir. Öfkelenmek ve kaba, sert davranmak eylemleri anlamsal olarak birbiri ile bağlantılıdır; çünkü sert ve kaba davranmak öfke duygusunun etkisi ile ortaya çıkan davranışlardır. Öfkelenen insan davranışlarını kontrol edemez ve kaba davranabilir. Yani burada sert ve kaba davranmak eyleminin altında aslında öfke duygusu vardır. KB 1586’da da Öğdülmiş feleğin kendisine karşı sanki öfkeliymiş gibi kaba ve sert davrandığı, ayrıca kaç çattığını söylemektedir.

2.1.1.10. *kağran-*

“kızmak, öfkelenmek, huyu davranışı sertleşmek” (<*kadra-n-). Clauson yalnızca bir kez tanıklanan kelimenin *kadra- fiilinin dönüşlü şekli olduğunu söyler. Yine Clauson’a göre *kadra- fiili Güneybatı grubu dışındaki tüm modern Türk dillerinde *kayra-* /*kayıra-* şekillerinde “bileylemek, keskinleştirmek” ve daha az sıklıkla “dişleri gıcırdatmak” anlamlarında yaşar (ED 605b).

beg añar kağrandı “Bey ona kızdı; ona karşı huyu ve davranışı sertleşti.” (DLT 306)

DLT 306’da MK *kağran-* fiiline “kızmak, huyu davranışı sertleşmek” anlamını vermiştir. Clauson ise ED 605b’de *kağran-* fiilinin Tüm modern Türk dillerinde bazı ses değişiklikleriyle beraber çoklukla “bileylemek, keskinleştirmek” ve daha az olarak da “dişleri gıcırdatmak” anlamında yaşadığını söylemiştir. MK’nın verdiği örneğin kısa olması kelimenin anlamının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır: fakat kelimeyle ilgili olarak Clauson’un da verdiği bilgileri dikkate aldığımızda, verilen anlamların birbirleri ile bağlantılı oldukları ortaya çıkmaktadır. *kağran-* fiili fiziki anlamda güç uygulanarak iki şeyin birbirine sürtülmesini anlatan bir fiildir. Bir bıçak için düşündüğümüzde fiilin “bileylemek, keskinleştirmek” ve diş için düşündüğümüzde de “dişleri gıcırdatmak” anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu fiil bir insanla ilgili olarak kullanıldığında ise fiilin “kızmak, sert davramak” anlamı ortaya çıkmıştır. Bu anlam genişlemesi ÖFKELENMEK KESKİNLEŞMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. Benzer bir anlam *ige-* fiilinde de görülmektedir (*bk. ige-*).

2.1.1.11. *kağı-*

“sinirli olmak, kızmak, öfkelenmek”. “(birinden dolayı) sinirli olmak” anlamındaki kelime aynı anlamla yalnızca(?) Güneybatı grubu Türk dillerinden Osmanlıcada yaşar (ED 609b). *kağı-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilen bir fiildir: *övkeleniser kağısar* “Öfkelense, sinirlense.” (AY 595 10). Fiil KT dönemi metinlerinden ise yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol andın kağıdı “O, ona kızdı ve yaptığı şeyden bıktı.” (DLT 463)

Öfke duygusu sebepsizce ortaya çıkan bir duygu değildir. Bu sebeple “sinirli olmak, kızmak, öfkelenmek” anlamlarındaki *kağı-* eyleminin gerçekleşmesi için de bir sebebe ihtiyaç vardır. DLT 463’te kullanılan *andın* kelimesi *kağı-* eylemine sebep olan bir etkenin varlığını kanıtlar fakat bu sebebin ne olduğu belli değildir.

2.1.1.12. kağış-

“birbirine kızmak” (<kağış-). *kağı-* “kızmak” fiilinin işteş şekli olan fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 613b). *kağı-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanan bir eylemken işteş şekli olan *kağış-* fiili KT döneminden önce tanıklanmamıştır.

eren kamuğ kağışdı “İnsanlar birbirlerine kızdılar.” (DLT 262)

DLT 262’de *kağış-* fiilinin örneklendiği cümle fiilin anlamı hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir; fakat kelimedede bulunan işteşlik eki bize eylemin karşılıklı yapılan bir eylem olduğunu anlatır. Yani *kağış-* eylemi yalnızca kişilerin içinde hissettiği kızgınlık duygusunu anlatmaz, bu duygu yaşanırken kişilerin aynı zamanda bu duyguyu sözselsel ya da davranışsal olarak karşı tarafa gösterdiklerini de ifade eder. *kağış-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.1.1.13. kağıt-

“kızdırmak, öfkelenmek, rahatsız etmek” (<kakı-t-). *kağı-* “kızmak” fiilinin ettirgeni olan kelime Clauson’a göre yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 610a). Fakat, bizim yaptığımız tarama sonucunda kelimenin TIEM 73’te de örneklendiği tespit edilmiştir:

ol anı kağıttı “O, onu kızdırdı ve kendinden yüz çevirinceye kadar rahatsız etti.” (DLT 329)

ol kim anlarğa tegmes anlarğa suvkalık ap yme ap yme açlık tañrı yolu içinde iklemesler bir iklegü yerni kağıtur kâfirlerni bulmaslar yağdın bir bulmak meger bitildi anlarğa anıñ birle iş turur edgü (TIEM 73 151v/8)

“Onların Tanrı yolunda bir susuzluğa, bir yorgunluğa ve bir açlığa düşmeleri, kâfirleri kızdıracak bir yere (ayak) basmaları ve düşmana karşı bir başarı kazanmaları, ancak bunların karşılığında kendilerine iyi bir amel yazılması içindir.”

Öfke duygusu sebepsiz yere ortaya çıkan bir duygu değildir. Bu sebeple “kızdırmak, öfkeliendirmek, rahatsız etmek” anlamlarına gelen *kaķıt*- fiilinin de gerçekleşebilmesi için ortada bir sebep olması gerekmektedir. *kaķıt*- fiili birtakım sözler ya da davranışlarla bir başkasını kızdırma ve rahatsız etme durumunu anlatan bir kelimedir; fakat DLT 329’da kızdırma duygusunun sebebinden söz edilmemiştir. TİEM 73 151v/8’de ise müslümanların kafirlerin istemedikleri bir yere gitmeleri kafirleri kızdıracak bir sebep olarak gösterilmiştir.

2.1.1.14. *ķatur*-

“katılaştırmak, sertleştirmek, duygusuzlaştırmak” (<*ķat*-ur-). *ķat*- “sert olmak” fiilinin ettirgeni olan kelime hem gerçek hem de metaforik anlamda “sertleşmek” anlamındadır, Kuzeydoğu ve Güneybatı grubu dışındaki pek çok modern Türk dili grubunda yaşar (ED 604b). Kelime ET metinlerinde tanıklanmamış yalnız kelimenin dönüşlü şekli olan *ķatrun*- fiili UT döneminde tanıklanmıştır: *yürekin ķatrunup* “yüreğini katılaştırıp” (U IV 8). *ķatur*- fiili KT dönemi metinlerinden DLT’de tanıklanmıştır:

tāş yir anı ķaturdı “Gurbet onu sertleştirdi yani onu uslandırdı ve yonttu.” (DLT 253)

Temel anlamı ile bir madde için “katılaştırmak, sertleştirmek” anlamına sahip olan *ķatur*- fiili metaforik bir kullanımla insan için “katılaştırmak, sertleştirmek, duygusuzlaştırmak” anlamlarına genişlemiştir. Kişinin duygusuzlaştırılması, bir maddenin sertleştirilmesine benzetilerek anlatılmış ve bu benzerlik DUYGUSUZLAŞTIRMAK SERTLEŞTİRMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. *ķatur*- fiilinin tanıklandığı DLT 253’te kişinin fiziki anlamda sertleşmesi değil davranışlarının sertleşmesi, duygusuz hale gelmesi söz konusudur. Kelime diğer KT dönemi metinlerinde tanıklanmamıştır.

2.1.1.15. kırğa-

“öfke ile karşıdaki kişiye kötü sözler söylemek, azarlamak, lanet etmek”. Clauson’a göre *kırğa-* fiili ile *karga-* “(Tanrı için) lanet etmek” fiili arasında *kırğa-* fiilinin öznesinin insan olması dışında herhangi bir fark yoktur (ED 655a). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

han anı kırğadı “Han ona öfkeleni ve ondan yüz çevirdi.” (DLT 320)

kırğa- fiili öfke duygusunu ifade eden bir fiildir. Öfke duygusu kişinin kontrolü dışında ortaya çıkan bir duygudur ve bu duygu kişinin akıl dışı davranarak kaba ve sert sözler ve davranışlar sergilemesine sebep olabilir. *kırğa-* fiili de böyle bir duygu durumunda öfkenin etkisiyle karşıdaki kişiye kötü sözler söylemeyi anlatan bir fiildir. MK DLT 320’de kelimeye bir de “yüz çevirmek” anlamı vermiştir. Bu eylem de öfke duygusunun etkisi ile gerçekleşen ve bu duyguya tepki olarak ortaya çıkan bir eylemdir.

2.1.1.16. kırğaş-

“birbirine öfkelenip yüz çevirmek” (<kırğa-ş-). *kırğa-* fiilinin işteşi olan fiil yalnızca DLT’de örneklenir (ED 656a). Fiil, KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

olar ikki kırğaşdı “O ikisi birbirine yüz çevirdi.” (DLT 297)

kırğaş- fiili birden çok kişinin birbirlerine karşı öfke duygusu içerisinde olup bu duygunun etkisi ile birbirlerine yüz çevirmelerini anlatan bir fiildir. *kırğaş-* fiili yalnızca kişilerin içlerinde hissettikleri öfke duygusunu değil bu duygunun dışı vurulmasını da anlatır.

2.1.1.17. kırğat-

“öfkelenirmek, yüz çevirtmek” (<kırğa-t-). Clauson’a göre *kırğa-* fiilinin ettirgeni olan fiil yalnızca DLT’de örneklenir (ED 655b). Fiil, KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

ol anı begke kırgattı “O, beyi ondan nefret etmeye ve yüz çevirmeye zorladı.” (DLT 338)

kırgat- fiili birtakım sözler ya da davranışlar ile birini etkileyerek o kişinin diğerine karşı öfke hissetmesine ve ondan yüz çevirmesine sebep olmayı anlatan bir fiildir.

2.1.1.18. kız-

“kızmak, öfkelenmek”. Temelde “kırmızı olmak” buradan “ateş gibi olmak, (sinirden, utançtan) kızarmak” anlamına genişleyen kelime tüm modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 681a). *kız-* fiili “kızmak, öfkelenmek” anlamı ile OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *kızıp kelti* “Kızıp geldi.” (Ton II B 5). KT dönemi metinlerinden ise yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

yok kim tilemedi tanrı kızup çıkmalarını kehlendürdi anlarını aytıldı oturunlar oturuglılar birle (TİEM 73 143v/6)

“Tanrı onların öfkelenip çıkmalarını istemedi ve onları geri koydu; onlara ‘Oturanlarla beraber oturun!’ denildi.”

Öfke duygusu kişiler üzerinde fizyolojik etkilere sebep olan bir duygudur. Öfkelenen kişinin kan akışı hızlanır ve kişinin yüzü kızarır. Öfke duygusuyla beraber ortaya çıkan bu yüzdeki kırmızı olma durumu *kız-* fiili ile ifade edilirken fiil zamanla anlam genişlemesine uğrayarak sadece kırmızı olmayı değil genel olarak öfkelenmeyi anlatır hale gelmiştir. Bu anlam genişlemesi ÖFKELENMEK KIRIMIZI OLMAKTIR, ÖFKELENMEK KIZARMAKTIR metaforunu örneklemektedir. “kırmızı olmak” temel anlamından “öfkelenmek” anlamına genişleyen kelime UT döneminde tanıklanabilmişken KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır.

2.1.1.19. öçüktür-

“Bir insanı kızdırmak, öfkelenmek ve onda öç alma duygusu uyandırmak” (<öç+ük-tür-). Metinlerde bir kez tanıklanan kelime Clauson’a göre *öç* “kin, intikam” isminden türemiş **öçük-* fiilinin ettirgen şeklidir (ED 26a).

öçüktürme erni tilin bil bu til

basıktursa bütmez büter oğ başı

“İnsanı dil ile kızdırma; bil ki ok yarası kapanır, fakat dilin açtığı yara kapanmaz.” (AH 139)

öçüktür- fiili öç “kin, intikam” kelimesinden türemiş bir fiildir ve “bir insanı kızdırarak onda öç alma duygusu uyandırmak” anlamına gelir. Kızgınlık duygusu kin hissedilmesine sebep olan bir duygudur. Kişinin hissettiği kızgınlık ve kin onda öç alma duygusunu uyandırır. *öçüktür-* fiilinin KT döneminde tanıklandığı tek metin olan AH'den kötü sözler söylemenin insanları kızdırıp onları öç alma duygusuna yönlendirebileceği anlaşılmaktadır.

2.1.1.20. öfkelen-

“öfkelenmek” (<öpke+le-n-). *öpke* “ciğer, kızgınlık” kelimesinden türemiş *öfkele-* fiilinin dönüşlü şekli olan fiil ED'de tanıklanmamıştır. Kelime KT metinlerinden yalnızca TİEM 73'te tanıklanmıştır:

kayttı mūsā bodunı tapa öfkelenengin kadğuluğ

“Musa, öfkeli ve üzüntülü olarak kavmine döndü.” (TİEM 73 232v/3)

Temel anlamıyla somut bir organ ismi olan *öpke* “ciğer” zamanla anlam genişlemesine uğrayarak “kızgınlık” anlamını kazanmıştır. Clauson'a göre kızgınlık duygusu ciğerden gelmektedir (ED 9a). Bu inanç ÖFKE CİĞERDEDİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. *öfke* kelimesinden türetilen *öfkelen-* “sinirlenmek” fiilinde de *öfke* kelimesindeki anlam genişlemesinin etkisi görülmektedir. *öfkelen-* fiilinin tanıklandığı TİEM 73 232v/3'te Musa peygamberin hikayesi anlatılmaktadır. Tanrı Musa peygambere halkının kendisine verdiği sözü tutmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Musa peygamber, verdikleri sözü tutmadıkları için halkına karşı öfkelenmiş ve yanlarına gidip onlarla konuşmuştur. Öfke duygusu sebepsiz yere ortaya çıkan bir duygu değildir, mutlaka kişiyi olumsuz yönde etkileyen bir sebebi vardır. Bu metinde de öfke duygusunun bir sebebe bağlı olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

2.1.1.21. öpkele- /öpkile-

“kızmak, öfkelenmek” (<öpke+le-). Clauson *öpke* “ciğer, kızgınlık” kelimesinden türemiş fiilin 1. (Yalnızca Karahanlı döneminde) akciğerde yara olmak, 2. (birine ya da birinden dolayı) kızgın olmak anlamlarıyla bazı Modern Türk dili gruplarında çeşitli şekillerde yaşadığını söyler (ED 9b). Fiil UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *oglu öginte kaşınıtta övkelepen tezipen barmış* “Oğlu annesine babasına öfkelenerek evden gitmiş.” (IB 58). Fiil, KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

otağka öpkelep süke sözlemedük

“Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı.” (DLT 438)

ol andın öpkiledi “O, ona kızdığı için ondan uzaklaştı.” (DLT 138)

Temel anlamıyla somut bir organ ismi olan *öpke* “ciğer” zamanla anlam genişlemesine uğrayarak “kıızgınlık” anlamını kazanmıştır. Clauson’a göre kızgınlık duygusu ciğerden gelmektedir (ED 9a). Bu inanç ÖFKE CİĞERDEDİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. *öpke* kelimesinde görülen anlam genişlemesi olayı bu kelimedenden türeyen *öpkele-/öpkile-* fiilinde de etkisini göstermektedir. DLT 438’de *öpkele-* fiili zarf fiil eki almış şekilde tanıklanmıştır. Bu cümlede *öpkele-* fiilinin sebebi ve sonrasında öfkelenilen şeye gösterilen tepkiden bahsedilmiştir. *öpkele-* fiilinin sebebi açık bir şekilde söylenmese de cümleden çadırdaki kişilere öfkelenildiği ve sonrasında askerle konuşulmadığı anlaşılmaktadır. DLT 138’de MK kelimeye “öfkelenmek” anlamının yanında “uzaklaşmak” anlamı da vermiştir. Buradaki uzaklaşma eylemi öfke duygusunun etkisi ile gerçekleşen bir uzaklaşmadır.

2.1.1.22. sarsıt-

“azarlamak, sert davranmak” (<sar-sı-t-). *sarsıt-* “kaba söz kullanmak” fiilinin ettirgeni olan kelime Clauson’a göre yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 855a). Fakat bizim taramalarımıza göre kelime TIEM 73’te de tanıklanmıştır. *sarsıt-* fiilinin ettirgenlik eki almamış şekli olan *sars-* UT döneminde “kötü söz söylemek, küfretmek” anlamında

kullanılmıştır: *söge sarsa* “sövüp sayarak” (AY 136 10). Kelime KT dönemi metinlerinden DLT ve TIEM 73’te tanıklanmıştır:

ol anı sarsıttı “O, onu azarladı ve ona sert davrandı.” (DLT 337)

eger tegse ök seniñ üskünde uluğluqqa ekkide biri yā ekkilesi aymağıl ol ekkike öf teyü taķı sen sarsıtmağıl ekkini olar ayğıl olar ekkike ağırlıg edgü söz (TIEM 73 207v/7)

“Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine ‘öf!’ bile deme; onları azarlama; ikisine de güzel söz söyle.”

sarsıt- fiili iletişimle ilgili bir fiildir; fakat aynı zamanda kızgınlık duygusunu da barındırdığı için kızgınlık ifade eden bir duygu fiili olarak da değerlendirilmiştir. *sarsıt-* fiili hem sözsel hem de davranışsal olarak karşıdaki kişiye karşı sert ve kaba olmayı anlatır. DLT 337’de kelime için hem “sert konuşmak” hem de “sert davranmak” anlamı verilirken TIEM 73 207v/7’de kelimenin “sert konuşmak” anlamı daha ön plandadır. *sarsıt-* fiilinin kullanıldığı *sen sarsıtmağıl ekkini* “sen onları azarlama” ifadesinden sonra *ayğıl olar ekkike ağırlıg edgü söz* “onlara değerli güzel söz söyle” denmesi *sarsıt-* fiilinin buradaki “kötü söz söylemek, azarlamak” anlamını netleştirmektedir. “azarlamak” ya da “kötü söz söylemek” öfke duygusunun etkisi ile gerçekleşen eylemlerdir, bu sebeple *sarsıt-* fiili öfke bildiren bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.1.1.23. telge-

“çok kızdırmak, çileden çıkarmak”. Clauson *telge-* fiilinin yalnızca bir kez tanıklanan bir fiil olduğunu söylemiş ve kelime için bizi *telgek* ve *telgen-* maddebaşlarına yönlendirmiştir (ED 499a). *telge-* fiili ilk defa ve tek olarak DLT’de tanıklanmıştır; fakat kelimenin dönüşlü şekli UT döneminden itibaren örneklenebilmektedir (*bk. telgen-*).

ol atasın bulğadı (telgedi) “O, babasını sinirli ve kızgın hale soktu.” (DLT 470)

MK DLT 470’te *bulğa-* ve *telge-* maddebaşlarını beraber ele almış ve yukarıdaki örneği verdikten sonra *telgedi* örneğini vermiş ve bu fiilin yalnız başına söylenmeyip ikileme

içerisinde kullanıldığı bilgisini vermiştir (DLT 470). *bulğa-* fiilinin kullanıldığı diğer cümlelere de baktığımızda bu iki kelimenin aynı anlama sahip olduğu görülmektedir (*bk. bulğa-*). UT ve KT dönemlerinde eş anlamlı kelimelerle kurulan ikilemelerin kullanımını oldukça yaygındır. DLT 470'teki örnek de bu kullanımı desteklemektedir.

2.1.1.24. telgen-

“birine kızıp yüz çevirmek” (<telge-n-). Clauson *telge-* fiilinin dönüşlü şekli olan *telgen-* fiilinin metinlerde yalnızca bir kez örneklendiğini, tek başına kullanılmadığını ve her zaman *bulğandı* kelimesinden sonra kullanıldığını söyler (ED 499a). *telgen-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilen bir fiildir: *yime bulğanmadın telgenmedin* “yine kızmadan, içerlemeden” (DKPAMP 973). *telgen-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol añar bulğandı telgendi “O, ona kızdı ve ona yüz çevirdi.” (DLT 303)

telgen- fiili de *telge-* fiili gibi yalnızca DLT’de tanıklanan bir fiildir. MK *telgen-* fiilinin tek başına kullanılmadığını, yalnızca *bulğandı* kelimesinden sonra kullanıldığını söyler (DLT 303). MK, DLT 303’de *bulğan- telgen-* ikilemesine “kızmak” anlamı dışında “yüz çevirmek” anlamı da vermiştir. “kızmak” ve “yüz çevirmek” eylemleri anlamsal açıdan birbirine bağlı olan eylemlerdir; çünkü “yüz çevirmek” eylemi hissedilen kızgınlık duygusu sonucunda verilen bir tepkidir. Ayrıca “yüz çevirmek” eylemi kızgınlık duygusu ile gerçekleştiği için *telgen-* fiili bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.1.1.25. tersin-

“kızmak, kızgınlık duygusunun etkisi ile ters, uygunsuz, olumsuz davranmak” (*ters-in-). Clauson’a göre **ters-* fiilinin dönüşlü şekli olan *tersin-* fiili yalnızca bir metinde örneklenir ve *ters* ismiyle eşeslidir (ED 553b). Kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

beg añar tersindi “Bey ona kızdı.” (DLT 303)

Temel anlamı “ters, uygunsuz davranmak” olan *tersin-* fiili kızgınlık duygusunun etkisiyle ortaya çıkan olumsuz davranışları ifade ettiği için zamanla “kızmak” anlamı ile eşleşmiştir. “ters davranmak” ve “kızmak” arasındaki bu eşleşme KIZMAK TERS DAVRANMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır.

2.1.2. Üzüntü, Pişmanlık İfade Eden Duygu Fiilleri

Üzüntü, duygular arasında yapılan sınıflandırmalarda kötü ve olumsuz duygular arasında yer alan ve genellikle sevinç duygusunun karşıtı kabul edilen bir duygudur. Her ne kadar kötü ve olumsuz olarak görülse de insan yaşamının vazgeçilemez bir parçasıdır bu duygu.

Genel olarak daha önceden var olan ve varlığına alışılan bir şeyden yoksunluk ve kayıp üzüntü duygusuna sebep olur. Hissettiğimiz üzüntü kayba verdiğimiz değerle doğru orantılıdır. Hacızade (2012) üzüntü ile ilgili şunları söyler: “Genel olarak insanların kaçındığı bir duygudur. Üzüntü duygusunun temelinde bir kayıp vardır. Bu kaybın verdiği acı, fiziksel acı kadar güçlü olabilir. Fakat üzüntü duygusu insana değer vermeyi öğretir. Eğer üzüntü duygusu olmasaydı kaybettiklerimizin bizim için hiçbir önemi olmayacaktı.” (2012, s. 106).

Üzüntü pişmanlık, hayal kırıklığı ve acı ile karışık bir duygudur. Ölüm, ayrılık, umutların yıkılması, hedeflediği amaca ulaşamama ve hastalık gibi etkenler üzüntü duygusuna sebep olabilir (Hacızade, 2012, s. 107).

Smith’e (2018) göre üzüntü boyun eğmeye ve kabullenmeye en yakın duygulardan birisidir ve geri döndürülemez bir şey olduğunda ve birini ya da bir şeyi kaybettiğimizde ve onları getirecek bir şey olmadığında üzüntü oradadır (2018, s. 277).

“Mutluluk bugün nasıl popülerse üzüntü de Rönesans’ta çok popüler bir konuydu. Dönemin doktorlarının ve filozoflarının en çok ilgisini çeken de üzüntü ve ağırlık arasındaki ilişkiydi. Hekimler kara safra denilen bir sıvının, yani yoğun bir maddenin aşırı artmasının vücudu ağırlaştırıp aşağıya çektiğini ve üzgün insanı sakarlaştırdığını, yüzünü çökkünleştirip yürüyüşlerini yavaşlattığını iddia ediyorlardı. Ancak bu fiziksel

ağırlığın aynı zamanda kişinin karakterini de ağırlaştırdığı düşünülüyor böylece üzüntü daha kendinde, dirençli ve kararlı olmakla eş tutuluyordu.” (Smith, 2018, s. 277)

Üzüntü bastırıldığında ve kimseyle paylaşılmadığında umutsuzluk duygusu ortaya çıkar. İfade edilemeyen ve bastırılan üzüntü zamanla kişinin karamsar bir kişiliğe bürünmesine sebep olur. Üzüntüyü ifade edebilmek kişinin iyileşebilmesini sağlar. Üzüntüden kurtulabilmek için kaybedilen değil, yenilenmesi gereken şeye odaklanmak gerekir.

“İnsanın odaklanmasını engelleyen olumsuz bir duygudur. Beklentinin gerçekleşmemesi, insanın muktedir olamadığı durumlarda-ör. ölüm- ortaya çıkan genellikle ağlamayla, yoğun hâlsizlikle, düşüncesini odaklamamayla sonuçlanır.” (Bozkurt, 2014, s. 32)

Zamanın geçmesi, gençliğin gitmesi, emeklerin boşa çıkması, içkinin sebep olduğu kötülükler, dünya malını bırakmak, olumsuz yaşantılar, beklentilerin karşılanmaması, kötü haberler, söylenen kötü sözler, kavga etmek, insanların gözünden düşmek, öfke duygusu, sırların açığa çıkması, sevilen insanların hastalanması, ölüm, mal varlığını kaybetmek, özlem duygusu, kaygı duygusu ve pişmanlık Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen, üzüntü duygusuna sebep olan etkenlerdir. Bu dönemde üzüntü duygusu sıklıkla acı ifade eden kelimelerle anlatılmıştır. Ayrıca bu dönemde üzüntü duygusunun insanı ümitsiz yaptığı ve üzüntülerin sıkıcı olduğu inancı vardır. Üzüntü duygusunun en önemli fiziksel göstergesi ise ağlamaktır.

açı-, açığ bol-, açığ kıl-, açıt-, ağır bol-, ağır kel-, ağır kıl-, ağırı-, ağırış-, ağırit-, baş bol-, baş kıl-, başla-, bert-, emget-, esirge-/esirke-, esirgen-, ıgla-, ıglaş-, korlan-, küs-, muḩad-, muḩal-, muḩuḩ-, oxsın-, ökün-, ökünç bol-, ökünç kıl-, ökündür-, samsıt-, sı-, sıḩta-, sıḩtat-/sıxtat-, sin-, sıxtaş-, tartıḩ-, üz-, yavrit- fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit ettiğimiz üzüntü duygusunu ifade eden fiillerdir.

2.1.2.1. açı-

“(bir olaya, duruma, kişiye ya da bazen kendisine) acımak, üzülmek”. Clauson’a göre kelimenin ilk anlamı fiziksel anlamda “acı olmak”tır ve daha sonra “ekşi olmak”

anlamını kazanmıştır. Fiil, erken dönemlerde pek çok metaforik anlama genişlemiştir. Kelimenin ortak yaygın anlamı “ağrılı olmak” anlamından “(insanlar için) acı çekmek” anlamına ve daha sonra “başkalarının acısını hissetmek, merhamet duymak” gibi anlamlara genişlemiştir. Pek çok dilde kelimenin orijinal fiziksel anlamı (acı olmak) kaybolmuştur (ED 20-21). Kelime “üzülmek” anlamı ile UT döneminden itibaren tanıklanmaktadır: *men hüentso tengrisiz kalmakım üze artukrak açıldım* “Ben Hüentsang Tanrısız kalmaktan dolayı üzüntüm daha da arttı.” (Hüen-ts 96 8). Kelime, duygu ifade eden “üzülmek” anlamıyla KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır. AH ve TIEM 73’te *açıl-* fiili tanıklanmazken fiilin isim şekli olan *açıl/açığı* “üzüntü, keder” kelimesi tanıklanmıştır.

tüpi yel keçer teg tiriglik keçip

asığısız ulır men özümke açıp

“Hayat, bir kasırğa gibi, geçti, gitti; şimdi hâlime acıyarak, boş yere inliyorum.” (KB 1175)

tiriglik barır er açımaz tilin

yava bolsa emgek açır kiç yılın

“Hayat gider, insan buna acıdığımı itiraf etmez; emek boşa giderse, bunun acısı uzun seneler unutulmaz.” (KB 2842)

yegitlik küçi bardı mendin kite

açır men yegitlikke küyüp tüte

“Gençlik kuvveti beni terkederek, uzaklaştı; bu giden gençliğime acıyor ve yanıp-tutuşuyorum.” (KB 5637)

ayur ay kadaşım barır men muşun

iki neşke artuk açır men bu kün

“Odgurmuş devam etti: Ey kardeşim, keder içinde gidiyorum; bugün bilhassa şu iki şey için üzülüyorum.” (KB 6170)

açı- fiilinin temel anlamı fiziksel olarak “acı olmak”tır. Duygular her ne kadar içsel ya da psikolojik gibi görünseler de üzerimizde fizyolojik etkilere sebep olurlar. Hacızade (2012), insanların ruhsal yaşantıları, duyguları ve onların etkileri ile fiziksel durumlar arasında benzerlik kurduklarını söyler (2012, s. 72). Psikoloji ile fizyoloji arasındaki bu etki kelimelerin anlam genişlemesinde de kendini göstermektedir. Kelimenin “(bir şeyin tadı için) acı olmak, damakta acı tat hissetmek” anlamı zamanla soyutlaşarak “yürekte acı hissetmek” yani “üzülmek” anlamı kazanmıştır. Psikolojik olarak bizi olumsuz etkileyen bir şeyin bize hissettirdiği duygu ile fiziksel olarak bizi olumsuz etkileyen şeyin hissettirdiği duygu aynıdır. Aradaki bu benzerlik ÜZÜNTÜ ACIDIR ve ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR metaforlarının oluşmasına sebep olmuştur. Üzülmek, kendini kötü hissetmek gibi duygular genellikle acı ifade eden kelimelerle anlatılır. *açı-* fiilinin anlam genişlemesine uğrayarak kazandığı “üzülmek” anlamı en erken UT döneminde tanıklanmıştır. Yukarıda verilen Hüen-ts 96 8 cümlesinde *açı-* fiili tanıklanmıştır, fakat cümlenin çevirisi *açı-* fiilinin anlamını karşılayacak şekilde yapılmamıştır. Bizce çeviri “Ben Hüen-tsang Tanrısız kalmaktan dolayı gitgide daha çok üzüldüm.” şeklinde daha uygun olup kelimenin anlamını daha net ortaya koyacaktır. Burada *açı-* fiili ile Tanrısız kalmanın kişide uyandırdığı olumsuz duygu ifade edilmiştir. Üzüntü duygusunun temelinde bir kayıp vardır ve bu cümlede Tanrıyı kaybetmenin yarattığı üzüntü anlatılmıştır. DLT’de kelimenin yalnızca temel anlamıyla ilgili örnek verilmiş, söz konusu duygu ifade eden anlamıyla ilgili örnek verilmemiştir. *sirke açıldı* “Sirke vb. ekşidi.” (DLT 458) örneğinde kelime temel anlamıyla kullanılmıştır ve burada herhangi bir duygu söz konusu değildir.

KB 1175 Ay Toldı’nın oğlu Ögdülmiş’e öğüt verdiği bölümde geçen bir beyittir. Bu bölümde Ay Toldı hayatını nefsine uyararak boş işlerle geçirdiğini anlatmakta ve oğluna kendisinin yaptığı gibi geçici dünyaya aldanmamasını öğütlemektedir. KB 1175 numaralı beyitte de hayatın hızla geçip gittiğini ve şimdi faydası olmadığı halde kendi haline üzülüp inlediğini söylemektedir. Bu beyitte üzüntüye sebep olan etken olarak yılların geçip gitmesi ve geri dönmeyecek olması gösterilebilir. *ulı-* “inlemek, yüksek sesle söylenmek” eylemi ise üzüntüyle beraber yaşanan ortaya çıkan bir eylemdir ve bir üzüntü göstergesidir.

KB 2842 numaralı beyitte *açıl-* fiili “üzülmek” anlamını karşılamaktadır. Beytin çevirisi bize göre “Gençlik gider insan buna diliyle üzülmez (üzüldüğünü söylemez); emek boşa giderse insan uzun yıllar üzülür.” şeklinde olmalıdır. Burada her iki mısradan da *açıl-* fiili “üzülmek” anlamında kullanılmıştır ve ikisinde de üzüntü duygusunun temelinde var olan bir kayıp söz konusudur. “gençlik” ve “emek” söz konusu olan kayıplardır.

KB 5637 Ögdülmüş’in geçen hayatına üzülerek tövbe etmesinin anlatıldığı bölümde geçen bir beyittir. Bu beyitte Ögdülmüş artık genç olmadığı için üzülmemektedir. Üzüntü duygusu kendisini bir ateş gibi yanıyormuş gibi hissetmesine sebep olmuştur. Hissettiği üzüntüyü yanma eylemine benzetmiştir. Burada ÜZÜNTÜ ATEŞTİR ve ÜZÜLMEK YANMAKTIR metaforları vardır.

KB 6170 numaralı beyitte de fiil “üzülmek” anlamıyla tanıklanmıştır. *açıl-* fiilinin örneklendiği beyitte üzüntüye sebep olan iki şeyin ne olduğu söylenmemiştir fakat sonraki beyitte bu iki şeyin “Tanrıya ibadet edemeyecek” ve “Tanrıyı zikredemeyecek” olmak olduğu ifade edilmiştir (KB 6171). Bu cümlede üzüntüyü doğuran sebepler ölümün yaklaşması ve yaşamın kaybedilecek olmasıdır.

2.1.2.2. açığ bol-

“acı olmak, üzüntü vermek, üzücü olmak” (<*açıl-ğ* + *bol-*). *açığ* ismi ve *bol-* yardımcı fiilinden oluşturulan birleşik fiil ED’de tanıklanmamıştır; fakat *açığ* ismi tanıklanmıştır. Clauson’a göre *açıl-* “acı olmak” fiilinden türeyen *açığ* kelimesinin ilk anlamı fiziksel bir duyu ile ilgili olan “acı”dır. Bazı Türk dillerinde bu kelime “ekşi” anlamına gelir. Kelime sonraları “keder verici, üzücü” gibi metaforik anlamlar kazanmıştır. Bazı Türk dillerinde de bu kelime “öfke, öfkeli” anlamlarındadır (ED 21-22). *açığ bol-* birleşik fiili KT metinlerinden yalnızca KB ve AH’de tanıklanmıştır.

süçigke süçinse ajun begleri

açığ boldı el kün bodun igleri

“Dünya beyleri şarabın tadına alıştırlarsa, memleketin ve halkın bundan çekeceği zahmet çok üzücü olur.” (KB 2092)

bu kün kendü süçüg bu tirmek saña

açığ bolğa yarın koşup barđukun

“Bugün toplamak senin için tatlıdır,

Yarın bırakıp gitmek acı olur.” (AH 436)

Birleşik fiili oluşturan *acığ* kelimesinin temel anlamı bir tat olan *acı* iken zamanla soyutlaşıp anlam genişlemesine uğrayarak “keder, üzüntü” anlamları kazanmıştır. “üzülmek” anlamının fiziksel bir acının verdiği hisse benzetilerek anlatılması ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır. Kelimenin hem temel hem de genişlemiş anlamıyla ilk kullanımı UT dönemine denk gelmektedir. Kelimelerin soyut anlama geçmeden önce uzunca bir süre somut anlamıyla yaşamış olması gerektiği bilinen bir bilgi olduğu için *açığ bol-* fiilinin olmasa da *açığ* kelimesinin UT döneminden önce de kullanılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

KB 2092’de dünya beylerinin şarabın tadına alışmasının, halk üzerinde yarattığı olumsuz etki *açığ bol-* “üzüntü vermek” fiili ile anlatılmıştır. Ögdülmüş’e göre içki içmek hem maddi hem de manevi açıdan hem içen kişiye hem de devlete zarar verir. Ögdülmüş içkinin fakirlik yolunu açtığını, içki içen halkın malını kaybettiğini, içki içen beyin devletinin gelişmediğini, pek çok uygunsuz işin içki yüzünden yapıldığını, pek çok iyi işin ise içki yüzünden yapılamadığını ve içki içen kişinin hırçın ve kavgacı olduğunu söyler. İçkinin yol açtığı bu olumsuzluklardan ötürü de insanlara üzüntü verdiğini belirtir.

AH 436’da bahsedilen, bırakılıp gidilen şey dünya malıdır. Bugün dünya malını biriktirmek güzel olsa da daha sonra bunları bırakmanın insana üzüntü, acı vereceği belirtilmektedir. Bu beyitte üzüntüye sebep olan etken dünya malını kaybetme korkusudur.

2.1.2.3. açığ kııl-

“keder veren bir hale getirmek, zehir etmek, keyifsiz hale getirmek” (<açı-ğ + kııl-). *açığ kııl-* birleşik fiili ED’de tanıklanmamış *açığ* ismi tanıklanmıştır. Clauson’a göre *açı-*

filinden türeyen *açığ* kelimesinin ilk anlamı somut bir duyu ile ilgili olan “acı” dır. Bazı Türk dillerinde bu kelime “ekşi” anlamına gelir. Kelime sonraları “keder verici, üzücü” gibi metaforik anlamlar kazanmıştır. Bazı Türk dillerinde de bu kelime “öfke, öfkeli” anlamlarındadır (ED 21-22). *açığ kıl-* birleşik fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır.

neçe andağ erse bu dünyā hāli

açığ kılma özke tiriglik yolu

“Bu dünyanın hâli her ne kadar dediğin gibi ise de sen kendisine hayatı o kadar zehir etme.” (KB 3648)

negüke munadur sen munça katıg

negüke kılur sen tiriglik açığ

“Niçin bu kadar çok kederleniyorsun, neden bu hayatı kendine zehir ediyorsun.” (KB 5477)

açığ kelimesinde görülen anlam genişlemesi etkisiyle *açığ kıl-* birleşik fiili de “(bir şeyi) acı yapmak” anlamından “(bir şeyi) keder veren bir hale getirmek, keyifsiz hale getirmek” anlamına genişlemiştir. Yaşanan olumsuzluklar, beklentilerin karşılanmaması gibi durumlar üzüntü duygusuna sebep olur. Üzüntü duyduğumuz zaman da hayattan keyif alamayız. Keyif alamadığımız, sevinç duyamadığımız durumlar anlatılırken acı ifade eden kelimeler sıklıkla kullanılmaktadır. *açığ kıl-* birleşik fiili de ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR metaforunu yansıtmaktadır.

KB 3648’de Ögdülmiş Odgurmuş’a dünya ne kadar kötü bir yer olsa da buradaki yaşamı kendisi için acı veren, keyifsiz bir hale getirmemesini öğütlemektedir. Çünkü ona göre Tanrı’nın azabı çok olsa da rahmeti de çok boldur. KB 5477’de benzer bir cümle söz konusudur. Burada da Ögdülmiş hükümdara dünya hayatını kendisi için acı veren, keyifsiz ve kederli bir hale getirmesinin gereksiz olduğunu vurgulamaktadır. Ögdülmiş’e göre hükümdar her türlü maddi ve manevi imkana sahiptir ve bunları doğru değerlendirebilirse memleketi düzgün bir şekilde yönetip mutlu olabilecektir

2.1.2.4. açıt-

“incitmek, üzme” (<açı- t-). *açı-* “acı olmak” fiilinin ettirgen şekli olan bu fiilin asıl anlamı “bir şeyi acı ya da ekşi yapmak”tır, metafor yoluyla “üzüntü ya da keder vermek” anlamını kazanmıştır (ED 21). Kelime “incitmek, üzme” anlamı ile UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *teyrig neçe açittımız ağrıttımız erser* “Tanrıyı ne kadar acıttık, üzdük ise” (ED 21). Kelime KT dönemi metinlerinden DLT ve KB’de tanıklanmıştır.

ol anıy köñlin açitti

“O, çok kötü bir haberle onun yüreğine elem verdi” (DLT 101)

sözün sökse yalñuk açıtısa tilin

süñükke sızığ ol köñülke yalın

“İnsan sözü ile söğer ve dili ile acıtırsa, bu kemiğe sızı ve gönüle ateş olur.” (KB 2579)

açıt- fiili “incitmek, üzme” anlamıyla üzüntü duygusu ifade eden bir fiildir. Kelimenin temel anlamı “bir şeyi acı ya da ekşi yapmak”tır fakat kelime zamanla anlam genişlemesine uğrayarak “incitmek, üzme” anlamlarını kazanmıştır. Bu kelime ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR metaforundan hareketle ÜZMEK ACITMAKTIR metaforu görülmektedir. Üzüntü veren durumlar sıklıkla acı ifade eden kelimelerle anlatılmaktadır.

DLT 101’de *açıt-* eylemine sebep olan etken Türkçe cümleden belli olmasa da MK’nın verdiği Arapça çeviriden anlaşıldığına göre kötü bir haberdir. KB 2579’un ilk mısrasında hissedilen üzüntü duygusunun sebebi söylenmiştir. Burada *açıt-* “üzme” eylemine sebep olan etken söylenen kötü sözlerdir. İkinci mısradaki ise üzüntü duygusunun sebep olduğu fizyolojik etkilerinden bahsedilmiştir. Üzüntü duygusunun yarattığı etki kemiklerin ağrması ve gönlün yanması gibidir. Burada da ÜZMEK AĞRITMAKTIR ve ÜZMEK YAKMAKTIR metaforları görülmektedir.

2.1.2.5. ağır kel-

“zor gelmek, sıkıcı gelmek” (<ağır kel-). ED’de *ağır* ismi ve *kel-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiil incelenmemiş fakat *ağır* kelimesi incelenmiştir. Temelde somut olarak “ağır” anlamına gelen *ağır* kelimesi metafor yoluyla iki karşıt anlam kazanmıştır. 1. övgü dolu (a) önemli, seçilmiş ve (b) değerli, samimi. 2. sıkıcı, acı veren; can sıkıcı (ED 88). Birleşik fiil KT dönemi eserlerinden KB’de tanıklanmıştır:

neçe me ağır kelse bargu kerek

iligke tegip bir körüngü kerek

“Ne kadar ağır gelse bile, senin oraya kadar gidip, hükümdara bir görünmen gerekir.” (KB 3457)

bu ança iş ermez ağır kelgü teg

bu iştin belinlep yırak tezgü teg

“Bu öyle ağır gelecek ve ürkölüp kaçınılacak bir iş değildir.” (KB 4950)

okıglıka artuğ ağır kelmesün

özüm ‘udri koldum aç a hem yora

“Okuyana fazla ağır gelmesin, ben uzun uzadıya izah ederek, özrümün bağışlanmasını istedim.” (KB 6621)

İnsanlara zor ve sıkıcı gelen durumlar insanlarda üzüntü duygusunun yaşanmasına sebep olurlar. Üzüntü duygusu da insana bir yük gibi ağırlık veren bir duygudur. Bu sebeple üzüntü duygusu ifade edilirken çok zaman ağırlık ifade eden kelimeler kullanılır. Clauson’un verdiği ikinci anlamdaki *ağır* kelimesiyle oluşturulan *ağır kel-* birleşik fiili “zor gelmek, sıkıcı gelmek” anlamıyla duygu durumu ifade eden bir fiildir. Temel anlamıyla fiziki olarak “kiloca fazla olan, tartıda çok çeken” anlamındaki *ağır* kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğrayarak psikolojik olarak “fazla gelen, sıkıntı veren” anlamını karşılar hale gelmiştir. Kelime kazandığı bu yeni anlamıyla *kel-* fiili ile birleştiğinde “(gönüle) zor gelmek, sıkıcı gelmek” anlamına gelmektedir. *ağır kel-* birleşik fiilinde OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR metaforundan hareketle daha

özelde ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR metaforları görülmektedir.

KB 3457’de uzun bir yol gidip hükümdara görünme gerekliliğinin kişide uyandırdığı olumsuz etki *ağır kel-* fiili ile ifade edilmiştir.

KB 4950 numaralı beytin geçtiği bölümde Ögdülmüş hükümdardan Odugurmuş’a mektup yazmasını istemekte ve hükümdar da mektuba gerek olmadığını, söylemek istediklerini Ögdülmüş’in Odugurmuş’a aktarabileceğini söylemektedir. Hükümdara göre Ögdülmüş’in mektup yerine sözlerini Odugurmuş’a iletmesi ona sıkıntı verecek ve zor gelecek bir iş değildir.

KB 6621 numaralı beyitte ise yazar sözlerini uzun uzun açıklayarak ve yorumlayarak yazmasının okuyucuya ağır yani sıkıcı gelebileceğinin farkındadır ve bunun olmasını istemediğini dile getirmiştir. Tüm örneklerde *ağır kel-* birleşik fiili ile fiziki bir ağırlıktan değil kişinin gönlüne fazla gelen, kişiye sıkıntı veren bir ağırlıktan bahsedilmektedir.

2.1.2.6. ağır kı1-

“(gönülü, canı) sıkmak, üzme, ağırlaştırmak, olumsuz düşüncelerle doldurmak”, (<ağır kı1-). ED’de *ağır kı1-* birleşik fiili incelenmemiş fakat *ağır* kelimesi incelenmiştir. Temelde somut olarak “ağır” anlamına gelen *ağır* kelimesi metafor yoluyla iki karşıt anlam kazanmıştır. 1. övgü dolu (a) önemli, seçilmiş ve (b) değerli, samimi. 2. sıkıcı, acı veren; can sıkıcı (ED 88). Birleşik fiil KT dönemi eserlerinden KB’de tanıklanmıştır:

meniñ emgerimke ilig altını

ağır kı1ması köñli tutsu köni

“Benim zahmetime karşılık hükümdarın altını var; hiç endişe etmesin ve gönülünü ferah tutsun.” (KB 3139)

ağır kı1ma köñliñ maña ay kadaş

yakınlık içinde meni tutma taş

“Ey kardeş benim için kendini üzme; bana karşı duyduğun sevgiyi eksik etme.” (KB 4873)

Clauson’un verdiği ikinci anlamdaki *ağır* kelimesiyle oluşturulan *ağır kıl-* birleşik fiili “(gönülü, canı) sıkılmak, üzme” anlamıyla üzüntü duygusunu ifade eden bir fiildir. Üzüntü duygusu, insana bir yük gibi ağırlık veren bir duygudur. Bu sebeple çoğu zaman ağırlık ifade eden kelimelerle anlatılmaktadır. Temel anlamıyla fiziki olarak “kiloca fazla olan, tartıda çok çeken” anlamındaki *ağır* kelimesi anlam genişlemesine uğrayarak psikolojik olarak “fazla gelen, sıkıntı veren” anlamını da karşılar hale gelmiştir. Kelime kazandığı yeni anlamıyla *kıl-* yardımcı fiili ile birleştiğinde “(gönülü, canı) sıkılmak, üzme” anlamına gelir. Birleşik fiil “(gönülü, canı) sıkılmak, üzme” anlamını verdiği tüm kullanımlarda *köñül* kelimesiyle beraber kullanılmıştır. *ağır kıl-* birleşik fiilin bir duygu fiili olarak değerlendirilmesinde *köñül* kelimesinin de etkisi vardır. Çünkü bu kelime iç dünyamızla ilgilidir. *ağır kıl-* birleşik fiilinde OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR metaforundan hareketle daha özelde ÜZMEK YÜKTÜR, ÜZMEK AĞIRLIK VERMEKTİR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR metaforları görülmektedir.

KB 3139 numaralı beyitte Öğdülmiş her ne kadar zahmet çekse de verdiği hizmetin karşılığını hükümdardan aldığını söylerken, çektiği zahmet için hükümdarın üzülmemesini ve gönlünü ferah tutmasını istemektedir.

KB 4873 numaralı beyitte de Odgurmış Öğdülmiş’ten gönlünü kendisine karşı ağırlaştırmamasını ve ona yakın olmasını, onu uzakta tutmamasını istemektedir.

2.1.2.7. ağrı-

“üzülmek, (canı) sıkılmak” (<ağır +ı-). Clauson’a göre *ağır* kelimesinden türemiş fiilin asıl anlamı “ağır olmak”tır fakat genellikle “ağrı çekmek, ağırlı olmak” anlamlarında kullanılmıştır (ED 91). Kelime OT’de *ulug oglum agrıp yok bolça* “Büyük oğlum hastalanıp ölünce” (Demirci, 2016: 167) ve UT’de *sançtı agrıdı* “Sançtı ağrıdı.” (Demirci, 2016: 167) cümlelerinde kelime ilk anlamı olan “ağır olmak”tan farklı olarak “ağrılamak, hastalanmak” anlamlarında kullanılmıştır. “üzülmek, (canı) sıkılmak”

anlamları ile ise KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır. Kelime AH’de hiç tanıklanmazken TİEM 73 ve DLT’de de duygu ifade eden anlamıyla tanıklanmamıştır.

irig sözlemegil kişiğe tilin

irig sözke ağrır köñül kiç yılın

“İnsanlara karşı kaba söz söyleme; kaba sözün acısını gönül uzun yıllar çeker.” (KB 3430)

ya esrük tütüş kılğa ahsumlağay

aşın sıñmegey tek köñül ağrığay

“Ya ziyafettekiler sarhoş olup, kavga edecekler; yediğin içine sinmeyecek, sadece canın sıkılacak.” (KB 4586)

ağrı- “ağır olmak” fiilinin temel anlamı herhangi bir duygu ifade etmediği halde, kelime anlam genişlemesine uğrayarak zamanla duygu ifade eden bir anlam da kazanmıştır. Kelime ET döneminde ilk anlamı olan “ağır olmak”tan farklı olarak “ağrımak, hastalanmak” anlamlarında kullanılmıştır. Erol da kelimenin daha UT döneminde bile anlam genişlemesine uğrayıp “ağrımak, hasta olmak” gibi anlamlarda kullanıldığını belirtmiştir (Erol 2014, 139). MK de kelimeyle ilgili *anıñ başı ağrıdı* “Onun başı ağrıdı.” örneğini verdikten sonra “Yaranın ve nerede bulunursa bulunsun herhangi bir organın ağrması da aynıdır.” açıklamasını yapmıştır (DLT 122). Kelime zamanla “ağrımak, hasta olmak” anlamından daha da genişleyerek fiziki bir ağrıdan hareketle ruhsal bir ağrıyı anlatır hale gelmiştir. *ağrı-* fiili KB’de genellikle *köñül* kelimesiyle beraber kullanılmış ve bu kullanım “(gönül) ağrımak” yani “üzülmek, (canı) sıkılmak” anlamlarını ortaya çıkarmıştır. *ağrı-* fiili bu anlamıyla üzüntü duygusu ifade eden bir duygu fiilidir. *ağrı-* fiilinde OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR metaforundan hareketle daha özeld ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR metaforları görülmektedir.

KB 3430 numaralı beytin çevirisi “İnsanlara sert, kaba söz söyleme; kaba söze gönül uzun yıllar üzülür.” şeklinde yapıldığında kelimenin anlamı daha net ortaya

çıkılmaktadır. Burada üzüntü duygusuna sebep olan etken kişiye kaba sözler söylenmesidir.

KB 4586 numaralı beyitte de ziyafettekilerin sarhoş olup kavga etmeleri kişinin canının sıkılmasına sebep olmuştur. KB’de verilen bu örneklerde fiziksel bir ağrı değil psikolojik bir ağrı söz konusudur.

2.1.2.8. ağrış-

“sızlaşmak, birlikte üzülmek” (<ağ(1)r+1-ş-). *ağrı-* fiilinin işteş şekli olan kelime yalnızca(?) Kuzeydoğu dillerinden Sagay dilinde *ağraş-* olarak varlığını korumuştur (ED 92). Kelime ET döneminde tanıklanmamış, KT dönemi metinlerinden ise yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

olar bu işka ağrıştılar “Onlar bu işten acı çektiler.” (DLT 110)

ağrış- fiili kelimenin işteşlik eki almamış şekli olan *ağrı-* fiili gibi üzüntü duygusu ifade eden bir fiildir. İşteşlik eki kelimeye hissedilen duygunun karşılıklı olduğu, bu duyguyu beraber yaşadıkları anlamını katmıştır. *ağrı-* fiilinde görülen anlam genişlemesi olayı fiilin işteş şeklinde de kendini göstermektedir (*bk. ağrı-*). Temelde “kiloca fazla olmak, ağır olmak” anlamındaki *ağrı-* kelimesi zamanla önce “fiziksel olarak ağrılamak, ağır gelmek” sonra da “psikolojik olarak ağır gelmek, üzülmek” anlamlarına genişlemiştir. Fiilin işteş şekli de bu anlam genişlemesinin etkisindedir. *ağrış-* fiili “birlikte üzülmek” anlamıyla yalnızca DLT 110’da tanıklanmıştır. Cümlelerin çevirisinde kullanılan *acı çek-* fiili fiziksel bir acıyı da çağrıştırmaktadır. Fakat cümlelerin Arapça çevirisinde kullanılan fiil (*tavacca‘ū*) de tıpkı *ağrı-* fiili gibi bir anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson’un yaptığı çeviriden de hareketle *ağrış-* fiilinin bu cümlede “birlikte üzülmek” anlamına geldiğini ve duygu ifade eden bir fiil olduğunu söyleyebiliriz. *ağrış-* fiilinde OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR metaforundan hareketle daha özeldir ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR metaforları görülmektedir.

2.1.2.9. ağrıt-

“üzmek, ağrıtmak” (<*ağ(i)r+ı-t-*). *ağrı-* fiilinin ettirgen şekli olan kelime Causon’a göre “birinin ağrı (genellikle somut daha az mental) duymasına sebep olmak, ağrıtmak” anlamına gelir (ED 92a). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *başın ağrıtur* “Başını ağrıtır.” (TT VII 24 21). *ağrıt-* fiili üzüntü duygusu ifade eden “üzmek, ağrıtmak” anlamı ile KT dönemi eserlerinden KB’de tanıklanmıştır:

tüpi yıl turur söz köñül ağrıtur

köñül ağrısa er sini yavritur

“Söz her şeyi alt üst eden bir rüzgârdır, kalbi sızlatır; kalbi sızlayan kimse seni mahvedebilir.” (KB 4302)

ağrıt- fiili de *ağrı-* ve *ağrış-* fiilleri gibi üzüntü duygusu ifade eden bir fiildir. *ağrı-* fiilinde görülen anlam genişlemesi olayı bu fiilde de söz konusudur. *ağrıt-* fiili *ağrı-* fiilinin anlam genişlemesine uğramış şeklinden türetilmiştir. UT dönemindeki *başın ağrıtur* “Başını ağrıtır.” cümlesinde kelime bir duygu fiili olma özelliği göstermemektedir. DLT’de verilen *ol anı ağrıttı* “O, ona ağrı verdi.” cümlesinde *ağrıt-* fiilinin fiziki mi yoksa psikolojik mi bir ağrıyı anlattığı belirgin değildir fakat ED’de verilen çeviriye göre buradaki *ağrıt-* fiili fiziki anlamda “acı, ağrı vermek” anlamına daha yakındır (ED 92a). Clauson kelimenin daha çok somut anlamda “ağrıtmak” anlamına sahip olduğunu söyler, fakat kelime *köñül* kelimesi ile beraber kullanıldığında somut bir *ağrı-* tan uzaklaşarak daha soyut bir “ağrı vermek, üzmek” anlamını da karşılar hale gelmiştir.

KB 4302’de *ağrıt-* fiili *köñül* kelimesiyle beraber kullanılmıştır. *köñül* fiziki anlamda *ağrıt-* eyleminin yaşatılabileceği bir organ değil, bedenimizin içinde var olduğunu düşündüğümüz ve psikolojik eylemlerden etkilenen bir yerdir. Dolayısıyla *köñül*’ü fiziki anlamda *ağrıt-* söz konusu değildir. *ağrıt-* fiilinde OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR metaforundan hareketle daha özelde ÜZMEK YÜKTÜR, ÜZMEK AĞIRLIK VERMEKTİR, ÜZMEK AĞRITMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR metaforları görülmektedir.

2.1.2.10. baş bol-

“yara olmak, üzülmek, incinmek” (<baş bol-). Clauson, bir organımız olan baş ile “yara” anlamına gelen başı iki ayrı madde olarak incelemiştir. “yara” anlamındaki *baş* kelimesi Clauson’a göre büyük olasılıkla **ba:* isminden türemiştir. Clauson’un verdiği bilgilere göre ilk örneği 8.yy Uygur Türkçesinde görülen kelime bugün yalnızca(?) Yakutça ve Güneybatı Türkmence’de yaşamaktadır (ED 376a). *baş bol-* birleşik fiili “üzülmek” anlamıyla KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır.

yanut birdi odğurmuş aydı kadaş

bu söz sözlemegil köñül bolğa baş

“Odgurmuş cevap verdi: Kardeşim, böyle söyleme; kalbim kırılır, dedi.” (KB 3826).

uçuz tutğa koldaş adaş ya kadaş

anıñ ağığında köñül bolğa baş

“Arkadaş, dost veya kardeş nazarında itibârın kalmaz ve bunun acısından gönülün yaralanır.” (KB 4542)

Dilde anlam genişlemeleri sıklıkla somuttan soyuta doğru olur. Somut bir yarayı ifade eden *baş* kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğrayarak soyut bir yara “üzüntü, keder” anlamı kazanmıştır. *baş bol-* birleşik fiilinde de *baş* fiilinin bu genişlemiş anlamının etkisi görülür.

KB 3826 numaralı metnin çevirisi “Odgurmuş cevap verdi: Kardeşim, bu sözü söyleme; gönül yara olur (üzülür), dedi.” şeklinde olduğunda fiilin anlamı daha net ortaya çıkmaktadır. Burada Odgurmuş’un üzülmesinin sebebi hükümdarın Odgurmuş’u saraya çağırarak konusunda ısrar etmesidir.

KB’de yer alan 4542 numaralı beytin çevirisinde Arat “yaralanmak” anlamını vermiştir. Buradaki yaralanmak fiziksel bir yaralanmak değil “gönlün yaralanması” yani “gönlün üzülmesi”dir. Dolayısıyla çeviri “Arkadaş, dost veya kardeş nazarında itibârın kalmaz ve bunun acısından gönlün üzülmür.” şeklinde yapılırsa anlam daha iyi ortaya çıkacaktır. Beyitte bahsedilen üzüntü duygusunun sebebi insanların gözünden düşme durumudur.

baş bol- birleşik fiilinin anlam özelliklerinden ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZÜLMEK YARALANMAKTIR metaforları orataya çıkmaktadır.

2.1.2.11. *baş kıl-*

“yaralamak, üzme, incitmek” (<*baş kıl-*). Clauson, bir organımız olan *baş* ile “yara” anlamına gelen *baş*ı iki ayrı madde olarak incelemiştir. “yara” anlamındaki *baş* kelimesi Clauson’a göre büyük olasılıkla **ba:* isminden türemiştir. Clauson’un verdiği bilgilere göre ilk örneği 8.yy Uygur Türkçesinde görülen kelime bugün yalnızca(?) Yakutça ve Güneybatı Türkmence’de yaşamaktadır (ED 376a). *baş kıl-* birleşik fiili “üzme” anlamıyla KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır.

tilekiñ bu erse seniñ ay kadaş

küçemez men emdi köñül kılma baş

“Ey kardeş, arzun bu ise, ben seni zorlamam; kalbin kırılmasın.” (KB 3708).

yime tutma borçı kişiğ sen adaş

vefā kılmağay ol köñül kılğa baş

“Bir de içkiye düşkün kimseyi kendine arkadaş edinme; o sana vefa göstermez, ancak kalbini kırar.” (KB 4273)

irig sözledim men sözüg ay kadaş

irilme serilme köñül kılma baş

“Ey kardeş, ben bir az sertçe konuştum; bana kızma, hiddetlenme ve gönlün kırılmasın.” (KB 5773)

Dilde anlam genişlemeleri sıklıkla somuttan soyuta doğru olur. Somut bir yarayı ifade eden *baş* kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğrayarak soyut bir yara “üzüntü, keder” anlamı kazanmıştır. Psikolojik olarak acı veren bir yara fiziksel açıdan acı veren yaraya benzetilmiştir. *baş kıl-* birleşik fiilinde de *baş* “yara” kelimesinin bu genişlemiş anlamının etkisi görülür.

KB 3708 numaralı beytin çevirisi “Ey kardeş, senin dileğin bu ise, ben seni şimdi zorlamam; gönlünü üzme.” şeklinde yapıldığında *baş bol-* birleşik fiilin verdiği anlam daha iyi ortaya çıkmaktadır. KB 4273’te Ögdülmiş Odgurmuş’a içkiye düşkün olan kimse ile arkadaşlık etmemesini öğütlenmektedir. Ögdülmiş’e göre içkiye düşkün olanın kimse vefa göstermeyip Odgurmuş’un gönlünü üzebilir.

KB 5773’te Ögdülmiş Odgurmuş’a sert sözler söylemiştir ve bundan dolayı Odgurmuş’tan gönlünü üzmemesini istemektedir. *baş kıl-* birleşik fiilin anlam özelliklerinden ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZMEK YARALAMAKTIR metaforları orataya çıkmaktadır.

2.1.2.12. başla-

“yaralamak, üzme” (<baş+la-). Clauson, bir organımız olan baş ile “yara” anlamına gelen başı iki ayrı madde olarak incelemiştir. “yara” anlamındaki *baş* kelimesi Clauson’a göre büyük olasılıkla **ba*: isminden türemiştir. Clauson’un verdiği bilgilere göre ilk örneği 8.yy Uygur Türkçesinde görülen kelime bugün yalnızca(?) Yakutça ve Güneybatı Türkmence’de yaşamaktadır (ED 376a). *başla-* fiili “yaralamak, üzme” anlamı ile KT döneminden önce tanıklanmamış, KT dönemi metinlerinden ise yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

üküş me eşittim bu til sözlemiş

könül sırrı açlıp erin başlamış

“Sonra çok okudum, dil ihtiyatsız konuşurken, gönül sırrını ifşa etmiş ve o kimseyi yaralamıştır.” (KB 2517)

baş “yara” kelimesinde görülen somuttan soyuta doğru gelişen anlam genişlemesi olayı *baş* kelimesinden türeyen *başla-* fiilinde de görülmektedir. “yaralamak” anlamına gelen fiil, fiziksel bir yaralamadan hareketle zamanla anlam genişlemesine uğrayarak psikolojik bir yaralamayı ifade eder hale gelmiştir. Nasıl fiziksel bir yara kişinin canını acıtırsa psikolojik bir yara da kişiyi üzmektedir. Bu anlam bağından hareketle kelime KB 2517’de “üzme” anlamında kullanılmıştır. Bu beyitte hissedilen üzüntü duygusunun sebebi gönül sırrlarının açığa çıkarılıp konuşulmasıdır. *başla-* fiilin anlam

özelliklerinden ÜZMEK YARALAMAKTIR, ÜZÜNTÜ YARADIR metaforları orataya çıkmaktadır.

2.1.2.13. bert-

“yaralamak, kalbini kırmak, üzme”. Clauson’a göre “(birini) incitmek, yaralamak” anlamlarına gelen kelime daha özel olarak deriyi yırtmadan yaralamak anlamındadır ve yalnızca Güneydoğu Tarançi dilinde *bert-* şekliyle ve “kesmek, yarmak, oymak” anlamıyla yaşamaktadır (ED 358b). Kelime UT döneminden itibaren “yaralamak, kalbini kırmak, üzme” anlamı ile tanıklanabilmektedir: *köñülüg berzün köñlin bertmeñler* “(oğlunun) arzusunu yerine getirsin, gönlünü incitmesin” (İKPÖ VIII V). *bert-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de genişlemiş anlamı olan “yaralamak, kalbini kırmak, üzme” anlamları ile tanıklanmıştır:

ili turdı ança sakındı özün

köñül bertti yaşı yuvuldı közün

“Hükümdar bir az durdu ve kendi kendine düşündü; gönülü yaralandı ve gözlerinden yaş döküldü.” (KB 4902)

köñül bertti ilig yuvuldı yaşı

ayur ay dirīgā ol edgü kişi

“Hükümdar çok müteessir oldu, ağlamağa başladı ve: ‘O iyi insana çok yazık.’ dedi.” (KB 6238)

sunup aldı rekve kör ögdülmişe

köñül bertti közde yuvuldı yaşa

“Ögdülmiş çanağı aldı; gönülü sızladı, gözünden yaşlar boşaldı.” (KB 6327)

ulıma köñül bertme minde basa

köñül bas du ‘ā kıl çatıglan usa

“Benden sonra feryad etme ve gönlünü üzme; mümkün mertebe kendine hâkim olmağa çalış ve bana duâ et.” (KB 6181)

DLT’de *ol anı elgin bertti* “O, onun elini bertti.” cümlesinde tanıklanan fiil için MK “Herhangi bir şeyi yaralar veya görülmeyecek şekilde kırarsa yine aynıdır.” açıklamasını yapmıştır (DLT 524). Bu cümlede fiziksel bir yaralama söz konusudur ve kelime herhangi bir duygu ifade etmemektedir. Ayrıca MK’nın açıklamaları da *bert-* fiilinin bu cümlede duygu ifade eden bir anlamda kullanılmadığını desteklemektedir.

KB’de *bert-* fiilinin tanıklandığı tüm beyitlerinde *bert-* fiili *köñül* kelimesiyle beraber kullanılmış ve kelime “(gönül için) yaralamak, üzme” anlamlarını ifade etmiştir. KB’de verilen ilk üç örnekte *bert-* eyleminden sonra gözden yaş döküldüğü anlatılmıştır. “üzülmek” bir duygu durumudur ve “ağlamak” da bu duygu durumunun bir göstergesidir. KB 4902’de hükümdar Odgurmuş’un teklifini kabul edip kendi yanına gelmemesine üzülmüştür. KB 6238’de hükümdar Odgurmuş’un hasta olduğunu öğrenmiş ve bu duruma üzülmüştür. KB 6238’de ise Ögdülmüş’in kardeşi Odgurmuş’tan miras kalan çanağı eline aldığı kardeşini hatırlayarak üzülmesi anlatılmıştır. Ve son olarak KB 6181’de ise Odgurmuş kardeşi Ögdülmüş’e kendisinin ölümünden sonra üzülmemesini ve kendisine hâkim olmasını söylemiştir. *bert-* fiilinin anlam özelliklerinden ÜZMEK YARALAMAKTIR, ÜZÜNTÜ YARADIR metaforları orataya çıkmaktadır.

2.1.2.14. emget-

“zahmet çektirmek, incitmek, yormak” (<emge-t-). *emge-* “acı çekmek” fiilinin ettirgen şekli olan fiil “acıtmak” anlamındadır ve yalnızca(?) Tatarcada *imget-* şeklinde yaşamaktadır (ED 159b). *emget-* fiili OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir. OT’de *emgetmeñ tolgatmañ* “eziyet ve cefa etmeyin” (BK K13) ve UT’de de *tınlıglarığ örlettim emgettim* “Canlıları kızdırdım ve onlara eziyet ettim.” (ED 159b) cümlelerinde tanıklanmıştır. *emget-* fiili üzüntü duygusu ifade eden “zahmet çektirmek, incitmek, yormak” anlamları ile AH dışındaki tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır:

ol anı emgetti “O, onu yordu.” (DLT 119)

mini muñka tegrür et öz emgetür

ara küldürür kör ara yıǵlatur

“Bana vücudum ıstırap ve zahmet çektirir; bazen güldürür, fakat bazen de ağlatır.” (KB 3595)

anlardın anlar kim emgetürler yalavaçnı ayurlar ol söz eşitgen (TİEM 73 145r/5)

“Onların içinde öyleleri vardır ki, Peygamber'i incitirler ve ‘O her söyleneni işitendir.’ derler.”

emget- fiili ilk tanıklandığı dönem olan OT döneminden itibaren olumsuz bir duygu durumunu anlatan “zahmet çektirmek, incitmek, yormak” anlamlarında kullanılmıştır. DLT 119’da MK *emget-* fiilinin karşılığı olarak yormak anlamını vermiştir. Burada yormak anlamının fiziki mi yoksa psikolojik bir durumla mı ilgili olduğu belli değildir. Fakat her iki açıdan da yorma eylemi kişiyi olumsuz yönde etkileyip üzüttü veren bir durumdur. KB’de insan vücudu bir düşmana benzetilmiştir, KB 3595’te de Oğurmuş vücudunun bazen güldürerek bazen de ağlatarak kendisine ıstırap verdiğini Öğdülmiş’e anlatmıştır. TİEM 73 145r/5’te de peygamberi üzen onu inciten kimselerden bahsedilmiştir.

2.1.2.15. *esirge-/esirke-*

“üzülmek”. Clauson’a göre bu kelime türemiş bir fiildir fakat bilinen herhangi bir **es* kelimesiyle anlam bağlantısı yoktur. Kelimenin açıkça “üzülmek” olan ilk anlamı iki zıt anlamda değişmiştir: (1) (birisi için) üzülmek, (2) (bir şeyi) paylaşmaktan üzülmek; kıskanmak. Kelime Kırgızca, Kazakça ve Osmanlıcada varlığını korur (ED 252b). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *yırığ tañlayu esirkeyü ıǵlayu tegre tolı tururlar* “Şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar) etrafı doldurup duruyorlar.” (İKPÖ LXXI III). *esirke-* / *esirge-* fiili Clauson’un temel anlamı olduğunu söylediği “üzülmek” anlamı ile KT dönemi metinlerinden DLT ve KB’de tanıklanmıştır:

ol esirgedi neñni “Nesnenin kaybolmasına üzüldü.” (DLT 134)

esirker men emdi ay ögdülmiş e

bir ök sen atañdın maña kalmış a

“Bana babandan yadigâr olarak yalnız senin kalmana çok teessüf ediyorum.” (KB 3131)

DLT 134’te bir nesnenin kaybolmasından dolayı hissedilen üzüntü anlatılmıştır. KB 3131’de ise ölen kişiden geriye yadigâr olarak tek bir kişinin kalmasından dolayı hissedilen üzüntü *esirke-* fiili ile ifade edilmiştir. *esirke-* fiili KB’de “bir şeyi kaybetmekten korkmak” anlamında da kullanılmıştır. Bu anlamıyla fiil korku ifade eden duygu fiilleri arasında da değerlendirilmiştir (*bk. Korku İfade Eden Duygu Fiilleri*).

2.1.2.16. esirgen-

“bir şeyin elden gitmesine üzülme” (<esirge-n-). Clauson’a göre *esirge-* fiilinin dönüşlü şekli olan fiil yalnızca(?) Osmanlıcada varlığını korur (ED 252b). *esirgen-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *esirgen-* “esirgenmek” (M III 21 3). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er tavarıña esirgendi “Adam malının gitmesine hayıflandı.” (DLT 128)

DLT 128’de öznenin elinden giden hayvanlar için üzüldüğü anlatılmıştır. *esirge-* fiilinin dönüşlü şekli olan *esirgen-* fiili ile öznenin acısını kendi kendine yaşadığı anlatılmaktadır.

2.1.2.17. ıgla-

“ağlamak” (<*ıg+la-). Clauson kelimenin *ıg “ağlama” isminden türemiş olabileceğini, *ıgla-* ve *yıgla-* şekillerinde tüm modern Türk dillerinde yaşadığını ve orijinal şeklinin kesinlikle *ıgla-* şeklinde olduğunu söyler. Ayrıca Clauson, kelimenin Güneybatı grubu Türk dillerinde *ağla-* şeklinde yaşadığı bilgisini de verir (ED 85b). Kaşgarlı da kelimeyle ilgili yaptığı açıklamada kelimenin *yıgladı* şeklinin de var olduğunu söyler (DLT 127). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *yıglayu birtim* “Ağlayıverdim.” (Ih 2).

oğlan ığladı “Çocuk ağladı.” (DLT 127)

Genellikle üzüntü duygusuyla beraber ortaya çıkan ve bir duygu göstergesi olan ağlama eylemi KT dönemi metinlerinden DLT’de *ığla-* fiili ile ifade edilmiştir. Bu dönemde “ağlamak” anlamını karşılayan bir diğer kelime *sığta-* fiilidir. *sığta-* fiili ise hem DLT hem de KB’de tanıklanmıştır (*bk. sığta-*).

2.1.2.18. ığlaş-

“ağlaşmak, beraber ağlamak” (<*ıđ+la-ş-). *ığla-* fiilinin işteş şeklidir ve onunla benzer ses çeşitleriyle tüm modern Türk dillerinde yaşar (ED 86a). Kaşgarlı kelimeyle ilgili yaptığı açıklamada kelimenin “*ye*”li şeklinin de olduğunu söylemiştir (DLT 111). *ığla-* fiilinin işteş hali olan *ığlaş-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

oğlan ığlaştı “Çocuklar ağladılar.” (DLT 111)

ığlaş- fiili de tıpkı *ığla-* fiili gibi genellikle üzüntü duygusuyla beraber gerçekleşen ve bir duygu göstergesi olan ağlama eylemini anlatan bir fiildir ve eylemin birden çok kişiyle beraber yapıldığını anlatır.

2.1.2.19. köñül ağır bol-

“canı sıkılmak, üzülmek” (<köñül ağır bol-). ED’de *köñül* ve *ağır* ismi ile *bol-* yardımcı fiilinden oluşturulan birleşik fiil incelenmemiş fakat *ağır* kelimesi incelenmiştir. Temelde fiziksel olarak “ağır” anlamına gelen *ağır* kelimesi metafor yoluyla iki karşıt anlam kazanmıştır: 1. övgü dolu (a) önemli, seçilmiş ve (b) değerli, samimi. 2. sıkıcı, acı veren; can sıkıcı (ED 88). Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır.

tadı teğşürüldi aşı boldı yig

ağır boldı köñli katığ tuttu ig

“Unsurların durumu değişti; yiyeceği çiğ geldi, gönlü sıkıldı ve ağır bir hastalığa tutuldu.” (KB 1054)

aęır bolęa könlüň tünjölgey özüň

yava bolęa tapęum evürgey yüzüň

“Canın sıkılır; sen ümidini keserek, benden yüz çevirirsin ve benim hizmetim de heder olur.” (KB 5870)

aęır boldı köňli yatur inçikın

tegiş tuş aęar bir ay köňli yakın

“Artık ağırlaştı, bitkin bir hâlde yatıyor; ey gönlü yakın, gidip onu bir görün. dedi.” (KB 5963)

Clauson’un verdiği ikinci anlamdaki *ağır* kelimesiyle oluşturulan *köňül ağır bol-* birleşik fiili “canı sıkılmak, üzülmek” anlamıyla üzüntü duygusunu ifade eden bir fiildir. Üzüntü duygusu, insana bir yük gibi ağırlık veren bir duygudur. Bu sebeple çoęu zaman ağırlık ifade eden kelimelerle anlatılmaktadır. Temel anlamıyla fiziki olarak “kiloca fazla olan, tartıda çok çeken” anlamındaki *ağır* kelimesi anlam genişlemesine uğrayarak psikolojik olarak “fazla gelen, sıkıntı veren” anlamını da karşılar hale gelmiştir. Kelime kazandığı yeni anlamıyla *bol-* fiili ile birleştiğinde “canı sıkılmak, üzülmek” anlamına gelmektedir. *ağır bol-* birleşik fiilinin anlam genişlemesine uğrayıp duygu ifade eden bir anlam kazanmasında *köňül* kelimesinin de etkisi vardır. Çünkü *köňül* kelimesi insanın iç dünyasını, ruh durumunu anlatan bir kelimedir. *ağır bol-* birleşik fiili “sıkılmak, üzülmek” anlamını karşıladığı tüm örneklerde *köňül* kelimesiyle beraber kullanılmıştır. *ağır bol-* birleşik fiilinde OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR metaforundan hareketle daha özelde ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AęIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AğIRDİR metaforları görülmektedir.

KB 1054’te yiyeceklerin çiğ olmasının kişinin gönlüne sıkıntı verdiği ve bunun sonucunda da ağır bir hastalığa tutulduğu söylenmiştir. Üzüntü duygusunun uzun süre yaşanması kişinin hastalanmasına sebep olabilir. Bu, üzüntünün sebep olduğu fizyolojik sonuçlardan biridir ki bu beyitte de bu durum anlatılmıştır.

KB 5870’de söz konusu olan can sıkıntısının, üzüntünün sebebi belli değildir; fakat bir önceki beyitten üzüntü duygusuna sebep olan etkenin kişiye yapılan iftira olduğu anlaşılmaktadır.

KB 5963 numaralı beyitte de hastalığın etkisiyle kişinin gönlünün sıkılması, üzülmeye anlatılmıştır.

2.1.2.20. *korlan-*

“üzülmek, elinden çıkan mala acınıp zarar saymak ve onun hasretini çekmek” (<kor+lan-). *kor* “kayıp, zarar” kelimesinden türemiş dönüşlü fiil Kuzeydoğu grubu Türk dillerinde *korlan-/korlon-* şekillerinde, Kazakçada *korlan-* ve Kırgızcada da *qordon-* şeklinde yaşar (ED 659a). Kelime ET döneminde tanıklanmamıştır. KT dönemi metinlerinden ise yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er tavarına korlandı “Adam, elinden çıkan şeye acındı ve onu bir zarar saydı.” (DLT 306)

Üzülme duygusu kaybedilen bir kişiye ya da bir şeye karşı hissedilen olumsuz bir duygudur. “kayıp, zarar” anlamına gelen *kor* kelimesinden türetilen *korlan-* fiili de kaybedilen bir şeye karşı hissedilen “üzülme” duygusunu ifade etmektedir. Kaybedilen bir şeyi zarar sayıp bunun için üzülmek anlamını karşılayan *korlan-* fiilinde ÜZÜLMEK KAYIP, ZARAR OLARAK GÖRMEKTİR metaforu görülür.

2.1.2.21. *küs-*

“sitem etmek, küsmek”. “küsmek, darılmak” anlamındaki kelime yalnızca (?) Azerice ve Osmanlıcada yaşar (ED 748b).

ol andın küsdi “O, ona sitem edip sırt çevirdi.” (DLT 236)

Küsmeye eylemi üzüntü veren kişiye karşı gösterilen duygusal bir tepkidir. Küsen kişi küstüğü kişinin yüzüne bakmayarak, onunla konuşmayarak iletişimi keser ve böyle yaparak istediği şeyi elde etmeye çalışır. DLT 236’da MK *küs-* eylemini kullanmış ve cümlenin çevirisinde de “sırt çevirmek” anlamını vermiştir. “sırt çevirmek” tepkisi de

küsmeye eylemiyle beraber oluşan duygusal tepkilerden biridir ve karşıdaki kişi ile iletişimin kesildiğini anlatır.

2.1.2.22. muḩad-

“sıkıntıda kalmak, bunalmak, kederlenmek” (<buḩ+ad-). *buḩ* “sıkıntı” isminden türemiş geçişsiz fiil Osmanlıcada *buḩa-* şeklinde görülür (ED 350a). *buḩ* kelimesinden türeyen *muḩad-* fiili OT döneminde *buḩad-* ve UT döneminde ise *muḩad-* şeklinde tanıklanmıştır: *buḩadıḩ* “bunalıp” (Ton I K 2), *teḩri aḩsız muḩadıḩ* “Tanrı birdenbire bunaltıḩ” (AY 381 13). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca AH’de tanıklanmazken DLT, KB ve TIEM 73’te tanıklanmıştır:

er oḒlı muḩadmas it oḒlı kölermes

“İnsanoḒlu sıkıntıda kalmaz; bir hile bulup çıkar. Köpek yavrusu, at gibi karın üzre, yere yapışmaz.” (DLT 256)

negüke muḩadur sen munça katıḒ

negüke kılrur sen tiriglik açıḒ

“Niçin bu kadar çok kederleniyorsun, neden bu hayatı kendine zehir ediyorsun.” (KB 5477)

kim muḩadsa açlık içinde uğramadaçı yazukça bütünlükün taḩrı yazuk örtgen yarlıkāḒan (TIEM 73 80r/4)

“Kim, günaha yönelmemiş bir halde açlıktan bunalırsa, zor duruma düşerse (haram etlerden yiyebilir). Çünkü Allah çok baḒışlayıcı ve esirgeyicidir.

buḩ “sıkıntı, keder” anlamında bir kelimedir. İnsanlara *buḩ* yani “sıkıntı, keder” veren şeyler insanların üzülmeye sebep olur. *muḩad-* fiili sıkıntı veren bir sebepten dolayı “kederlenmek, üzülmek, sıkılmak” anlamına gelen bir kelimedir. DLT’de *muḩad-* fiili maddebaşı olarak incelenmemiş *köler-* kelimesinin örneğinde tanıklanmıştır. DLT 256’da verilen cümlede insanoḒlunun uzun süre kederlenmiş, bunalmış bir halde kalmayacağı, bir yolunu bularak bu durumdan kurtulacağı anlatılmıştır. Yani bu

cümleden sıkıntıların geçici olduğu anlaşılmaktadır. KB 5477’de Ögdülmiş hükümdara bu kadar çok kederlenip hayatı zehir haline getirmesine gerek olmadığını söylemektedir. Sonraki beyitlerde söylendiğine göre hükümdar her şeye sahiptir. Mallarını askerlerine dağıtıp onları sevindirirse askerleri de hükümdarın her isteğini yerine getireceklerdir. Ögdülmiş hükümdara tüm bu imkanlarından dolayı kederlenmesine, üzülmesine gerek olmadığını söylemektedir. TİEM 73 80r/4’te açlığın kişiyi düşürdüğü zor durum ve bu durumda hissettiği kederlenme, üzülmeye duygusu *muḡad-* fiili ile ifade edilmiştir.

2.1.2.23. muḡal-

“bunalmak, zor durumda kalmak” (<buḡ-al-). ED’de tanıklanmayan bu fiil *bun-* fiilinin edilgen şeklidir. Fiil KT metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

kim muḡalsa küç kılmazlığın muḡda keḡmezlikin bütünlükün taḡrı yazuḡ örtgen yarlıḡaḡan ol

“Kim zor durumda kalırsa zorlamadan, sınırı da aşmadan (bunlardan yiyebilir). Çünkü Tanrı bağışlayan, esirgeyendir.” (TİEM 73 204v/8)

buḡ “sıkıntı, keder” kelimesinden türeyen *muḡal-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır. TİEM 73 204v/8’de Tanrı insanlara çok zor durumda kalırlarsa önceden haram olarak bildirdiği hayvanların etlerini de yiyebileceklerini söylemiştir. Yiyecek hiçbir şeyin olmaması durumu kişiyi hem fiziksel hem de psikolojik açıdan zor durumda bırakan kişiye kendisini kötü hissettiren bir durumdur. Bu durumda hissedilen duygu *muḡad-* fiili ile ifade edilmiştir.

2.1.2.24. muḡuḡ-

“mihnet, sıkıntı çekmek, çok zor durumda kalmak, ümitsiz olmak” (<buḡ+uk-). *buḡ* isminden türemiş edilgen fiildir (ED 769a). Kelime ET döneminde tanıklanmamıştır. KT dönemi metinlerinden ise AH dışındaki tüm metinlerde tanıklanmıştır:

er muḡuḡtı “Adam mihnet çekti ve zorlandı.” (DLT 511)

muḡuḡsa yaḡı yüz ölümke urur

ölümke yüz ursa kim utru turur

“Düşman ümitsizliğe düşerse, ölümü göze alır; ölümü göze alan kimse, çok şiddetle karşı koyar.” (KB 2391)

muşukmuş kişiler ölümüg kolur

ölümüg koluğlı er öldrü ölür

“Ümitsizliğe düşen insanlar ölümü ararlar; ölümü isteyen kimse evvelâ öldürür, sonra ölür.” (KB 2397)

kim muşuksa artuğ tilemek velikîn küç kılmağlıkın yme teğdin keçmezlikin yazuğ yok anıñ üze

“Kim mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan (bir miktar yemesinde) günah yoktur. (TİEM 73 20r/4)

buñ “sıkıntı, keder” kelimesinden türetilen *muşuk-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca AH’de tanıklanmamıştır. DLT 511’de tanıklanan kelime için MK “üzülmek ve zorlanmak” anlamını vermiştir. Bu anlam kelimenin kökü olan *buñ* kelimesiyle anlamsal olarak bağlantılıdır. Üzüntü duygusu bastırıldığı ve iyileştirilmediği takdirde kişiyi karamsar bir ruh haline sokar. Bu karamsarlık da kişiyi ümitsiz bir insan yapar. Ayrıca kişinin çok zor durumda kalması, yapacak hiçbir şeyinin kalmamış olması ümitsiz olmakla eş değer bir durumdur. *munuk-* fiili KB’de tanıklandığı 2391 ve 2397 numaralı beyitlerde “çok zor durumda kalmak” anlamındadır ve fiil Arat tarafından “ümitsiz olmak” şeklinde anlamlandırılmıştır. KB 2391’de düşmanın çok zor durumda kalmağı takdirde ölümü bile göze alacağı söylenir. Yine KB’de 2397 numaralı beyitte çok zor durumda kalan insanın ölümü istediği söylenir. Bir insanın ölmeyi istemesi o kişinin çok sıkıntılı ve zor bir durumda olduğunu gösterir ki bu durum da ümitsiz olmakla bağlantılıdır. TİEM 73 20r/4’te zorda kalındığı takdirde haram olan hayvanların etlerinin yenilebileceği söylenmiştir. Buradaki anlam da KB 2391 ve 2397’deki anlam ile aynıdır. Haram olan hayvanların etlerinin yenilebilmesi için başka hiçbir seçeneğin yani ümidin olmaması gerekir. Yani burada da “çok zor durumda kalmak” ile “ümitsiz olmak” anlamları eş anlamlı kabul edilebilir. Bu anlam ilişkisi ÜMİTSİZ OLMAK ÇOK ZOR DURUMDA KALMAKTIR metaforunu ortaya çıkarır.

2.1.2.25. oxsin-

“pişman olmak, sonradan üzölmek” (<*ox+sın-). Clauson’a göre kelime, kaydedilmemiş bir ünlem olan *ox kelimesinden taklit yoluyla türetilmiş dönüşlü bir fiildir (ED 95b). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol kılmış ışına oxsındı “O, yaptığına pişman oldu.” (DLT 115)

oxsin- fiili MK’nın verdiği anlama göre “pişman olmak” demektir. “pişmak olmak” yapılan bir eylemi yapmamış olmak ya da söylenen bir sözü söylememiş olmayı dilemektir ve bu duygu yapılan eylemden dolayı üzüntü duyulduğunu ifade eder. Bu sebeple fiil üzüntü ifade eden duygu fiilleri arasında değerlendirilmiştir.

2.1.2.26. ökün-

“pişman olmak, hayıflanmak”. Clauson’a göre kelime “(bir şeyden) pişman olmak, kederlenmek” anlamına gelir (ED 111a). *ökün-* fiili OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *ökün küregünin için* “İtaatsizliğinden dolayı pişman ol.” (KT D 23), *tep öküntiler* “diyerek pişman oldular” (U I 9 3). *ökün-* fiili tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır:

ol yāzukuña öküندی “O, işlediği suçtan dolayı pişman oldu.” (DLT 99)

uķuşluğnı kördüm kör az sözledi

üküş sözledim tip öküندی yılın

“Bir akıllı insan gördüm, az konuştu; fakat ‘çok konuştum’ diye yıllarca peşiman oldu.” (KB 4335)

tilin bekleğende ökünmiş kanı “Dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?” (AH 144)

meger anlar öknüp yandılar anda kedin edgü kılsalar bütünlükün tanrı yazuk örtgen yarlıkağan ol

“Meğer onlar pişman olup vazgeçtiler ve daha sonra onlar iyilik yapsalar elbette Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir.” (TİEM 73 255v/1)

“pişman olmak, üzölmek” anlamındaki *ökün-* fiili tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır. Pişman olma duygusu üzüntüyle beraber hissedilen bir duygu olduğu için *ökün-* fiili üzüntü ifade ede duygu fiilleri arasında değerlendirilmiştir. DLT 99’da hissedilen pişmanlık duygusunun sebebi işlenen bir suçtur. KB 4335’te akıllı bir insanın az konuştuğu halde çok konuştuğunu düşünerek pişman olmasından bahsedilmiştir. KB’de genel olarak az konuşup çok dinlemenin faydasından bahsedilmektedir. AH’de de aynı düşünce söz konusudur. AH 144’te dilini tutanların yani az konuşanların pişman olmadığı söylenmiştir. Son olarak TİEM 73 255v/1’de ise yaptığı hatalardan pişman olup vazgeçenlerin daha sonra iyilik yapmaları durumunda Tanrı tarafından bağışlanacakları söylenmektedir.

2.1.2.27. ökünç bol-

“pişman olmak” (ökün-ç bol-). *ökün-* fiilinden türetilen *ökünç* ismi ve *bol-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiil ED’de tanıklanmamıştır. Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

munu ribāmlağaylar anı yana bolur anlar üze ökünç yana utulğaylar

“Bu onlara pişmanlık olacak ve en sonunda mağlûp olacaklar.” (TİEM 73 134v/3)

TİEM 73 134v/3’te kafirlerin mallarını Müslüman olanları dinden döndürmek adına harcadıkları, bundan pişman olacakları ve kafirlere karşı mağlûp olacakları söylenmektedir.

2.1.2.28. ökünç kıl-

“pişman olmak” (<ökün-ç kıl-). *ökün-* fiilinden (*bk. ökün-*) türetilen *ökünç* “pişmanlık” ismi ve *kıl-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiil ED’de tanıklanmamıştır. Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol anar ökünç kıldı “O, ona pişman oldu.” (DLT 533)

ökün- “pişman olmak” fiilinden türetilen *ökünç* ismi ve *kül-* yardımcı fiili ile oluşturulan birleşik fiil yapılan bir eylem ya da söylenen bir sözden dolayı pişman olup üzülmeği ifade eder.

2.1.2.29. ökümdür-

“pişman etmek” (<ökün-dür-). *ökün-* fiilinin (*bk. ökün-*) ettirgeni olan kelime bazı modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 111b). Kelime *öküntür-* şekli ile UT döneminde tanıklanmıştır: *ayığ kılınçların öküntürüp* “kötü davranışlarından (dolayı) pişman ettirilip” (AY 179 19). *ökümdür-* fiili KT dönemi eserlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

tilin sözlemese söz asğı telim

ökümdürdi sözlep mini bu tilim

“Sözü söylememenin faydası çoktur; bu dilim beni söylemekle peşiman etti.” (KB 3879)

ökün- “pişman olmak” fiilinin ettirgeni olan *ökümdür-* fiili pişman olma eyleminde bir başka kişinin etkili olduğunu ifade eder. KB 3879’da konuşmamamın faydasının çok olduğu ve konuşmanın ise kişiyi pişman ederek onu üzeceği söylenmiştir.

2.1.2.29. samsıt-

“(dil veya elle) incitmek” (<*samsıt-t). Yalnızca bir metinde tanıklanan kelime muhtemelen **samsıt-* fiilinin ettirgenidir. Kelimenin kayıtlı tek kökteşi Kuzeydoğu Teleütçedeki *samzıl-* “kuvvetini kaybetmek, güçten düşmek” kelimesidir (ED 830b). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol anı samsıttı “O, onu dil veya elle incitti.” (DLT 337)

DLT 337’de tanıklanan *samsıt-* kelimesi MK’nın verdiği çeviriye göre dil ya da el ile incitmek anlamını taşımaktadır. “el ile incitmek” fiziksel bir eylemi anlatır ve duygu değeri yoktur fakat “dil ile incitmek” incitilen kişinin üzülmeye sebep olmayı anlatır

ve bu anlam bir duygu değeri taşır. MK'nın verdiği bilgiye göre kelime “dil ile incitmek” anlamında da kullanılabildiği için *samsıt-* fiili üzüntü ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.1.2.30. sı-

“üzmek, kırmak”. Clauson'a göre hem gerçek hem de metaforik anlamda “kırmak” anlamına gelen kelime Kuzeydoğu grubunda Kaça diyalekti ile Sagay dilinde ve Güneybatı grubu dillerinden Osmanlıcada korunur (ED 782a). Kelime temel anlamı ile OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *bayırkunıñ ak adgırığ udlıkın sıyu urtı* “Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular.” (KT D 36), *munı sıdıñız* “Bunu kırdınız.” (Hüen-ts 1801). Kelime “üzmek” anlamı ile KT dönemi metinlerinden yalnızca KB'de tanıklanmıştır:

açığ tıdsa işçi er at köñli sır

er at köñli sınsa alır begke kir

“Hizmetkâr ihsana mâni olursa, askerın gönülı kırılır; askerın gönülı kırsa, beyin adı lekelenir.” (KB 2808)

bu iş tuş yükin yüd sıma köñlini

sözümni unıtma küdezgil munı

“Eş ve arkadaşlarının yükünü yüklen, gönüllerini kırma; sözünü unutma, bunu dâima göz önünde tut.” (KB 4264)

Temel anlamıyla fiziki olarak bir nesneyi “kırmak” anlamına sahip olan kelime *köñül* kelimesinin etkisiyle anlam genişlemesine uğramış ve “gönül kırmak, üzmek” anlamını kazanmıştır. Burada ÜZMEK KIRMAKTIR metaforu görülmektedir. Temel anlamıyla tüm KT metinlerinde tanıklanabilen *sı-* fiili duygu ifade eden “üzmek” anlamıyla KT dönemi metinlerinden yalnızca KB'de tanıklanmıştır. KB 2808'de eğer hazinedar askere para verilmesine engel olursa bu durumun askeri üzeceği ve askerın üzülmesi durumunda da hükümdarın adının lekeleneyeceği anlatılmıştır. Bu beyitte bahsedilenlerden üzülme duygusunun kişiyi olumsuz davranışlara yönlendireceği

anlaşılmaktadır. Askerlerin üzülmeleri onların hükümdara karşı olumsuz davranışlar sergilemelerine ve bu durum da hükümdarın isminin lekelenmesine sebep olacaktır. KB 4264'te ise Ögdülmiş Odogurmuş'a yakınlarına yardımcı olmasını ve onları üzmemesini öğütlemiştir. Her iki beyitte de *sı-* fiili *könül* kelimesiyle beraber kullanılmıştır.

2.1.2.31. sıgta-

“ağlamak, yüksek sesle ağlamak, feryâd etmek” (<sıgıt+a-). *sıgıt* isminden türetilmiş fiil pek çok Kuzeydoğu ve Güneydoğu grubu Türk dilinde *sıkta-* ve Hakaşçada *sıxta-* şeklinde yaşar (ED 807a). Kelime KT döneminden önce OT ve UT dönemlerinde de tanıklanmıştır: *bunça bodun kelipen sıgtamış* “Bunca millet gelerek ağlamış.” (KT D 4), *ıglayu sıglayu* “ağlayıp feryat figan edip” (İKPÖ XXX VIII). Kelime KT dönemi eserlerinden DLT ve KB'de tanıklanmıştır:

oğlan sıgtadı “Çocuk vb. ağladı.” (DLT 465)

ünün sıgtadı eştip ögdülmiş e

urundi tokındı ağıttı yaş a

“Bunu duyan Ögdülmiş feryâd ederek, döğündü ve gözyaşı döktü.” (KB 6292)

Genellikle üzüntü duygusuyla beraber ortaya çıkan ve bir duygu göstergesi olan ağlama eyleminin DLT'de *ıgla-* fiili ile ifade edildiğini belirtmiştik (*bk. ıgla-*). Bu dönemde ağlama eylemini anlatan başka bir kelime de *sıgta-* fiilidir. *ıgla-* fiili ile ilgili olarak MK *oğlan ıgladı* “Çocuk ağladı.” (DLT 127) örneğini vermişti. MK'nın *sıgta-* fiili için de aynı özneyi ve aynı anlamı vermiş olması bu iki kelimenin anlamlarının aynı olduğunu düşündürmektedir. KB 6292'de verilen beytin ikinci mısrasında “ağlamak” anlamını karşılamak için “yaş akıt-” eylemi kullanılmıştır. *sıgta-* fiili bu beyitte “ağlamak” anlamından ziyade “yüksek sesle ağlamak, feryâd etmek” anlamını karşılamaktadır. *sıgta-* fiilinden önce *ün* “ses” kelimesinin kullanılması da bu anlamı desteklemektedir.

2.1.2.32. sıġtat- / sıxtat-

“aġlatmak” (<sıġt+a-t-). Clauson’a göre sıġtat- fiili *sıġta-* fiilinin ettirgen Şeklidir (ED 807a). KaŖgarlı da *sıxtattı* kelimesinin bir diğer Şeklinin de *sıġdadı* olduğunu söyler (DLT 335).

ol anı sıxtattı “O, onu aġlattı.” (DLT 335)

anı sıġtat “Onu aġlat.” (DLT 346)

neće klŧse āhır yana sıġtatur

neće itse evre buzar artatur

“Ne kadar glirse gülsün, bir gün yine aġlatır; ne kadar düzeltirse düzeltsin, bir gün bozar, daġıtır.” (KB 6126)

Aġlama eyleminin bir baŖkasının etkisi ile gerćekleŖtiĖini; bir baŖkasının, sözleri ya da davranıŖları ile bu eylemin gerćekleŖmesine sebep olduğunu anlatan *sıġtat-* / *sıxtat-* fiili KT dönemi metinlerinden DLT ve KB’de tanıklanmıŖtır. “aġlamak” anlamına gelen kelime DLT’de *sıġtat-* / *sıxtat-* olarak iki farkı Őekilde tanıklanmıŖtır. *sıġtat-* Őeklinde tanıklandığı KB 6126’da dünya bir kadına benzetilmif ve kadının insanın yüzüne ne kadar glirse gülsün insanı daha sonra mutlaka aġlatacağı, zeceğı sylenmiŖtir.

2.1.2.33. sın-

“kırılmak, incinmek” (<sı-n-). *sı-* “kırmak” fiilinin dnŖl Őekli olan fiil her zaman gećiŖsiz ya da edilgen olarak fiziki ya da metaforik “kırmak, kırılmak” anlamında tüm Modern Türk dili gruplarında kullanılmıŖtır (ED 833b). *sın-* fiili temel anlamı ile UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *toġuzun azıġı sınıŖ ter* “Domuzun azı diŖi kırılmıŖ, der.” (IB 6). “zlmek” anlamı ile ise KT dönemi metinlerinden KB’de tanıklanmıŖtır.

kiŖi knġli yuvka sınıćġa sanı

idi ked kdez sınıġa serme anı

“İnsanın gönülü incedir, o bir sırçaya benzer; ona çok dikkat et, kaba söz söyleme, kırılır.” (KB 4610)

bodun köñli yuvka küdezmeki sarp

köñül sinsa hasmı bayat ‘adli tap

“Halkın gönülü yufkadır, onu muhafaza etmek çok güçtür; burada gönül kırılırsa, ilâhî adaletle karşılaşılır; bu ise, kâfidir.” (KB 3351)

adaş köñli sinsa bolur kır yağı

yağı kayda bolsa bolur miñ çoğı

“Dostun gönülü kırılırsa, o içinden sana düşman olur; düşmanın bulunduğu yerde huzur ve sükûn kalmaz.” (KB 3396)

Temel anlamıyla somut bir nesneyi “kırmak” anlamına gelen *sı-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak “üzmek” anlamını kazanmıştır (*bk. sı-*). Kelimede görülen anlam genişlemesi olayı kelimenin dönüşlü şeklinde de görülmektedir. *sın-* fiilinin “üzülmek” anlamına genişlemesi burada ÜZÜLMEK KIRILMAKTIR metaforu olduğunu göstermektedir.

KB 4610’da insan gönlü ince olması yönüyle bir sırçaya benzetilmiş ve bir sırça gibi çok çabuk kırılabileceği söylenmiştir. Burada gönlün kırılması insanın üzülmelerini ifade etmektedir. KB 3351’de de insan gönlünün inceliğinden ve korunmasının güçlüğünden bahsedilmiştir. Gönül ince olduğu için çabuk kırılır yani üzülür. KB 3396’da ise gönlü kırılan kişinin gönlünü kıran kişiye kişiye düşman olacağı söylenmiştir. Burada üzülmeye duygusunun üzülen kişiyi olumsuz davranışlara sevk etme özelliği görülmektedir.

2.1.2.34. sıxtaş-

“birlikte ağlamak” (<*sığıt+a-ş-*). *sığta-* fiilinin işteş şekli olan kelime bazı Kuzeydoğu Türk dillerinde *sıxtaş-/sıxtas-* şekillerinde yaşar (ED 807b). Kaşgarlı kelimenin “sığtaşdı” şekli de olduğunu söyler (DLT 294). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *ıglaşdı ötrü sığtaşdılar* “Ağlaştılar o zaman feryat ederek

ağlaştılar.” (İKPO LIII I). Fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

kişi kamuğ sixtaşdı “İnsanlar ağladı.” (DLT 294)

sığta- fiilinin işteş şekli olan kelime ağlama eyleminin birden çok kişi tarafından beraber yapıldığını anlatır.

2.1.2.35. tartış-

“ciğeri sızlamak, üzölmek” (tart-(1)ş-). Clauson’a göre *tart-* fiilinin işteş şekli olan *tartış-* fiili birçok Türk dilinde çok çeşitli anlamlarda yaşar. Bu anlamlardan ortak olanları “çırpınmak, tartışmak”tır (ED 537). Temelde “çekmek, sürökmek” anlamına gelen *tart-* fiili anlam genişlemeleri sonucu pek çok anlam kazanmıştır. Bunlardan en eskisi “(ağırlık) tartmak”tır ve kelime 14. yüzyılda “acı çekmek” anlamında kullanılmıştır (ED 534). Kelime UT döneminde “çekiştirmek” anlamı ile tanıklanmıştır: *bir ikintike tartışur tartınlaşur için* “birbirleriyle çekip çekiştirdikleri için” (Abhi B 514) *tartış-* fiili “ciğeri sızlamak, üzölmek” anlamı ile KT dönemi metinlerinden DLT’de tanıklanmıştır:

Yazıda böri ulusa evde it bagrı tartışur

“Dışarıda kurt ulursa, ona özlem ve sevgiden dolayı, evde köpeğin ciğeri sızlar. Bu akrabaların birbirlerine özlemleri için kullanılır.” (DLT 459)

Clauson kelimenin 14.yy’da “acı çekmek” anlamında kullanıldığını söyler; fakat bizce 11.yy metinlerinden DLT’de kelime “acı çekmek” anlamında kullanılmıştır. Üzölme duygusu bir yoksunluk ya da kayıp sonucunda hissedilen bir duygudur. Özlem ise sevilen bir kişinin yokluğunda hissedilen görme isteği ve üzüntü ile karışık bir duygudur. DLT 459’da *tartış-* fiili özlem duygusu sonucunda hissedilen üzüntüyü ifade etmiştir. MK’nın yaptığı çeviriden köpeğin ciğerinin sızlamasının özlem ve sevgiden dolayı olduğu anlaşılmaktadır. *tart-* fiili ağırlıkla yani yük ile ilgili bir fiildir. Köpeğin sevgiden ve özlemden dolayı bağrının ağırlaşması aslında üzölme duygusunu anlatır. Bu anlam genişlemesinin altında OLUMSUZ DUYGU YÜKTÖR metaforu vardır ve bu

metafordan hareketle burada ÜZÜLMEK YÜK ÇEKMEKTİR metaforunun görüldüğünü de söyleyebiliriz.

2.1.2.36. üz-

“üzmek, gönlünü parçalamak”. “(bir şeyi) yırtmak, koparmak ya da parçalamak” anlamındaki kelime bazı anlam genişlemeleriyle tüm Modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 279b). *üz-* fiili temel anlamı olan “koparmak, yırtmak” anlamı ile OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *üzgeli* “koparalı” (Ton 1 G 6), *üzmiş kesmiş erser* “koparmış kesmiş ise” (AY 148 15). Kelime metaforik kullanımı olan “üzmek” anlamı ile ise KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

nerek emdi beglik bu yalñuk yüki

bu kadğu saşınç üzdi köñlüm köki

“Şimdi bu beyliğe ve insanların yükünü taşımağa ne lüzum var; bu endişe ve kaygı kalbimi parçaladı.” (KB 5458)

Temel anlamı ile fiziksel olarak “(bir şeyi) yırtmak, koparmak ya da parçalamak” anlamına sahip olan *üz-* fiili KB 5458’de *köñül* kelimesiyle beraber kullanıldığında gönlün parçalanmasını, kesilmesini yani gönlün kederlenmesini anlatır hale gelmiştir. Burada ÜZMEK PARÇALAMAKTIR ve ÜZÜLMEK PARÇALANMAKTIR metaforları görülmektedir. *üz-* fiilinde görülen somuttan soyuta doğru gelişen anlam genişlemesi olayı *üz-* fiilinin bugünkü anlamının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Beyitte bahsedilen üzüntüye sebep olan etken başka bir olumsuz duygu olan kaygıdır.

2.1.2.37. yavrit-

“zayıflatmak, üzme” (<yavri-t-). *yavri-* fiilinin ettirgeni olan kelime “zayıflatmak” anlamındadır (ED 879b). Kelime OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *süsin anta sançdım yavritdım* “Askerini orada mızrakladım, bozguna uğrattım.” (BK D 31). Temelde fiziksel olarak “zayıflatmak” anlamını veren kelime KB’de temel anlamıyla

kullanılmaya devam ederken aynı zamanda mental olarak “(canı) zayıflatmak, üzme” anlamında da kullanılmıştır:

sözüg sözlegüçi bu cān yavritur

eşitgüçi avnur et öz semritür

“Söz söyleyen canını üzer; dinleyen ise, rahat eder ve vücûdunu semirtir.” (KB 1912)

tüpi yıl turur söz köñül ağırtur

köñül ağırsa er seni yavritur

“Söz her şeyi alt üst eden bir rüzgârdır, kalbi sızlatır; kalbi sızlayan kimse seni mahvedebilir.” (KB 4302)

yavrit- fiili temel anlamıyla “zayıflatmak” anlamına sahiptir. KB 1912 numaralı beyitte mısra sonlarında karşıt anlamlı kelimelerin kullanılması bu anlamı desteklemektedir. Söz söyleyen kişinin canının zayıflaması ile aslında içinin daralması, bunalması anlatılmıştır. Buna karşılık söz dinleyen ise hoş vakit geçirip içinin genişlediği söylenmiştir. Bu beyitten önceki beyitte de zaten Öğdülmiş hükümdara dinlemenin söylemekten daha iyi olduğunu söylemiştir. KB 4302 numaralı beyitte ise kalbi sızlayan kişinin buna sebep olan kişiyi psikolojik olarak zayıflatıp, üzebileceği söylenmiştir. Buradaki anlam genişlemesi olayı ÜZMEK ZAYIFLATMAKTIR metaforunu örneklemektedir.

2.1.3. Korku İfade Eden Duygu Fiilleri

Temel duygularımızdan biri olan korkunun tanımı Türkçe Sözlük’te “Gerçek veya beklenen bir tehlike ile yoğun bir acı karşısında uyanan ve coşku, beniz sararması, ağız kurumması, kalp ve solunum hızlanması gibi belirtileri olan veya daha karmaşık fizyolojik değişmelerle kendini gösteren duygu.” şeklinde yapılmıştır (1998, s. 1363).

Korku sezgilerimizin tehlikelere karşı bizi uyarmasıdır. Goleman’a (2016) göre evrimde korkunun özel bir yeri vardır çünkü hayatta kalabilmemiz adına korku, diğer duygulardan daha hayatidir (2016, s. 383).

Korku kişinin fizyolojisini değiştiren bir duygudur. Korktuğumuz zaman vücudumuzda meydana gelen değişiklikleri Goleman (2016) şöyle anlatır:

“Gerçekten korku hissetmeye başladığımızda -yani bilinçaltındaki kaygı bilinç üstüne çıktığında- amigdala topyekûn bir tepki buyruğu verir. Beyin sapındaki hücrelere işaret vererek yüzünüze bir korku ifadesi yerleştirir, tetikte ve hemen irkilebilir hâlde olmanızı sağlar, kaslarınızın yapmakta olduğu ilgisiz hareketleri dondurur, nabzınızı hızlandırır, tansiyonunuzu yükseltir ve solunumunuzu yavaşlatır (korkuyu ilk hissettiğinizde, korktuğunuz her neyse, onu çok daha iyi duyabilmek için kendinizi bir an nefesinizi tutar bir halde bulabilirsiniz). Bu, amigdala ve bağlantılı alanların kriz anında beyne komuta ederken düzenledikleri, dikkatle eşgüdümlemiş geniş çaplı bir dizi değişikliğin sadece bir kısmıdır. Bu sırada amigdala bağlantılı olduğu hipokampus ile birlikte anahtar niteliğindeki sinirsel aktarıcılar -örneğin, dikkatinizi korkunuzun kaynağına çevirmenize yol açan dopamin salgılamasını başlatmak üzere- gönderen hücreleri yönlendirir. Aynı anda amigdala, duyu alanlarına görüş keskinliğini ve dikkati arttırmak için sinyaller yollayarak gözlerin acil durumla en çok ilgisi olan şeyleri araştırıp bulmasını sağlar. Aynı zamanda kortikal bellek sistemleri de yeniden harmanlanarak o anki duygusal aciliyetle en yakından ilgili anılarla bilgilerin hemen hatırlanarak, daha ilgisiz başka düşünce dizilerinin önüne geçmesi sağlanır. Bu sinyaller yollandıktan sonra tam anlamıyla korku içinde kalmış olursunuz: Midenizdeki bu durumlara özgü çekilmenin, hızla atan kalbinizin, boyun ve omuz bölgesindeki kasların gerilmesinin ya da uzuvlarınızın titremesinin farkına varırsınız;; daha başka sesler olup olmadığını anlama çabası içinde kendinizi dikkate zorlarken, bedeniniz olduğu yerde donakalır ve zihninizden gizli tehlike olasılıkları ve tepki seçenekleri hızla gelip geçer. Bütün bu tepki zinciri - şaşırmadan kararsızlığa, oradan endişeye, oradan da korkuya- bir saniye gibi bir süreye sığabilir. (2016, s. 385-386).

Korkuyu yoğun bir şekilde yaşayan insanlar bu duyguyu daha fazla yaşamamak adına kendilerine tehlike olarak görünen her şeyden uzaklaşır ya da kaçarlar. Bu durum onların korkularını bastırmalarına, hayatı doyumlu bir şekilde yaşayamamalarına ve özgüvenlerinin azalmasına sebep olur. Oysa korkularla başa çıkabilmek öğrenilebilir bir durumdur. Bu konuda Gençöz (1998), “Korku, içinde bulunduğumuz duruma değil, bu durum için geliştirdiğimiz düşüncelerimize verdiğimiz bir reaksiyondur. Bu nedenle,

korkuyu yenmek için kontrolün bizde olduğunu fark edip, korku hissi uyandıran düşünce tarzımızın doğruluğunu sorgulamamız gerekir. Bu sorgulama sonucu korktuğumuz ortamla yüzleşip, korkumuzu yenebilirsek bu bize hem yeni beceriler kazandıracak hem de kendimize olan güvenimizi arttırarak mücadeleci bir kişilik geliştirmemize önemli katkılar sağlayacaktır.” (1998, s. 9) demektedir.

Temel duygulardan biri olan korkunun hissediliş şekli ve bunun dildeki gösterimi kişinin bulunduğu toplumun kültürel yapısıyla yakından ilişkilidir. Kültürlerin duygulara bakış açısı duyguların dile yansımada etkilidir. Smith (2018) konuyla ilgili şöyle bir örnek verir: “Batı Avustralya’nın çöllerinde yaşayan Pintupi halkı için de korkunun on beş farklı türü var. Bunlardan biri *ngulu*, bir başkasının intikam peşinde olduğundan korkmak; *kamarrarringu*, kanınızı donduran, birinin arkanızdan yaklaştığı hissi; *kanarunvtju*, gece gelen kötü ruhlar hakkında uyuyamayacak kadar büyük bir dehşete kapılmak ve *nginyiwarrarringu* da sizi bir and yerinizden fırlatan ve sonra neden böyle alarma geçtiğinizi anlamak için etrafa bakmanıza neden olan his.” (2018, s. 199)

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden korku duygusu ile ilgili elde edilen bilgilere göre bu dönemde yaşayan insanlar en çok Tanrı’dan korkarlar ve Tanrı korkulması gereken bir makamdır, insanlardan ise korkulmasına gerek yoktur. Bu dönemde Tanrı’dan sonra en çok korkulan şeylerden biri cehennemdir. Dünyevi korkular arasında ise düşmanlar vardır. Bu dönemde korku duygusunun ortaya çıkması için korkutan şeyin korkan kişiden daha güçlü olması gerektiği inancı vardır. Korkma eylemi sonrasında ise genellikle korkutan şeyden uzaklaşma ya da kaçma eylemi gerçekleşir ve bu dönemde korkma eylemiyle beraber genellikle sıçrama eylemi de gerçekleşir.

ayın-, *ayman-*, *bel-*, *beliñle-*, *esirke-*, *ƙork-*, *ƙorkıt-/ƙorkut-*, *ƙorkun-*, *ƙorkuş-*, *ƙorkutul-/ƙorkıtul-*, *ürk-*, *ürkül-*, *ürküt-* fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde tespit edilen korku duygusunu ifade eden fiillerdir.

2.1.3.1. ayın-

“korkmak”. Clauson kelimenin her zaman *kork-* fiiliyle beraber kullanıldığını ve şüphesiz onunla eş anlamlı olduğunu söyler. Ona göre Moğolcada *kork-* anlamı taşıyan

kelimelerden biri *ayi-* şeklindedir (ED 274b). *ayın-* fiili UT döneminde *ayınma edgüti yalbar tir* “Korkma, iyice yalvar, der.” (IB 19) cümlesinde tanıklanmıştır. Bilge Kagan Doğu 41’de *anı ańıtayın tip süledim* “Onları korkutayım diye sefer ettim.” cümlesinde geçen ve *ń* ile yazılan ettirgen *ańıt-* fiili ile *ayın-* fiili arasında da bir bağlantı olabilir. *ayın-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

bularda kayuķa ulansa bu öz

idi ķorku aynu tapuğ kılđu uz

“İnsan bunlardan hangisine erişirse erişsin, çok dikkatli ve ihtiyatlı olmalı ve çok iyi hizmet etmelidir.” (KB 4049)

Korku ifade eden duygu fiillerinden biri olan *ayın-* fiili bu metinde bir ikileme içerisinde ve *ķork-* fiiliyle beraber kullanılmıştır. UT ve KT dönemlerinde eş anlamlı kelimelerin ikileme içerisinde beraber kullanımları çokça tanıklanan bir durumdur. *ayın-* fiilinin de metin içerisinde ikileme şeklinde *ķork-* fiiliyle beraber kullanılması kelimenin anlamının “korkmak” ile ilgili olduğu fikrini güçlendirmektedir. KB 4049 numaralı beyitte Ögdülmüş Odogurmuş’a, beylere korkarak ve dikkatli bir şekilde hizmet edilmesi gerektiğini söylemiştir.

2.1.3.2. ayman-

“korkmak, utanmak”. *ayman-* fiili ED’de tanıklanmamıştır. UT döneminde “çekinmek, utanmak, korkmak” anlamında *ķorksar eymenser sen* “korksın çekinsen” (U III 31 12) cümlesinde tanıklanan *eymen-* fiilinin varlığı, TİEM 73’teki fiilin *eymen-* fiili olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Clauson da *eymen-* maddebaşında bu fiilin Uygurcada az rastlanan bir yazılışının *ay-* şeklinde olduğunu söyler (ED 273b). Ünlü (2013) *ayman-* maddebaşında kelimenin anlamını “utanmak” olarak vermiş ve kelimenin *oyat-*, *uyat-* (2), *uyđat-*, *uftan-*, *utan-*, *uyak-*, *uyal-*, *eymen-*, *ıman-*, *ıman-*, *utđan-* kelimeleriyle karşılaştırılmasını istemiştir (Ünlü, 2013:78). *ayman-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

Yāđ kılđıl idijnı özünj içinde yalvaru ķorku aymanu ün berü ündemekte ķudıraķ sözdin. (TİEM 73 131v/7)

“Sabah akşam demeden, kendi içinden, korkarak ve yalvararak, alçak sesle yaratıcını an ve gafillerden olma.”

TİEM 73 131v/7 numaralı cümlede kelimenin tıpkı *ayın-* fiili gibi *kork-* fiiliyle beraber ve ikileme içerisinde kullanılması kelimenin anlamının *kork-* ile eş anlamlı olduğunu düşündürmektedir (*bk. ayın-*). Bu sebeple kelime utanç ifade eden fiiller arasında değil korku ifade eden fiiller arasında değerlendirilmiştir; fakat *ayman-* fiili korkma duygusunun yanında az da olsa utanma, çekinme duygularını da barındırmaktadır. *ayman-* fiilinin tanıklandığı cümlede korkarak ve alçak sesle yaratıcının anılması istenmektedir. Korkma ve çekinme, utanma eylemleri ise sessiz olmayı gerektirmektedir.

2.1.3.3. bel-

“korkmak, endişe etmek”. ED’de *bel-* fiiline yer verilmemiş, muhtemelen *bel-* fiilinden türemiş olan *beliñ* ismi madde başı olarak incelenmiştir. “panik, korkutan şey” (ED 343a) anlamlarına gelen *beliñ* kelimesi için Kaşgarlı “üzerlerine gelen bir düşmandan dolayı kavmin arasına düşen panik” (DLT 498) anlamını vermiştir. *bel-* fiili ET dönemi eserlerinde tanıklanamazken KT dönemi eserlerinden ise yalnızca TİEM 73’te bir kez tanıklanmıştır:

yana eger belse sen bir boğındın kertüszlik kemişgil anlarğa tüzlük üze (TİEM 73 136v/5)

“Eğer bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, onlara aynı şekilde saldır.”

2.1.3.4. beliñle-

“korkmak, ürkmek, irkilmek” (<beliñ+le-). “paniklemek, çok korkmak” gibi anlamlara sahip olan kelime yalnızca Teleütçede *peñinde-* şeklinde “hayali bir hastalıktan dolayı acı çekmek” anlamında varlığını korumuştur (ED 344b). MK’ye göre kelimenin anlamı “korkudan dolayı sıçramak”tır nitekim kelimeyle ilgili “Herhangi bir hayvan da aniden bir şeyle korkutulur ve (hayvan) sıçrar ve kaçarsa yine aynıdır.” açıklamasını yapmıştır (DLT 516). *beliñle-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *beliñledi anıg*

korkutdı “Panikleledi (onu) kötü korkuttu.” (M I 6 9). KT dönemi metinlerinden ise DLT ve KB’de tanıklanmıştır:

er belinledi

“Adam bir korkuya uğrayıp uykusundan sıçradı.” (DLT 516)

belinlep odundu kötürdi başın

ğara zengī kulmuş yüzini ışın

“Birden silkinerek, tekrar uyandı, başını kaldırdı; sis gök yüzünü siyah zenciye döndürmüştü.” (KB 3286)

sarığ sandvaç ötti ünün sayradı

belinlep odundu usı kelmedi

“Sarı bülbül öttü, güzel sesi ile şakıdı; Öğdülmiş irkilerek uyandı, uykusu dağıldı.” (KB 4963)

DLT 516’da geçen cümlede ve KB 3286 ve KB 4963 numaralı beyitlerde tanıklanan *belinle-* fiilinde “korkarak sıçramak” anlamı vardır. DLT ve KB’de verilen bu örneklerde *belinle-* fiili “korkmak, ürkme” anlamıyla beraber “sıçramak” anlamı da ifade etmektedir. *belinle-* fiilinin *odun-* “uyanmak” fiiliyle beraber kullanımı kelimenin “korkmak” anlamıyla beraber “sıçramak” anlamını da bünyesinde barındırdığını desteklemektedir. Sıçrama eylemi esasında korkma, ürkme eylemine verilen fiziksel bir tepkidir. Yani kelimenin esas anlamı “sıçramak” değil “korkarak sıçramak”tır. Her iki eylem eş zamanlı olarak yaşanmaktadır.

sıkadım sevittim köñül birdi terk

tağı ma belinler birerde yire

“Okşadım, ısındırdım, çabucak bana gönül verdi; yine de ara sıra ürküyor, korkuyor.” (KB 6618)

bu ança iş ermez ağır kelgü teg

bu iştin belinlep yırağ tezgü teg

“Bu öyle ağır gelecek ve ürkölüp kaçınılacak bir iş değildir.” (KB 4950)

KB 6618 ve KB 4950 numaralı beyitlerde ise “sıçramak” anlamı değil yalnızca “korkmak, ürkemek” anlamı vardır.

2.1.3.5. esirke-

“kaybetmekten korkmak, kendine saklamak istemek”. Clauson’a göre bu kelime türemiş bir fiildir fakat bilinen herhangi bir **es* kelimesiyle anlam bağlantısı yoktur, kelimenin açıkça “üzölmek” olan ilk anlamı iki zıt anlamda değişmiştir: (1) (birisi için) üzölmek, (2) (bir şeyi) paylaşmaktan üzölmek; kıskanmak. Kelime Kırgızca, Kazakça ve Osmanlıcada varlığını korur (ED 252b). *esirke-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *yırığ tanılayu esirkeyü ığlayu tegre tolı tururlar* “Şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar) etrafı doldurup duruyorlar.” (İKPO LXXI III). Kelime “kaybetmekten korkmak” anlamı ile KT dönemi metinlerinden ise sadece KB’de tanıklanmıştır:

öziğe esirker saran öz neğin

kişike kaçan birge ayęil teğin

“Hasıs kendi malını kendisinden esirger; nasıl olurda başkasının hakkını verir, söyle!” (KB 950)

saņa birdi dünyā esirkemedi

maņa birmegeymü birigli idi

“O sana, hiç esirgemedен, dünya nimetlerini verdi; vergili rabbim bana da vermez mi?” (KB 3745)

Clauson kelimenin anlamının iki yönde geliştiğini söylemişti (ED 252b). Kelimenin gelişiminde ikinci sırada olan “kıskanmak” anlamının içinde “üzölmek” anlamından ziyade “kendine saklamak istemek, kaybetmekten korkmak” anlamları vardır. Kelime “kaybetmekten korkmak” anlamıyla KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır. KB 950’de cimri olan kişinin kendi malını kendisi için bile kullanmaktan

korktuğu, başkasına hakkı olan malı vermeyeceği söylenmektedir. KB 3745'te ise kelime olumsuzluk eki almış şekliyle kullanılmıştır. Bu beyitte Odgurmuş hükümdara Tanrı'nın dünya nimetlerini kendisine saklamadan, kaybetmekten korkmadan verdiğini söylemiştir.

2.1.3.6. kork-

“korkmak, çekinmek, sakınmak”. Clauson'a göre “(birinden veya bir şeyden) korkmak, ürkmek” anlamındaki fiil eskiden nesnenin yönelme haliyle kullanılırken sonradan ayrılma haliyle kullanılır hale gelmiştir. Tüm dönemlerde tüm Türk dillerinde ortak olan kelime çok seyrek olarak *koruk-* şeklinde de görülür (ED 651b). *korq-* fiili OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *neke korkur biz* “Niçin korkarız?” (Ton 2 B 4), *kişi korkmuş korkma temiş* “Adam korkmuş, korkma demiş.” (IB 2). KT dönemi metinlerinden ise AH dışındaki tüm metinlerde tanıklanmıştır:

kul Teñriden korqđı “Kul, yüce ve aziz Allah'tan korktu.” (DLT 522)

Tegirmende toğmuş sıçğan kök kökregiñe korqmas

“Değirmende doğan sıçan gök gürlemesinden korkmaz.” (DLT 468)

özi korqar erse bayatqa kalı

bu er tutğa şeksiz könilik yolu

“Eğer kendisinde üstelik Allah korkusu da varsa, bu kimse, şüphesiz, doğruluk yolunu tutar.” (KB 2755)

törümişke korqma tileme tilek

törütgenke korqđıl anı tut yölek

“Türeyenden korkma ve ondan hiçbir dilekte bulunma; türetenden kork ve her şeyi ondan iste.” (KB 4744)

kiçiğ düřmānım tip usanma özün

nelük korqayın tip küvenme sözün

“Düşmanım küçüktür diye, sen ihmalkâr davranma; niçin korkayım diyerek, öğünme.”
(KB 3401)

men korğar men tağrıda ajunluğlar idisini (TİEM 73 83v/7)

“Ben, âlemlerin yaratıcısı olan Tanrı’dan korkarım.”

ıdtımız ok nūhni bodunuğa aydı ay bodunum tapnuğ tağrıka yok silerke tağrıdın anda adın, azu korğmas mu siler (TİEM 73 294r/4)

“Muhakkak ki Nuh'u halkına gönderdik ve o: Ey halkım! Tanrı’ya kulluk edin. Sizin için Tanrı’dan başka bir Tanrı yoktur. Hâla sakınmaz mısınız? dedi.”

DLT 522, KB 2755 ve TİEM 73 83v/7 numaralı örneklerde Tanrı’dan korkmak söz konusudur. Müslüman insanlar Tanrı’yı yaratıcı olarak görmekte ve onun üstünlüğünü, gücünü kabul etmektedirler. İslamiyette var olan cennet ve cehennem kavramları insanları doğru davranışlarda bulunmaya yönlendirmektedir. İslam dininin kurallarına uygun davranmayan insanlar Tanrı tarafından cezalandırılacaklarına ve cehenneme gideceklerine inanırlar. DLT 522, KB 2755 ve TİEM 73 83v/7 numaralı örneklerde *korğ-* eylemi hem cehenneme gitme korkusunu hem de Tanrı’nın insanları cezalandırabileceği yönündeki korkuyu anlatmaktadır.

KB 3401 numaralı beyitte Tanrı’ya değil insana karşı hissedilen bir korkudan bahsedilmektedir. İnsanlar kendilerinden psikolojik ya da fiziksel olarak güçlü gördükleri kişilerin kendilerine zarar vermesinden korkarlar. Bu beyitte esasında “korkmamak”tan bahsedilmektedir; çünkü karşıdaki düşman küçük görülmektedir.

DLT 468’de ise çok zorluklar çekmiş bir kişinin çektiği zorlukların benzerleriyle karşılaştığında bundan korkmayacağı anlatılmaktadır. Burada korkulan, insan da Tanrı da değildir.

KB 4744 numaralı beyitte ise *korğ-* eylemi hem insan için hem de Tanrı için kullanılmıştır. Türeyenden yani insandan korkup dilekte bulunulmaması gerektiği, türetenden yani Tanrı’dan korkup ondan istekte bulunulması gerektiği söylenmiştir. Bu beyit insan karşısında Tanrı’nın büyük olduğunu vurgulamaktadır.

TİEM 73 294r/4 numaralı beyitte” korkmak” anlamının yanında “düşünmek” anlamı da vardır.

2.1.3.7. *ķorkıt-/ķorkut-*

“korkutmak, sakındırmak” (<*ķork-ıt-*). *ķork-* fiilinin ettirgeni olan fiil tüm modern Türk dillerinde genellikle *ķorkut-* şeklinde ve sıklıkla “tehdit etmek” anlamında yaşar (ED 655b). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *könüllerin korkıtgalı için* “gönüllerini korkuttukları için” (Maitr 113 6). *ķorkıt-/ķorkut-* fiili KT dönemi metinlerinden AH dışındaki tüm metinlerde tanıklanmıştır:

ol anı ķorkıttı “O, onu korkuttu.” (DLT 339)

ol anı ķorkıttı “O, onu korkuttu.” (DLT 347)

baķa tursa artuķ anın ķorku tur

ķalı ķorkmasa sen küçün ķorkıtur

“Sana fazla bakarsa, onun bakışından kork; eğer korkmazsan, o seni korkmağa mecbur eder.” (KB 656)

biz bilginrek miz anı kim ayurlar ermez sen anlar üze kömerlenmiş pend bergil oķıģu birle kim ķorksa meniķ ķorkıtmaķım (TİEM 73 383v/8)

“Biz onların dediklerini çok iyi biliriz. Sen onların üzerinde bir zorlayıcı değilsin. Korkutmamdan korkanlara Kur’an’la öğüt ver.”

DLT 339 ve 347’de verilen örnek cümle çok kısa olduğu için burada kullanılan *ķorkut-* fiiliyle ilgili çıkarım yapılamamaktadır. Korkunun sebebi söylenmemiş ve etkisinden de bahsedilmemiştir. Bu örneklerden yalnızca *ķorkut-* fiilinin bir deneyimci ve bir uyarıcı isteyen bir fiil olduğu anlaşılmaktadır.

Korkutma eyleminin gerçekleşebilmesi için korkutan tarafın daha güçlü olması ya da korkan tarafın kendisini korkutandan güçsüz hissetmesi gerekmektedir. KB 556’da hükümdar Ay Toldı’ya hizmet ettiği beylerin bakışlarından korkmasını eğer korkmazsa

beylerin kendisini güç kullanarak korkutacaklarını söyler. Bu beyitte korkutma eylemi için güç gerekli olduğu vurgulanmıştır.

2.1.3.8. *korğun-*

“kendi kendine korkmak” (<*korğ-un-*). *korğ-* fiilinin dönüşlü şeklidir (ED 655b). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *korkun-* “(kendi kendine) korkmak” (Maitr 216v 12). *korğun-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er işdın korğundi “Adam korku hissetti ve onu içinde sakladı.” (DLT 306)

“-n- eki bir işi kendi kendine, yalnız başına yapmayı ifade eder.” (Ercilasun, 2014, s. 45). DLT 306’da verilen bu cümlede *korğ-* eylemi yerine *korğun-* eyleminin kullanılması eylemin deneyimci tarafından kendi kendine yapıldığını anlatmak içindir. Yani korkma eyleminin gerçekleşmesine sebep olan bir uyarın yoktur.

2.1.3.9. *korğuş-*

“iki kişi birbirinden korkmak” (<*kork-uş-*). *korğ-* fiilinin işteş şekli pek çok modern Türk dili grubunda yaşar (ED 656a). *korğuş-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

olar ikki korğuşdı “O ikisi birbirinden korktu.” (DLT 297)

-ş- eki eylemin karşılıklı ya da beraber yapıldığını anlatan bir ektir. Burada korkma eylemi beraber değil karşılıklı gerçekleşmektedir. Her iki kişi de korkma eylemine sebep olmuş, kişilerden her biri diğerini korkutmuştur.

2.1.3.10. *korğutul- / korğıtul-*

“korkutulmak, korkutularak uyarılmak” (<*korğ-ut-ul-*). *korğut-* fiilinin edilgen şekli olan kelime ED’de tanıklanmamış, KT dönemi metinlerinden ise yalnızca TIEM 73’te tanıklanmıştır:

bütünlükün anlar tandılar tüp tüz tururlar anlar üze korkıtulu kılsa sen anlarını azu korkıtulu kılmasa sen anlarını kertgünmesler (TİEM 73 2v/6)

“Gerçek şu ki, inanmayanlar korkutulsa da korkutulmasa da onlar hiçbir şey yapmadan dururlar; iman etmezler.”

bakğıl neteg erdi korkutulmuş kişiler sonı (TİEM 73 160r/4)

“Bak ki korkutulanların sonu nasıl oldu.”

İslam anlayışına göre Tanrı, Kuran ayetleri ile insanlara haber göndermiştir. Kuranda İslam dininin emir ve yasakları yer almaktadır. TİEM 73’te *korkutul-* fiili Tanrı’ya ve dinine inanmayıp inkâr edenlerin korkutularak uyarıldığı durumlarda kullanılmıştır.

2.1.3.11. *ürk-*

“ürkmek, korkmak, korkarak gitmek”. Clauson’a göre “irkilmek, korkmak, ürkmek” anlamlarına gelen kelime tüm Modern Türk dillerinde, bazen *ürki-* /*ürük-*, gibi şekillerde yaşar (ED 221a). *ürk-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *ürküpen barmış* “Ürküp varmış” (IB 27). KT dönemi metinlerinden ise DLT ve TİEM 73’ tanıklanmıştır:

bodun ürkti “Kavim düşmanın gelişinden ürktü ve arasına kargaşa düştü.” (DLT 522)

kaçan yād kılsa sen idiñni okıgu içinde yalnız yüz evrerler arkaları üze ürküp aymazdın (TİEM 209v/1)

“Sen, Kur’an’da yaratıcının birliğini yād etsen onlar, yalnız bir vaziyette, korkup bir şey demeden arkalarına yüz çevirirler (giderler).”

DLT’de düşman, koyun, kurt vb. etkenlerle ortaya çıkan korkma durumunda *ürk-* eylemi kullanılmıştır ayrıca *ürk-* eyleminin DLT ve TİEM 73’teki tüm kullanımlarında korkma eylemiyle beraber gitme eylemi de söz konusudur. Bu durum kelimenin anlamını “korkarak gitmek, korkup gitmek” olabileceğini düşündürmektedir. Kelimenin UT dönemindeki örneklerinde *ürk-* fiiliyle beraber *bar-* “ulaşmak, varmak, gitmek” fiili de kullanılmıştır:

ürküp barmış “Ürküp gitmiş.” (Şu G 7)

ürküpen barmış “Ürküp varmış.” (IB 27)

UT dönemindeki bu kullanım kelimenin temel anlamının “korkmak” olduğunu ve “gitmek” anlamının daha sonra ortaya çıktığını göstermektedir. Böylece *ürk-* fiilinde KORKMAK KAÇMAKTIR, KORKMAK GİTMEKTİR metaforları ortaya çıkmıştır.

2.1.3.12. ürkül-

“(bir şeyden) korkarak kaçmak” (<ürk-ül-). Clauson kelimenin *ürk-* fiilinin edilgeni olduğunu ve yalnızca DLT’de örneklendiğini söylemiş ayrıca parantez içinde kelimenin “yalnızca kişisel olmayan bir fiil olarak kullanılmış” olduğunu belirtmiştir (ED 226b). Bizim yaptığımız taramalar sonucunda da kelimenin KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklandığı tespit edilmiştir:

ürkünç bolup ürküldi “Öyle ürkütücü sallantı oldu ki insanlar korkarak kaçtılar.” (DLT 114)

ürk- fiilinin edilgen şekli olan *ürkül-* fiilinde de aynı anlam genişlemesi (*bk. ürk-*). *ürkül-* fiilinde de KORKMAK KAÇMAKTIR, KORKMAK GİTMEKTİR metaforlu vardır.

2.1.3.13. ürküt-

“(bir şeyi) ürküterek, korkutarak kaçırmak” (<ürk-it-). *ürk-* fiilinin ettirgeni olan kelime “(birini) ürkütmek, (av hayvanı vb.) korkutup kaçırmak” anlamındadır ve tüm Modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 226b). *ürküt-* fiili KT dönemi metinlerinden DLT ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

ol koy ürkitti “O, koyun vb. şeyleri ürküttü.” (DLT 118)

yana eger balsa sen olarnı tokuş içinde ürkütgül anlarnı kim arqalarındın bolğay kim andın ögüt tutğaylar (TİEM 136v/5)

“Eğer savaşta onları yakalarsan, ibret almaları için onlar ile (onlara vereceğin ceza ile) arkalarında bulunan kimseleri de korkutup dağıt.”

Fiilin örneklendiği her iki metinde de “(bir şeyi) ürküterek, korkularak kaçırmak” anlamı vardır. *ürküt-* fiili yalnızca hareket anlatan bir fiil olmadığı, aynı zamanda içerisinde korku duygusu da ifade ettiği için duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. *ürküt-* fiilinde KORKUTMAK KAÇIRMAKTIR metaforu vardır.

2.1.4. Zevk, Mutluluk, Sevinç İfade Eden Duygu Fiilleri

Temel duygular arasında kabul edilen zevk duygusu farklı araştırmacılar tarafından zevk, neşe, sevinç ya da mutluluk başlıkları altında da incelenebilmektedir. Bu duygular birbirine yakın kabul edilmiş ve genellikle aynı grup içerisinde yer almışlardır. Goleman (2016) zevk duygusunu temel duygulardan biri kabul etmiştir, ona göre mutluluk, coşku, rahatlama, tatmin, haz, sevinç, eğlenme, gurur, tensel zevk, heyecan, vecd hali, hoşnutluk, kendinden geçme, aşırı zindelik, kapris ve en uç noktada da mani gibi duygular zevk duygusu ile bağlantılı duygulardır (2016, s. 374).

Arapçadan dilimize girmiş olan *zevk* sözcüğü Türkçe Sözlük'te (1998) “Hoşa giden veya çekici bir şeyin elde edilmesinden, düşünülmesinden doğan hoş duygu haz” (1998, s. 2507), yine Arapçadan aldığımız *neşe* sözcüğü de “Üzüntüsü olmamaktan doğan, dışı vuran sevinç, şetaret.” (1998, s. 1647) olarak tanımlanmıştır. Türkçe bir kelime olan *sevinç* ise “İstenen veya hoşa giden bir şeyin olmasıyla duyulan coşku.” (1998, s. 1954) şeklinde tanımlanmıştır. Bu üç tanıma baktığımızda kelimelerin birbiri ile hemen hemen aynı anlamda oldukları görmekteyiz. Bu kelimelerin ifade ettiği duyguların hepsi insana mutluluk veren duygulardır. Mutluluk ise “Bütün özlemlere eksiksiz ve sürekli olarak ulaşılmaktan duyulan kıvanç durumu, ongunluk, kut, saadet.” olarak tanımlanmaktadır (1998, s. 1597).

Türkçe Sözlüklerdeki temel duygu tanımlarını inceleyip bunları bilişsel bir yöntemle yeniden tanımlayan Bozkurt'a (2014) göre *mutluluk*: “Yaşamın olumlu yönde devam etmesini sağlayan, yaşama isteğini güçlendiren, tüm insanların hissetmek istediği güzel bir duygudur. İstenen bir durumun gerçekleşmesiyle ortaya çıkan, çoğu zaman kişiyi gülümseten, çok iyi hissettiren duygudur.” ve yine Bozkurt'a (2014) göre *sevinç* “Güzel

bir durumla karşılaştığında ortaya çıkan olumlu, güzel, coşkulu bir duygudur. Mutluluk duygusunun anlık hâlidir. İstenenlerin gerçekleşmesi durumunda gülümsemeyle ortaya çıkar.” (2014, s. 32).

Sevinç ile eş anlamlı olan neşe, insanı kaygılarından ve sorunlarından uzaklaştıran bir duygudur. Neşe içinde olan insan için tüm sıkıntılar önemsiz ya da üstesinden gelinbilir görünür. Neşeli insan dünyayı adeta toz pembe görür. Kişinin neşeli olmasının sebebi dertlerinin, kederlerinin olmaması değildir. Neşeli insan kendisinde dertlerle ve kederlerle başa çıkabilecek gücü bulan, kendine bu noktada güvenen insandır. Neşeli insan olumsuzlukları gözünde büyütmez ve genellikle çözüm odaklıdır. Neşeli insan her şeyi güzel görür ve etrafındaki insanlara karşı hoşgörülü davranır.

Neşeli olan insanın içi kıpır kıpırdır. Smith (2018) neşenin fizyolojik ve psikolojik etkileri ile ilgili şunları söyler: “Nefesiniz kesik kesik, içiniz içinize sığmıyor, gözleriniz parlıyor. Yanak kasları yüze en büyük gülümsemeyi yerleştiriyor. Kollarınızı kocaman açıp ellerinizi çırpma dürtüsü. En yakındaki kişiyle dans etme isteği. Dizlerinizin bağı çözülebilir, gözünüz yaşlarla dolabilir. Her türlü neşe bir tür şiddet içerebilir ve her zaman şaşırtıcı olabilir. Eski Fransızca *joie*’dan (değerli taş) türeyen bu duygu, bizi uysallaştıran bir şekilde gözümüzü kamaştırır.” (2018, s. 198).

Neşe kısa süreli ve geçici bir duygudur. Korku ve üzüntü duygusunun olduğu durumlarda neşe ortadan kaybolur. Üzüntü neşenin tam zıttı bir duygudur.

Smith (2018) neşe ile tesadüfen ve beklenmedik şekilde gerçekleşen şeyler arasında bir ilgi kuran Baruch Spinoza’nın neşe hakkındaki düşüncelerini şöyle aktarır “Neşe umudumuzun ötesinde gördüğümüz bir durumla ilgili, geçmişteki bir fikirle bağlantılı bir hazdır.” (2018, s. 198).

Conley (2012) mutluluğun epidermal (deri üstü) neşenin ise içsel olduğunu düşünür ayrıca bu iki benzer duygu arasındaki farkı Salinger’in “Mutluluk ile neşe arasındaki tek farklılık mutluluğun bir katı ve neşenin bir sıvı olmasıdır.” cümlesi ile anlatır (2012:, s. 235).

Gülmek ve gülümsemek keyif veren duyguların yüzdeki belirtisidir. Fakat insanlar yalnızca keyifli oldukları zaman gülümsemezler. Ekman’a (2016) göre keyif veren

duygularla ortaya çıkan gülümseme olduğu gibi, keyif vermeyen durumlarda da gülümseme ortaya çıkabilir. Bu iki gülümsemeyi birbirinden ayıran ince bir fark vardır. Keyif veren duygularla ortaya çıkan gülümseme gerçek bir gülümsemedir ve bu gülümseme gerçekleşirken göz çukurundaki kaslar aktiftir. Oysa gerçek olmayan gülümsemede bu kaslar aktif değildir (2016, s. 291-293).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden güzel bir yüz görmek, güzel yazılmış bir yazı okumak, iyilik yapmak, doğru söz söylemek, tasaruf etmek, zengin olmak, rüyaların iyiye yorulması ve başka insanlara yardım etmek gibi eylemlerin insanları mutlu eden eylemler oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde mutluluk duygusunun insanı yükselten bir duygu olduğu ve güneş gibi insanları parlattığı düşüncesi hakimdir. Ayrıca bu dönem insanının çalışmaktan zevk alıp mutlu olduğu da eserlerden anlaşılmaktadır. Bu dönemde de mutluluk duygusunun en önemli fiziksel göstergesi gülmektir.

açıl-, avın-, başın kökke tegür-, kıçur-, kınış-, kızart-, kızıl bol-, kızıl kıl-, köz yaru-, kül-, külçir-, külsir-, külümsin-, külüş-, sevin-/sevün-, sevindür-, sevinç/sevünç kıl-, suvlan-, yaru-, yarut-, yaşu-, yiriş-, iki köz su iç- fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit ettiğimiz zevk, mutluluk, sevinç duygusu ifade eden fiillerdir.

2.1.4.1. açıl-

“ferahlamak, içi açılmak” (<aç-(ı)l-). Clauson’a göre *aç-* fiilinin edilgen şekli olan kelime, anlam genişlemesi ve mecaz yoluyla çeşitli anlamlar kazanmıştır ve tüm modern Türk dillerinde yaşamaktadır (ED 26b). Orhon Türkçesi döneminde temel ve genişlemiş anlamıyla tanıklanamayan *açıl-* fiili Uygur Türkçesi döneminden itibaren anlam genişlemesine uğramış şekli ile tanıklanabilmektedir: *könjülleri açıldı* “Gönülleri açıldı.” (TT VI 303). Kelime KT dönemi eserlerinden ise yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

bu körklüg yüzüg körse köz suvlanur

könjül açlur anda bu cān yimlenür

“Bu güzel yüzü görünce, insanın yüzü güler; içi açılır ve canı zevk bulur.” (KB 2465)

bitigde hat uz bolsa açlur köñül

oқығu kelir baқsa avnur köñül

“Mektubun hattı güzel olursa, gönül açılır; onu görünce, insan okumak ister, gönül avunur.” (KB 2694)

“Bir şeyi kapalı durumdan kurtarmak” temel anlamındaki *aç-* fiilinin edilgeni olan kelime *köñül* kelimesiyle beraber kullanıldığında anlam genişlemesine uğrayarak “içi açılmak, ferahlamak” anlamları kazanmıştır. Sahip olduğu bu yeni anlamıyla *açıl-* fiili rahatlama ve sevinç ifade eden bir duygu fiilidir. İnsanın gönlünün ferahlaması, bir şeyin kapalı durumdan kurtarılmasına benzetilerek *açıl-* fiili “ferahlamak” anlamında kullanılmıştır. Burada FERAHLAMAK İÇİN AÇILMASIDIR metaforu ortaya çıkmıştır.

KB 2465’te güzel bir yüzün kişide uyandırdığı olumlu etki rahatlama ve mutlu olma şeklinde kendini göstermiştir. KB 2694’te yine güzelliğin olumlu etkisinden ve kişiye neşe vermesinden bahsedilmektedir. Yazılan mektubun yazısının güzel olması okuyan kişiyi olumlu yönde etkiler ona neşe verir ve onun içini ferahlatır.

2.1.4.2. avın-

“alışmak, cana yakın olmak, mutlu hissetmek” (<*avı-n-). Clauson’a göre kelime *avı- fiilinin dönüşlü şeklidir. “eğlenmek, mutlu olmak; (birine karşı) canayakın, kibar olmak; zevk almak” anlamlarındaki kelime bazı fonetik değişiklikler ile tüm modern Türk dillerinde görülür. Kelime KB’de genellikle “eğlenmek” anlamındadır (ED 12b). Erol (2014), kelimenin DLT’den önce örneklenmediğini söyler (Erol, 2014: 167) fakat kelime Uygur Türkçesi döneminde *üzüksüz akar suv ögenler avınu* “aralıksız akan su önünde kendini mutlu hissederek” (TT III C 15) cümlesinde tanıklanmıştır. Bu cümlede kelime “kendini mutlu hissederek güzel vakit geçirmek” anlamındadır. *avın-* fiili “alışmak, cana yakın olmak, mutlu hissetmek” anlamları ile ise Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden AH ve TIEM 73’te tanıklanamamışken DLT ve KB’de tanıklanmıştır:

maña avındı “O bana alıştı.” (DLT 67)

ol maña avındı “O benimle avundu.” (DLT 99)

bitigde hat uz bolsa açlur köñül

okıǵu kelir baǵsa avnur köñül

“Mektubun hattı güzel olursa, gönül açılır; onu görünce, insan okumak ister, gönül avunur.” (KB 2694)

bodun inçke tegdi itildi ajun

erejlendi ilig avındı özün

“Halk huzura kavuştu, dünya düzene girdi; hükümdar rahatladı ve memnun oldu.” (KB 5942)

saña emdi avnıp yorır erdi öz

maña titgü teg sen adın boldı söz

“Ben hayatımda seninle teselli buluyordum, şimdi sözün değişti; bu sözlerin bana üzüntü veriyor.” (KB 1083)

negü tir eşitgil ay kılķı tüzün

bu beytig okıǵıl avınǵıl özün

“Yumuşak huylu insan ne der, dinle; bu beyti oku ve kendini teselli et.” (KB 2306)

DLT 67’de verilen cümlede *avın-* fiili “alışmak” anlamını karşılamaktadır. *avın-* fiilinin tanıklandığı DLT 99’da verilen cümleyi ise Ercilasun ve Akkoyunlu (2014) “O benimle avundu.” şeklinde çevirmişlerdir. Clauson ise bu cümleyi “O, bana karşı canayakındı.” şeklinde çevirmiştir. Clauson’a göre buradaki fiilde “kibar, canayakın olma” anlamı vardır (ED 12b). Cümlelerin Arapça çevirisinden (*ista'nasa bî*) kelimenin “(önceden çekinilen bir şeye sonradan) alışmak” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. “alışmak” anlamı “canayakın davranmak” anlamıyla bağlantılıdır; çünkü bir duruma ya da bir kişiye alışan kişi daha canayakın davranmaya başlar.

DLT'nin aksine kelime KB'de "alışmak" anlamında kullanılmamış, "rahatlamak, memnun olmak, mutlu hissetmek; teselli etmek" gibi anlamlarda kullanılmıştır. KB 2694 numaralı beyitte *avın-* fiili "mutlu hissetmek" anlamı taşır. Güzel bir yazı ile yazılmış mektubun kişinin içini açacağı, o mektubu okumak için istek duyacağı ve mektuba baktığı zaman gönlünün eğleneceği yani kendisini mutlu hissedeceği anlatılmıştır. KB 5942 numaralı beyitte de halkın huzura kavuşup dünyanın düzene girmesinin hükümdara verdiği memnuniyet ve mutluluk *avın-* fiili ile ifade edilmiştir. KB 1083 numaralı beytin çevirisinde *avın-* fiilinin karşılığı olarak "teselli bulmak" fiili kullanılmıştır fakat beytin ikinci mısrasında bahsedilen kişinin sözünün değişmesi ve bu söz değişikliğinin kişiye üzüntü vermesi durumu değişimden önce bir mutluluk durumuna işaret eder. Bu sebeple birinci mısradaki kullanılan *avın-* fiilinin "teselli bulmak" yerine "mutlu hissetmek" anlamını karşılması daha olasıdır. KB 2306 numaralı beyitte de *avın-* fiili "teselli etmek" anlamıyla karşılanmıştır. Aslında "teselli etmek" de bir "kendini mutlu hissetmeye çalışmak" halidir. Kendini teselli etmeye çalışan insan olumlu sözlerle ve davranışlarla kendisini mutlu etmeye çalışmaktadır aynı zamanda. Bu sebeple aslında iki anlam da (mutlu hissetmek ve teselli etmek) söz konusu metinler için birbirinden farklı anlamlar değildir.

KB'de *avın-* fiili çok kullanılmıştır fakat bu kullanımlardaki *avın-* fiillerinin hepsi bir duygu fiili olma özelliği göstermemektedir.

usanıp yorıdım avındım üküş

ölüm tuttu bardım kelir uş saña

"Gaflet içinde gezdim, uzun zaman oyalandım; beni ölüm yakaladı, gittim; sıra sana da gelir." (KB 6319)

oyunğa avınsa ajun tutğuçı

ilin buzdı boldı özi koltğuçı

"Dünyaya sahip olan vaktini kumara verirse, memleketin bozar ve kendisi de muhtaç duruma düşer." (KB 2093)

KB 6319 ve KB 2093 numaralı beyitlerde *avın-* fiili “vakit geçirmek” anlamına gelmektedir ve herhangi bir duygu durumu ifade etmemektedir.

2.1.4.3. başın kökke tegür-

. *baş*, “mutlu etmek” (<baş+ı+n kök+ke teg-ür-) *kök* ve *tegür-* kelimelerinden oluşan deyimleşmiş birleşik fiil “mutlu etmek” anlamını karşılamaktadır. Birleşik fiili oluşturan kelimelerin hiçbiri esasında duygu ifade etmemektedir fakat bu kelimeler bir araya geldiğinde mecazlaşma yoluyla yeni bir anlam ifade eder hale gelmişlerdir. Birleşik fiil Karahanlı Türkçesi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır.

kimiñ birle devlet yaraşsa kelip

başın kökke tegrür yoķaru kılip

“Kime saadet gelip, onunla uyuşursa, onun başını yükselterek, göğe erdirir.” (KB 3072)

Mutluluk ifade eden bu deyimleşmiş birleşik fiil KT metinlerinden yalnızca KB 3072’de tanıklanmıştır. *başın kökke tegür-* birleşik fiilinin mutluluk ifade etmesinde *kök* kelimesinin etkisi büyüktür; çünkü mutluluk duygusu insanı yükselten bir duygudur. Mutlu olan insan kendini uçuyormuş gibi hisseder. “mutluluktan uçmak, havalara uçmak, ayakları yere değmemek, ayakları yerden kesilmek, başı göğe ermek” gibi deyimler mutluluk ifade eden, mutluluğun gökyüzüyle ve yükseklikle ilgili olduğunu anlatan deyimlerdir. Mutluluğun yükseklik ifade eden kelimelerle ifade edilmesi MUTLU OLMAK YÜKSELMEKTİR, MUTLU ETMEK YÜKSELTMEKTİR ve MUTLULUK YUKARIDADIR metaforlarının oluşmasını sağlamıştır.

2.1.4.4. iki köz su iç-

“beğenmek, sevinmek, mutlu olmak, parlamak” (<iki köz suv iç-). *iki*, *köz*, *suv* ve *iç-* kelimelerinden oluşan bir birleşik fiildir. Birleşik fiili oluşturan kelimelerin hiçbiri esasında duygu ifade etmemektedir fakat bu kelimeler bir araya geldiklerinde yeni bir anlam ifade eder hale gelmişlerdir. Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

idi edgü neñ bu kişi körki yüz

bu yüz körkiñe suv içer iki köz

“İnsanda bu yüz güzelliği çok iyi bir şeydir; yüz güzelliği karşısında gözler parlar.” (KB 2467)

KB 2467 numaralı beyitte güzel bir yüz görmenin insanı mutlu edeceği söylenmiştir. İnsanlar mutluyken, sevinçliyken gözleri parlar. *suv içer iki köz* ifadesi bu beyitte görülen güzellik karşısında gözlerin sulanıp parlamasını yani kişinin beğenisini, sevincini, mutluluğunu anlatmaktadır. Mutluluk duygusuyla beraber gözlerin parlamasının suyun parlamasına benzetilerek anlatılması MUTLULUK PARLAKTIR, MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR metaforlarını göstermektedir.

2.1.4.5. kıçur-

“bir kişiyi yaptığı bir yanlıştan dolayı eleştirmek ve kişinin bulunduğu zor durumdan içten içe keyif almak” (<*kış-ur-). Clauson yalnızca DLT’de tanıklanan kelimenin *kış-fiilinin ettirgeni olabileceğini, *kışıla-* fiilinin görülmesi gerektiğini, fakat bu tarz kelimelerde anlam bağlantısının son derece belirsiz olduğunu söyler (ED 592b). *kışur-* fiili UT döneminde *kışurguçı* “kınayıcı” (Maitr 83 5) örneğinde sıfatfiil eki almış şekliyle tanıklanmıştır. *kışur-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol añar kışurdu

“O, bir iş için ona sitem etti ve onu ayıpladı ve onun üzülmelerinden de sevinç duydu.” (DLT 428)

DLT 428’de verilen örnek Türkçe cümleden kelimenin anlam ayrıntısı çok fazla anlaşılmasa da cümlenin Arapça çevirisinden kelimenin “bir kişiyi yaptığı bir yanlıştan dolayı eleştirmek ve kişinin bulunduğu zor durumdan içten içe keyif almak” anlamı anlaşılacaktır. Sevinç duygusu olumlu olaylar ya da durumlar oluştuğunda ortaya çıkan bir duygudur. Fakat bazı durumlarda olumsuz bir durum başkasının mutlu olmasına, sevinç duymasına sebep olabilir. *kışur-* fiili de böyle bir durumu

anlatmaktadır. Bu fiilde, zor durumda olan bir kişinin yaşadığı sıkıntıdan dolayı keyif almak söz konusudur. Bu sebeple aslında *kıçur-* fiili olumsuz bir duyguyu ifade etmektedir.

2.1.4.6. *kıniş-*

“(çalışmaktan) zevk almak, mutlu olmak” (<*kıniş-*>). *kın-* fiilinin işteş şekli olan fiil yalnızca DLT’de örneklenir (ED 640b). *kıniş-* fiilinin kökü olan *kın-* fiili “arzu etmek, çalışıp çabalamak, istemek” anlamlarını karşılayan bir fiildir. *kın-* fiili UT dönemi metinlerinden itibaren tanıklanabilmektedir: *kınmak katıgılanmak* “arzu ve gayret etmek” (Üİ 121a 8). *kıniş-* fiili Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

yigitler işka kınişdı “Gençler işte, mutlu oldular.” (DLT 264)

kıniş- fiilinin bu cümledeki anlamı esasında UT’deki *kın-* fiilinin anlamı ile paralellik göstermektedir; fakat *kın-* köküne eklenen işteşlik eki fiilin anlamını biraz daha genişletmiştir. *kın-* yani “çalışmak, istemek” eylemi gençler işi beraber yaptıklarında onlara keyif vermiştir. Nitekim MK da kelimeyle ilgili “Bu, bir işten zevk aldıkları zaman olur.” açıklamasını yapmıştır (DLT 264).

2.1.4.7. *kızart-*

“mutlu etmek, sevindirmek” (<*kızart-*>). Clauson’a göre *kızart-* “kırmızı olmak” fiilinin ettirgeni olan kelime tüm Modern Türk dillerinde görülür (ED 865b). Kelime en erken Uygur Türkçesi döneminde tanıklanmıştır: *kızarmış temirliğ kazguqlar* “kızarmış demirli kazıklar” (Maitr 68 23). *kızart-* fiili “mutlu etmek, sevindirmek” anlamları ile KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

bu begler isiz bolmağınça isiz

ol ilde sevinçin kızartmaz meñiz

“Beyler kötü olmadıkça, o memlekette kötülerin yüzü sevinçle parlamaz.” (KB 892)

yavuz tise bolmaz bu dünyā nejin

yise birse halkқа kızartsa ejin

“Bu dünya malını kötülemek doğru değildir; bunu sarfetmek ve dağıtmak suretiyle halkı sevindirmek mümkündür.” (KB 3977)

köni sözle sözni kızartgay ejiñ

sözüg sözlemegil meger öz tejiñ

“Doğru söz söyle, bu seni mesud eder; söz söylerken de yalnız kendi haddin olan sözü söylemelisin.” (KB 4117)

Temel anlamı ile “kırmızı olmak” anlamına gelen *kızır-* kelimesinden türeyen *kızart-* fiili somuttan soyuta doğru bir anlam genişlemesine uğrayarak “mutlu etmek” anlamını kazanmıştır. Kelimenin “kırmızı” ile ilgili anlam alanından “mutluluk” anlam alanına geçişi mutluluk duygusunun fizyolojik etkisi ile alakalıdır. Çok sevindiğimiz, mutlu olduğumuz zaman kan akışımızın hızlanması yüzümüzün daha kırmızı hale gelmesine sebep olur. Yüzdeki kırmızılık bir sağlık, dolayısıyla da da mutluluk göstergesidir. Mutlu olduğumuz zamanlarda ortaya çıkan bu kızarma durumu zamanla mutlu olmayla eş görülmeye başlanmış ve böylece *kızart-* eylemi “mutlu etmek” anlamını karşılar hale gelmiştir. Yüzün kırmızı hale gelmesi ve mutluluk duygusu arasındaki bu anlam ilgisi MUTLU OLMAK YÜZÜN KIZARMASIDIR (KIRMIZI HALE GELMESİDİR) ve MUTLU ETMEK YÜZÜ KIZARTMAKTIR metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

KB 892’de devleti yöneten beyler kötü olmadığı sürece kötü insanların mutlu olamayacağı söylenmiştir. KB 3977’de dünya malına kötü demenin uygun olmadığı, bu malı halka dağıtarak onları sevindirmenin daha uygun olacağı söylenmiştir. KB 4117’de ise doğru söz söylemenin insanı mutlu edeceği belirtilmiştir.

2.1.4.8. kızıl bol-

“sevinmek, mutlu olmak” (<kız-ıl bol-). *kızıl* “kırmızı” ismi ve *bol-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiildir. *kızıl bol-* birleşik fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

tilek baylık erse tire birge neş

bayutğay sini ol kızıl bolğa eñ

“Arzun zenginlik ise, o tasarruf ederek, seni zenginleştirir ve yüzünü güldürür.” (KB 4499)

kızıl bol- birleşik fiili temel anlamıyla “kırmızı olmak” anlamındadır. Kişi sevinip güldüğü zaman yüzündeki kan akışı hızlanır ve yüzü daha kırmızı hale gelir yani kızarır. Yüzde sevinme, mutlu olma duygusunun yarattığı bu değişiklik birleşik fiilin anlamını da etkileyip fiilin anlam genişlemesine uğramasını sağlamıştır. Yüzün kırmızı hale gelmesi ile mutluluk duygusu arasındaki bu anlam ilgisi MUTLU OLMAK YÜZÜN/GÖZÜN KIZARMASIDIR metaforunu ortaya çıkarmıştır.

2.1.4.9. kızıl kıl-

“memnun etmek, sevindirmek” (<kız-ıl kıl-). *kızıl* “kırmızı” ismi ve *kıl-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiildir. *kızıl kıl-* birleşik fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

yime keçti üdler bir ança bu yañ

bu ay toldı tapğun kızıl kıldı eñ

“Böylece bir müddet geçti; Ay Toldı hizmeti ile herkesi memnun etti.” (KB 954)

iligke yuluğ kılğıl işlet bu neş

tilekleri bolsu kızıl kılso eñ

“Bu malı kullan ve hükümdarın uğrunda onları feda et; onun arzulan yerine gelsin ve yüzü gülsün.” (KB 5804)

kızıl kıl- birleşik fiili temel anlamıyla “kırmızı yapmak” anlamındadır. Kişi memnun olup sevindiği zaman yüzü güler, güldüğü zaman da yüzündeki kan akışı hızlanır ve yüzü daha kırmızı hale gelir yani kızarır. Yüzde sevinme, mutlu olma duygusunun yarattığı bu değişiklik birleşik fiilin anlamını da etkileyip fiilin anlam genişlemesine

uğramasını sağlamıştır. Fiildeki bu anlam genişlemesi MUTLU ETMEK YÜZÜ KIZARTMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır. *kızıl* kelimesi UT döneminden itibaren tanıklanan bir kelimedir; fakat *kızıl kıl-* birleşik fiili yalnızca KB’de tanıklanmıştır. KB’de verilen tüm örneklerde kızaran uzuv yüzdür. Burada mutluluk duygusunun yüze yansıdığı görülmektedir ve yüzün kızarması mutluluk duygusunun fizyolojik bir belirtisidir.

2.1.4.10. köz yaru-

“gözü aydın olmak, mutlu olmak, ferahlamak” (<köz *ya-r+u-). Birleşik fiil ED’de tanıklanmamıştır. *köz* kelimesi OT döneminden itibaren tanıklanabilen bir kelimedir. *yaru-* fiili ise “parlamak” temel anlamı ile UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *yér yarudı* “Yer parladı.” (IB 26). *yaru-* fiilinde görülen metaforik kullanım (*bk. yaru-*) *köz yaru-* birleşik fiiline “gözü aydın olmak, mutlu olmak, ferahlamak” anlamı kazandırmıştır. Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden TİEM 73’te tanıklanmıştır:

yegil hurma içgil suv yaruğıl közün

“Hurma ye, su iç, gözün aydın olsun.” (TİEM 73 224r/9)

köz yaru- birleşik fiili ile “gözü aydın olmak, mutlu olmak, ferahlamak” anlamı ifade edilmiştir. Mutluluk kişinin gözlerini parlatan, onu aydınlatan bir duygudur. Mutlu olduğumuz zaman gözümüzün parlamasının bir sıvının parlamasına benzetilerek anlatılması MUTLULUK PARLAKTIR ve MUTLU OLMAK GÖZÜN PARLAMASIDIR metaforlarını oluşturmuştur. TİEM 73 224r/9’da geçen cümlede Tanrı tarafından Meryem’e sevinip rahatlaması *yaruğıl közün* ifadesiyle söylenmiştir.

2.1.4.11. kül-

“gülmek”. Clauson’a göre “(birine) gülmek” anlamına gelen kelime bazı metinlerde özellikle KB’de “gülümsemek” anlamında kullanılmıştır (ED 715b). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *anın kültüm* “Bunun için güldüm.” (Maitr 52 22). *kül-* fiili tüm Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde tanıklanmıştır:

külse kişi atma anar örter küle

bağkıl anar edgülikün agzın küle

“Birisi sana gülersek gelirse onun yüzüne sıcak kül atma. Ona iyilikle ve güler yüzle bak.” (DLT 65)

biri ivse biri amulluk tiler

biri külse biri sıgıtka ular

“Biri acele ederse, biri sükûnet ister; biri gülerse, biri ağlamağa başlar.” (KB 5867)

ķamuğ yaşru işiñ bolup aşkara

bu körgeñ eşitgeñ saña külmeseñ

“Bütün gizli işlerin aşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin.” (AH 171-172)

anıñ urağutı adakın turuğlı küldi sevünç berdimiz aña işhâķ birle (TİEM 73 169r/4)

“Onun karısı ayakta durur halde güldü. Ona İshak’ı müjdeledik”

“Gülmek” eylemi mutluluk ve neşe belirtisidir. Yani mutluluğun fizyolojik bir göstergesidir. DLT 65’te verilen cümlede gülen kişiye kötülük yapılmaması aksine iyilikle ve güler yüzle karşılık verilmesi öğütlenmiştir. KB 5867’den gülmek ve ağlamak eylemlerinin karşıt iki duyguyu yani mutluluk ve üzüntüyü ifade ettikleri anlaşılmaktadır. AH 172’de geçen *kül-* “gülmek” eylemi alay içermekte ve kişinin bulunduğu zor durumdan başkalarının keyif almasını anlatmaktadır. Fiil buradaki kullanımıyla tıpkı *ķıçur-* fiili gibi olumsuz bir tepkiyi ifade etmektedir (bk. *ķıçur-*). TİEM 73 169r/4’te verilen cümlede ise *kül-* fiili mutluluk ifade etmektedir. Çünkü cümlenin devamında müjdeli bir haberden bahsedilmektedir.

2.1.4.12. külçir-

“gülümsemek”. (<kül-çir-). Clauson’a göre “gülümsemek” anlamındaki kelime *kül-* fiilinin başlamalı görünüş şeklidir (ED 716b). Demirci (2016) *-çIr-* ekinin Eski Türkçe birkaç kelimedede tespit edildiğini ve bu ekin genellikle kuvvetlendirme, pekiştirme

fonksiyonunda kullanıldığını belirtir. Demirci'ye göre bu ek *külçir-* “gülümsemek” ve *kikçür-* “iki kişiyi birbirine düşürmek” kelimelerinde kullanılmıştır (2016, s. 247). *külçir-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *et'özin kirt kirt külçire inçe tép* “vücudu ile kıkır kıkır gülerək şöyle deyip” (Maitr 12 18). Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden ise yalnızca DLT'de tanıklanmamış, KB, AH ve TİEM 73'te tanıklanmıştır.

yüzi kızdı oñdı yana külçirip

saķındı bir ança uzun kiç irip

“Yüzünde gâh sevinç belirdi, gâh keder; sonra tekrar gülümsedi, bir müddet teessürle düşünceye daldı.” (KB 3845)

ajun külçirer baz alın kaş çatar

“Dünya gülümser, fakat yine alın buruştırur ve kaş çatar.” (AH 205)

külçirer küler anıñ sözündin aydı (TİEM 73 275v/6) “Onun sözünden sonra gülümseyerek gülerək dedi ki”

Gülümseme eylemi sevinç duygusuyla beraber gerçekleşen bir eylemdir. Bu sebeple KT döneminde “gülümsemek” anlamını karşılayan *külçir-* fiili zevk, mutluluk ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. P. Ekman (2016) gerçek ve gerçek olmayan iki tür gülümsemeden bahseder. Ekman'a göre gerçek olmayan gülümsemenin içerisinde çok farklı duyguları barındıran çeşitli türleri olabilir (Ekman, 2016: 291-293). *külçir-* fiili ile birbirinden farklı duyguları anlatan gülümsemeler ifade edilmiştir. KB 3845'de *külçir-* fiili gerçek bir mutluluk sayesinde oluşan gülme eylemini değil mutlu görülmesi gereken durumlarda ortaya çıkarılan acıklı bir gülümsemeyi anlatır. Bu beyitte kişinin yüzünde bir sevinç bir de keder belirmiştir ve kişi gülümsedikten sonra düşünceye dalmıştır ki bu durum kişinin hüznü bir hal içerisinde olduğunu göstermektedir. Yani buradaki gülümsemek eylemi gerçek bir mutluluğu değil hüznün içerisindeyken hissedilen kısa süreli ve buruk bir gülümsemeyi ifade etmektedir. AH 205'te dünyanın gülümsemesinden ama aynı zamanda alınını buruştırurup kaş çatmasından da bahsedilmektedir. Alın buruştırurup kaş çatmak öfke belirtisidir yani bu beyitte gülümseyen dünya aslında öfkeli ve gerçek bir mutluluk içinde değildir. Buradaki

gülümseme sahte bir gülümsemedir. TİEM 73 275 v/6’da verilen cümlede ise *külçir-* eylemi gerçek bir gülümsemedir. *külçir-* eyleminin geçtiği cümlede anlatılan hikâye şöyledir: Süleyman Peygamber karıncaların bulunduğu bir yere geldiğinde karıncalardan biri “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesinler.” demiş bunun üzerine de Süleyman peygamber gülümseyerek iyi işler yapmak ve iyi insanlar arasına girebilmek için Tanrı’ya dua etmiştir.

2.1.4.13. külsir-

“kendini gülümser gibi göstermek”. Clauson’a göre bu kelime muhtemelen *külçir-* kelimesinin yanlış yazılmış şeklidir (ED 716b). *külsir* “kendini gülümser gibi göstermek” fiili Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er külsirdi “Adam kendini gülümser gibi gösterdi.” (DLT 289)

külsir- eylemi ile *külçir-* eylemi arasındaki ses ve anlam benzerliği bu iki kelimenin aynı kelimeler olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Clauson da ED 716b’de *külsir-* kelimesinin *külçir-* kelimesinin yanlış yazılmış bir şekli olabileceğini söylemiştir. Kelime yalnızca DLT 289’da tanıklanmıştır. MK’nın yaptığı açıklamaya göre *külsir-* eylemi gerçek bir gülmeyi değil sahte bir gülümsemeyi, gülermiş gibi görünmeyi anlatmaktadır. Yani buradaki gülümseme eylemi gerçek bir mutluluğu ifade etmemektedir.

2.1.4.14. külümsin-

“güler gibi görünmek” (<kül-üm+sin-). *kül-* fiilinden türemiş **külüm* kelimesinden taklit yoluyla oluşturulmuş dönüşlü fiildir (ED 719a). *kül-* fiiline eklenen -(X)msIn- eki kelimeye “yapar gibi görünmek” anlamı kazandırmıştır. Bu ek eklendiği kelimenin anlattığı eylemin gerçekte gerçekleşmediğini gerçekleşir gibi göründüğünü anlatır. Hacıeminoğlu (2016), bu ekin isimden fiil yapan +sı-, +si- üzerine -n- dönüşlülük eki gelmesi suretiyle oluştuğunu ve kök fiilin ifade ettiği hareket ve oluşu olmadığı halde oluyormuş gibi gösterdiğini söyler. Ayrıca Hacıeminoğlu’na göre bu ekin dayandığı

fiilden türemiş isimler yalın olarak kullanılamazlar; çünkü onlar +*sin-*, +*sin-* için temel olmak üzere yapılmışlardır (Hacıeminoğlu, 2016, s. 229). Demirci (2016) de bu ekin Eski Türkçede *atıkımsın-* “ünlü olmaya çalışmak”, *kılımsın-* “yapıyor gibi davranmak”, *otlamsın-* “otluyor gibi davranmak”, *övkelemsin-* “öfkelenir gibi görünmek” ve *yaramsın-* “iltifat etmek istemek” kelimelerinde kullanıldığı bilgisini verir. (Demirci, 2016, s. 262-263). *külümsin-* “güler gibi görünmek” fiili Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er külümsindi “Adam vb. güler göründü.” (DLT 309)

külümsin- fiili P. Ekman’ın (2016) bahsettiği iki gülümseme türünden biri olan sahte gülümsemeyi örnekler. Cümlede bahsedilen kişi gerçekten mutlu olduğu için gülümsemez, sadece kendisini gülüyormuş gibi gösterir. Kelimede kullanılan *-(X)msIn-* ekinin kelimeye kattığı anlam Ekman’ın (2016: 291) gülümsemeler hakkındaki görüşünü desteklemektedir.

2.1.4.15. külüş-

“gülüşmek” (<kül-üş-). “beraber gülmek, birbirine gülmek, beraber mutlu olmak” anlamındaki fiil *kül-* fiilinin işteş şeklidir ve tüm modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 720b). *külüş-* “gülüşmek” fiili Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

bodun kamug külüşdi “Kavim gülüştü.” (DLT 264)

külüş- eylemi *kül-* eylemine eklenen işteşlik ekinin etkisiyle *kül-* eyleminin beraber yapıldığını anlatan bir eylemdir. Gülmek eylemi sevinç ya da mutluluk duygularının bir göstergesi olarak ortaya çıkan bir eylemdir. İnsanların beraber gülmeleri onların beraber mutlu olduklarını gösterir.

2.1.4.16. sevin- / sevün-

“sevinmek, mutlu olmak” (<sev-in-). *sev-* fiilinin dönüşlü şekli olan fiil “sevinmek, sevinçli olmak, memnun olmak” anlamlarına gelir ve *sev-* fiilindeki benzer ses

değişiklikleri ile tüm Modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 790b). *sev-* fiilinden türeyen kelime kullanılarak dönüşlülük eki kelimenin “mutlu olmak” anlamını kazanmasını sağlamıştır. *sev-* eylemini gerçekleştiren kişi gerçekleştirdiği eylemden yine kendisi etkilenir ve bu durum onun sevinmesine, mutlu olmasına sebep olur. *sev-* fiili dönüşlülük eki ile temel anlamından genişleyerek anlam genişlemesine uğramıştır. *sevin-* fiili OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *ögirip sevinip* “neşelenip sevinip” (BK D 2), *körüp ögirtimiz sevintimiz* “görüp neşelenip sevindik” (Maitr 78 52). Kelime “sevinmek, mutlu olmak” anlamları ile tüm Karahanlı Türkçesi metinlerinde de tanıklanmıştır:

er sevüdi “Adam sevindi ve ferahladı.” (DLT 5)

tüşüg edgü yorsa bu tüş yorğuçı

ol edgü kelir kör bu sevnür tuçı

“Bu rüya yoran kimse onu iyiye yorarsa, rüya dâimi iyi çıkar ve insan sevinir.” (KB 4368)

okığlı kişiniñ sevinün canı

“Okuyan adamın içi açılsın.” (AH 44)

tanrı yadar rüzîni kimke tilese yme tarutur kimke tilese. sevindiler. yakınrağ tiriglik birle (TİEM 73 185v/8)

“Tanrı dilediğine rızkını bollaştırır dilediğine daraltır. Onlar dünya hayatıyla mutlu oldular.”

sev- fiili dönüşlülük eki aldığı anda ortaya çıkan *sevin-/sevün-* fiilinin “kendi kendini sevmek” temel anlamında olması beklenirken kelime “sevinmek, mutlu olmak” anlamındadır. Kişinin kendini sevmesi ile mutlu olmak bağlantılıdır. Psikologlar da kişinin mutlu olabilmesi için öncelikle kendisini sevmesi, kendisini olduğu gibi kabul etmesi gerektiğini söylerler. İki anlam arasındaki bu eşleşme MUTLU OLMAK KENDİNİ SEVMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. *sevin-* /*sevün-* fiili KT dönemi metinlerinin tümünde “sevinmek, mutlu olmak” anlamlarında kullanılmıştır. DLT 5’te verilen cümlenin çevirisinde MK kelimeye hem “sevinmek” hem de “ferahlamak”

anlamı yüklemiştir. “ferahlamak” anlamı mutlu olmak, sevinmek duygularıyla uyumludur. Çünkü sevinen, mutlu olan kişi dertlerinden sıkıntılarından uzaklaşır ve ferah bir halde bulunur. KB 4368’de *sevün-* fiili kişinin gördüğü rüyanın hayra yorulması neticesinde meydana gelecek iyi olaylara sevineceğini anlatmaktadır. AH 44’te fiile “içi açılmak” anlamı verilmiştir. *sevin-* fiili burada direkt olarak “içi açılmak” anlamında değildir; fakat tıpkı DLT5’deki gibi “sevinmek” ve “ferahlamak” duyguları arasında bir bağlantı kurulmuştur. TIEM 73 185v/8’de ise dünya hayatının güzelliklerinin insanları mutlu ettiği anlatılmıştır.

2.1.4.17. sevindür-

“sevindirmek, memnun etmek” (<sev-in-tür-). *sevin-* fiilinin ettirgen şekli olan kelime “mutlu etmek” vb. anlamlara gelir. *sev-* fiilinden dönüşlülük ekiyle türetilen *sevin-* fiili anlam genişlemesine uğramış ve “sevinmek, mutlu olmak” anlamını kazanmıştır. Bu kelimeye eklenen ettirgenlik eki de kelimeye” başkasını sevindirmek, mutlu etmek” anlamı katmıştır. Kelime aynı anlamla UT döneminde *sevintür-* şekliyle tanıklanmıştır: *teyri yalañukuğ ögirtürü sevintürü* “Tanrı insanı sevindirip.” (Maitr 52 33). *sevindür-* fiili “sevindirmek, memnun etmek” anlamı ile Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır.

belā küç yirinde sen edgü kılın

bodunuğ sevindürgil elgin tilin

“Sen halkı belâdan zulümden koru, iyilik yap; elinle ve dilinle onu sevindir.” (KB 1367)

bularnı bile me katıl hem qarıl

sevindür olarığ sevinçin tiril

“Bunlar ile de görüş tanış; onları sevindir ki, kendi hayatın da huzur içinde geçsin.” (KB 4461)

olarka yime bar küdezigil köjül

sevindür olarnı sevin ay oğul

“Onlara git, gönüllerini kırma; onları sevindir ve kendin de sevin, ey oğul.” (KB 4582)

Kelime örneklendiği tüm beyitlerde “mutlu etmek, sevindirmek” anlamlarını karşılamaktadır. *sevin-* fiilinin etkisi ile *sevindür-* fiilinde de MUTLU ETMEK KENDİNİ SEVDİRMEKTİR metaforu vardır. KB 1367’de Ay Toldı, Kün Togdı hükümdara halkı mutlu etmesi için yapması gerekenleri söylemektedir. Ay Toldı’ya göre Kün Togdı yaptıkları ve söyledikleriyle halkı sevindirmelidir. KB 4461 ve 4582 numaralı beyitlerde ise kişi, başkalarını mutlu ederse bu yaptığından dolayı kendisinin de mutluluk ve huzur duyacağı ifade edilmiştir. Bu beyitlerden mutluluk duygusu ile ilgili şunları çıkarabiliriz: İnsanları olumlu davranışlarımız ve sözlerimizle mutlu edebiliriz ve başkalarını mutlu etmek bizi de mutlu eder.

2.1.4.18. sevinç / sevünç kıl-

“sevinmek, mutlu olmak” (<sev-in-ç kıl-). *sev-* fiilinden türemiş *sevinç* ismi ve *kıl-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiildir. Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden KB ve TİEM 73’te tanıklanmıştır.

özününi yol ötgen sakın ay kadaş

sevinç kılma artuğ yazuğ kılma kaş

“Ey kardeş, kendini bu yolu geçmiş bil; bu dünyada fazla sevinip gülme.” (KB 6114)

anlar kim kertgündiler arturdu anlarğa kertgünmekni anlar sevünç kılurlar (TİEM 73 152 r/9)

“İman edenlerin imanını arttırdı ve onlar sevinirler.”

sevin- fiilinde görülen anlam olayının etkisi ile *sevinç/ sevünç kıl-* birleşik fiilinde de MUTLU OLMAK KENDİNİ SEVMEKTİR metaforu vardır. *sevinç/ sevünç kıl-* birleşik fiili KT döneminde örneklendiği iki metinde de aynı anlamda kullanılmıştır. KB 6114’te bu dünyanın geçici olduğu ve burada fazla mutlu olmaması gerektiği vurgulanmıştır. TİEM 73 152 r/9’da ise yeni bir ayet indiği zaman bu yeni ayetin inananların imanını arttırması ve inananların buna sevinmesi anlatılmaktadır.

2.1.4.19. *suvlan-*

“mutlu olmak, sevinmek” (<suv+la-n-). Clauson’a göre *sula-* fiilinin dönüşlü şekli olan fiil bazı Türk dillerinde *sulan-* şeklinde görülür ve genellikle edilgen olarak kullanılır (ED 789b). *suvlan-* fiili “parlamak, mutlu olmak, sevinmek” anlamı ile KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

uvut birle yalñuk yüzi suvlanur

uvut bolsa ötrü közi suvlanur

“Haya ile insanın şerefi artar; haya sahibinin bundan dolayı gözü parlar.” (KB 2207)

bu körklüg yüzüg körse köz suvlanur

köñül açlur anda bu cān yimlenür

“Bu güzel yüzü görünce, insanın yüzü güler; içi açılır ve canı zevk bulur.” (KB 2465)

“sulanmak, ıslak hale gelmek” anlamına sahip olan *suvlan-* fiili tanıklandığı KB metinlerinde “parlamak” anlamı üzerinden “mutlu olmak, sevinmek” anlamlarını ifade etmiştir. Mutlu olduğumuz zaman yüzümüzde ve gözümüzde beliren parlaklığın suyun parlaklığına benzetilerek anlatılması MUTLU OLMAK YÜZÜN/GÖZÜN PARLAMASIDIR ve MUTLULUK PARLAKTIR metaforlarını ortaya çıkarmıştır. Kelime “mutlu olmak, sevinmek” anlamını ifade ettiği KB beyitlerinde *yüz* ve *köz* kelimeleri ile beraber kullanılmıştır. KB 2207’de haya sahibi olan insanların bu özellikleri ile yüzlerinin parladığı yani sevilen, takdir edilen kişiler oldukları ve bu güzel özelliklerinden dolayı mutlu olup, sevindikleri söylenmiştir. İyi bir hacibin nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bölümde hacibin güzel bir yüze sahip olması gerektiğinden bahsedilmiştir. Bu bölümde yer alan KB 2465’te bu güzel yüzü gören insanın gözünün parlayacağı yani sevinip mutlu olacağı söylenmiştir.

2.1.4.20. *yar-*

“sevinmek, mutlu olmak” (<*ya-r+u-). Clauson’a göre “aydınlık olmak, parlamak” anlamında olan kelime **ya-* kökü ile bağlantılıdır ve muhtemelen **yar* isminden

türemiştir (ED 956b). Kelime “parlamak” temel anlamı ile UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *yer yarudı* “Yer parladı.” (IB 26). *yaru-* fiili “sevinmek, mutlu olmak” anlamı ile tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır:

er yarudı yaşudı “Adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi.” (DLT 385)

bilişti yime ol kişiler bile

otağ tuttu özke yarudı küle

“O da nihayet bâzı kimseler ile tanıştı; kendisine bir oda tuttu ve yüzü gülmeğe başladı.” (KB 499)

oñay bolsa yalnuķ kılınçı köni

ikigün ajunda yaruyur küni

“İnsan uslu başlı, tavrı ve hareketi doğru olursa, her iki dünyada güneşi parlar.” (KB 1294)

oķıǵlı kişiniñ sevinsün (yarusun) canı

“Okuyan adamın içi açılsın.” (AH 44)

safalıǵ Óaceb yir köñüller yarur

“Gönülleri açan, safalı bir hoş yerdir.” (AH 494)

“aydınlık olmak, parlamak” temel anlamına sahip olan *yaru-* fiili metafor yoluyla anlam genişlemesine uğramış ve “sevinmek, mutlu olmak” anlamını kazanmıştır. Mutluluk insanın gözlerini ve yüzünü parlatan, aydınlatan bir duygudur. Bu duygu yarattığı etkiler ile güneşe benzetilmiştir. Mutluluk duygusunun parlaklıkla eşleştirilerek anlatılması MUTLULUK GÜNEŞTİR, MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR, MUTLULUK PARLAKTIR metaforlarını ortaya çıkarmıştır. DLT 385’te *yaru-* fiili aynı anlama sahip *yaşu-* fiili ile beraber ikileme içerisinde kullanılmıştır (*bk. yaşu-*). KB 499’da hükümdarın hizmetine girmek isteyen Ay Toldı’nın hükümdarın yaşadığı şehre geldikten sonra kendisine bir oda tutup birileri ile tanıştığında yaşadığı mutluluk anlatılmıştır. Mutluluğun etkisi ile Ay Toldı gülmüş ve yüzü parlamıştır. AH 44’te A nüshasında *sevinsün* olarak yazılan kelime C nüshasında *yarusun* olarak yazılmıştır.

Nüshalar arasındaki bu farklılık kullanılan kelimelerin eş anlamlı kelimeler olduklarını göstermekte ve “parlamak” ile “mutlu olmak, sevinmek” anlamları arasındaki metaforik bağlantıyı daha açık bir şekilde göstermektedir. AH 494’te Edip Ahmed’in memleketi Yüknek’ten bahsedilmektedir. Edip Ahmed’e göre burası insanın gönlünü aydınlatan, onu mutlu eden rahat bir yerdir. KB 1294’te ise doğruluk ile hareket eden kişinin her iki dünyada da güneşinin parlayacağı yani mutlu olacağı söylenmiştir. Beyitte geçen kün “güneş” metafor yoluyla *kutu* yani mutluluğu ifade etmektedir. Aşağıda verilen örnekte MUTLULUK GÜNEŞTİR metaforu daha açık bir şekilde görülmektedir.

tuğar ut küni ilke inçlik bolur

diriğa bu yanlığ kişiler ölüir

“Orada saadet güneşi doğar ve memleket huzura kavuşur; fakat ne yazık ki, bu gibi insanlar çok yaşamazlar.” (KB 2173)

2.1.4.21. yarut-

“mutlu etmek, sevindirmek” (<*ya-r+u-t-). Clauson’a göre *yaru-* fiilinin ettirgen şekli olan kelime fiziki olarak “(bir şeyi) aydınlatmak, parlatmak” metaforik olarak ise “aydınlatmak, bilgilendirmek” anlamlarına gelir (ED 960a). Kelime temel anlamı ile UT döneminden itibaren temel anlamı ile tanımlanabilmektedir: *tört buluğ yarutır* “Dört tarafı aydınlatır.” (Chuas 12). “mutlu etmek, sevindirmek” anlamı ile ise KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanımlanmıştır:

yir öpti kör ay toldı aydı ilig

yarutsa közin birdi devlet elig

Ay Toldı yer öptü ve dedi: Hükümdarın gözü sevinç ile parlarsa, devlet ona hizmet edene elini uzatır. (KB 598)

sevindi ilig kör yaruttı yüzün

anı kördi ay toldı yumdı közin

“Hükümdar sevindi, tekrar yüzü güldü; Ay Toldı bunu görünce, gözünü yumdu.” (KB 624)

yarut- kelimesi Clauson'un verdiği metaforik “aydınlatmak, bilgilendirmek” anlamının dışında yine metaforik bir gelişmeyle “mutlu etmek, sevindirmek” anlamını da kazanmıştır. Sevinen insanın gözleri ve yüzü ışıltılı olur. Sevinme duygusu kişiyi bir ışık kaynağı gibi parlatmaktadır. “parlatmak” anlamı ile “mutlu etmek” anlamı arasında kurulan bu ilgi MUTLU ETMEK YÜZÜ/ GÖZÜ PARLATMAKTIR metaforlarını göstermektedir. Kelimenin tanıklandığı KB 598’de Ay Toldı hükümdara hükümdarın mutlu olması durumunda devletin, hükümdarı mutlu eden kişiye yardım edeceğini söylemiştir. KB 624’te ise sorduğu sorulara Ay Toldı’nın doğru cevaplar vermesi üzerine sevinen hükümdarın sevincinden dolayı yüzünün parladığı anlatılmıştır. Bu beyitte açık bir şekilde sevinme duygusunun fizyolojik bir etkisi olan kişinin yüzünü parlatmasından söz edilmiştir.

2.1.4.22. yaşu-

“sevinmek” (<*yaş-u-). “parlamak, ışık saçmak” gibi anlamlardaki kelime **ya-* fiili ile kökteştir ve muhtemelen +*U-* eki ile **yaş* isminden türemiştir (ED 977a). ET döneminde tanıklanamayan *yaşu-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de ve *yaru-* fiiliyle beraber ikileme içerisinde tanıklanmıştır (*bk. yaru-*):

er yarudı yaşudı “Adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi.” (DLT 385)

Temel “parlamak” anlamıyla bir duygu ifade etmeyen kelime anlam genişlemesine uğrayarak “sevinmek” anlamı kazanmıştır. Sevinen insanın gözleri ve yüzü ışıltılı olur. Sevinme duygusu kişiyi bir ışık kaynağı gibi parlatmaktadır. Bu nedenle “parlamak” ve “sevinmek” eylemleri arasında benzerlik ilgisi kurularak “sevinmek” anlamında *yaşu-* fiili kullanılmıştır. Burada MUTLULUK PARLAKTIR, MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR metaforları görülmektedir.

2.1.4.23. yiriş-

“gülümsemek” (<yir-iş-). Clauson’a göre kelime *yir-* “bölmek, yarmak” kelimesinin işteş şeklidir (ED 972b). ET döneminde tanıklanamayan kelime KT dönemi metinlerinden DLT ve KB’de “gülümsemek” anlamı ile tanıklanmıştır:

er yirişdi “Adam vb. gülümsedi.” (DLT 380)

odundi bağa kördi kötrüp başın

kalık kız küler teg yirişti tişin

“Uyandı ve başını kaldırarak, yukarı baktı, gök yüzü kızların tebessümü gibi, dişlerini gösterdi.” (KB 5827)

Fiillere eklenen işteşlik eki genellikle öznenin çoğul olmasını gerektirir. *yiriş-* fiilinin tanıklandığı DLT 380’de verilen cümlenin öznesi ise tek kişidir. *yiriş-* eylemi temel anlamıyla ikiye ayrılmayı anlatır, muhtemelen bu sebeple işteşlik eki bu kelimeye eklenmiştir. Gülme eylemi gerçekleşirken de dudaklar ikiye ayrılır ve ağız açılır. Bu sebeple gülme eylemi “yarılma, bölünme, ikiye ayrılma” eylemine benzetilmiş böylece “yarmak, bölmek” temel anlamına sahip olan *yiriş-* fiili “gülümsemek” anlamını kazanmıştır. Burada GÜLÜMSEMEK DİŞLERİNİ (AĞZINI) İKİYE AYIRMAKTIR metaforu vardır.

2.1.5. Sevgi İfade Eden Duygu Fiilleri

Sevgi kavramı TS’de (1998) “İnsanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu.” (1998, s. 1954) olarak yapılmıştır. Sevginin ifadesinde kullanılan en temel fiil olan sevmek ise “1. Sevgi ve bağlılık duymak. 2. Birine sevgiyle bağlanmak, gönül vermek. 3. Çok hoşlanmak. 4. Okşamak. 5. Yerini, şartlarını uygun bulmak.” (1998, s. 1955) şeklinde açıklanmıştır. Türkçede sevmek fiili dışında sevgi ifade eden ve en çok kullanılan fiiller beğenmek ve hoşlanmak fiilleridir. Beğenmek Türkçe Sözlük’te “İyi veya güzel bulmak.” (1998, s. 255) hoşlanmak ise “Hoşuna gitmek, hoş bulmak, sevmek.” (1998, s. 1006) olarak açıklanmıştır.

Sevgi bireylerin huzurlu ve mutlu olmasını ve diğer insanlarla ilişki kurmasını sağlayan bir duygudur. Bireyin toplum içerisinde yer almasını ve toplumla uzlaşmasını sağlayan bir unsurdur. “Sevginin toplum içi uzlaşmayı sağlayan bir istikrar unsuru olarak görülmesi, sevgiyi salt bireysel bir duygu olmanın ötesine taşımaktadır.” (Düzgün, 2011, s. 6)

“Sevgi yaşantısı en yüksek anlamında özgürlüktür. Bir şeyi sevmek, bağımsız bir şekilde, zorunluluk hissetmeden ve zorlama olmadan hareket etmek demektir. Bunun aksi de aynı derecede geçerlidir. Özgür olmak, insanın sevdiği şeyi yapması demektir. Bu anlamda sevgi ve özgürlük eşanlamlıdır; sevgi, en yüksek özgürlük biçimidir. Zorlama ve zorunluluk, sevginin reddedilmesidir. Sevginin olduğu yerde zorlama, zorlamanın olduğu yerde sevgi olamaz. Sevgi ne kadar büyük olursa, özgürlük de o kadar büyük olur. Bütün insanlığı seven bir insan, bu insan evreninde özgürdür, bütün evreni seven bir insan, bütün dünyada özgürdür. Dünyadan nefret eden, kölelerin en büyüğüdür. Herhangi bir şey ya da insan, onun düşmanıdır; her şey ve herkes onu engeller, ona karşı çıkar, onu zorlar, ona baskı yapar; özgürlüğünü sınırlar. Cansız eşyalardan insanlara kadar, bütün dünya cellat dolu bir hapishanedir; onun için sevgi özgürlük, özgürlük ise sevgidir.” (Sorokin, 2002: 240).

Sevme sanatı kitabının yazarı Eric From sevgiyle ilgili şunları söyler: “İnsanın hem dünya ile bir olmasını sağlayan hem de aynı anda ondaki bütünsellik ve bireysellik duygusunu tatmin eden tek bir eğilim vardır: Sevgi. Sevginin aktif karakterinin en genel tanımını, onun bir “almak” değil, “vermek” eylemi olduğunu söyleyerek yapabiliriz.” (2004, s. 107)

Hacızade (2012) sevginin diğer tüm duygularla ilgili bir duygu olduğunu söyler:

“Sevgi, temel sayılan en güçlü duygulardan biri olarak olumlu bir nitelik taşır. Fakat diğer temel duygulardan karmaşıklığıyla ayrılır. Bu karmaşıklık, sevgi duygusal durum olarak görüldüğünde daha açıktır. Şöyle ki sevgi, duygu kuşağının tüm renkleriyle ilgi kurabilmektedir. İlgi, memnuniyet, sevinç; sevgi duygusuna eşlik ederler. Birbiriyle anlaşabilmenin ve paylaşımın verdiği hayranlık ve sevinç, sevginin önemli parçaları olabilirler. Kişiler arası bağlamda ele alınırsa, olumsuz duyguların da sevgiye yansıdığı görülmektedir. Sevgi insana üzüntü verebilir, öfkeliendirebilir.” (2012, s 123-124).

Cüceloğlu'nun (2012) Psikolog Zick Rubin'den (1973) aktardığı bilgilere göre sevgi ve hoşlanmanın birbirinden farklı şeylerdir. Zick Rubin'e (1973) göre hoşlanma bir kişiye saygı ve sıcak duygular beslemeyi içerir. Sevme ise bağlanmayı, kişiye önem vermeyi ve mahremiyeti gerektirir. Rubin'in yaptığı araştırmalar seven kimselerin birbirlerini benzer olarak algıladıklarını, birbirlerine karşılık bir bağlılık duygusu taşıdıklarını, gelecek yıllarda beraber olmayı düşündüklerini ve birbirlerine daha uzun ve daha sık baktıklarını göstermiştir. Birbirlerinden hoşlanan kişilerde ise en sık gözlenen karşılıklı saygı ve iyi niyettir (Cüceloğlu, 2012, s. 540).

Şefkatli olmak, merhametli olmak, samimi davranmak ve özlemek sevgi göstergeleridir ve bu duyguları ifade eden fiiller de sevgi ifade eden duygu fiilleri olarak değerlendirilmişlerdir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden sakinlik, cömertlik, alçakgönüllülük, affedicilik, tatlı dilli ve güler yüzlü olmak gibi vasıfların sevme duygusunu ortaya çıkardığı; kibir, bencillik, gurur, çatık yüz ve kötü söz gibi vasıfların ise sevme duygusuna engel olduğu anlaşılmaktadır.

Yine bu dönem eserlerinden dünyayı fazla sevmenin hayatı boşa harcamak olduğu, mutluluğu fazla seversek onun elimizden kaçacağı, sevilen insanın yokluğunun üzüntüye sebep olduğu, akrabalara yakınlık gösterip onları sevmek gerektiği ve seven insanların gönülden bağlanıp insanlara iyi davrandıkları anlaşılmaktadır.

aşuk-, *ba-*, *bağla-*, *bağır bir-*, *bağırsağ bol-*, *bağırsağ bulun-*, *könül bir-*, *isi-*, *isin-*, *isit-*, *sev-*, *sevit-*, *sevtür-/sevdür-*, *sevül-/sevil-*, *sığ-*, *siğ-*, *tartın-*, *soyurka-/suyurka-* fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen sevgi ifade eden duygu fiilleridir.

2.1.5.1. aşuk-

“özlemek, çok istemek”. Clauson kelimenin, orijinalinde “*hasret çekmek*” anlamında olduğunu fakat daha sonra anlam zayıflaması sonucu “telaşlı olmak, acele etmek” anlamlarına değiştiğini ve Güneybatı grubu dışındaki tüm modern Türk dillerinde yaşadığını söyler (ED 259). “özlemek” anlamıyla sevgi ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirdiğimiz *aşuk-* fiili UT döneminde *ayığ kılınç öçgü işde aşuku*

evrilip “kötü davranışlarını yok etme işinde acele edip” (ETŞ 144) cümlesinde “acele etmek” anlamında kullanılmıştır. Kelimenin ilk anlamının ne olduğu tartışmalıdır. Erol’a (2014) göre “özlemek”, “acele etmek”e göre daha üst bir kavramdır ve Clauson’un düşüncesinin aksine kelimenin ilk anlamı “acele etmek”tir (2014, s. 163). *aşuk-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

Ol evke aşuktu “Adam evini vb. özledi” (DLT 95)

DLT 95’teki *aşuk-* fiilinin anlamının “özlemek, çok istemek” mi yoksa “acele etmek” mi olduğu belirgin değildir; fakat MK sonrasında herhangi başka bir şey özlenirse yine aynı fiilin kullanılacağını söylemiştir, ayrıca cümlenin Arapçası “çok istemek, özlemek” anlamlarına gelen “iştiyak” kelimesi ile açıklanmıştır (DLT 95). Böylece kelimenin DLT’deki anlamının “özlemek, çok istemek” olduğu kesinleşmektedir. Kelimenin ilk anlamının “özlemek” mi yoksa “acele etmek” mi olduğu konusunda Clauson ve Erol’un görüşlerine yukarıda değinilmişti. “özlemek” ve “acele etmek” anlamları arasında bir bağlantı olduğu muhakkaktır fakat başlangıç anlamı hangisidir bu tartışmalıdır. Bize göre özlenen şeye kavuşmak için acele edilir, yani kelimenin ilk anlamı “özlemek”tir. *aşuk-* fiilinde ACELE ETMEK ÖZLEMEKTİR metaforu vardır.

2.1.5.2. bağır bir-

“samimi, içten davranmak” (<bağır bir-). Clauson’a göre *bağır* kelimesi genişlemiş ve mecazi anlamlarıyla tam olarak “karaciğer” demektir ve kelimenin mecazi anlamları esasen “karaciğer duyguların kaynağıdır” düşüncesinden ileri gelir (ED 317a). Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

bodunka tusulğil muñña yara

kadaşka bağır bir yakınlık ula

“Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et; akrabalarına yakınlık göster, bağırını aç.” (KB 3237)

Temelde bir organ adı olan *bağır* zamanla “duyguların merkezi” olarak algılanır olmuştur. Doğan Aksan “Somut bir kavramı yansıtan bu sözcük Uygur belgelerinde

‘karaciğer’, ‘göğüs’, ‘karın’ ve ‘dost’, ‘akraba’ anlamlarında da kullanılmaktaydı. Buradaki anlam genişlemesi, başlangıçtaki “karaciğer” kavramının aktarmalı (metaphorical) kullanımla temel anlamdan yan anlama yönelme biçiminde olmuştur.” demektedir (Aksan, 2015: 83). *bağır bir-* birleşik fiili *bağır* kelimesinin anlam alanının etkisiyle “samimi, içten, dostça davranmak” anlamını karşılayan bir birleşik fiil haline gelmiştir. Bu birleşik fiilde SAMİMİ OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR metaforu vardır.

KB 3237’nin çevirisinde Arat, *bağır bir-* fiiline “bağrını açmak” anlamını vermiştir. Ünlü (2012) ise birleşik fiile “merhamet etmek, yakınlık göstermek” anlamlarını vermiştir. Beyitte “yakınlık göstermek” anlamı zaten *yakınlık ula-* birleşik fiiliyle verilmiştir ve *bağır bir-* fiilinin anlamı daha farklı olmalıdır. Bize göre *bağır bir-* fiilinin anlamı “samimi, içten, dostça davranmak”tır ve metnin çevirisi “Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et; akrabalarına içten davran, yakınlık göster.” şeklinde daha doğru olacaktır.

2.1.5.3. bağırsağ bol-

“gönülden bağlı olmak” (<bağır+sa-k bol-). *bağırsa-* fiilinden türemiş olan *bağırsağ* kelimesi “şefkatli, iyiliksever vb.” anlamlarına gelir (ED 319b). *bağır* kelimesi ise çeşitli genişlemiş ve mecazi anlamlarla beraber tam olarak “ciğer” anlamına gelir ve kelimenin mecaz anlamları “ciğer duyguların kaynağıdır” inancından ileri gelir (ED 317a). Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

öz asğı tilemez bağırsağ bolup

beg asğı tiler künde edgü kolup

“Candan olan kişi kendi faydasını düşünmez; o her gün iyi niyetle beyin menfaati için çalışır.” (KB 2572)

isinür er at terk bağırsağ bolur

bağırsağ kişiler tapuğsağ bolur

“Hizmetinde bulunanlar ona çabuk ısınırlar ve gönülden bağlı olurlar; gönülden bağlı olan, candan adamlar severek hizmet ederler.” (KB 2123)

isinür tapuğcı bağırsak bolur

özin emgetür beg sevinçin kolur

“Hizmetkâr böylece onu sever, ona candan bağlanır; beyinin huzurunu temin için, kendisi zahmet çeker” (KB 2978)

bağır kelimesinde görülen somuttan soyuta doğru gelişen anlam genişlemesi olayı *bağır* kelimesinden türeyen *bağırsak* kelimesinde de kendini göstermektedir (*bk. bağır bir-*). *bağırsak* kelimesiyle oluşturulmuş *bağırsak bol-* birleşik fiilinde de aynı anlam genişlemesi söz konusudur. Bu birleşik fiilde GÖNÜLDEN BAĞLI OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR metaforu vardır. Kelime örneklediği KB beyitlerinde duyguların kaynağı olarak kabul edilen *bağır* kelimesinin etkisi ile “gönülden bağlı olmak, candan davranmak” anlamını karşılamıştır. Bir kişiye candan bağlı olan kişi bağlı olduğu kişiye karşı sevgi hissediyordur. Seven kişi sevdiği kişinin iyiliğini, menfaatini düşünen kişidir. KB 2572’de candan bağlı olan kişinin iyi niyetli olduğu ve beyinin faydası için çalıştığı söylenmiştir. KB 2123’te de KB 2572 numaralı beyittekilere benzer şeyler söylenmiştir. Bu beyitte söylendiğine göre beyine gönülden bağlı olan kişiler beylerine severek hizmet ederler. KB 2978’de beyini seven kişinin ona gönülden bağlanacağı ve beyinin huzuru için kendisinin zahmet çekeceği söylenmiştir. Bu beyit sevginin almaktan çok vermekle ilgili bir duygu olduğu bilgisini doğrulamaktadır. Verilen örneklerden *bağırsak bol-* “gönülden bağlı olmak” kelimesinin sevgi duygusu ile bağlantılı olduğu, seven insanın gönülden bağlanacağı ve insanlara iyi davranacağı anlaşılmaktadır.

2.1.5.4. bağırsak bulun-

“merhamet göstermek, şefkatli olmak” (<bağır+sa-ğ bul-(u)n-). *bağırsak* ismi ve *bul-* fiili ile oluşturulmuş birleşik fiildir. Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

tüzü halkka könlün bağırsak bulun

tuçı edgülık kıl sen edgü bulun

“Bütün halka içten gelen bir merhamet göster; dâima iyilik yap ve kendin iyilik bul.”
(KB 2160)

bağırsağ bulun barça tınlıg öze

tapuğ kıl bayatka köñül til tüze

“Her mahlûka karşı merhametli ol, gönülün ile dilini bir ederek, Tanrıya ihlâsla ibâdet kıl.” (KB 6089)

bağırsağ bulun barça yalıhuk öze

kişi yası kolma yorıma aza

“Bütün insanlara karşı merhametli ol; başkalarının zararını isteme, yolunu şaşırma.”
(KB 5262)

bağırsak bulun- “merhamet göstermek, şefkatli olmak” birleşik fiili *bağırsak* kelimesinin sahip olduğu “şefkatli, iyiliksever” anlamları dolayısıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Bu birleşik fiilde MERHAMET GÖSTERMEK İÇTEN DAVRANMAKTIR metaforu vardır. *bağır* kelimesinde görülen somuttan soyuta doğru gelişen anlam genişlemesi olayı *bağır* kelimesinden türeyen *bağırsak* kelimesinde de kendini göstermektedir (*bk. bağır bir-*). Merhametli olma, şefkatli olma duygu durumu canlılara karşı sevgi dolu olmayı, onlara iyilikte bulunmayı ve onların zararını istememeyi gerektirir. Ayrıca merhametli olan insan iyi bir insan olarak değerlendirilir. KB’de *bağırsak bulun-* birleşik fiilin örneklediği tüm metinlerde merhametli, şefkatli olma duygu durumunun bu yönleri vurgulanmıştır. KB 2160’ta Ögdülmiş hükümdara, insanlara merhametli davranarak iyilikte bulunmanın kişiye iyilik getireceğini söylemiştir. KB 6089’da Odgurmuş Ögdülmiş’e yaratılanlara karşı merhametli olmasını ve KB 5262’de de Odgurmuş hükümdara tüm insanlara karşı merhametli olmasını ve başkalarının zararını istememesini öğütlemiştir.

2.1.5.5. köñül ba-

“bir kişi ya da bir nesne ile duygusal bağ kurmak, içten sevmek, güvenmek”. (<köñül ba-). Clauson’a göre hem gerçek hem de mecaz anlamda “(bir şeyi bir şeye) bağlamak, ilikleme” anlamlarına gelen kelime 13.yy sıralarında *bağla-* fiili ile yer değiştirmiştir (ED 292a). *ba-* fiili OT ve UT dönemlerinde temel anlamı olan “(bir şeyi bir şeye) bağlamak” anlamı ile tanıklanmıştır: *atığ ıka bayur ertimiz* “Atları ağağlara bağlıyorduk.” (Ton1 K3) ve *kuzgunuğ ıgağka bamış* “Kuzgunu ağaca bağlamış.” (IB 14). Kelime KT dönemi metinlerinden DLT’de de *ol atığ badı* “o, at vb.ni bağladı.” örneğinde temel anlamıyla kullanılmıştır ve MK kelime için “Herhangi bir şeyi iple düğümleyip bağlarsa yine aynıdır.” açıklamasını yapmıştır (DLT 456). *ba-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak kazandığı “bir kişi ya da bir nesne ile duygusal bağ kurmak, içten sevmek, güvenmek” anlamı ile KT metinlerinden KB, AH ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

köñül badım emdi anığ yoluğa

sevip sözi tuttum bütüp kavluğa

“Onun yoluna şimdi gönül bağladım; bütün dediklerine inandım ve severek sözünü tuttum.” (KB 46)

kim erse köñül badı erse açar

yava kıldı isiz tiriglik muğar

“Bir kimse ona gönül bağlarsa, yazık, hayatını boşuna ona feda etmiş demektir.” (KB 3543)

kelir kut kapuğda kalın yumdarur

köñül basa yumđıđ adınka birür

“Saadet gelir, kapıda bir kalabalık toplanır; ona gönül bağlarsan, hepsini başkasına verir.” (KB 5315)

bu ajun ma körmekke körkliğ taşı

velikin içinde tümen na-hoşı

bakıp taş bezekin körüp sen muna

köñül bamañıñ bil hatalar başı

“Bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir, fakat içinde binlerce nahoşluk vardır; bakıp, dış süsünü görerek senin ona gönül bağlaman, bil ki, hataların başıdır.” (AH 217-220)

tanrı üze köñül badımız (TİEM 73 121r/4) “Biz Allah’a gönül bağladık.”

Dilde anlam genişlemeleri sıklıkla somuttan soyuta doğru olur. Bu fiilde de somuttan soyuta doğru bir gelişme söz konusudur. Temel anlamıyla fiziksel olarak iki nesnenin birbirine eklenmesini anlatan *ba-* fiili *köñül* kelimesiyle beraber kullanıldığında psikolojik açıdan iki şeyin birbirine bağlanmasını anlatır hale gelmiştir. Fiziksel olarak birbirine bağlanan iki nesne yan yanadır, birbirine geçmiştir ve bir olmuş haldedir. İki nesne yan yana olduğu zaman birbirine dayanır ve gerektiği zaman birbirine güç verir, birbirinin dengede kalmasını sağlar. Psikolojik olarak bir insanın başka bir insana ya da bir nesneye bağlanması da kişide sevme ve güvenme duygularını ortaya çıkarır. Buradan kelimenin “güvenmek” anlamı ortaya çıkmıştır. Kelimede görülen bu anlam genişlemesinin altında SEVGİ BAĞDIR, SEVMEK BAĞLAMAKTIR, SEVMEK BAĞLANMAKTIR metaforları vardır.

KB 46 ve TİEM 73 121r/4’te kullanılan *ba-* fiili “sevmek” ve “güvenmek” anlamlarını ifade etmektedir.

köñül ba- fiilinin örneklendiği metinlerde sıklıkla bu eylemin sonucunun kötü olacağı belirtilmiştir. KB 3543’te bahsedilen nesne dünyadır. Dünyaya gönül bağlamanın kişinin yaşamına sıkıntı getireceği söylenmiştir. KB 5315’te de saadete çok fazla güvenmenin saadetin gitmesine sebep olacağı anlatılmıştır. AH 217-220’de verilen dörtlükte de dünyayı dış güzelliklerine göre değerlendirip sevmenin ve sonu yokmuş gibi dünyaya güvenip bağlanmanın hataların başı olduğu belirtilmiştir.

2.1.5.6. köñül bağla-

“bağlamak, tüm sevgisiyle içten sevmek” (<ba-ğ+la-). Clauson’a göre *bağ* “bağ” somut isminden türeyen *bağla-* “bağlamak” fiili bazı fonetik değişikliklerle tüm modern Türk dillerinde varlığını korur (ED 314b). *ba-* fiili UT döneminde yalnızca temel anlamı ile kullanılırken *bağla-* fiili bu dönemde somuttan soyuta doğru genişlemiş anlamı ile tanıklanmıştır. *evledim bağladım* “Evlendirdim, (eve) bağladım.” (Suci 6) cümlesinde tanıklanan kelime psikolojik bir bağlanmayı ifade etmektedir. Burada fiziksel olarak bir kişiyi eve bağlamak söz konusu değildir. KT dönemi metinlerine baktığımız zaman kelimenin DLT’de hem temel hem de genişlemiş anlamı ile örneklediğini görmekteyiz:

ol otuñ bağladı “O, odun vb. şeyleri bağladı.” (DLT 471)

yelgin bolup barduķı köñlüm añar bağlayu

kaldım erinç kadğuka işim udu yığlayu

“Sevgilim yolcu olup gitti. Ben de gönlümü onun sevgisine bağladım. Onun arkasından sanki hüznün içinde kaldım ve sahibimin ardından ağladım.” (DLT 476)

bağla- fiili kökü olan *ba-* fiili ile aynı anlam genişlemesine uğramıştır (bk. *ba-*). DLT 471’de kelime temel anlamı olan “(iki şeyi birbirine) bağlamak” anlamıyla kullanılmıştır. DLT 476’da verilen şiirde ise *bağla-* fiili *köñül* kelimesiyle beraber kullanılarak psikolojik bir bağlanmayı ifade eden “tüm sevgisiyle içten sevmek” anlamıyla kullanılmıştır. Sevilen insanın yokluğu kişinin üzülmeye sebep olur ve üzülen kişi de duygusunu ağlama eylemiyle yansıtabilir. DLT 476 verilen şiir seven bir kişinin ayrılık sonrasında hissettiklerini ifade etmiştir. *bağla-* fiili de SEVGİ BAĞDIR, SEVMEK BAĞLAMAKTIR, SEVMEK BAĞLANMAKTIR metaforunu yansıtmaktadır.

2.1.5.7. köñül bir-

“gönül vermek, sevmek” (köñül bir-). *köñül* ismi ve *bir-* fiili ile oluşturulan *köñül bir-* birleşik fiili ED’de tanıklanmamıştır. Birleşik fiil “gönül vermek, sevmek” anlamı ile KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

köñül birdi hem me yorıttı tilig

uvut birdi kılķ hem kılınçı silig

“Ona hem gönül verdi hem de onun dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti.” (KB 149)

asığ kolsa barça özüñ yassızın

berü kel tapuğ kıl köñül bir isin

“Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilersem, beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın.” (KB 106)

Temel anlamı ile somut nesnelere için kullanılan ve herhangi bir duygu ifadesi taşımayan *bir-* fiili soyut bir anlama sahip olan *köñül* kelimesi ile beraber kullanıldığında “gönül vermek” yani “sevmek” anlamını kazanmıştır. Kelime sevgi duygusu ifade eden anlamıyla KT dönemi metinlerinden KB’de tanıklanmıştır. KB 149’da *köñül* ve *bir-* fiilleri iki ayrı kelime olarak düşünülmelidir. Çünkü burada Tanrı’nın insanı yaratırken ona akıl, bilgi gibi bir de gönül verdiği bahsedilmektedir. Kelimenin bir duygu değeri taşıyan anlamı ise sadece KB 106’da tanıklanmıştır. Burada kelime “sevmek” anlamındadır. Hükümdarın cömertliğinden bahsedilip methedildiği bölümde iyilik bulmak isteyen insanlar hükümdarı sevip ona hizmet etmeye çağrılmışlardır. *köñül bir-* birleşik fiili SEVMEK GÖNÜL VERMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmaktadır.

2.1.5.8. köñül(ke/ge) sığ-

“tesir etmek, gönlüne girmek”. Temel anlamı “(geçişsiz) (bir şeye) uymak” olan kelime çeşitli mecazi kullanımlarla beraber tüm Modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 804b). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanmaktadır: *sığurtaçı* “sığdıracak” (Üİ 101b 2).

sıĝ- fiili “tesir etmek, gönlüne girmek” anlamları ile KT dönemi metinlerinden DLT ve KB’de tanıklanmıştır:

bu söz köñülke sıĝdı “Bu söz gönüle hoş geldi.” (DLT 237)

ilig köñliñe sıĝdı erse tapuĝ

elig birdi devlet açıldı kapuĝ

“Hükümdar hizmetinden memnun kaldıkça, saadet ona el verdi ve kapılar açıldı.” (KB 1607)

bu begler bulur barça arzū tilek

özi köñliñe sıĝı bulmaz yölek

“Beyler bütün arzu ve dileklerini bulurlar; fakat kendilerine müessir olabilecek bir yardımcı bulamazlar.” (KB 5096)

sıĝ- kelimesi temel anlamı olan somut olarak “(bir şeye) uymak, içine sıĝmak” anlamı ile DLT’de tanıklanmıştır: *telim başlar yuvuldu met / yaĝı andın yavaldı met / küçi anıñ kevildi met / kılıç kınka küçün sıĝdı* “Yiĝitlerin başları yuvarlandı, bunun üzerine düşmanın öfkesi yatıştı ve gücü zayıfladı. Kılıç, üzerinde duran kanlar yüzünden kına ancak kuvvet kullanarak sıĝdı.” (DLT 171). *sıĝ-* kelimesi *köñül* kelimesi ile beraber kullanıldığında bu kelimenin anlam alanının etkisi ile “gönüle uymak, sevmek” anlamını kazanmıştır. Gönlümüze uyan, gönlümüzün kabul ettiği ve beğendiği şeyleri sevme eğilimimiz vardır. Gönlümüze uymayan şeyleri ise sevmeyiz. Soyut olarak insanın gönlüne girmenin yani sevmenin somut olarak bir şeyin içine girmeye benzetilerek anlatılması SEVMEK GÖNÜLE SIĝMAKTIR, GİRMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. DLT 237’de sözün gönüle uyduğu, hoş geldiği yani gönül tarafından sevildiği söylenmiştir. KB 1607’de Öĝdülmiş’in yaptığı hizmetlerin hükümdarın gönlüne hoş geldiği, yani yapılan hizmetlerin hükümdar tarafından beğenildiği ve böylece Öĝdülmiş’e kapıların açıldığı söylenmiştir. KB 5096’da ise beylerin tüm isteklerini gerçekleştirebildikleri fakat gönüllerine uygun olan, sevebilecekleri bir yardımcı bulamadıkları söylenmiştir.

2.1.5.9. küse-

“özlemek”. Clauson’a göre bu kelimenin *köse-* şeklindeki okunuşu yanlıştır. Kelime Kırgızcada *küsö-*, Özbekçede *kusa-* ve Nogaycada *küse-* şeklinde yaşamaktadır (ED 749a). *küse-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *küseyür biz “İstiyoruz”* (M I 10). Kelime tüm KT dönemi eserlerinde tanıklanmıştır:

küser men yigitlikke öknür özüm

ökünçüm asıg yok keser men sözüm

“Sonra gençliğin hasretini çeker ve peşiman olursun, amma son peşimanlık fayda vermez; sözüm bu kadar.” (KB 363)

küse- fiili KT dönemi metinlerinde hem “istemek, arzulamak” hem de “özlemek” anlamında kullanılmıştır. “özlemek” anlam alanı “istemek, arzulamak” anlam alanının bir üst derecesidir. “özlemek” eyleminin gerçekleşmesi için öncesinde “arzulamak, istemek” eylemlerinin var olması gerekir. İki anlam arasındaki bu bağlantı ÖZLEMEK İSTEMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. Kelime KB 363 numaralı örnekte “özlemek” anlamında kullanılmıştır. KB 363 numaralı beyitte *küse-* fiiline “istemek” yerine “özlemek” anlamı vermemizin nedeni fiilin geçip giden ve geri gelmesi mümkün olmayan gençlik ile ilgili olarak kullanılmasıdır. Gençlik geri gelmesi mümkün olmayan bir dönem olduğu için gençlik istenemez ancak özlenir. Oysa istekler arzular geleceğe yöneliktir. *küse-* fiili istek ifade eden duygu fiilleri arasında da değerlendirilmiştir (*bk. Arzu, İstek İfade Eden Duygu Fiilleri*).

2.1.5.10. isi-

“içi ısınmak, sevmek”. Clauson’a göre “sıcak olmak” anlamındaki fiilin orijinalinin ön vokalli olduğunda şüphe yoktur fakat bazı dillerde bu fiil ve bu fiilden türemiş olan diğer kelimelerin arka vokalli şekilleri daha çok kullanılmaktadır. Bu durum genel gelişime ters bir durumdur. Kelime tüm Kuzeydoğu grubu Türk dillerinde ön vokalli ve Kırgızca ile Kazakçada ise arka vokalli olarak yaşar (ED 241b). *isi-* fiili duygu değeri taşıyan anlamı ile KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

küler yüz ısığ sözke yalñuk isir

isinse bu yalñuk bolur kul esir

“Güler yüz ve tatlı söze insan ısınır; insan kime ısınırsa, ona kul köle olur.” (KB 2479)

Temel anlamıyla fiziki anlamda sıcak olmayan bir şeyin sıcak hale gelmesini anlatan *isi-* fiili somut anlamdan soyuta doğru bir anlam genişlemesi göstererek “(gönül için) ısınmak, sevmek” anlamı kazanmıştır. İnsan birini sevdiği zaman heyecanlanır, kan akışı hızlanır ve vücudu ısınır. Sevme duygusuyla beraber meydana gelen bu ısı artışı, ısınma eyleminin sevme anlamı kazanmasını sağlamıştır. Burada SEVMEK ISINMAKTIR metaforu görülmektedir. KB 2479’da güler yüz ve tatlı sözlerin sevgi duygusunun ortaya çıkmasında etkili olduğu, insan birini severse sevdiği kişinin kulu esiri olacağı söylenmiştir.

2.1.5.11. isin-

“sevmek” (<isi-n). Clauson’a göre *isi-* fiilinin dönüşlü şekli olan fiil “ısınmak, sıcaklaşmak”, mecazi olarak “sıcak duygulara sahip olmak”, “(birine) yakın veya düşkün olmak anlamlarına sahiptir ve tüm Modern Türk dillerinde yaşar (ED 248b). Kelime UT döneminde tanıklanmıştır: isinmek “ısınmak” (Hüen-ts 1953). *isin-* fiili “sevmek” anlamı ile KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

isinür er at terk bağırsak bolur

bağırsak kişiler tapuğsak bolur

“Hizmetinde bulunanlar ona çabuk ısınırlar ve gönülden bağlı olurlar; gönülden bağlı olan, candan adamlar severek hizmet ederler.” (KB 2123)

isinür tapuğçı bağırsak bolur

özin emgetür beg sevinçin kolar

“Hizmetkâr böylece onu sever, ona candan bağlanır; beyinin huzurunu temin için, kendisi zahmet çeker.” (KB 2978)

bu iki kıllıkka isinür kişi

isiz edgüde bu kıllur öz işi

“Bu iki hareket insanı kendine ısındırır; o da iyi ve kötü anlarda kendisinin üzerine düşen vazifeyi yapar.” (KB 4220)

isi- fiilinin dönüşlü şekli olan *isin-* fiili *isi-* ile aynı anlamdadır ve ondan daha sık kullanılmıştır. *isin-* fiili de *isi-* fiiliyle aynı anlam genişlemesine uğramıştır ve böylece duygu ifade eden bir anlam kazanmıştır (*bk. isi-*). *isin* fiili de SEVMEK ISINMAKTIR metaforunu örneklemektedir. KB 2123 Ögdülmüş’in hükümdara beylerin nasıl davranması gerektiğini anlattığı bölümde yer alan bir beyittir. Ögdülmüş’e göre bey alçakgönüllü ve suçları affedici olmalıdır. Bu vasıflara sahip olan bey hizmetkarları tarafından sevilir ve hizmetkarları ona candan bağlanırlar. KB 2978’de ise Ögdülmüş hükümdara, hizmetkarlarına nasıl davranması gerektiğini anlatmaktadır. Ona göre hükümdar beylerine ihsanda bulunur ve iyi sözler ile onları takdir ederse hizmetkarları da onu severler ve ona candan bağlanırlar. KB 4220’de ise Ögdülmüş Odgurmuş’a iki davranışın insanların sevgisini kazanmakta etkili olduğu söylemiştir. Bu iki davranış ise insanlara tuz ve ekmek yedirmek ile onlara güler yüzlü davranmaktır.

2.1.5.12. isit-

“ısındırmak, duygusal olarak bağlamak, sevdirmek” (<isi-t-). *isi-* fiilinin ettirgenidir (ED 243a). Kelime ilk defa UT döneminde tanıklanmıştır: *eşiçde isitip* “Kazanda ısıtıp.” (H I 99). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

köñül kodkı tuttı tilin söz süçig

bodunuğ işitti taşığ hem içig

“Alçak gönüllü ve tatlı dilli idi; içten ve dıştan halkı kendisine ısındırdı.” (KB 1696)

isitür kişi köñlin alçak kişi

yıratır erenig tili il buşı

“Alçak gönüllü kimse insanların kalbini kendisine ısıdırır; kötü dilli ve hiddetli kimseler insanları kendisinden uzaklaştırırlar.” (KB 2295)

Temel anlamıyla “sıcak olmayan bir şeyi sıcak hale getirtmek” anlamına sahip olan *isit-* kelimesi *ol mün isitti* “O çorbayı ısıttı.” cümlesiyle DLT’de tanıklanmıştır. Kelime tıpkı ettirgenlik eki almamış hali olan *isi-* fiili gibi anlam genişlemesine uğramış (*bk. isi-*) ve “duygusal olarak ısıdırmak, sevdirmek” anlamını kazanmıştır. Kelime kazandığı yeni anlamıyla duygu fiili olarak KT dönemi metinlerinden KB’de tanıklanmıştır. KB 1696’da Ögdülmiş’in alçak gönüllü ve tatlı dilli olduğu ve bu özelliklerinden dolayı halk tarafından sevildiği söylenmiştir. KB 2295’te de alçak gönüllü kişilerin kendilerini sevdirecekleri, kötü dilli ve öfkeli kişilerin ise insanları kendilerinden uzaklaştırabilecekleri söylenmiştir. *isit-* fiilinin “sevdirmek” anlamını ifade ettiği bu iki beyitten yola çıkarak KT döneminin anlayışına göre bir insanın sevebilmesi için onun tatlı dilli ve alçak gönüllü olması gerektiğini söyleyebiliriz. *isit-* fiili SEVDİRMEK ISITMAKTIR metaforunu örneklemektedir.

2.1.5.13. özel-

“özmek, istemek” (<öz+e-l-). *öz* isminden türemiş dönüşlü fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

kügler kamuğ tüzüldi

ıvrık idiş tizildi

sensiz özüm özeldi

kelgil amul oynalım

“Şarkının nameleri arasında uyum sağlandı. Kadeh ve ibrikler dizildi. Gönlüm seni özlemektedir. Haydi çabuk ol; sakın ve rahat bir şekilde oynayalım.” (DLT 401)

özel- kelimesi “özüne ait olmasını istemek” gibi bir anlamdan “özmek” anlamına genişlemiştir. Şiirin son mısrasında geçen “çabuk ol” ifadesi de kişinin özlediğini, çabuk gelmesinin istendiğini göstermektedir. “özmek” ile “acele etmek” arasında da

bir anlam bağlantısı vardır (*bk. aşuk-*). “özlemek” ile “istemek” arasındaki bu anlam bağlantısı ÖZLEMEK İSTEMEKTİR metaforunu örneklemektedir.

2.1.5.14. sev-

“sevmek, arzulamak”. “âşık olmak, sevmek” anlamlarıyla beraber çok çeşitli anlamlara sahip olan kelime ses değişiklikleriyle tüm Modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 784b). *sev-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *sevdükimin yeyür men* “Sevdiklerimi yiyorum.” (IB 3).

ol meni sevdi “O beni sevdi.” (DLT 237)

yağı erür yalñukun neñi tavar

bilig eri yağısın nelük sever

“İnsanoğlunun malı kendisine düşmandır. Akıl sahibi bir insan düşmanını niçin sever ki?” (DLT 505)

kalı beg tili yumşak erse süçig

anı sevdi bodnı uluğ tut kiçig

“Eğer beyin dili yumuşak ve tatlı ise, onu, büyük küçük, bütün halk sever.” (KB 3184)

kimi sevse ermiş köñül ārzūlap

tilin sözde atı yorır söz ulap

“Gönül arzulayarak, kimi severse, her sözde onun adı dilinden düşmezmiş.” (KB 3478)

kim uluğsındı men men tidi

ol er anı ne halayığ sever ne halığ

“Ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi ne tanrı ne de kul sever.” (AH 271-272)

tanrı sever edgülık kılığlıarnı (TIEM 73 91v/7)

“Tanrı iyi ve güzel davrananları sever.”

KT döneminin tüm metinlerinde tanıklanan *sev-* fiili sevgi duygusu ifade eden en temel fiildir. Bu fiil genellikle insanlar için kullanılmakla beraber nesnelere ya da dünyaya karşı hissedilen sevgiyi ifade etmek için de kullanılmıştır. DLT 237’de *sev-* fiili bir insana karşı hissedilen sevgiyi anlatırken DLT 505’de dünya malına karşı hissedilen sevgi söz konusudur. DLT 505’te dünya malının insana zarar olduğu dolayısıyla dünya malının sevilmemesi gerektiği söylenmiştir. KB 3184’te tatlı ve yumuşak konuşan beyi bütün halkın seveceği söylenmiştir. KB 3478’te ise gönül birini severse devamlı onu anacağı, ondan bahsedeceği ifade edilmiştir. AH’de hem insanın insana karşı hem de Tanrı’nın insana karşı hissettiği sevgiden bahsedilmiştir. AH 271- 272’de söylenenlere göre büyüklenen ve bencillik eden kişiyi ne Tanrı sever ne de insan. TİEM 73 91v/7’de ise Tanrı’nın iyi ve güzel davranışlara sahip olan insanları seveceği söylenmiştir.

2.1.5.15. *sevit-*

“sevdirmek” (<*sev-it-*). *sev-* fiilinin ettirgen şeklidir (ED 786a). *sevit-* fiili ilk kez UT döneminde tanıklanmıştır: *et’özin sevitgelir için* “vücudunu sevdirdiği için” (U III 54 17). *sevit-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

könül kodkı bolsa sevitür kişig

sevitmiş kişiler avitur işig

“Alçak gönüllülük insanı sevdirebilir; kendisini sevdiren kimseler arkadaşlarını da memnun ederler.” (KB 2230)

amul bolsa ötrü atanur tüzün

silig bolsa kılkı sevitür özün

“İnsan sakın tabiatlı olursa, ona halım denilir; nâzik kimse, kendisini herkese sevdirebilir.” (KB 2623)

bu dünyâ özin ked sevitmiş saña

kamuğ ‘aybı erdem körünmiş saña

“Bu dünya kendisini sana çok sevdirmiş; onun bütün kusurları sana fazilet gibi görünmüş.” (KB 3513)

KB 2230’da alçak gönüllülüğün insanın başkaları tarafından sevilmesini sağlayacağı ve kendisini sevdiren kişilerin de arkadaşlarını memnun edeceği söylenmiştir. KB 2623’te de nazik insanların kendilerini herkese sevdireceği belirtilmiştir. KB 3513’te ise dünyanın kendisini Ögdilmiş’e çok sevdirdiği ve bu durumdan dolayı dünyanın kusurlarının bile iyi gibi görüldüğü söylenmiştir. Odgurmuş’a göre sevilen şeyin kusurları görülmez.

2.1.5.16. sevtür-/ sevdür-

“sevdirmek, sevgiyi kalbe düşürmek” (<sev-tür-). *sev-* fiilinin ettirgeni olan kelime onunla benzer ses ve anlam değişiklikleri ile tüm Modern Türk dili gruplarında yaşar (ED 786a). *sevtür-/sevdür-* fiili KT dönemi metinlerinden DLT ve AH’de tanıklanmıştır:

ol Teşri seni maña sevtürdi “Yüce Allah senin sevgini kalbime düşürdü.” (DLT 286)

aķı bol aķılık sini sevdürür “Cömert ol cömertlik seni sevdirebilir.” (AH 260)

sevtür-/sevdür- fiili sevme eyleminin bir başkasının etkisi ile gerçekleştiğini ifade eder. DLT 286’da *sev-* eylemine sebep olan etkenin Tanrı olduğu söylenmiştir. AH 260’da ise cömertliğin cömert olan kişiyi diğer insanlara sevdireceği belirtilmiştir. MK’nın anlayışına göre sevgi sadece kişinin kendi etkisiyle hissettiği bir duygu değil aynı zamanda Tanrı’nın etkisi ile de hissedilebilen bir duygudur.

2.1.5.17. sevül-/sevil-

“sevilmek”. *sev-* fiilinin edilgen şekli olan fiil onunla benzer ses değişiklikleri ile pek çok Modern Türk dili grubunda yaşar (ED 789a). *sevül-/sevil-* fiili KT dönemi metinlerinden KB, AH ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

ay ilig bu kaç ner kerek begke kör

bodunğa sevülse orun bolsa tör

“Halk tarafından sevilmesi ve itibar görmesi için, ey hükümdar, beyin şu bir şeye sahip olması lâzımdır.” (KB 2071)

sevilmek tileseñ kişiler ara

aķı bol aķılıķ sını sevdürür

“İnsanlar arasında sevilmek istersen, cömert ol cömertlik seni sevdirebilir.” (AH 259-260)

yarlıķatu tileñler idiñizlerde yana yanıñlar anıñ tapa. çın benim idim yarlıķağan ol sevülmiş ol (TİEM 73 170v/7)

“Yaratıcınızdan bağışlanma dileyin; sonra O'na tevbe edin. Muhakkak ki benim yaratıcım merhametlidir, sevilendir.”

sev- fiilinin edilgeni olan fiil KT dönemi metinlerinden DLT dışındaki diğer tüm metinlerde tanıklanmıştır. *sevil-* fiili *sev-* eyleminin başkası tarafından gerçekleştiğini anlatır. KB 2071’de bir beyin halk tarafından sevilip itibar görmesi için bazı özelliklere sahip olması gerektiği söylenmiştir. Bir sonraki beyitte söylendiğine göre bu özellikler güler yüz, tatlı dil, yumuşak huy ve hareketlerinin bunlara uygun olmasıdır. AH 259-260’ta da sevilen bir insan olmak için gereken özelliklerden bahsedilmiştir. Bu metne göre insanlar arasında sevilmek için cömert olmak gerekir. TİEM 73 170v/7’de Tanrı’nın insanlar tarafından sevildiğinden bahsedilmiştir.

2.1.5.18. *siñ-*

“beğenmek, (gönüle) tesir etmek, işlemek”. Clauson’un “(bir şeye) işlemek, emilmek, özümsemek” vb. anlamlar verdiği kelime tüm Modern Türk dillerinde *siñ-/siñi-/sin-* şekillerinde yaşar (ED 833b). *siñ-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *siñmeser* “sindirmese” (AY 592 7).

söz köñülke siñdi “Söz gönüle tesir etti ve işledi.” (DLT 411)

idişçi arıģ bolsa körklüg yüzi

anıydın siner içse içgü kıozı

“Kadehçi temiz ve güzel yüzlü olursa, içilen içki iştiha ile içilir ve insanın içine siner.”
(KB 2920)

Temel anlamı ile somut nesnelere ile beraber kullanılan ve “(bir şeye) işlemek, emilmek, özümsemek” anlamlarına gelen *siğ-* kelimesi insanı ifade edecek şekilde kullanıldığında “içine sinmek, beğenmek, sevmek” anlamlarını karşılar hale gelmiştir. *siğ-* fiilindeki bu anlam genişlemesi BEĞENMEK ÖZÜMSEMEKTİR, İÇİNE İŞLEMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. DLT 411’de söylenen sözün gönüle sindiği, gönüle etki ettiği yani kişi tarafından beğenildiği, sevildiği söylenmiştir. KB 2920’de ise kadehçinin temiz ve güzel yüzlü olması durumunda içilen içkinin insanın içine sineceği yani bu içkiyi kişinin severek, beğenerek içeceği söylenmiştir.

2.1.5.19. tartın-

“şefkat göstermek” (< tart-ın-). *tart-* “çekmek, sürüklemek” fiilinin dönüşlü şekli çeşitli anlamlarla bazı Modern Türk dillerinde yaşar. Uygurcadan itibaren tanıklanan kelime Osmanlıcada 14.yy’dan 16.yy’a kadar *dartın-* bazen de *tartın-* şeklinde kullanılmıştır (ED 536b-537a). *tartın-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *ka kadaşka tartınguçı bolur* “Arkadaşına ve onun ailesine yakınlık gösterir.” (TT VI 37 14). “şefkat göstermek” anlamındaki *tartın-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er oğlına tartındı

“Adam oğluna şefkat gösterdi; kendisine sunulan her iyilik veya yemek oğlunun olsun istedi.” (DLT 303)

“şefkat göstermek” bir sevgi belirtisidir. İnsanlar sevdikleri kişilere karşı şefkat gösterirler. DLT 303’te kişinin oğluna olan sevgisi sebebiyle ona şefkat gösterip kendisine sunulan tüm imkanların oğlunun olmasını istediği belirtilmiştir.

2.1.5.20. soyurka-/suyurka-

“şefkat göstermek, merhamet etmek”. Clauson kelimeyi *tsoyurka-* maddebaşına yönlendirmiş ve burada kelimenin Çince bir kelime olduğunu söylemiştir. Clauson’a göre kelimenin Türkçe anlamı “(birine) acımak, merhamet etmek” tir (ED 556a). Kelime UT döneminde *erinçkediler tsoyurkadılar* “acıdılar, merhamet ettiler” (AY 612 12) şeklinde tanıklanmıştır. “acımak, merhamet etmek, şefkat göstermek” anlamıyla KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

çığay tul yetimig suyurkağlı yok

ajun tegşürüldi tañurkağlı yok

“Fakir, dul ve yetimlere şefkat gösteren yok; dünyayı başka bir kalıba koydular da hayrete düşen kimse yok.” (KB 6487)

suyurka- fiili “acımak, merhamet etmek, şefkat göstermek” anlamlarının dışında KB ve TİEM 73 metinlerinde “affetmek” anlamıyla da kullanılmıştır. “affetmek” eyleminin gerçekleşebilmesi için “şefkat göstermek, acımak, merhamet etmek” gibi duyguların olması gerekir; fakat bu duyguların olduğu her yerde “affetmek” eylemi söz konusu değildir. “affetmek” için bir suç işlenmiş ya da hata yapılmış olması gerekirken “acımak, merhamet etmek, şefkat göstermek” eylemleri için bu durum söz konusu değildir. KB 6487’de herhangi bir hata ya da suç söz konusu değildir. Fakir, dul ve yetimlere şefkat gösterilmemesinden bahsedilmektedir. Bu sebeple kelime tanıklandığı KB 6487 numaralı beyitte “acımak, merhamet etmek, şefkat göstermek” anlamlarını vermektedir.

2.1.6. Şaşkınlık İfade Eden Duygu Fiilleri

Şaşkınlık ve hayret kelimeleri Türkiye Türkçesinde aynı kavram alanını karşılamaktadır. Türkçe Sözlük’te (1998) *şaşkınlık* “Şaşkın olma durumu veya şaşkınca davranış.” (1998, s. 2078) *hayret* ise “Beklenmedik, garip bir şeyin sebep olduğu şaşkınlık, şaşırma.” (1998, s. 969) olarak açıklanmaktadır. Bu duygunun Türkiye Türkçesindeki fiisel gösterimi ise temel olarak *şaş-*, *şaşır-* ve *hayret et-* fiilleri ile

yapılmaktadır. Türkçe Sözlük'te *şaş-* fiili “Umulmayan, beklenmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgu karşısında şaşkın duruma gelmek, hayret etmek.” (1998, s. 2078), *şaşır-* “1. Bir işe nasıl başlayıp, o işi nasıl sürdürüleceğini ve nasıl sonuçlandırılacağını bilemeyecek duruma gelmek, içinden çıkamamak. 2. Doğru, gerçek ve gerekli olanı ayırt edemeyecek duruma gelmek. 3. Ne yapmak gerektiğini bilememek, nasıl davranacağını kestirememek, hayret etmek.” (1998, s. 2077) ve *hayret et-* de “Şaşmak, şaşırmak, şaşakalmak.” (1998, s. 969) şeklinde açıklanmaktadır. Yapılan açıklamalara baktığımızda *şaş-* ve *hayret et-* fiillerinin aynı anlamı karşıladıklarını görmekteyiz. Esasında *şaşır-* fiili de *şaş-* ve *hayret et-* fiilleri ile aynı anlamdadır. Fakat sözlükte kelimenin beklenmeyen bir durum karşısında verilen bir tepkiyi anlatan duygu anlamı değil zihinsel olarak “ne yapacağını bilememek” anlamı üzerinde durulmuştur. Aslında *şaşır-* fiili için TS'de verilen bu anlam kelimenin genişlemiş anlamıdır. Ekman'ın (2016) dediği gibi “Şaşırdığımız zaman, bilinçdışımızı bilinçlice idare etmek için çaba harcamaya vaktimiz olmaz.” (2016, s. 221) ve böylece “ne yapacağını bilememek” anlamı ortaya çıkar.

Duygular üzerine çalışan araştırmacıların bazıları şaşkınlığı bir duygu olarak kabul ederken bazıları da şaşkınlığı bir duygu olarak görmemektedir. Şaşkınlığı duygu olarak kabul etmeyenler duyguları olumlu ve olumsuz ya da hoş ve hoş olmayan şeklinde sınıflandıran araştırmacılarıdır. Onlara göre bir duygu bu iki gruptan birine dahil olmalıdır; oysa şaşkınlık ne olumlu ne de olumsuz olarak değerlendirilememektedir. Ekman'a (2016) göre şaşkınlık pek çok insan tarafından bir duygu olarak olarak hissedilir ve “Başka bir duyguya ya da hiçbir duygu hissetmediğimiz bir duruma geçmeden önce ne olup bittiğini anlamaya çalıştığımız anda yaşadığımız şaşkınlık, kişiye iyi ya da kötü hissettirebilir.” (2016, s. 221).

Şaşkınlığın bir duygu olarak kabul edilip edilmemesiyle ilgili belirsizliğin bir diğer sebebi bu duygunun hissedilme süresiyle alakalıdır. Şaşkınlığın hissedilme süresinin kısa olması bazı araştırmacılar tarafından onun bir duygu olarak kabul edilmemesine sebep olmuştur.

Şaşkınlık duygusu için *hayret* kelimesini kullanan Hacızade'ye (2012) göre de hayretin duygular arasındaki yerinin belirsiz olması hayretin kısa süreli olmasıyla ilgilidir. Birden ortaya çıkıp insanı kısa sürede etkisi altına alan hayret, aynı hızla da

geçmektedir. Hayretin etkisi altındaki insan o anda fiziksel ve düşünsel olarak aklın yönetimi dışındadır. Bundan dolayı hayret anındaki duyguyu tanımlamak zordur fakat onun duygusal bir tepki oluşu gayet açık ve nettir (2012, s. 189-190).

Duygular üzerinde çalışan Ekman ve Smith şaşkınlığı bir duygu olarak kabul eden araştırmacılarıdır. Ekman (2016) şaşkınlıkla ilgili şu açıklamaları yapar: “Şaşkınlık duygular içerisinde en kısa süreli olanıdır; en fazla birkaç saniye sürer. Şaşkınlık anı, neler olup bittiğini anlamamızla geçer ve daha sonra bu duygu ya korku, eğlence, rahatlama, kızgınlık, iğrenme ve benzeri duygulara karışır, ya da onu herhangi bir duygu takip etmeden kalır. Akabinde gelen duygu, bizi neyin şaşırttığıyla ilgilidir. Bizi şaşırtan olayın herhangi bir sonucu olmadığını saptarsak, devamında bir duygu gelişmez.” (2016, s. 219).

Smith (2018) ise şaşırmayı ve üzerimizdeki etkilerini şöyle anlatır:

“Şaşıрма en ani ve geçici duygulardan biri. Hazırlıklı olmadığımız, şaşırtıcı bir olayla tetiklenip yükseliyor ve sonra neredeyse aniden kayboluyor. Kimse uzun süre şaşıramıyor. Şaşırmak bizi tamamen ele geçiriyor ve bir dizi tepki başlatıyor: Gözler pat diye açılıyor, gözbebekleri büyüyor, kaşlar havaya fırlıyor, çene düşüyor. Doğuştan beri sahip olduğumuz bir tepki, rahimdeki bebekler bile yüksek seslere “moro refleksi” ya da şaşıрма refleksi ile tepki veriyorlar. Şok geçirmek bizi sessizleştiriyorsa ve olduğumuz yerde kalmamıza sebep oluyorsa, şaşırmak genelde çok daha gürültülü oluyor. Geri zıplamamıza, mobilyaları devirmemize ya da tuttuğumuz bir şeyi düşürmemize ya da heyecanlı küçük çılgınlıklar atmamıza sebep oluyor. Arkadaşlarımız sürpriz bir doğum günü kutlaması için koltuğun arkasından fırladıklarında şaşırabiliriz (ve sevinebiliriz). Beklenmedik bir vergi faturası yüzünden afallayabiliriz. (Keyfimiz çok kaçabilir!)” (2018, s. 258).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden şaşkınlık duygusunun bilinmeyen şeylere karşı hissedilen bir duygu olduğu, kısa bir süre için de olsa kişinin aklını başından aldığı ve hata yapılmasına sebep olan bir duygu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde gözlerin açık kalması bir şaşkınlık belirtisi olarak görülmektedir.

adıkla-/adukla-, eñ-, eñit-, eñtür-, tañırka-, tañla-, tañlaş-, tañlat- fiilleri Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde tespit edilen şaşkınlık ifade eden duygu fiilleridir.

2.1.6.1. adıkla- / adukla-

“şaşırmak, garipsemek, garip görmek, ilginç bulmak” (<aduk+la-). *aduk* (*ağduk*) “yabancı, tanınmayan” isminden türemiş bir fiildir (ED 49). Fiil UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *aduklap* “şaşırp” (Ht V 9a 25). KT dönemi metinlerinden ise yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

yağı begdin udukladı

körüp süni adıkladı

“Bey gelirken düşman uyudu. Üzerlerine aniden askerlerin saldırdığını görünce şaşırıp ve bakakaldı.” (DLT 485)

ol anı adukladı “O, bilinmeyen bir şey olduğu için onu garipsedi.” (DLT 133)

adıkla-/adukla- fiili şaşkınlık duygusu ifade eden bir fiildir ve KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır. Şaşkınlık duygusu anlık bir duygudur, birden ortaya çıkar ve insanı etkisi altına aldıktan sonra da kısa sürede geçer. Bu duygu genellikle nötr kabul edilir. Olumlu ya da olumsuz olması şaşkınlık duygusuna sebep olan duruma göre değişebilmektedir. DLT 485’de verilen cümlede *adıkla-* fiili ile beklenmeyen bir durumla karşılaşıldığında yaşanan şaşkınlık duygusu ifade edilmiştir. Düşman askerleri uyurken diğer askerlerin onlara saldırımları hazırlıksız yakalandıkları için düşman askerlerinin şaşırmaya sebep olmuştur. Buradaki şaşkınlık duygusu nötr değil olumsuz bir duygudur. DLT 133’de ise şaşkınlık duygusunu veren bir belirti yoktur, bu örnekte “bir nesneyi ilginç bulmak, garipsemek” anlamı mevcuttur. İki örnekte de beklenilmeyen bir duruma ve bilinmeyen bir nesneye karşı verilen duygusal tepki söz konusudur fakat şaşkınlık duygusu ilk örnekte daha belirgindir. *adıkla-/adukla-* fiili ŞAŞIRMAK BİLMEMEKTİR, ŞAŞIRMAK GARİP BULMAKTIR metaforunu göstermektedir.

2.1.6.2. eη-

“şaşırmak, hayret etmek”. Clauson, “aklı gitmek” anlamını verdiği *eη-* fiili için *eηit-*, *eηtūr-* kelimelerine yönlendirme yapmıştır (ED 168b). ET döneminde tanıklanamayan fiil AH dışındaki tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır:

er eηdi “Adam hayret etti.” (DLT 90)

erdem tile öğrenipen bolma küvez

erdemsizin öğrense eηmegüde eηer

“Hikmet ve ilmi iste ve onu öğren; öğrenmekte kibir gösterme. Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden kimse imtihan sırasında şaşırır.” (DLT 115)

baқа barsa yetrü ajun hālini

eηip kalğu taηlap kör uksa anı

“Dünyanın hāline iyice dikkat eder ve onun mahiyetini anlarsa, insan hayretler içinde kalır.” (KB 6390)

bütünlükün <kenketür> ol künke kim eηip açuқ kalur anıη içinde közler (TİEM 73 191v/5)

“Tanrı, onların cezalarını, gözlerin şaşırıp açık kalacağı güne erteler.”

Umulmayan, beklenmeyen veya olağanüstü bir olay, bir olgu karşısında verdiğimiz tepkiyi anlatan *eη-* fiili AH dışındaki KT döneminin tüm metinlerinde tanıklanmıştır. DLT 90’da *eη-* fiili tanıklanmıştır; fakat buradaki cümle çok kısa olduğu için öznenin neye şaşırdığı belli değildir. DLT 115’de verilen cümle daha açıktır. Burada *eη-* fiili ile erdemsiz kişilerin kendileri ile övünseler bile bir sınav esnasında şaşırıp ne yapacaklarını bilemeyecekleri söylenmiştir. Burada *eη-* fiili ŞAŞIRMAK AKLI GİTMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmaktadır. KB’de geçen 6390 numaralı beyitte “insanın, dünyanın halini yeterince anlarsa şaşırıp kalacağı” anlatılmıştır. Dünyanın yaratılışı ve dünyada yaşananlar mucizevidir, dünyada görülen ya da yaşanan şeyleri aklın almaması ya da bunları anlayamama durumu bu beyitte *eη-* fiiliyle ifade edilmiştir. Ayrıca bu beyitte *eη-* fiilinden sonra kullanılan *kal-* fiili de kelimenin

“şaşırmak” anlamını pekiştirmektedir; çünkü şaşkınlık duygusu kişiyi kısa süre de olsa hem fiziksel hem de zihinsel olarak hareketsiz bırakan, olduğu yerde kalmasına sebep olan bir duygudur. TİEM 73 191v/5’te zalimlerin cezalarının onların hiç beklemedikleri bir zamanda verileceğinden bahsedilmiştir. Bu cümlede *eη-* fiili ile ifade edilen şaşkınlık duygusu gözlerin açık kalacağına söylenmesi ile de desteklenmiştir; çünkü şaşkınlık duygusunun en belirgin fiziksel göstergesi gözlerin açılmasıdır. Burada da ŞAŞIRMAK GÖZÜ AÇIK KALMAKTIR metaforu görülmektedir.

2.1.6.3. eηit-

“hayrete düşürmek, şaşırtmak” (<eη-it-). Clauson’a göre *eη-* “aklı gitmek” fiilinin ettirgeni olan kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 179a).

tıgraqlanıp sekirtti

erin atın yügürtti

bizni kamuğ eηitti

andağ süke kim yeter

“Adam dayanıklılık gösterdi; sonra bize saldırdı. Atlarını ve adamlarını koşturttu. Yaptıklarıyla bizi hayrete düşürdü. Böyle bir orduya kim karşı koyabilir?” (DLT 314)

“Yapılan bir eylemle ya da söylenen bir sözle bir başkasının şaşırtmasına sebep olmak” anlamı veren kelime DLT 314’te verilen bir şiirde tanıklanmıştır. Bu şiirde ordu komutanının dayanıklılığı ve gücü beklenilenden daha iyidir ve bu durum şiiri söyleyen kişi ve yanındakilerin şaşkınlık yaşamalarına sebep olmuştur. *eη-* fiilinde görülen ŞAŞIRMAK AKLI GİTMEKTİR metaforunun etkisi ile *eηit-* fiilinde de ŞAŞIRTMAK AKLINI ALMAKTIR metaforu vardır (*bk. eη-*).

2.1.6.4. eηtür-

“hayrete düşürmek, şaşırtmak” (<eη-tür-). Clauson’a göre *eη-* “aklı gitmek” fiilinin ettirgeni olan kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 179a).

erni eñtürdi “Yaptığı şeyle adamı hayrete düşürdü.” (DLT 128)

eñit- fiiliyle aynı anlamda olan kelime *eñ-* fiiline başka bir ettirgenlik ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. DLT’de hem *eñit-* hem de *eñtür-* fiili tanıklanmıştır. Ercilasun ve Akkoyunlu’nun verdikleri bilgiye göre onların *eñit-* olarak verdiği fiili Besim Atalay *añıt-* olarak okumuştur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 314). Şaşkınlık duygusu kişinin sebepsiz yere yaşadığı bir duygu değildir; söylenen bir söz ya da yaşanan bir durum kişinin şaşkınlık yaşamasına sebep olabilir. DLT 128’de yaşanan şaşkınlığın sebebinden bahsedilmemiş olsa bile kullanılan ettirgenlik eki, bu duyguya bir şeylerin sebep olduğunu göstermektedir. Yaşanan şaşkınlığın olumlu mu yoksa olumsuz mu olduğu ise belli değildir. *eñ-* fiilinde görülen ŞAŞIRMAK AKLI GİTMEKTİR metaforunun etkisi ile *eñtür-* fiilinde de tıpkı *eñit-* fiilinde olduğu gibi ŞAŞIRTMAK AKLINI ALMAKTIR metaforu vardır (*bk. eñ- ve eñit-*).

2.1.6.5. tañırқа-

“hayret etmek” (<tañ+ırқа-). *tañ* “şaşılacak şey, hayret” isminden türetilmiş fiil “hayret etmek” anlamındadır ve *tañırқа-* şeklinde Kuzeydoğu grubu dillerinden Altayca, Teleütçe; Kuzey Merkez dillerinden Kazakça ve Karakalpakçada yaşar (ED 525b). *tañırқа-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *az tep tañırkayu yarlıkamazun* “az diyerek şaşırarak emretmesin” (Ht VII 18a 10, 11). Kelime KT dönemi metinlerinden KB ve TIEM 73’te tanıklanmıştır:

söz asğı ol ermez üküş sözlese

ya sözni tañırқаp üküş tınlasa

“Sözün faydası çok söylemekte veya söylenenleri hayretler içinde çok dinlemekte değildir.” (KB 5433)

çığay tul yetimig suyırқағlı yok

ajun tegşürüldi tañırқағlı yok

“Fakir, dul ve yetimlere şefkat gösteren yok; dünyayı başka bir kalıba koydular da hayrete düşen kimse yok.” (KB 6487)

tanırkadılar kim keldi erse anlar kırkutaçı anlardın aydı tanığlılar bu nerse turur taşsuk (TİEM 73 381v/6)

“Aralarından bir uyarıcının gelmesine şaşırdılar da inkâr edenler şöyle dediler: ‘Bu şaşılacak bir şeydir.’”

KB 5433’te sözün faydasının, söylenen sözü şaşkınlık ve hayret duygusu içerisinde dinlemekte olmadığı söylenmiştir. Söylenen sözlerin şaşkınlık duygusu yaratmasının sebebi muhtemelen daha önce duyulmamış ilginç sözler olmalarıdır. Sonraki beyitte ise sözün faydasının söylenen sözü uygulamakta ve kendini doğru yola iletmekte olduğu belirtilmiştir. KB 6487’de ise Ögdülmüş hükümdara fakir, dul ve yetimlere kimsenin şefkat göstermediğinden; dünyanın değiştiği ve kimsenin buna şaşırmadığından bahsetmektedir. Sanki Ögdülmüş bu cümleleri söylerken kendisi de şaşkınlık duygusu içerisindeydi çünkü beyitten anladığımız göre dünyanın değişmesi ve insanların yardıma muhtaç insanlara şefkat göstermemeleri şaşılacak bir durumdur ve Ögdülmüş de insanların bu olanlara şaşırmamalarına şaşırmaktadır. TİEM 73 381v/6’da Tanrı’ya inanmayan insanlar, bir uyarıcının gelmesine şaşırmışlar ve bunu açıkça söylemişlerdir.

2.1.6.6. tañla-

“bir şeyi şaşkınlık duygusu ile karşılamak, şaşırmak” (tañ+la-). *tañ* isminden türemiş fiil temelde geçişsizdir ve “merak etmek, şaşırmak” anlamındadır; kelime buradan geçişli “(bir şeyi) harika bulmak, beğenmek” ve buradan da “(bir şeyi) (diğerlerinden) daha çok beğenmek, seçmek” anlamlarına genişlemiştir. “şaşırmak” anlamında *tañda-/tañna-* şeklinde Kuzeydoğu grubu dillerinde ve *tañla-* şeklinde Güneybatı Osmanlıcada; “fark etmek, seçmek” anlamında ve bazı genişlemiş anlamlarda *tañda-* şeklinde Kuzey Merkez Kazakçada; “şaşırmak” anlamında Kuzeybatı Karakalpakça, Kumukça ve Nogaycada *tañla-* ve Kuzey Merkez Kırgızcada *tañlan-/tañdan-* şeklinde yaşar (ED 521a-b). *tañla-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *tañlayur men* “Şaşıyorum.” (M I 37). Kelime KT dönemi metinlerinden ise AH dışındaki tüm metinlerde tanıklanmıştır:

er ışığ tañladı “Adam işe şaşırdı.” (DLT 514)

könül közi birle bakıp tenledim

öziüm yolda azmış turup tañladım

“Gönül gözü ile bakarak, şöyle bir denedim ve doğru yoldan ayrılmış olduğumu hayretle gördüm.” (KB 5691)

tañladılar kim keldi erse anlarğa korqutaçı anlardın aydı tañğlular bu cādū turur yalğançı turur. (TİEM 73 330v/3) 38 4

“Aralarından kendilerine bir uyarıcının gelmesine şaşırdılar ve inkâr edenler: ‘Bu yalancı bir sihirbazdır!’ dediler.”

tañla- fiili AH dışındaki tüm KT dönemi metinlerinde “şaşırmak” anlamıyla tanıklanmıştır. Şaşırmak duygusu sebepsiz yere ortaya çıkan bir duygu değildir, şaşırmaya sebep olan bir etken mutlaka vardır. Kelimenin tanıklandığı tüm metinlerde şaşkınlık duygusunun sebebi küçük belirtilerle de olsa mutlaka belirtilmiştir. DLT 514’te şaşırmak duygusunun sebebi açıkça söylenmese de öznenin iş ile ilgili bir durumu şaşkınlıkla karşıladığı anlaşılmaktadır. KB 5691’de Ögdülmüş kendisinin doğru yoldan ayrılmış olduğunu fark etmiş ve bu duruma şaşırmıştır. Bu beyitte kullanılan *tur-* fiili de şaşkınlık duygusunu desteklemektedir; çünkü şaşkınlık duygusu kişiyi kısa süre için hareketsiz bırakan bir duygudur.

2.1.6.7. tañlaş-

“(birden fazla kişi) şaşırmak” (<tañla-ş-). *tañla-* “şaşırmak” fiilinin işteş şeklidir (ED 522b). *tañlaş-* fiili yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

kişiler bu ışığ tañlaşdı “İnsanlar bu işe şaşırdı.” (DLT 512)

KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanan *tañlaş-* fiili şaşırmak duygusunun birden çok kişi tarafından hissedildiğini anlatır. Kelimenin örneklendiği cümlede şaşırmak duygusunun sebebi açık bir şekilde söylenmese de kullanılan *ışığ* kelimesinden bu duyguya sebep olan bir etkenin var olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.6.8. tañlat-

“şasırtmak” (<tañla-t-). *tañla-* “şasırtmak” fiilinin ettirgeni olan fiil yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 522a). Clauson’un DLT’yi kast ederek yalnızca bir metinde tanıklanmış olduğunu söylediği *tañlat-* fiili DLT dışında TIEM 73’te de tanıklanmıştır:

ol meñi tañlattı “O beni şaşkınlığa düşürdü ve şasırttı.” (DLT 345)

kişilerdin kim tañlatur seni anıñ sözi yaqın tiriglik içinde (TIEM 73 24v/3)

“İnsanlardan öyleleri vardır ki dünya hayatı hakkındaki sözleri seni şasırtır.”

Bilmediğimiz durumlar, olaylar ya da sözler karşısında hissettiğimiz bir duygudur şaşkınlık duygusu. DLT 345’te şaşkınlık duygusuna tam olarak neyin sebep olduğu açıkça söylenmese de bu duyguya bir insanın sebep olduğu bu cümlede belirgindir. TIEM 73’te ise şaşkınlık duygusuna sebep olan şey insanların sözleridir. Kelimenin yapısında bulunan ettirgenlik eki yaşanan şaşkınlık duygusuna bir başkasının sebep olduğunu anlatmaktadır.

2.1.7. Tiksinme, Beğenmeme İfade Eden Duygu Fiilleri

Psikologlar evrensel temel duygulardan bahsederler ve bu evrensel temel duygular her psikologa göre farklılık gösterebilir. Temel duyguların sayısı ve hangi duyguların temel oldukları tartışmalı olsa da “iğrenme” her zaman temel duygular arasında kabul edilen bir duygu olmuştur.

“Tiksinme duygusu insanın dış dünyaya karşı en belirgin tepkilerden birini ortaya koyar. Oluşumuna göre insan duyguları arasında en eski sayılanlar arasında yer alır. Fiziksel bir temele dayanan tiksinme, tat algılayışıyla ilgilidir ve ilk çocukluktan itibaren kendini belli eder. Yeni doğmuş çocuklar acı bir besine karşı tepkilerini, ondan hoşlanmadıklarını, tiksintilerini mimikleriyle açık açık gösterebiliyorlar. Fakat zaman içinde tat kavramı sadece besin ürünleriyle sınırlı kalmaz. İnsan, ruhsal olarak da kendini rahatsız eden, zararlı olarak gördüğü şeylerden, davranış ve tutumlardan iğrenir. Sosyal bir varlık olması insanı diğer toplum üyelerini de düşünmeye götürür. Bu yüzden toplumun genel yaşam kurallarının bozulabilecek kadar ihlali insanlarda tiksinme duygusu uyandırabilir.

Fakat tikslenme duygusu utanç kadar topluma yönelik değildir; canlı ve cansız olarak her şeye karşı oluşabilen bireysellik ve öznellik bu duyguda daha ağır basmaktadır. Olumsuz olarak yorumlanabilen tikslenme duygusu insan yaşamının tüm zararlı ve tehlike oluşturabilecek etkenlere karşı savunmasında önemli bir yere sahip olmuştur.” (Hacızade, 2012, s. 138-139).

Tikslenme duygusunun fiziksel göstergesi tükürmektir. “Vücut, fizyolojik olarak kabul etmek istemediği bir şeyi dışarı atmak ister, “tükürür”. Bu durum ruhsal alana da aktarılır: Güçlü bir tikslenme duygusu tükürme eylemi ile kendisini açığa çıkarabilir (Hacızade, 2012, s. 141).

Tikslenme duygusu da şaşkınlık duygusu gibi bilinmemelik ile ilgilidir. Smith (2018) bu konuda şunları söyler: “Bir şeyin olmaması gereken bir yerde olması, bizim onu nesnel olarak tehlikeli algılamamızdan çok içimizde iğrenme hisleri yaratır. Bize bir zararı dokunmayacak şeylere midemizin tepkiyle kalktığı, içimizi fenalaştıran o küçük anlar tanıdık gelecektir. Ağzımızdan kıl çıkması veya sıcak sütün kabuk tutması ya da bir adamın sakallarına bulanmış çorba bizi altüst edebilir. İğrenç bulduğumuz şeylerin çoğu, kaza eseri, olmamaları gereken bir yerde olan şeyler (2018, s. 124)”.

Ekman (2016) tikslenme duygusunun sadece algıladığımız şeylerle ilgili olmadığını düşündüğümüz şeylerin de bu duyguya sebep olabileceğini söyler: “... bir kaçınma hissi. Tükürüp atmak istediğiniz bir şeyin tadı, hatta bu tatsız şeyi yeme düşüncesi bile iğrenmenize neden olabilir. Burun deliklerinizi kapamak istediğiniz bir koku ya da o kokunun gelip geçmesi iğrenmeyi ortaya çıkarır. ve yine bir şeyin ne kadar itici/tiksindirici kokabileceğini düşünmek güçlü bir iğrenme duygusunu gündeme getirebilir. Tadını ya da kokusunu çok itici bulabileceğiniz bir şeyin görüntüsü ondan iğrenmenize neden olabilir. Yine çok tiksiniç bir olayla ilgili bir ses bile iğrenmeye yol açabilir. Kaygan bir nesne gibi, itici bulduğunuz bir şeyin dokunma hissi sizi iğrendirebilir.” (2016, s. 249-250).

Tikslenme duygusu diğer duygularla da ilişkilidir. Genellikle sevgi duygusunun karşıtı kabul edilen tikslenme duygusu öfke ve nefret duyguları ile yakınlık gösterir. Öfke ve nefrete sebep olan etkenler tikslenmeyi de ortaya çıkarabilir ya da bu duygular bir arada yaşanabilir.

Tiksinmemize sebep olan bir yemek ya da kokudan nasıl uzaklaşmaya çalışıyorsak ruhsal olarak da tiksinmemize sebep olan etkenlerden uzaklaşmaya çalışırız. Uzaklaşamadığımız durumlarda ise fiziki etkenler karşısında gözlerimizi, burnumuzu ya da kulaklarımızı kapatırız.

Her zaman yalnızca bir tat, koku ya da görüntü iğrenme duygusunun ortaya çıkmasına sebep olmaz. İnsanların davranışları, sözleri ve görüntüleri de bu duygunun ortaya çıkmasına sebep olabilir.

Psikologlar genellikle iğrenmenin bulaşıcı ya da zehirli olduklarını düşündüğümüz yiyecekleri ağzımıza almamız durumunda hissettiğimiz bir duygu olduğunu düşünürler. Fakat hangi yiyeceklerin bu duyguya sebep olabileceği toplumun yiyecek kültürü ile yakından ilgilidir. Hatta aynı kültür içinde bile farklılıklar olabilir. Örneğin kimilerine göre kokoreç çok lezzetli bir yiyecekken kimilerine göre mide bulandırıcıdır. İğrenmenin sebepleri her ne kadar kültüre göre değişkenlik gösterse de evrensel genel kabul gören etkenleri de mevcuttur. Mesela dışkı, kan, balgam, kusmuk, idrar, tükürük gibi vücut dışkıları tüm kültürlerde iğrenmeye sebep olur. Bizim vücudumuza ait olan şeyler vücudumuzdan çıktıktan hemen sonra iğrenmeye neden olan şeyler haline gelirler.

Ekman'ın (2016) verdiği bilgilere göre yapılan araştırmalarda insanların ahlaka aykırı davranışlardan iğrenme oranları ağız yoluyla alınan şeylerden iğrenme oranından çok daha yüksek çıkmıştır. Ahlaka aykırı davranışların neredeyse yarısını cinsel içerikli eylemler oluşturmaktadır (2016, s. 253).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen nefret etme, beğenmeme, ayıplama ifade eden fiiller tiksinme, beğenmeme ifade eden fiiller grubunda incelenmiştir.

Dönem eserlerinde tiksinme, beğenmeme duyguları ile ilgili olarak sert ve kötü konuşmanın insanları soğutacağından; gurur, çatik yüz, talihsizlik, asık surat, kibir gibi vasıfların ise insanların beğenmediği özellikler olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca nefret edilen kişinin işlerinin yolunda gitmeyeceği de söylenmiştir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen tiksinme, beğenmeme ifade eden duygu fiilleri şunlardır: *tumlu-*, *tumlıt-*, *yir-*, *yirgür-*, *yiril-*

2.1.7.1. tumlı-

“(gönül) soğumak, uzaklaşmak, nefret etmek” (<tum+lı-). Clauson’a göre kelime *+la-* yerine alışılmış olmayan *+lı-* eki ile *tum* “soğuk” isminden türetilmiş bir fiildir ve “soğumak” anlamına gelir (ED 506b). *tumlı-* fiili ilk defa UT döneminde tanıklanmıştır: *ölüp bütün et’özi tumılıp* “ölüp bütün vücudu soğuyup” (AY 4 20). *tumlı-* fiili KT dönemi eserlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

sözlemegü özün tutğu berk

irig sözke tumlır kişi köñli terk

“Beyler haşîn söz söylememeli ve kendilerine hâkim olmalıdır; haşîn söz insanların gönlünü çabuk soğutur.” (KB 5221)

köñül beg turur bu et öz kul esir

ara sözke tumlır arala isir

“Gönül beydir, bu vücut ise, kul ve esirdir; o kendisine söylenen sözlerden bâzan soğur, bâzan da ısınır.” (KB 5865)

Temel anlamı ile bir nesnenin soğuk hale gelmesini anlatan *tumlı-* fiili, söz konusu nesne *köñül* olduğu zaman soyutlaşarak “uzaklaşmak, sevmemek, (gönül) soğumak, nefret etmek” anlamlarına genişlemiştir. Kelimedeki bu anlam genişlemesi NEFRET ETMEK SOĞUMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır. Kelimenin duygu ifade eden bir anlam kazanmasında *köñül* kelimesi etkili olmuştur çünkü bu kelime iç dünyamızı duygularımızı anlatan bir kelimedir. Sevgi sıcak bir duygudur, yakınlığı ifade eder ve bu duygu anlatılırken genellikle sıcaklık ifade eden kelimeler kullanılır. Sevginin olmaması veya sevgiden vazgeçmek ise soğuklukla ve uzaklıkla ifade edilir. KB 5221’de beylerin kırıncı ve sert sözler söylememeleri gerektiği, kırıncı sözlerin kişiyi söz söyleyen kişiden uzaklaştıracağı, kişinin sevilmesini engelleyeceği belirtilmiştir. KB 5865’te ise gönül bir beye benzetilmiş ve kendisine söylenen bazı sözleri sevdiği bazılarını da sevmediği söylenmiştir.

2.1.7.2. *tumlit-*

“kalbini soğutmak, sevmemesine sebep olmak, nefret ettirmek” (<tum+lı-t-). *tumli-* “soğutmak” fiilinin ettirgeni olan kelime “soğutmak” anlamına gelir (ED 506b).

ol anıñ köñlin tumlittı “O, onu kızdırdı ve kalbini soğuttu; o, onu artık sevmez oldu.” (DLT 340)

küvezlik asıǵsız köñül tumlitur

köñül qodkı bolsa kişig yoqlatur

“Gurur faydasızdır, o insanları kendinden soğutur; alçak gönüllülük insanı yükseltir.” (KB 2120)

tügük yüz açığı söz kişig tumlitur

tiriglikte kitmez köñülde yatur

“Çatık yüz, acı söz insanı soğutur ve bunun tesiri bütün hayat boyunca devam eder, insanın gönlünden çıkmaz.” (KB 2577)

qalı qutsuz erse kişig tumlitur

qarılıq üdinde qılınç artatur

“Eğer insan talihsiz ise, o başkalarını kendisinden soğutur ve ihtiyarlık gününde ahlâkı bozular.” (KB 4706)

tumlit- fiili de tıpkı *tumli-* fiili gibi somuttan soyuta doğru bir anlam genişlemesi sergilemektedir (*bk. tumli-*). Temel anlamıyla “bir nesnenin ısını düşürmek, onu soğuk hale getirtmek” anlamında olan kelime *köñül* kelimesiyle beraber kullanıldığında “sevmemesine sebep olmak, kalbini soğutmak” anlamını karşılamıştır. *tumlit-* fiili NEFRET ETTİRMEK SOĞUTMAKTIR metaforu görülmektedir. Kelime “sevmemesine sebep olmak, kalbini soğutmak, nefret ettirmek” anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. DLT 340’ta MK cümlelerin çevirisinde *tumlit-* fiili için “bir kişiyi kızdırarak gönlünü soğutmak” anlamını vermiştir. Yapılan bu davranış diğer kişinin artık o kişiyi sevmemesine neden olmuştur. KB 2120 numaralı beyitte gururun

faydasız olduğu ve insanların soğumasına sebep olacağı anlatılmıştır. Yine KB'deki başka bir beyit olan 2577'de çatık yüz ve acı sözün kişiyi karşıdaki insandan soğutacağı söylenmiştir. KB 4706'da da talihsiz insanın başkalarını kendisinden soğutacağı belirtilmiştir.

2.1.7.3. yir-

“tıksınmek, yermek, eleştirmek, beğenmemek”. Clauson'un “(bir şeyi özellikle yiyeceği) beğenmemek; eleştirmek ya da (birini) ayıplamak” anlamlarını verdiği kelime Altayca ve Teleütçede *yeri-*, Kırgızcada *jeri-*, Kazakçada *jer-*, Karakalpakçada *jeri-* ve Osmanlıcada *yer-* şeklinde yaşar (ED 955a). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *men el kan kızı yermetin* “ben bir han kızı olarak kötülemeden” (İKPÖ A X). *yir-* fiili TIEM 73 dışındaki tüm KT dönemi eserlerinde tanıklanmıştır:

er aşığ yirdi “Adam yemekten iğrendi.” (DLT 427-1)

ol erig yirdi “O, adamı yerdi.” (DLT 427-2)

bayat yirmişi ol bu yek sevmişi

tağı artuğı ol sevüp salmışı

“Bu şeytanın sevdiği Tanrının yerdiği; Tanrının sevip bıraktığını ise, o daha çok sever.” (KB 3523)

yirer sen zamanı halkın kodup

Halkını bırakıp zamanını yerersin (AH 407)

Tadını, kokusunu ya da görüntüsünü beğenmediğimiz bir yiyeceğe karşı hissettiğimiz ondan uzaklaşma hissidir iğrenmek. Eğer yemeği yemeden önce herhangi bir aksilik hissetmeyip yemeği yemeye başlamış ve sonrasında hoşumuza gitmeyen bir şeyler olduğunu fark etmişsek de bu durumda kusma isteğiyle beraber ortaya çıkan bir duygudur iğrenmek. DLT 427'de kişi yemeği beğenmemiş ve ondan iğrenmiştir. Cümlede iğrenme duygusuna sebep olan etkenden bahsedilmemiş fakat bu duygunun bir yiyecek ile ilgili olduğu belirtilmiştir.

Bir yiyeceğe karşı hissedilen hissedilen bu duygu bir kişiye, bir davranışa, bir duruma ya da olaya karşı da hissedilebilir. *yir-* fiili beğenilmeyen bir şeye karşı verilen sözselle ya da davranışsal tepkileri de ifade eder. Nitekim DLT 427-2’de bir kişinin diğerini eleştirdiği söylenmiştir. Buradaki eleştiri olumsuzdur ve eleştirinin nasıl yapıldığı belli olmasa da eleştiri yapan kişinin karşı tarafı ya da davranışlarını beğenmediği belirgindir. Çünkü *yir-* fiilinin anlamı olumsuzdur.

KB 3523’te Tanrı’nın yediği ve bıraktığı şey şeytanın sevdiği bir şeydir. *yir-* fiilinin buradaki anlamı “sevmemek”ten daha fazlasıdır; çünkü Tanrı’nın bahsedilen şeyi bıraktığı da söylenmektedir. “sevmemek” anlamının daha olumsuzu ise “nefret etmek, tiksirmek”tir. Bu sebeple *yir-* fiili tiksirme, beğenmeme ifade eden duygu fiilleri içerisinde değerlendirilmiştir.

AH 407’de insanların değil zamanın eleştirildiği söylenmiştir, oysaki doğru olan zamanın değil insanların eleştirilmesidir. Bu bilgi de bir sonraki mısradan verilmiştir.

2.1.7.4. *yirgür-*

“nefret ettirmek” (<*yir-gür-*). Clauson’un verdiği bilgiye göre *yir-* fiilinin ettirgeni olan kelime tek metinde örneklenir (ED 966a).

tügük yüz irig söz küvez kür kılık

kişig yirgürür köndrü bilmez yorık

“Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli ve mağrur insan her keşi kendisinden nefret ettirir ve işini yoluna koyamaz.” (KB 2077)

yir- fiilinin ettirgeni olan *yirgür-* fiili olumsuz davranışlar ve sözlerle karşıdaki kişinin nefret etmesine, tiksinesine sebep olmayı anlatır. Fiil yalnızca KB’de tanıklanmıştır ve bu KB beyitine göre asık suratlı, kaba sözlü, kibirli ve mağrur olmak insanların tiksinesine, nefret etmesine sebep olan davranışlardır. Ayrıca bu davranışlarda bulunan kimselerin işlerinin yolunda gitmeyeceği de söylenmiştir.

2.1.7.5. yiril-

“eleştirilmek, beğenilmemek” (<yir-il-). *yir-* fiilinin edilgen şeklidir (ED 967b). Kelime yalnızca AH’de tanıklanmıştır.

tekebbür kamuğ tilde yirlür kılık

“Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur.” (AH 269)

yiril- fiili eleştirmek, beğenmemek, nefret etmek eyleminin başkası tarafından yapıldığını ifade eder. Kelimenin tanıklandığı AH cümlesinde kibirin bütün dillerde beğenilmeyip eleştirilen bir özellik olduğu söylenmiştir.

2.2. İKİNCİL DUYGU FİİLLERİ

2.2.1. Utanç İfade Eden Duygu Fiilleri

Türkçe Sözlük’te (1998) *utan-* “1. Onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, korkmak, mahcup olmak. 2. Sıkılmak. 3. Çekinmek.” (1998, s. 2289) şeklinde açıklanırken *utanç* ise “Utanma duygusu, hicap.” (1998, s. 2288) olarak açıklanmıştır.

Utanç bireyin kendisinin eksik, değersiz ve kusurlu olduğuna dair inancıdır. Önce bireyin davranışlarının düzenlenmesinde sonra da toplumun genelinin davranışlarının düzenlenmesinde utanç duygusu önemli bir yere sahiptir. “Ahlakı, davranışı ve eylemiyle toplumsal yaşam kurallarını ihlal ettiğini düşündüğü durumlar insanda utanç duygusunun oluşumuna neden olur.” (Hacızade, 2012, s. 176)

Utanç duygusu kendiliğinden ortaya çıkan bir duygu değildir. Bu duygu mutlaka bir sebebe bağlı olarak ortaya çıkar. Hacızade’ye göre (2012) bu sebepler şunlardır: kişisel yetersizlikler, başarısızlık, yenilgi, duygular, düşünceler, eylemler, suç ve günah (2012, s. 176-177).

Utanç duygusu insanda gizlenme ihtiyacı hissettiren bir duygudur. Utanan insan başkalarından kaçmak ve içine kapanmak ister. Utanan insan kendisini değersiz, hatalı

ve eksik hisseder. Utanma duygusu kişiyi aşağı çeken bir duygudur. Bu duygunun fiziksel göstergeleri de kişiyi aşağı çeken eylemler olarak görülür. Omuzların yığılması ve içe doğru kapanması utanmanın en belirgin göstergeleridir. Utanma duygusu fizyolojik belirtilerini en çok yüzde gösterir. Utandığımız zaman yüzümüzün kızarması, yüzümüzü öne eğmemiz, ellerimizle yüzümüzü kapatmamız ve bakışlarımızı kaçırmamız utanma duygumuzla ilgili fiziksel göstergelerdir.

Utanç duygusuyla çok benzer olan bir duygu çekinme duygusudur. Çekinme duygusunu ifade eden *çekin-* fiili Türkçe Sözlük'te "Saygı, korku, utanma gibi duygularla bir şeyi yapmak istememek, kaçınmak." (1998, s. 452) olarak açıklanmıştır. Hökelekli'ye göre *çekinmek*, "bir kimsenin kendi kişiliğine verdiği değerlerin azalması veya kendi değerleri hakkındaki bilinçli kanaatinin sarsıldığı zamanlarda ortaya çıkan bir duygudur. Gücümüzün nelere yetip nelere yetmediğini anlamamıza yardım eder. Bu duygu sayesinde alçak gönüllü olmayı, kendi gücümüzün sınırlarını bilmeyi öğreniriz. Utanma sınırlarımızı gösterir, birey olarak zayıf yönlerimiz olduğunu gösterir ve böylece hem kendimize hem de başkalarının hatıralarına karşı daha hoşgörülü olmamızı sağlar." (2008, s. 98). Utanç ve çekinme duyguları birbirine çok yakın olan fakat tamamen birbiri ile aynı olmayan duygulardır. Utanç duygusunda bir hatadan, bir suçtan ya da toplumun geneline aykırı olan bir düşünceden dolayı hissedilen kendini eksik ve yetersiz bulma durumu hakimken çekinme duygusunda ise utanç ve korku duygularının etkisi ile harekete geçmek istememe durumu ağırlıktadır. Her iki duygu da bir arada hissedilebilmektedir.

Suçluluk duygusu da utanç duygusu ile ilişkilendirilebilen fakat ondan farklı olan bir duygudur. Cirhinlioğlu ve Güvenç'in (2011) verdikleri bilgilere göre utanç duygusu zayıflık ve incinebilirlik duyguları ile bağlantılı olan kişisel ve içsel bir duygudur. Suçluluk duygusu ise sıkıntı verici olmasına rağmen güç duygusu ile ilişkili, utanca karşı koruyucu olan bir duygudur (2011, s. 250).

Her iki duygu da ahlaki duygulardır ve insan davranışlarının düzenlenmesinde önemli bir işleve sahiptirler. Ayrıca bazı kişisel başarısızlık ve ihlallere tepki olarak ortaya çıkan negatif duygulardır. Yalan söyleme, aldatma, çalma, başka birine yardım etmeyi başaramama, anne babaya itaatsizlik gibi olayların çoğu bazı insanlar tarafından utanç

hisleri ile, bazıları için ise suçluluk hisleri ile ilgili görünmektedir (Cirhinlioğlu-Güvenç, 2011, s. 250-252).

Utanç duygusu kişinin varlığı, suçluluk duygusu ise kişinin davranışı ile ilgili duygulardır. Utanç duyan kişi varlığını zayıf ve yetersiz bulurken suçluluk duyan kişi davranışını yanlış bulur. Suçluluk duygusu itiraf edilmek isterken utanç duygusu ise gizli kalmak ister.

“Utanç ve suçluluk gibi özbilince ilişkin negatif duyguları tanımlamada çeşitli zorluklar bulunmaktadır. Bu zorlukların başında bireyin benzer durumlarda bu iki özbilinç duygusuyla beraber mahcubiyet (embarrassment), küçük düşme (humiliation) ve/veya rezil olma (disgrace) duygusu gibi diğer duyguları da yaşayabilmesi gelmektedir. Bu duyguları birbirinden ayırt etmenin zorluğuna rağmen Miller’e (akt., Broucek, 1991) göre gerçek utanç, bir kimsenin kendi suçluluk ve/veya eksikliklerini kabul etmenin, kendini küçük veya kusurlu olarak yargılamanın ve diğerlerinin gözünde neye benzediğinin ortaya çıkmasının tetiklediği kişisel ve acı dolu hisleri içeren bir kavramdır.” (Cirhinlioğlu-Güvenç, 2011, s. 250).

Kişinin kendisine ya da topluma karşı hissettiği utanç duygusunun yanında bir de Allah’a karşı hissettiği utanç duygusu vardır. Bu duygu İslami literatürde çoğunlukla haya kelimesi ile ifade edilir. “İslam inancına göre haya insanın ruhunu sarıp ahlakını güzelleştiren, Müslümanca yaşamının temeli olan bir duygudur. Gerçek haya Allah’tan utanmak ve yapıldığı taktirde ayıplanacak şeylerden kaçınmakla elde edilir. Ahirete yönelik bir hayat yaşamayan kişi hakkıyla haya etmiş sayılmamaktadır. Haya sadece utangaçlık olmadığı gibi, sadece başkalarına karşı hissedilen bir duygu da değildir. Temeli İslam olan haya en başta Allah’a karşı gösterilir. İslam dininin güzel huylar arasında kabul ettiği haya, sadece insanlar karşısında değil Allah’a, meleklerle ve diğer yaratılanlara karşı da yaşatılması gereken bir duygudur.” (imanilmihali.com/wp-content/uploads/2015/11/Hayâ-Utanma-Duygusu.pdf)

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden hata yapmak, suç işlemek, yapılan hileye kanmak, yenilmek, kendini yetersiz hissetmek, dinden uzaklaşmak gibi olumsuz durumların utanma duygusuna sebep olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu eserlerden bu dönemde yaşayan insanların saygı duydukları kişiden utanıp, çekindikleri; yapılan bir

iyilik karşısında kendilerini mahçup hissedip, utandıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde utanma duygusunun yüzün kızarmasına sebep olduğuna inanılmaktadır.

eymen-, *ır bol-*, *meñiz al kıl-*, *turkığlan-*, *utan-/uvtan-*, *uvut bol-*, *uvutğar-*, *uvutlan-*, *uvutluğ kıl-*, *uyad-/uyat-*, *uyal-*, *yaçan-* fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen utanç ifade eden fiillerdir.

2.2.1.1. *eymen-*

“(korku ve utanma duygusuyla karışık bir şekilde hissedilen) çekinmek”. Kelime Clauson’a göre “(birinden ya da bir şeyden) utanmak” anlamındadır ve kelimenin Uygurcada az rastlanan bir şekilde *ay-* olarak yazılmış olması, kelimenin yalnızca yanlış bir şekilde *imen-* olarak okunmasını engeller. Kelime pek çok Modern Türk dilinde yaşar (ED 273b). *eymen-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *korksar eymenser sen* “korksan çekinsen” (U III 31 12). Fiil KT dönemi metinlerinden DLT ve KB’de tanıklanmıştır:

ol mendin bu ışta eymendi “O, benden utanarak bu işi yapmaktan çekindi.” (DLT 121)

sözüm sözlemişke saña eymenü

özüm ‘üdrü koldı saña uş munu

“Sözümü sana söylemiş olduğum için, çekinerek, işte böyle senden özür diledim.” (KB 204)

adınsığ körür men bu kün kılķ itig

añar eymenür men ay bilge tetig

“Bugün sende başka bir hâl görüyorum, onun için çekiniyorum, ey zeki, alim insan.” (KB 777)

eymen- fiilinin aynı anlama sahip olan *ayman-* fiili ile aynı fiil olup olmadığı belirgin değildir. Clauson’un *eymen-* maddebaşında verdiği bilgiye göre kelime a’lı şekliyle Uygur Türkçesi döneminde kullanılmıştır (ED 273b), biz de *ayman-* fiilini TIEM 73’te tespit ettik; fakat fiil burada “utanmak” değil korkmak anlamında kullanılmıştır (*bk.*

ayman-). *eymen-* fiili DLT ve KB’de tanıklanmıştır. AH’de ise *eymen-* şekli de *ayman-* şekli de tanıklanmamıştır. DLT 121’de verilen örnek cümlede *eymen-* fiili herhangi bir suçluluktan dolayı hissedilen utanma duygusunu değil, başka birinin varlığından dolayı hissedilen utanç ile karışık bir çekinme duygusunu ifade etmektedir. KB 204’te Yusuf Has Hacip sözlerini söylerken bu sözleri bilgili insanlar için ve çekinerek söylediğini belirtmiştir. Burada bahsedilen çekinme duygusu korku ile karışık bir çekinme duygusudur; çünkü Hacip sözlerini söylerken hata yapmış olma ihtimalinden dolayı bir korku yaşamıştır. KB 777’de hissedilen çekinme duygusu da korkuyla karışık bir çekinme duygusudur. Çünkü KB 777’den sonraki beyitlerde Ay Toldı sinirli oldukları zaman beylere yaklaşmaması gerektiğini söylemiştir. Bahsedilen beyitte Ay Toldı, hükümdarın sinirli olduğunu fark etmiş ve bu sebeple ona yaklaşmaktan çekinmiştir.

2.2.1.2. ır bol-

“utanmak” (<ır bol-). *ır* “utanma” ismi ve *bol-* yardımcı fiilinden oluşmuş birleşik fiildir. Clauson birleşik fiili oluşturan kelimelerden biri olan *ır* “utanma” kelimesinin muhtemelen yansıma bir sözcük olduğunu fakat daha sonraki dönemlerde Türk dillerinde çok kullanılan Arapça *ār* “utanma” kelimesiyle de bağlantısının olabileceğini söyler (ED 192b). Birleşik fiil KT dönemi eserlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er ır boldı “Adam utandı.” (DLT 16)

Utanma duygusu bir kimsenin yaptığı yanlış bir davranıştan, işlediği bir suçtan ya da söylediği kötü bir sözden dolayı kişinin kendisine ve topluma karşı hissettiği suçluluk ve pişmanlıkla karışık bir duygudur. *ır bol-* birleşik fiilinin tanıklandığı DLT 16’da hissedilen utanma duygusunun sebebi söylenmemiştir.

2.2.1.3. meñiz al kıl-

“utandırmak” (<meñiz al kıl-). *meñiz* ve *al* isimleri ile *kıl-* yardımcı fiilinden oluşmuş birleşik fiil ED’de tanıklanmamış, KT dönemi metinlerinden ise yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

erig aşnu yağıka kerek hile al

bu hile bile kıl yağı menzi al

“Her şeyden önce düşmana karşı hile ve hud'aya baş vurulmalıdır; bu hile ağına düştüğü için, utancından düşman yüzünü kızartsın.” (KB 2356)

Utanç duygusu kişinin yüzünün kızarmasına sebep olan bir duygudur. Utanan kişi kendisini sıkır ve genellikle hareketsiz kalır. Hissedilen duygunun yoğunluğunun etkisi ile yüz kızarır. KB 2356 numaralı beyitin geçtiği bölümde Ögdülmüş hükümdara iyi bir kumandanın nasıl olması gerektiğini anlatır. Ona göre iyi bir komutan olup düşmanı vurmak için iki şeye başvurulmalıdır. Bunlar hile ve uyanıklıktır. KB 2356’da hileden bahsedilir. Düşmanı yenmek için hileye başvurulmalıdır ve bu hile ile düşmanın benzi kızartılmalı yani düşman utandırılmalıdır. Bu beyitte benzini kırmızı yapmak “utandırmak” anlamını karşılamaktadır ve burada UTANMAK YÜZÜ KIZARMAKTIR, UTANDIRMAK YÜZÜNÜ KIZARTMAKTIR ve metaforları vardır.

2.2.1.4. turkığlan-

“saygı duyarak çekinmek, utanmak” (<turuk-uğ+la-n-). *turkuğ* isminden türemiş dönüşlü fiil yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 542a). Clauson kelimenin yalnızca bir kez tanıklandığını söyler ve aşağıda verdiğimiz DLT örneğini verir; fakat kelime UT döneminde de tanıklanmıştır: *turkığlanmamag* “çekinmemek” (AY 235 4). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol mindin turkığlandı

“O, işe devam etmekten imtina etti; bana saygı gösterip benden utandı.” (DLT 313)

DLT 313’te tanıklanan *turkığlan-* fiili saygı duyulan kişiye karşı hissedilen çekinme duygusunu anlatmaktadır. Burada herhangi bir suçtan sonra hissedilen utanma duygusu söz konusu değildir. Bu cümlede hissedilen çekinme duygusunun sebebi tam olarak bilinmemekle birlikte bu duyguya bir insanın sebep olduğu *mindin* kelimesinden anlaşılmaktadır.

2.2.1.5. utan- /uvtan-

“çekinmek, utanmak, mahcup olmak” (<uvut-an-). *uvut-* fiilinin dönüşlü şekli olan kelime “çekinmek, sıkılmak; (bir şeyden) utanmak, (bir şeyden) mahcup olmak” anlamlarındadır ve erken dönemlerde genellikle *utan-* şekline kısaltılmıştır. Kelime Kuzeybatı Kazakçada *oftan-* ve Güneybatı grubunda *utan-* şeklinde yaşar (ED 7b). Fiil UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *savımız üze uvtanur* “Sözümüz üzerine utanır” (Ht VI 1790). Kelime KB dışındaki tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır:

ol mendin utandı “O benden utanır göründü.” (DLT 98)

anıy bahşişindin bulut uvtanur “Onun ihsanı karşısında bulutlar utanır.” (AH 57)

keldi anar ol ekki kızda birisi yoriyur uvrannak üze (TİEM 73 282v/9)

“O iki kadından biri utanır halde yürüyerek ona geldi.”

utan-/uvtan- fiili KT dönemi metinlerinden KB dışındaki tüm metinlerde tanıklanmıştır. DLT 98’de hissedilen utanma duygusunun sebebi belli değildir. Burada hissedilen duygu kişinin kendisi ile ilgili değil başkasına karşı hissettiği bir çekinme duygusudur. AH 57’de ise işlenen bir suç sonrasında hissedilen utanma duygusu değil verilen ihsan karşısında mahcup olup çekinme duygusu söz konusudur. TİEM 73 282v/9’da da AH 57’deki gibi yapılan bir iyilikten dolayı mahcup olup çekinme duygusu söz konusudur. Musa peygamber cümlede bahsedilen iki kadının hayvanlarını onların yerine sulatmıştır ve kadınlardan biri de teşekkür etmek için mahcup bir halde Musa peygamberin yanına gelmiştir.

2.2.1.6. uvut bol-

“utanmak” (<uvut bol-). “utanç, çekingenlik” anlamındaki *uvut* “utanç” kelimesi ile *bol-* yardımcı fiilinden oluşmuş birleşik fiildir. *uvut* kelimesi OT döneminden itibaren tanıklanabiliyorken *uvut bol-* birleşik fiili yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

özin ögnüp orıladı

yırağ yiriğ qarıladı

atıĝ kemŝip oriladı

uvut bolup töpü agdı

“O, haddinden fazla övünüp, kendisini şişirerek, gururla geldi. Yeri arşınlayarak (bu daĝları ben yarattım dercesine) atıyla saldırdı. Sonunda utanarak tepeyi aşıp defoldu.” (DLT 135)

DLT 135’te kendisini çok güçlü görerek övünen ve güç gösterisi yapan bir kişinin şiirde açıkça söylenmese de muhtemelen yaşadığı yenilgi sonucunda hissettiği utanma duygusu *uvut bol-* birleşik fiili ile ifade edilmiştir. Bu şiirde utanma duygusunun temeli olan başarısızlık sonucunda kişinin kendisini yetersiz hissetmesi durumu söz konusudur.

2.2.1.7. uvutĝar-

“utandırmak” (<uvut+gar-). Clauson *uvutĝar- fiilinin uvut* isminden *-gar-* ekiyle türetilmiş geçişli bir fiil olduğunu ve yalnızca bir kez tanıklandığını söyler (ED 8a). ET’de tanıklanmayan kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol meni uutĝardı “O beni utandırıcaya kadar haya duygusuna sevketti.” (DLT 128)

DLT 128’de tanıklanan kelime söylenen bazı sözler ya da yapılan bazı davranışlarla bir başkasının utanmasına sebep olmak anlamını taşır. Utandırma eylemine sebep olan şeyin ne olduğu cümleden anlaşılmasa da bu duygunun yaşanmasına bir insanın sebep olduğu cümleden anlaşılmaktadır.

2.2.1.8. uvutlan-

“utanmak” (<uvut+la-n-). *uvut* isminden türemiş dönüşlü fiil “utanmak” anlamındadır ve görünüşe göre yalnızca 20.yy Güneybatı Anadolu dilinde *udla-/utlan-* şekillerinde yaşar (ED 8a). Kelime KT dönemi eserlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er uvutlandı “Adam utandı.” (DLT 128)

DLT 128’de tanıklanan *uvutlan-* fiili dönüşlü bir fiildir. Fiil dönüşlülük eki almamış olsa bile zaten dönüşlü bir anlama sahiptir. Kişi utanma duygusunu kendi içerisinde

yaşadığı için gerçekleşen utanma eylemden yine kendisi etkilenmiştir. Kelimede dönüşlülük ekinin kullanılması kelimenin anlamını değiştirmemiş fakat eylemin gerçekleşmesinde öznenin dışında bir etken olmadığını göstermiştir.

2.2.1.9. uvutluğ kıl-

“utandırmak” (uvut+luğ kıl-). *uvutluğ* ismi ve *kıl-* yardımcı fiili ile oluşturulan birleşik fiil ED’de tanıklanmamıştır. Birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır.

ol kün uvutluğ kılmaz tañrı yalavaçını anlar kim kertgündiler anıñ birle

“Tanrı o gün peygamberini ve onunla inananları utandırmaz.” (TİEM 73 415v/7)

TİEM 73 415v/7’de bahsedilen gün ahiret günüdür. İslam inancına göre ahiret gününde Tanrı’ya inmayanlar cezalandırılacaklardır. Tanrıya inananlar ise inançları sayesinde ceza almayacak ve yaptıkları yanlış bir şey olmadığı için utandırılmayacaklardır. *uvutluğ kıl-* birleşik fiili ettirgenlik eki almasa da *kıl-* yardımcı fiili eyleme başkasına yaptırma anlamı kattığı için birleşik fiil ettirgen bir anlama sahiptir.

2.2.1.10. uyad- /uyat-

“utanmak”. “(bir şeyden ya da birinden) utanmak” anlamındaki kelime pek çok Kuzeydoğu dilinde *uyat-* bazen *ıyat-* ve bazı Güney merkez Özbek diyalektlerinde *uyat-* şeklinde yaşar (ED 269b). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *artuqraq uyadı* “Gitgide daha fazla utandı.” (U III 83 11). *uyad-* /*uyat-* fiili tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır:

ol mindin uyattı “O, benden utandı.” (DLT 104)

könlin çıkarsa ayada urup

yorısa uyadmasa yalñuk körüp

“İnsan gönlünü çıkarıp, avucuna koyarak, başkaları önünde, mahcup olmadan, dolaşabilmelidir.” (KB 864)

içip yatmış er teg udıp odlu keldim

öziim yolda azmış bayatka uyadtım

“İçip yatmış olan adam gibi, uyuyup uyanınca, yoldan çıkmış olduğumun farkına vardım, Tanrıdan utandım.” (KB 6540)

barur sen bu malın yağınka kalur

uyadıp birürler sarıngu bözüñ

“(kendin) gidersin, bu malın düşmanına kalır;

sarınacak bezini de utandıkları için verirler.” (AH 432)

ol kılmağınızlar emgetür yalavaçnı uyadur silerdin tañrı uyalmaz çın sözdin

“Bu hareketiniz Peygamber’i üzer, fakat o sizden çekinir. Ama Tanrı, doğru sözden çekinmez.” (TİEM 73 309v/9)

Utanma duygusu sebepsiz yere ortaya çıkan bir duygu değildir. Utanma duygusunu hisseden kişinin dışında gelişen bir sebep olmasa da kişinin kendi duygu ve düşüncelerinden kaynaklanan bir sebep mutlaka vardır. DLT 104’te verilen cümlede utanma duygusunun sebebi açık olarak söylenmese de bu duyguya bir kişinin sebep olduğu *mindin* kelimesi ile belirtilmiştir. Utanma duygusu kişilerin aslında yapmak istedikleri fakat toplum tarafından hoş karşılanmayacağını düşündükleri bazı davranışları gerçekleştirmelerini engelleyen bir duygudur. KB 864’te “İnsanlar gönlündekileri olduğu gibi ortaya çıkarabilse ve insanları gördüğünde utanmadan yürüyebilse.” denilerek insanların başkalarından utanmayacakları şekilde yaşayabilmeleri temenni edilmektedir. Yusuf Has Hacıp KB 6540’ta Tanrı’nın yolundan çıktığını anladığı zaman Tanrı’ya karşı hissettiği utanç duygusunu *uyad-* fiili ile anlatmıştır. TİEM 73 309v/9’da *uyad-* fiili “utanmak” anlamından çok “saygıdan dolayı bir şeyi yapmaktan imtina etmek, çekinmek” anlamında kullanılmıştır. Bu cümlede bahsedilen peygamberin hissettiği duygu bir yanlıştan ya da suçtan dolayı hiss edilen utanma duygusu değildir. Peygamber insanları kırmak istemediği ve onlara saygı duyduğu için onlara kötü söz söylemekten çekinmektedir. AH’de *uyad-* fiilinin tanımlandığı dörtlükte genel olarak dünya malının kalıcı olmadığından bahsedilmektedir.

Kişinin sahip olduğu mallar kişi öldüğü zaman düşmanlarına kalacaktır ve düşmanları da onun ancak kefen bezini karşılayacaklardır. Düşmanların kefen bezini vermelerinin sebebi ise vermedikleri takdirde topluma karşı hissedecekleri utanç duygusudur.

2.2.1.11. uyal-

“utanmak, çekinmek”. “(bir şeyden) utanmak” anlamındaki kelime Clauson’a göre muhtemelen **uyadıl-* fiilinin göçüşmüş şeklidir. Kelime *utan-* şekliyle yer değiştirdiği Güneybatı grubu Türk dilleri dışındaki tüm modern Türk dillerinde yaşar (ED 272b). *uyal-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *könülleri uyalıp sıkılıp* “Gönülleri utanıp sıkılıp” (AY 117 19). Kelime KT dönemi metinlerinden DLT ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

ol mendin uyaldı “Bir işte benden utandı ve onu yapmaktan çekindi.” (DLT 121)

ol kılmakınızlar emgetür yalavaçnı uyadur silerdin tañrı uyalmaz çın sözdin

“Bu hareketiniz Peygamber’i üzer, fakat o sizden çekinir. Ama Tanrı, doğru sözden çekinmez.” (TİEM 73 309r/1)

DLT121’de özne utanma duygusu yaşamış ve bu duygu sebebiyle bir işi yapmaktan çekinmiştir. Utanma duygusunun sebebi açık bir şekilde söylenmese de *mendin* kelimesi ile bu duyguya bir insanın sebep olduğu ifade edilmiştir. TİEM 73 309v/9’da *uyal-* fiili Tanrı’yla ilgili olarak ve olumsuzluk eki ile kullanılmıştır. Tanrı’nın doğru olan sözleri söylemekten çekinmeyeceği belirtilmiştir. *uyal-* fiili bu cümlede utanmak değil çekinmek anlamında kullanılmıştır. Çekinme duygusu topluma ya da kişinin kendisinden daha üstün gördüğü bir kişiye karşı hissedilen bir duygudur. Dolayısıyla Tanrı’nın kimseye karşı bu duyguyu hissetmesi söz konusu değildir.

2.2.1.12. yaçan-

“utanıp çekinmek”. Clauson’a göre ilk bakışta dönüşlü gibi görünen fiil yalnızca(?) 20 yy. Güneybatı Anadolu’da *yacan-* şeklinde (1) “canı sıkılmak”; (2) “(bir şeyden)

utanmak ya da korkmak”; (3) “iğrenmek” anlamlarında yaşar (ED 882b). ET döneminde tanıklanamayan *yaçan-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol mendin yaçandı “O, utanıp çekindi ve bu sebeple işe başlamadı.” (DLT 383)

MK’nın verdiği anlama göre *yaçan-* fiili bir kişiden utanıp çekinmesi sebebiyle kişinin bir işi yapmaktan vazgeçmesini anlatır. *yaçan-* fiiliyle anlatılan utanma çekinme duygusunun sebebi açık bir şekilde söylenmese de bu duyguya bir insanın sebep olduğu *mendin* kelimesi ile belirtilmiştir.

2.2.2. Affetme, Merhamet Etme, Acıma İfade Eden Duygu Fiilleri

Arapça ‘*afv* kökünden gelen af kelimesi Türkçe Sözlük’te (1998) “1. Bir suçu, bir kusuru veya bir hatayı bağışlama. 2. Mazur görme veya görülme.” anlamlarına gelir (1998, s. 27). Arapça ‘*afv* kelimesi ve Türkçe *et-* yardımcı fiiliyle kurulan affetmek kelimesi ise “1. Bağışlamak. 2. Hoşgörü ile karşılamak, mazur görmek.” (1998, s. 28) anlamlarına gelmektedir. Bağışlamak kelimesinin anlamlarından biri de affetmek ile aynı anlamdadır. TS’de bağışlamak “Herhangi bir kötü davranış için ceza vermektan vazgeçmek, affetmek” olarak açıklanmıştır (1998, s. 195-196).

İnsanlarla olan ilişkilerimizde zaman zaman problemler yaşarız. Bazen çevremizdekilere karşı hatalar yaparız, bazen de onlar bize karşı hatalar yaparlar. Affetmek hata yapan kişiye duyulan kızgınlığın sonlandırılması, nefret ve intikamdan uzaklaşmaya karar verilmesidir. Bu yönüyle affetmek, ilişkilerimizin bozulmamasına ya da yeniden düzenlenmesine olanak sağlar. Ayten (2009), affetmenin tanımını Anderson’dan (2007) şu şekilde aktarmıştır: “Kişinin kendisine yönelik kusur işleyen ve onu inciten birine karşı, onun hak etmediği merhamet ve sevgiyi göstererek, gücenme, darılma, öç alma gibi olumsuz davranma hakkında vazgeçme isteği.” (Ayten, 2009, s. 113).

Affetmek hatalı ya da suçlu kişiye karşı olumsuz düşünce ve davranışların azalmasını sağlar. Öfke ve intikam duygularının azalabilmesi ve affetme eyleminin gerçekleşebilmesi için kişinin hoşgörülü olması ve empati yapabilmesi gerekmektedir.

Affetmek suçu tamamen unutup hiç olmamış gibi yok saymak değildir. Aksine işlenen suçun farkında olup bilerek ve isteyerek bu suçun yarattığı olumsuz duygu ve düşüncelerden vazgeçme halidir. Yüce bir değer olarak görülen affetmek karşıdakini daha güçlü görerek korku veya çekingenlikten dolayı ona ceza verememek değil, aksine kişinin karşısındakini cezalandırma gücüne sahip olmasına rağmen onu serbest bırakmasıdır. Aytan'e (2009) göre affetme sadece öfke ve intikam gibi olumsuz duygulardan vazgeçmek değildir ve affetme sürecinin tamamlanabilmesi için suçluya karşı olumlu duyguların beslenmesi, ilişkilerin düzelebileceğine dair bir ümidin olması ve bu ümidin canlı tutulması da gerekmektedir (2009, s. 114).

Affetmek kişiyi psikolojik açıdan rahatlatır ve onun mutlu olmasına yardım eder. Affetmek sadece başkalarına karşı gerçekleştirilen bir eylem değildir. Kişinin mutlu ve psikolojik açıdan sağlıklı olabilmesi için kendisini de affetmeyi bilmesi gerekir. Khirizad (2016), kişinin kendisini affetmesini Snow'dan (1993) aktararak şöyle anlatır: "Affetmenin bir boyutu da kişinin hatalarına karşı kendini affetmesidir. Kişi birini yaraladığı zaman, kendisinin farkında olduğunda, yaptığı davranıştan dolayı suçluluk, gönülsüzlük, isteksizlik, utanç gibi duygular hissedebilmektedir. Bunların yanında kişi kendisine verdiği bir zarardan ötürü de pişmanlık duyguları yaşayabilmektedir (Strelan, 2007). Kendini affetme, kişinin zararı hatırlatan uyarıcıdan daha az kaçındığı ve kendisinden intikam almanın azaldığı, kendine daha iyi davrandığı güdü değişiklikleri kümesi olarak kavramsallaştırılır (Hall ve Fincham, 2005). Bir başka tanımda da kendini affetme, başarısız olunan konularda kişiye kendini iyi hissettiren bir süreç olarak ele alınır." (Khirizad, 2016, s. 35).

Dinlerin amacı insanın Tanrı'yla ve diğer insanlarla olan ilişkisini düzenlemektir. Bu ilişkinin düzenlenebilmesi için "affetmek" önemli ve gerekli bir davranıştır. Bu sebeple de tüm ilahi dinler affetmenin yüce bir erdem olduğunu vurgulayıp affetmeyi öğütlemişlerdir. Kuran ayetlerinde affeden insanların takva sahibi müslümanlar oldukları söylenmiş ve bu kimselerin ödüllendirilecekleri bilgisi verilmiştir.

"Dinler, daha çok bireyin Tanrı tarafından bağışlanmasını konu edinmekle birlikte bireyin başkasını veya başkalarını affetmesini de öğütlerler. Bu çerçevede bütün ilahi dinler, affediciliği (a) suçlu ile kurban için durumu düzeltici bir tavır, (b) geliştirilebilecek insani değer (c) evlilikleri, aileleri ve toplumları daha uyumlu yapan

sosyal değer olarak görmüşler ve mensuplarına birbirlerini affetmeyi öğütlemişlerdir.” (Ayten, 2009, s. 116).

“Merhamet etme, acıma” duygusu “affetme, bağışlama” duygusuna eşlik eden bir duygudur. Affetmek eyleminin gerçekleşebilmesi için affetmek eylemini gerçekleştirecek kişinin ya da Tanrı’nın “merhamet etme ve acıma” duygularını hissetmesi gerekmektedir. Merhamet TS’de (1998) “Bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan duyulan üzüntü, acıma.” ve merhamet etmek de “Acımak.” olarak verilmiştir (1998, s. 1538). Acımak kelimesinin “merhamet etmek” ile ilgili olan anlamı ise “Başkasının uğradığı veya uğrayacağı kötü bir duruma üzülme, merhamet etmek.” şeklinde tanımlanmıştır (1998, s. 9).

Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller isimli çalışmasında Yaylagül’ün (2005) tespit ettiği affetme, merhamet etme duygu durumuyla ilgili tek fiil “korumak, kollamak” anlamındaki *küzed-* fiilidir.

Yıldız’ın (2016) Eski Uygurcada Mental Fiiller isimli tez çalışmasında tespit ettiği kendisinin Psikolojik Durum Fiilleri olarak adlandırdığı affetme, merhamet etme duygu durumlarını anlatan fiiller ise şunlardır: aç- “merhamet etmek, acımak”, açın- “acımak, acınılmak”, açıtur- “acındırmak”, agrın- “acındırmak, merhamet uyandırmak”, apıt- “korumak”, arıla- “şefaet etmek”, boşu- “serbest bırakmak, affetmek”, boşun- “bağışlanmak”, esirke- “esirgemek, acımak”, esirken- “esirgenmek, merhamet edilmek”, ençge- “yatıştırmak, kurtarmak”, erinçke- “acımak, merhamet etmek”, erinçken- “acımak, merhamet etmek”, erinçket- “pişman olmak, üzülme”, erinçle- “acımak, merhamet etmek”, igele- “esirgemek, korumak”, kor- “korumak, savunmak”, korı- “korumak”, koy- “yanmak, merhametli olmak”, köñülü yigerü kıl- “merhamet duyguları kabarmak”, közed- “korumak”, kü- “korumak”, küy- “korumak”, ot- “affetmek”, sakla- “saklamak”, tit- “bağışlamak”, tsuyurka- “acımak, merhamet etmek” (2016, s. 279-284).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde affetme duygusunu ifade eden fiiller genellikle Tanrı ile ilgili olarak kullanılmışlardır. Bu dönemde asıl affedici makam Tanrı’dır. Dönem eserlerinin dini içerikli olması Tanrı ve affetme kavramlarının beraber çokça tanıklanmasına sebep olmuştur. Affetme duygusu yalnızca Tanrı’ya özgü değildir.

Dönem eserlerinde insanlar da affetme eyleminin deneyimcisi olarak sıkça görülmektedir.

Óafv kıl-, *bağırsaklık tut-*, *bağışla-*, *ertür-*, *keçür-*, *soyurka-/suyurka-*, *yarlıka-* fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen affetme duygusuyla ilgili duygu fiilleridir.

2.2.2.1. ‘afv kıl-

“yapılan bir hata ya da işlenen bir suça karşı ceza vermekten vazgeçmek, bağışlamak, affetmek” (<Ar. ‘afv kıl-). ‘afv “bağışlama” ve Türkçe *kıl-* yardımcı fiilinden oluşan bir birleşik fiildir. Kelime ED’de tanıklanmamıştır. *Óafv kıl-* birleşik fiili Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT, KB ve AH’de tanıklanmamış, yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

anlar kim harc kılurlar keñlikde taķı tarlıķda taķı yutǵanlarķa ófkeni taķı ‘afv kılǵanlarķa kişilerdin. taķı tañrı sever edǵülüǵ kılǵanlarını (TİEM 73 50v/8)

“Onlar, bollukta ve darlıkta nafaka verenler, kızdıklarında öfkelerini yutanlar ve insanların kusurlarını bağışlayanlardır. Tanrı, iyilik edenleri sever.”

‘afv kılmaz yazukluǵlarını. (TİEM 73 154v/6)

“Suçluları, günahkarları affetmez.”

İslamiyet’in etkisiyle dilimize giren kelimelerden biri olan ve Türkiye Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılan *afv* kelimesiyle oluşturulan birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır. TİEM 73 50v/8 numaralı cümlede takva sahibi olan insanlar tarif edilmiştir. Hataları bağışlayan insanlar takva sahibi ve Tanrı tarafından sevilen insanlardır. TİEM 73 154v/6’da verilen cümlede ise Tanrıya iftira edenler ve onun ayetlerini inkâr edenler zalim olarak nitelendirilmiş ve zalimlerin affedilmeyecekleri söylenmiştir. Her iki cümlede de ‘afv kıl- birleşik fiili “yapılan bir hata ya da işlenen bir suça karşı ceza vermekten vazgeçmek” anlamında kullanılmıştır.

2.2.2.2. bağırsaklık tut-

“merhamet etmek, acımak, affetmek, acıma duygusu kaplamak” (<bağır+sa-k+lık tut-). *bağırsaklık* kelimesi *bağırsak* kelimesinden türemiş “şefkat, merhamet, sadakat” anlamlarındaki soyut kelimedir (ED 320a). Clauson’a göre *bağırsak* kelimesinin kökü olan *bağır* kelimesi ise çeşitli genişlemiş ve mecazi anlamlarıyla beraber tam olarak “ciğer” anlamına gelir ve kelimenin mecaz anlamları “ciğer duyguların kaynağıdır” inancından ileri gelir (ED 317a). *bağırsaklık tut-* birleşik fiili Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT, KB ve AH’de tanıklanmamış yalnızca TİEM 73’te bir kez tanıklanmıştır:

tutmasun silerni ol anıñdın bağırsaklık tañrı dini içinde eger kertgünür erse siler tanrıka keğinki künke

(TİEM 73 254r/5)

“Tanrı’ya ve sonraki güne (ahirete) inanıyorsanız, Tanrı dinini uygulamak konusunda sizi sakın acıma duygusu kaplamasın.”

Clauson’un bahsettiği *bağır* kelimesinde görülen somuttan soyuta doğru gelişen anlam genişlemesi olayı *bağır* kelimesinden türeyen yeni kelimelerde de kendini göstermektedir (*bk. bağır bir-*). *bağırsak* kelimesiyle oluşturulmuş *bağırsaklık tut-* birleşik fiilinde de aynı durum söz konusudur. Her dinin kendine özgü kuralları vardır. Kuran’da İslam dininin kuralları anlatılmakta, yapılması ve yapılmaması gerekenler söylenmektedir. Dini uygulamak noktasında emir ve yasakların yerine getirilmesi gerekmektedir. TİEM 73 254r/5 numaralı cümlede dinin kurallarına uyulmadığı taktirde, kurallara uymayanlara merhamet edilmemesi, acınmaması yani onların affedilmemesi gerektiği söylenmektedir. *bağırsaklık tut-* birleşik fiilinde AFFETMEK MERHAMET ETMEKTİR metaforu vardır.

2.2.2.3. bağışla-

“bağışlamak, affetmek” (<bağış+la-). Clauson’a göre *bağışla-* fiili bir İran dilinden ödünçlenen *bağış* “hediye” kelimesinden türemiştir ve “vermek, affetmek” anlamlarına

gelir (ED 321). ET döneminde tanımlanamayan *bağışla-* fiili, “bağışlamak, affetmek” anlamı ile Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanımlanmıştır:

bağışla- fiili ilk kez DLT’de “vermek, hediye etmek” anlamında kullanılmıştır: *ol maña at bağışladı* “O bana at vb. bağışladı.” (DLT484). Somut nesnelere için kullanılan *bağışla-* “vermek” fiili zamanla soyut kavramlar için kullanılır hale gelmiştir. Kelime anlam genişlemesine uğramış ve “karşılık beklemeden vermek” anlamı “bağışta bulunmak, ihsan etmek” anlamından ilerleyerek zamanla “affetmek” anlamını da kazanmıştır. Affetme duygusu affeden kişinin olumsuz duygularından uzaklaşmasını ve karşısındaki kişiye karşı hoşgörülü olmasını gerektirir. Aslında burada karşı tarafa verilen bir anlayış ve hoşgörü vardır. Bu sayede kelime “vermek” anlamından “affetmek” anlamına genişlemiştir. Buradan AFFETMEK VERMEKTİR metaforu ortaya çıkmıştır. “affetmek” anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirdiğimiz *bağışla-* fiili taradığımız metinlerden yalnızca KB’de tanımlanmıştır.

aķı bol bağışla içür hem yitür

ķalı eksüse ur yana al yetür

“Cömert ol, bağışla, yedir ve içir; eğer malın eksilirse, tekrar vur, al ve eksileni tamamla.” (KB 2053)

seniñde adın yok sığınu idim

yazukın bağışla yölegil kutun

“Senden başka sığınacak rabbim yok; günahımı bağışla ve saadet yolunda beni destekle.” (KB 5125)

bağışlasu teñri anıñ cānını

ķoratmasu andın eti ķanını

“Tanrı onun canını bağışlasın, onun etine ve kanına bir hanel getirmesin.” (KB 6239)

tüzü yarlıkāğıl kamuğ mü’miniğ

yazukum olarka bağışla arığ

“Bütün müminleri affet; onların hürmetine bütün günahlarımı bağışla.” (KB 6518)

KB 2053 numaralı beyiti çevirirken Arat *bağışla-* fiilini kullanmıştır. “bağışla” derken burada “affet” mi yoksa “ver, hediye et” mi demektedir? Çeviri bu haliyle kelimenin anlamını tam olarak yansıtmamaktadır. Beytin geneline baktığımızda cömert olmaktan, eksilmekten ve yeniden almaktan bahsedilmektedir. Yani *bağışla-* fiilinin buradaki anlamı “affetmek” değil “vermek, hediye etmek” olmalıdır. Buradaki *bağışla-* fiili bir duygu ifade etmemektedir.

KB 6239’da da kelimenin “affetmek” değil “vermek” anlamı ön plandadır. “Tanrı onun canını bağışlasın” diye dua edilirken aslında “Tanrı onun canını almasın, ona uzun ömür versin” gibi bir istek söz konusudur.

KB 5125 ve 6518 numaralı beyitlerde ise *bağışla-* fiilleri “vermek, hediye etmek” anlamlarından genişleyerek “affetmek” anlamını karşılayacak hale gelmiş ve tarafımızca duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Bu iki beyitte de Tanrı’ya dua edilmekte ve Tanrı’dan yapılan hataların affedilmesi istenmektedir.

2.2.2.4. ertür-

“affetmek” (<ert-tür-). *ert-* fiilinin ettirgeni olan kelime çeşitli genişlemiş anlamlarla beraber “bitirmek, başarılı bir sonuca ulaştırmak” anlamına gelir ve *erttir-/ érttir-* şekillerinde pek çok Kuzeydoğu Türk dilinde yaşar (ED 210a). Kelime UT döneminde temel anlamı olan “geçirmek” ile *ertürür ertimiz* “(yaşantımızı burada) geçirirdik” (U III 16 2) cümlesinde tanıklanmıştır. “affetmek” anlamı ile ise Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

anıñ yazuqın ertürdi

“Onun günahını affetti.” (DLT 105)

Temel anlamıyla “geçirmek, bir şeyi mutlu bir sonuca ulaştırmak, bitirmek” anlamına gelen kelime DLT 105’te tanıklanmıştır. *yazuk* kelimesi “hata, yanlış, günah” anlamlarını karşılayan bir kelimedir. Hem din hem de toplum kurallarında yapılan hataların ya da işlenen günahların yani *yazuk*’ların cezaları vardır. Bu cümlede “yazukın

ertürülmesi” yani suçların, hataların geçirilip sonlandırılması “affetmek” anlamını ortaya çıkarmıştır. Buradan AFFETMEK GEÇİRMEKTİR, SONLANDIRMAKTIR metaforu ortaya çıkmıştır.

2.2.2.5. keçür-

“affetmek” (<keç-ür-). Clauson’a göre *keç-* fiilinin ettirgeni olan kelime fiziki olarak “(birini) (bir şeye) geçirmek”, “(bir şeyi) (bir şeyden) geçirmek” ve soyut “(zaman) geçirmek”, (günahları) affetmek” gibi çeşitli anlamlara sahiptir (ED 698b). Kelime ilk defa UT döneminde tanıklanmıştır: *toğurğuğ keçürü* “Togurgu Irmağını geçirip” (Ş G 12). UT döneminde temel anlamıyla tanıklanan kelime zamanla “günahları, hataları geçirmek” anlamından ilerleyerek anlam genişlemesi yoluyla “affetmek” anlamını kazanmıştır. Buradan AFFETMEK GEÇİRMEKTİR metaforu ortaya çıkmıştır. Kelime “affetmek” anlamı ile tüm Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanmıştır:

beg anıñ yazuķın keçürdi “Bey onun günahını affetti.” (DLT 253)

ay muñsuz idim sen bu muñluğ kuluğ

suyurķap keçürgil yazuķın kamuğ

“Ey müstağni olan rabbim, sen bu muhtaç kulun bütün günahlarını şefkatle affet.” (KB 28)

tapuğsuz kuluñ men yazuķum üküş

özün fazlı birle keçür ay küsüş

“Ben âsî bir kulunum, günahım çoktur; ey aziz Tanrı, beni kendi fazlın ve keremin ile affet.” (KB 396)

keçürdüm yana sözledim söz saña

nelük yüz evürdüñ ayu bir maña

“Bunu affettim, sana tekrar hitap ettim; bu sefer de neden yüzünü çevirdin; izah edermisin?” (KB 649)

ilahi keçürgen idim sen keçür

neçe me hatalıg kıl ersem

“Tanrım sen bağışlayan rabbimsin, senin karşında ne kadar günahkâr kul isem beni affet.” (AH 37-38)

yazukluğ kişiniñ yazukın keçür

“Kusurlu adamın kusurunu affet.” (AH 337)

keldi ök silerke yalavaçımız belgürtür silerke üküşi anıñdın kim kızler erdiler bitigdin keçür üküşdin.

“Peygamberimiz size Kitap’tan gizlemekte olduğunuz birçok şeyi açıklamak üzere geldi; birçok (kusurunuzu) da affediyor.” (TİEM 73 82r/6)

“affetmek” yapılan bir hatayı ya da işlenen bir suçu görmezden gelmek, yapılan yanlış şey karşılığında bir ceza vermemeyi anlatan bir eylemdir. Affetme duygusunu yaşayabilmesi için affedecek tarafın yanlış yapan kişiye karşı sevgi, merhamet, acıma gibi duyguları da hissetmesi gerekir. Affetme eylemini gerçekleştirecek kişi bir insan olabileceği gibi Tanrı da olabilir. Kutsal dinlerde var olan cennet cehennem inancına göre insanlar öldükten sonra dünyada yaptıklarının karşılığı olarak cennete ya da cehenneme gideceklerini düşünürler. Cennete gidebilmek için iyi bir insan olmak ve günahkâr olmamak gerekmektedir. Bunun için ise yapılan hataların bedellerinin ödenmesi ya da bu hataların affedilmesi gerekmektedir. Özellikle İslam inancına göre kişinin cennete girebilmesi için Tanrı’nın karşısına kul hakkı ile çıkmaması gerekir. Eğer kişi kul hakkına girmişse hakkına girdiği kişiden af dileyerek bu günahından kurtulabilir. Müslümanlar yaptıkları tüm yanlışlar için Tanrı’dan af dileyebilirler fakat yalnızca kul hakkı için Tanrı’dan değil hakkına girdikleri kişiden af dilemelidirler. Yani affetmek yalnızca Tanrı’ya özgü bir eylem değildir. “affetmek” anlamıyla *keçür*- fiili tüm KT dönemi metinlerinde hem Tanrı ve peygamber hem de insanlar için kullanılmıştır. *keçür*- fiilinin deneyimcisi DLT 253, KB 649 ve AH 337’de bir insandır; TİEM 73 82r/6’da peygamber ve KB 28, KB 396, AH 37’de ise Tanrı’dır.

2.2.2.6. soyurka- / suyurka-

“acımak, bağışlamak, affetmek, merhamet etmek, şefkat göstermek”. Clauson kelimeyi *tsoyurka-* maddebaşına yönlendirmiş ve burada kelimenin Çince bir kelime olduğunu söylemiştir. Clauson’a göre kelimenin Türkçe anlamı “(birine) acımak, merhamet etmek” tir (ED 556a). Kelime UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *erinçkediler tsoyurkadılar* “acıdılar, merhamet ettiler” (AY 612 12). Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden ise DLT ve AH’de tanıklanmamış, KB ve TIEM 73’te tanıklanmıştır:

“acımak, affetmek, merhamet etmek”

yuluğ kılma özni adınlar için

suyurka özüñni küyürme küçün

“Başkaları için kendini feda etme; kendine acı da zorla ateşe atma.” (KB 1404)

“affetmek, bağışlamak, merhamet etmek”

kişi umduçı bolsa boldı bulun

suyurka anı sen ay körki tolun

“İnsan tamahkâr olursa, nefsinin esîri olur; ey dolun ay gibi güzel yüzlüm, sen onu bağışla.” (KB 2723)

“affetmek”

sen ök sen yazuk yarlıkağlı idim bir

suyurka mini sen yazukum unuttum

“Günahlarımı bağışlayan sen bir rabbimsin, sen beni affet; günahlarımın sayısını ben bile unuttum.” (KB 6564)

“affetmek, merhamet etmek”

yok idi meger ol soyurkağan yarlıkağan (TIEM 73 19r/4)

“O'ndan başka yaratıcı yoktur. O, bağışlayan, merhamet edendir.”

soyurka-/suyurka- fiili KT dönemi metinlerinden KB'de ve TİEM 73'te birbirine yakın fakat bazen de birbirinden küçük farklarla ayrılan anlamlarda kullanılmıştır. “acımak, bağışlamak, affetmek, merhamet etmek, şefkat göstermek” birbirine yakın olan anlamlardır. Fakat *soyurka-/suyurka-* fiilinin kullanıldığı cümlelere bakıldığında kelimenin tüm anlamlarının birbiri yerine kullanılamayacağı görülmektedir. KB 6564 ve TİEM 73 19r/4'te *soyurka-/suyurka-* eyleminin deneyimcisi Tanrı'dır. Burada kelimenin anlamı “yapılan bir hatayı affetmek, ceza vermemek”tir. KB 2723'te ise yine yapılan bir hatadan bahsedilir fakat burada deneyimci Tanrı değil bir insandır. Tanrının affetmesi ile bir insanın affetmesi birbirinden farklıdır. KB 1404'te yapılan bir hata olup olmadığı belirgin olmamakla beraber kişinin kendisine acıması, merhamet etmesi ve eğer bir hata yapmışsa kendisini affetmesi söylenmektedir. “affetmek” eyleminin gerçekleşebilmesi için “şefkat göstermek, acımak, merhamet etmek” gibi duyguların olması gerekir; fakat bu duyguların olduğu her yerde “affetmek” eylemi söz konusu değildir. “affetmek” için bir suç işlenmiş ya da hata yapılmış olması gerekirken “acımak, merhamet etmek, şefkat göstermek” eylemleri için bu durum söz konusu değildir.

2.2.2.7. yarlıka-

“affetmek, bağışlamak, görmezden gelmek” (*yarlıg+ka-*). Clauson kelimenin aslının **yarlıgka-* olduğunu düşünür, bu şekil de *yarlıg* kelimesinden +*ka-* eki ile türetilmiştir. Anlamı temelde aşağıdakine “emirleri bildirmek”tir ve özellikle *yarlıg yarlıka-* terkinde kullanılır. Kelimenin anlamı buradan biraz da *yarlıg* kelimesinin “merhametli” anlamının etkisi ile “merhametli, şefkatli olmak; merhamet etmek” anlamına, buradan da “(bir şey yapmaktan) memnun olmak” anlamına genişlemiştir. Kelime daha sonra (Tanrı için) “(günahları) affetmek” anlamına gelen İslami teknik bir terim olmuştur (ED 968a). *yarlıg* kelimesi için ise Clauson “daha yüksek durumda olandan daha alçak durumda olana emir”, bazen üstünden alttakine lütuf gibi yan anlamındadır (ED 966a). Erol (2014) *yarlıg* kelimesinin gelişimi ile ilgili olarak şunu söylemektedir: “Kelime ‘sefil, fakir, acınacak durumda olan’ anlamından hareketle ‘vaaz, dini eser’ anlamını kazanmış, sonra da bunun üstüne ‘emir, hüküm, ferman’

anlamını da alarak anlam alanını somuttan soyuta doğru genişletmiştir.” (2014, s. 600). *yarlıka-* fiili “buyurmak, esirgemek, lütfetmek” anlamları ile OT ve UT dönemlerinden itibaren tanıklanabilmektedir: *teşri yarlıkadukın için* “Tanrı lütfettiği için” (KT G 9), *yarlıg yarlıkadı* “Emir verdi” (TT II). *yarlıka-* fiili KT dönemi metinlerinden KB ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

kamuğ mü’minig sen tüzü yarlıka

yarınkı bekādın bu kün kıl likā

“Sen bütün müminlerin hepsine de mağfiret et; yarınki beka âleminden didârını bana bugün göster.” (KB 397)

yatıg yarlıkağıl içür bir yigü

ümeg edgü tutğıl ay bilge bügü

“Yabancınnın kusurunu bağışla, onu yedir ve içir; ey âlim hakîm, misafire iyi muamele et.” (KB 495)

ayā meñü muşuz idim sen uluğ

sen ök yarlıkağıl bu muşluğ kuluğ

“Ey ebedî ve ihtiyacdân varesten olan rabbim, sen büyüksün, bu muhtaç kulunun günahlarını sen bağışla.” (KB 6508)

idimiz yarlıkağıl bizke yazuklarımıznı taķı haddin keçmekimizni işimiz içinde taķı tölendirgül ayaķlarımıznı

“Rabbimiz, günahlarımızı ve işimizde haddimizi aşışımıznı bağışla; ayaklarımızı (yoluna) döndür.” (TİEM 73 3/147)

yarlıkayur kimke kim tilese taķı kınar kimni tilese

“Dilediğini affeder dilediğini de kınar.” (TİEM 73 37v/1)

idimize yarlıkağıl meni atam anamnı kertgünüglilerni ol kün kıpar saķış

“Rabbimiz, hesap günü beni, babamı, annemi ve inananları affet.” (TİEM 73 191v/3)

yarlıka- fiili KT dönemi metinlerinden KB ve TİEM 73'te hem “emretmek, buyurmak” anlamları ile hem de “affetmek, bağışlamak” anlamı ile tanıklanmıştır. Kelime “affetmek, bağışlamak” anlamı ile genellikle Tanrı için kullanılmış olsa da insanlar için kullanıldığı örnekler de mevcuttur. KB 397'de Yusuf Has Hacıp tüm müslümanları bağışlaması için Tanrı'ya dua etmektedir. KB 6508'de ise Ögdülmiş kendi günahlarının bağışlanması için Tanrı'ya yalvarmaktadır. Bir başka KB beyiti olan 495 numaralı beyitte ise Yusuf Has Hacıp okuyucuya seslenerek onlardan yabancıların kusurlarını affetmelerini, görmezden gelmelerini istemektedir. Burada *yarlıka-* fiili Tanrı için değil insanlar için kullanılmıştır. Kelime tanıklandığı tüm TİEM 73 cümlelerinde Tanrı için kullanılmıştır. TİEM 73 3v/147 ve 191v/3'te insanları affetmesi için Tanrı'ya dua edilirken 37v/1'de ise Tanrı'nın dilediğini affedip dilediğini ise kınadığından bahsedilmektedir.

2.2.3. Arzu, İstek İfade Eden Duygu Fiilleri

Bir eylemin gerçekleşmesini, bir nesneyi ya da kavramı elde etmek için bir başkasından ya da içinde bulunulan durumdan talep etmeyi ifade eden istek kavramı (Ağca, 2014, s. 8). TS'de (1998) “Bir şeye duyulan eğilim, arzu; yerine getirilmesi (başkasından) istenilen şey, talep; belirli bir ihtiyacı karşılayacağı düşünülen nesne veya duruma karşı duyulan özlem, arzu.” (1998, s. 1104) olarak tanımlanmıştır. İstek ile aynı anlam alanında olan başka bir sözcük arzu sözcüğüdür. “İstek, dilek, heves.” (1998, s. 140) anlamına gelen arzu Farsça'dan dilimize girmiş bir kelimedir. İstek, arzu kavramlarının fiil formatındaki ifadesi *iste-* ve *arzula-* fiilleri ile karşılanılır. TS'de *iste-*, “İstek duymak, arzulamak; bir şeyin kendisine verilmesini veya yapılmasını söylemek, dilemek.” (1998, s. 1104) şeklinde anlamlandırılırken *arzula-* fiili ise “istek duymak, özlemek, istemek” (1998, s. 140) şeklinde anlamlandırılmıştır. Tanımlara bakıldığında her iki kelime için de aynı karşılıkların verildiği ve iki fiil arasında anlam farkı olmadığı görülmektedir.

Türkçe Sözlük'teki temel duygu kavramlarının tanımlarını yetersiz bulup onları bilimsel dilbilim açısından yeniden tanımlayan Bozkurt'a (2014) göre arzu, “İnsanı harekete geçirebilen olumlu bir duygudur. Kişinin kendisine çıkar sağlayacağı bir şeyi çok

istemesi durumunda ortaya çıkar. İnsanın, istediklerini sağlamak amacıyla koşulları oluşturmasıyla, istedikleri şeyleri fazlaca anlatmaları ile ortaya çıkar.” (2014, s. 32).

Özlem duygusu da bir çeşit istek ifade eden bir duygudur. “Bir kimseyi veya bir şeyi görme, kavuşma isteği, hasret, tahassür.” (TS, 1998, s. 1748) olarak tanımlanan *özlem* duygusunun fiil formatındaki ifadesi *özle-* fiili ile karşılanır. *özle-* fiili TS’de “Bir kimseyi veya bir şeyi görmeyi, kavuşmayı istemek, göreceği gelmek.” (1998, s. 1748) olarak açıklanmıştır.

Taslaman’a (2016) göre insanların altı tane doğal ve temel olan arzusu vardır. Bunlar: 1.Yaşam arzusu, 2. Korkuların giderilmesi arzusu, 3.Mutluluk arzusu, 4. Gaye arzusu, 5. Şüpheden uzak bilgi edinme arzusu ve 6. Başkaları tarafından iyi davranılma arzusudur (2016: s. 9).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde hem somut hem de soyut istekler için istek, arzu ifade eden fiiller kullanılmışlardır. Dönem metinlerinin dini içerikli olması Tanrı’dan istenen şeyler ile ilgili çokça örneğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İnsanlar Tanrı’ya isteklerini dile getirirken istek ifade eden fiiller kullanmışlardır. Yalnız insanların Tanrı’dan değil Tanrı’nın da insanlardan istedikleri bu fiillerle anlatılmıştır. Bu dönem insanların en çok istedikleri şey Tanrı tarafından affedilmektir. Dünyevi istekler arasında ise ölümsüz bir hayat ve gençlik vardır.

İstek ifade eden fiillerin örneklendiği pek çok yerde gözün gördüğü şeyin gönül tarafından istendiği ve göz görmezse gönlün de istemeyeceği söylenmiştir.

Karahanlı Türkçesi döneminde istek ifade etmek için temel anlamıyla ya da genişlemiş anlamıyla istek ifade eden fiiller olduğu gibi çeşitli isim ya da fiil soylu kelimelere bazı eklerin getirilmesi yolu ile elde edilen fiiller de vardır. Belirli ekler vasıtası ile istek ifade eder hale gelen fiillerin çok büyük bir kısmı DLT’de tanıklanmıştır. İsim kök ve gövdelerine +sA- ve fiil kök ve gövdelerine de-(X)gsA- ve -sA- eklerinin eklenmesi suretiyle istek ifade eden yeni fiiller elde edilmiştir.

ārzu kıl-, ārzū kıl-, ārzūla-, aşıq-, bargum/bargusı kel-, kelgir-, kıl-, kıltur-, kılon-, kıluş-, küse-, küset-, küşeş-, östük-/üstik-, özel-, sev-, suklan-, tile-, tilen-, tilet-, aşsa-, bağırsa-, balıkça-, çeniştürükse-, egirse-, erükse-, erseklen-, etse-, etset-, evse-, evset-

kağunsa-, kökse-, kurutsa-, ölügse-, suvsa-, suvsat-, uluğsa-, yağsa-, yükse-, açığsa-, alığsa-, bariğsa-, berigse-, biligse-, keligse-/kelise-, kirigse-, körügse-, satığsa-, tatığsa-, turuğsa-, açsa-, ağ(i)sa-, al(i)sa-, aş(i)sa-, aştat-, atsa-, çapsa-, egir(i)se-, eg(i)se-, em(i)se-, id(i)sa-, il(i)sa-, iç(i)se-, it(i)se-, iv(i)se-, kapsa-, keçset-, keçürse-, kedürse-, kirtsinse-, kop(u)sa-, kör(ü)se-, kötürse-, okıt(i)sa-, ögit(i)se-, ög(ü)se-, öl(ü)se-, öp(ü)se-, öt(ü)se-, sat(i)sa-, sür(i)se-, uçursa-, uķ(u)sa-, ur(u)sa-, üg(ü)se-, üz(ü)se-, yad(i)sa-, yap(i)sa-, yaş(i)sa-, yat(i)sa-, yazsa-, ye(yi)se-, yıķ(i)sa-, yit(i)se-, yod(i)sa-, yuv(u)sa- fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen istek, arzu ifade eden duygu fiilleridir.

2.3.3.1. Fiiller

2.3.3.1.1. ārzü kıl-

“arzu etmek, istemek” (<ārzū+ kıl-). Farsça *ārzū* ismi ve Türkçe *kıl-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiildir. Farsçadan dilimize giren *ārzū* “istek, dilek” kelimesi İslamiyet’in kabulünden sonra dilimize girmiş bir kelimedir. İslamiyet’in etkisiyle yazılan Türkçe metinlerde bu kelime örneklenebilmektedir. Kelime ilk defa KB’de kullanılmıştır. *ārzū* kelimesi tek başına isim olarak kullanıldığı gibi yardımcı fiiller ya da ekler yoluyla fiilleştirilerek de kullanılmıştır. *ārzü kıl-* birleşik fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

anlar anıñ içinde ārzü kılğaylar et’özleri menğü kalıglılar (TİEM 73 241v/3)

“Onlar gönüllerinin arzu edeceği nimetler içinde ebedî kalırlar.”

boldılar anlar ārzū kıldılar anıñ özini tün ayurlar andağ kim tañrı yadar rüzini kimke tilese kullarında tarutur eger minnet urmaduķ erse tañrı bizin üze yer kudu idğay erdi bizni, andağ teg ol kurtulmazlar tañıglılar. (TİEM 73 287r/1)

“Daha dün onun yerinde olmayı isteyenler: Demek ki, Tanrı rızkı, kullarından dilediğine bol veriyor, dilediğine de azaltıyor. Eğer Allah bize lütufta bulunmuş olmasaydı, bizi de yerin dibine gönderirdi. Demek ki inkâr edenler kurtulmazlar! demeye başladılar.”

ārzū ismi ve *ķıl* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73'te tanıklanmıştır. *ārzū ķıl-* birleşik fiili ile istenen şey somut bir nesne olabilirken soyut bir durum da olabilir. TİEM 73 241v/3' te istenen şey somut dünya nimetleri iken TİEM 73 287r/1'de istenen şey bir başkasının yerinde olma durumudur. Dönemin diğer metinlerinde *ārzū ķıl-* birleşik fiilinin yerine “arzu etmek, istemek” anlamlarını karşılayan *ķol-*, *ārzūla-*, *ārzū ķol-*, *ķūse-* gibi fiiller de kullanılmıştır.

2.3.3.1.2. *ārzū ķol-*

“arzu etmek, istemek” (<*ārzū*+*ķol-*). Farsça *ārzū* kelimesi ile Türkçe *ķol-* “istemek” fiilinden oluşmuş birleşik fiildir. Farsçadan dilimize giren *ārzū* “istek, dilek” kelimesi İslamiyet'in kabulünden sonra dilimize girmiş bir kelimedir. İslamiyet'in etkisiyle yazılan Türkçe metinlerde bu kelime örneklenebilmektedir. Kelime ilk defa KB'de kullanılmıştır. *ārzū* kelimesi tek başına isim olarak kullanıldığı gibi yardımcı fiiller ya da ekler yoluyla fiilleştirilerek de kullanılmıştır. *ārzū ķol-* birleşik fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB'de tanıklanmıştır:

közün ķorse ötrü ķöñül ārzūlar

ķöñül ārzū ķolsa anı kim yığar

“Gözün gördüğü şeyi gönül arzular; gönül arzu edince, ona kim karşı koyabilir.” (KB 2794)

ķöñül ārzū ķolsa negü erseni

emi ol tilekke tegürse anı

“Gönül herhangi bir şeyi arzu ederse, bunun tek çaresi onu dileğine kavuşturmadır.” (KB 3870)

közün ķormese ārzū ķolmaz ķöñül

ķözün ķorse ķöñlün ķolur ay oğul

“Göz görmezse, gönül arzu etmez; ey oğul, gözün görürse, gönlün arzular.” (KB 4515)

ārzū ƙol- birleşik fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır. Birleşik fiili oluşturan iki kelime de “istemek” duygusu ile ilgili kelimelerdir. *ārzū* “istem”, *ƙol-* ise “istemek” anlamlarına gelmektedir. KB 2795 numaralı beytin ilk mısrasında *ārzūla-* fiili ikinci mısrasında ise *ārzū ƙol-* birleşik fiili aynı anlamda kullanılmıştır. Bir diğer örnek olan KB 4515’te de yine aynı anlama gelen *ārzū ƙol-* ve *ƙol-* fiilleri beraber kullanılmıştır. Aynı anlama gelen ve benzer kelimelerle oluşturulan fiillerin aynı beyitte kullanılması muhtemelen şiirde ölçüyü ya da ahengi sağlamak adına yapılmıştır. Ayrıca bu durum farklı dillerden yeni kelimeler alınsa bile aynı anlamdaki Türkçe kelimelerin kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. *ārzū ƙol-* birleşik fiiliyle ilgili dikkat çeken bir diğer nokta ise birleşik fiilin her zaman *köñül* kelimesiyle beraber kullanılmasıdır. Bu kullanım *ārzū ƙol-* fiilinin içsel yani duygularla ilgili bir fiil olduğunu vurgulamaktadır.

2.3.3.1.3. *ārzūla-*

“arzulamak, çok istemek, dilemek” (<*ārzū* +*la-*). Farsça *ārzū* kelimesine Türkçe +*la-* ekinin eklenmesi yoluyla oluşturulmuş bir fiildir. ET döneminde tanıklanamayan *ārzūla-* fiili KT dönemi metinlerinden KB ve TIEM 73’te tanıklanmıştır:

ajun bodnı eştip anı ārzūlap

ava yıǵlu keldi añar öz ulap

“Dünya halkı bunu duyunca, onu arzuladı ve ona yakınlık göstererek, etrafına üşüştü ve toplandı.” (KB 460)

közün körse ötrü köñül ārzūlar

köñül ārzū ƙolsa anı kim yıǵar

“Gözün gördüğü şeyi gönül arzular; gönül arzu edince, ona kim karşı koyabilir.” (KB 2794)

özüm ārzūlap keldi emdi saña

nelük teggey emgek ay ilig maña

“Ben sana kendi arzumla geldim, ey hükümdar; bu bana nasıl zahmet olabilir.” (KB 5041)

taķı bütünlükün ārzulayur erdiñiz ölümni mundın aşnu kim satğaşşañız aña (TİEM 73 51v/2)

“Siz, ölümle yüz yüze gelmeden önce ona kavuşmayı dilerdiniz.”

KT döneminde dilimize girmiş olan Farsça *ārzū* isminden türetilmiş *ārzūla-* fiili KT dönemi metinlerinden KB ve TİEM 73’te tanıklanmıştır. Her iki metinde de *ārzūla-* fiilinin yanısıra “istemek, dilemek” anlamında *ķol-* ve *kūse-* fiilleri de kullanılmıştır. *ārzūla-* fiilinin anlam özünde “sevmek, yakınlaşmak istemek” anlamları da vardır. İnsan sevdiği, yakın olmak istediği şeyleri veya kimseleri arzular. KB 460 numaralı beyitte insanların hükümdar Kün Toğdı’yı arzulayıp ona yakınlık göstermeleri anlatılmıştır. Söz konusu beyitten önceki beyitlerde hükümdar Kün Toğdı’nın memleketi adaletli bir şekilde yönetmesinden, halkı zenginleştirmesinden, insanların ferah bir yaşam sürmesinden ve bu gibi sebeplerden dolayı halkın Kün Toğdı’yı çok sevmesinden bahsedilmiştir. Hissedilen bu sevgi halkın Kün Toğdı’yı arzulamasına ve ona yakınlık gösterip yaklaşmalarına sebep olmuştur. Yine KB 2794’te aslında *ārzūla-* duygusu hakkında bilgi verilmiştir. Bu beyite göre *ārzūla-* eyleminin gerçekleşmesi için önce arzulanacak şeyi görmek ya da bilmek gerekir. *ārzūla-* eylemi gerçekleştikten sonra da kimse bu eylemin sonuçlarına karşı koyamaz çünkü *ārzūla-* duygusu çok şiddetli bir isteme halidir. KB 5041 numaralı beyitte Odgurmuş hükümdara, kendisinin yanına isteyerek, arzulayarak geldiğini ve bunu zahmet olarak görmediğini söylemektedir. Kelimenin bu cümledeki kullanımı bize *ārzūla-* eyleminin kişinin kendi isteğiyle gerçekleşen bir eylem olduğunu ve bu eylemle beraber gerçekleşen eylemlerin kişiye zor gelmediğini göstermektedir. TİEM 73 51v/2’de ise ölümü arzulayan müslümanlardan söz edilmektedir. İslam inancına göre ölüm Allah’a kavuşmaktır ve bu arzulan bir durumdur.

2.3.3.1.4. aşuk-

“özlemek, çok istemek”. Clauson kelimenin, orijinalinde “*hasret çekmek*” anlamında olduğunu fakat daha sonra anlam zayıflaması sonucu “telaşlı olmak, acele etmek”

anlamlarına değiştiğini ve GÜneybatı grubu dışındaki tüm modern Türk dillerinde yaşadığını söyler (ED 259). “özlemek, istemek” anlamıyla sevgi ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirdiğimiz *aşuk-* fiili UT döneminde *ayığ kılınç öçgü işde aşuku evrilip* “kötü davranışlarını yok etme işinde acele edip” (ETŞ 144) cümlesinde “acele etmek” anlamında kullanılmıştır. Kelimenin ilk anlamının ne olduğu tartışmalıdır. Erol’a göre “özlemek”, “acele etmek”e göre daha üst bir kavramdır ve Clauson’un düşüncesinin aksine kelimenin ilk anlamı “acele etmek”tir (Erol, 2014: 163). *aşuk-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

Ol evke aşuktu “Adam evini vb. özledi” (DLT 95)

DLT 95’teki *aşuk-* fiilinin anlamının “özlemek, çok istemek” mi yoksa “acele etmek” mi olduğu belirgin değildir; fakat MK sonrasında herhangi başka bir şey özlenirse yine aynı fiilin kullanılacağını söylemiştir, ayrıca cümlenin Arapçası “çok istemek, özlemek” anlamlarına gelen “iştiyak” kelimesi ile açıklanmıştır (DLT 95). Böylece kelimenin DLT’deki anlamının “özlemek, çok istemek” olduğu kesinleşmektedir. Kelimenin ilk anlamının “özlemek” mi yoksa “acele etmek” mi olduğu konusunda Clauson ve Erol’un görüşlerine yukarıda değinilmişti. “özlemek” ve “acele etmek” anlamları arasında bir bağlantı olduğu muhakkaktır fakat başlangıç anlamı hangisidir bu tartışmalıdır. Bize göre özlenen şeye kavuşmak için acele edilir, yani kelimenin ilk anlamı “özlemek”tir. *aşuk-* fiilinde ACELE ETMEK ÖZLEMEKTİR metaforu vardır.

2.3.3.1.5. baręum/baręusı kel-

“gitmek istemek, gidesi gelmek” (<bar-gu+m/sı kel-). *bar-* fiiline eklenen *-gU* gelecek zaman sıfat fiil eki ile iyelik eki ve *kel-* fiilinden oluşturulmuş birleşik fiildir. ET döneminde tanıklanmayan birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

iligke ötündi ayur men bu kün

kağaşımka baręum kelir örtüğün

“Hükümdara arz etti ve: Ben bugün kardeşimi şöyle bir ziyaret etmek istiyorum, dedi.” (KB 5663)

turup sernümedi kadası için

yana bargısı keldi evre küçün

“Fakat fazla tahammül edemedi; tekrar gidip, kardeşini görmek istedi.” (KB 6277)

“gitmek, ulaşmak” anlamlarındaki *bar-* fiiline eklenen *-gU* gelecek zaman sıfat fiil eki ve iyelik eki kelimeye istek anlamı kazandırmıştır. İstekler geleceğe yöneliktir ve kişiye aittir. Kelimeye eklenen gelecek zaman sıfat fiil eki ile iyelik eki kelimenin istek anlamını desteklemektedir. “istemek” anlamının sahiplik eki ile sağlanması İSTEMEK SAHİPLENMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. Kelime istek ifade eden anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. KB 5663 ve 6277 numaralı beyitlerde Ögdülmüş’in kardeşine gitmeyi arzulaması *bar-gu+m/sı kel-* fiili ile ifade edilmiştir.

2.3.3.1.6. kelgir-

“gelmeyi arzulamak” (<kel-gir-). Clauson, kelimenin *kel-* fiilinin başlama belirten şekli olduğunu ve yalnızca DLT’de örneklendiğini söyler (ED 718a). ET döneminde tanıklanamayan kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol maña kelgirdi “O, bana gelmeyi arzuladı ve neredeyse geliyordu.” (DLT 290)

kelgir- fiilindeki *-gIr-* eki kelimeye “istemek, planlamak” anlamı katmıştır. Hacıeminoğlu (2008) *-gir-* ekiyle ilgili şu bilgileri verir: “Bu ek, eklendiği fiil tabanlarının anlamına bir istikamet vermekte yahut bir temayülü ifade etmektedir. Oldukça geniş ve yaygın bir kullanılışı vardır. Bu da fiilden isim yapan *-g* eki üzerine önce *-i/-i/-u/-ü-*; sonra da *-r-* fiil yapma eklerinin gelmesiyle kurulmuştur. (*-g+i+r*)” (Hacıeminoğlu, 2008: 134). Cümleden *kel-* eyleminin gerçekleşmediği fakat öznenin eylemi gerçekleştirmek istediği anlaşılmaktadır.

2.3.3.1.7. kolt-

“istemek, dilemek”. Clauson’a göre “(bir şeyi) istemek” anlamındaki kelimenin bir diğer şeklinin *kolt-* olduğuna dair pozitif izler vardır (ED 616b). OT döneminde örneklenemeyen kelime UT döneminde genellikle somut isimlerle beraber

kullanılmıştır: *kut kolmuş* “Kut dilemiş.” (IB 47). *kol-* fiili AH dışındaki tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır:

ol mendin ney koldı “O benden nesneyi istedi.” (DLT 241)

tiriglik kolur men özüm ölgüsüz

yigütlük tiler men karı bolğusuz

“Ben ölümsüz bir hayat isterim, ihtiyarlığı olmayan bir gençlik dilerim.” (KB 3756)

kalı ‘ukbî kolsa yorıkı bu hāl

kalı dünyā kolsa bilir sen tükel

“Eğer ukbâ istersen, onun yolu böyledir; eğer dünya istersen, sen kendin bunu daha iyi bilirsin.” (KB 4862)

haber bar birilse eger ademi

iki kol dinar ma ol üç kol kolur

“Bir söz vardır: Eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilirse o üç vadi ister.” (AH 312)

söz yanutı açar kolurlar sendin tişiler içinde (TİEM 73 73r/8)

“Senden kadınlar hakkında fetva isterler.”.

Arzular, istekler, dilekler sözlü olarak dile getirilirken kullanılan bir fiildir *kol-* fiili. Fiil, tüm KT dönemi metinlerinde “istemek” anlamında ve her zaman bir isim ya da isim fiille beraber kullanılmıştır. *kol-* fiili bir nesneyi hem duygusal olarak arzu ederken hem de sözsel ya da davranışsal olarak isterken kullanılabilen bir fiildir. Fiil DLT 241’de bir nesneyi sözsel ya da davranışsal olarak istemeyi anlatırken verilen diğer örneklerde duygusal olarak arzu etmek, istemek söz konusudur. DLT 241’de *kol-* fiili ile istenen varlığın ismi tam olarak söylenmemiştir. Buradaki *ney* kelimesi “nesne” anlamında herhangi bir varlığı karşılayabilmektedir. Diğer örneklerde de *kol-* fiilinin hep bir nesne ile beraber kullanıldığı görülmektedir. KB 3756’da hem *kol-* hem de *tile-* fiilleri kullanılmıştır. Aynı anlama gelen iki Türkçe kelimenin aynı metinde kullanımı bu

kelimelerin anlamları arasında farklar olabileceğini düşündürmektedir. Fakat yaptığımız incelemeye göre bu iki fiil arasında anlam açısından belirgin bir farklılık yoktur.

2.3.3.1.8. *ğoltur-*

“birine bir şey istemek” (<*ğol-tur-*). *ğol-* fiilinin ettirgenidir (ED 620a). *ğoltur-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *balıkda bakır ğolturğalı ıdtı* “Şehirde bakır isteyerek gitti” (TuoLuoNi 354). KT dönemi metinlerinden ise yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol mindin neğ ğolturdtı “O, benden bir şey istemesi için bir insanı görevlendirdi.” (DLT 288)

ğoltur- fiili de tıpkı *ğol-* fiili gibi bir isimle beraber kullanılmıştır. *ğoltur-* fiili kişinin içsel olarak arzu ettiği bir şeyi kendisi için başkasından sözselsel ya da davranışsal olarak istetmesini ifade eder.

2.3.3.1.9. *ğolun-*

“kendisi için bir şey istemek” (<*ğol-un-*). Clauson’a göre kelime *ğol-* fiilinin dönüşlü şeklidir (ED 623b). *ğolun-* fiilinden türemiş *ğolunguğı* “dilenci” (TT III 141) kelimesi UT döneminde tanıklanmıştır. *ğolun-* fiili ise KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er neğ ğolundı “Adam bir şey istedi.” (DLT 277)

ğolun- fiili tıpkı *ğol-* ve *ğoltur-* fiilleri gibi bir isimle beraber kullanılmıştır. İstek ifade eden fiiller direkt kişinin kendisi ile ilgilidir ve kişinin kendi içinden çıkan duyguyu anlatırlar. Bu sebeple zaten özünde dönüşlülük anlamı barındırırlar. Burada kelimedeki *-n-* dönüşlülük ekinin kullanımı kelimenin anlamını değıştirmemiş, yalnızca pekiştirmiş, kişinin kendisi için bir şey istediğini vurgulamıştır.

2.3.3.1.10. *koluş-*

“karşılıklı bir şey istemek” (<*kol-uş-*). *kol-* fiilinin işteş şekli olan fiil yalnızca DLT’de örneklenir (ED 625a).

olar ikki kīz koluşdı “O, ikisinden her biri diğerinden (kız) istedi.” (DLT 263)

kol- fiilinin işteş şekli olan fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır. *koluş-* fiili de *kol-*, *koltur-* ve *kolun-* fiili gibi bir isimle beraber kullanılmıştır. *koluş-* fiili buradaki örnek kullanımında yalnızca içsel olarak arzu etmeyi değil ayrıca bunu sözsel ya da davranışsal olarak ifade etmeyi de anlatır.

2.3.3.1.11. *küse-*

“arzulamak, istemek, özlemek”. Clauson’a göre bu kelimenin *köse-* şeklindeki okunuşu yanlıştır. Kelime Kırgızcada *küsö-*, Özbekçede *kusa-* ve Nogaycada *küse-* şeklinde yaşamaktadır (ED 749a). *küse-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *küseşür biz* “İstiyoruz” (M I 10). Kelime tüm KT dönemi eserlerinde tanıklanmıştır:

ol anı körmekin küsedı “O, onunla buluşmayı arzuladı.” (DLT 462)

küser men yigitlikke öknür özüm

ökünçüm asıg yok keser men sözüm

“Sonra gençliğin hasretini çeker ve peşiman olursun, amma son peşimanlık fayda vermez; sözüm bu kadar.” (KB 363)

küser erdim artuk sini körgüke

bu kün buldum inçlik saña kelgüke

“Seni görmeği candan istiyordum; sana gelmek için ancak bugün fırsat bulabildim.” (KB 3308)

eren hayrı şerri küsep keçmez ol “İnsanların iyilikleri ve kötülükleri arzu etmekle geçmez.” (AH 373)

aygıl eger bolsa silerke kedinki sarāy tañrı üskinde atıqsız boduna adın küseñler ölümni eger erse siler a sözleñliler (TİEM 73 11V/5)

“Eğer ahiret Tanrı katında diğer insanlara değil de yalnızca size aitse ve bu iddianızda doğru iseniz haydi ölümü isteyin, de.”

küse- fiili KT dönemi metinlerinde hem “istemek, arzulamak” hem de “özmek” anlamında kullanılmıştır. “özmek” anlam alanı “istemek, arzulamak” anlam alanının bir üst derecesidir. “özmek” eyleminin gerçekleşmesi için öncesinde “arzulamak, istemek” eylemlerinin var olması gerekir. İki anlam arasındaki bu bağlantı ÖZLEMEK İSTEMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır. DLT 462, KB 3308, AH 373 ve TİEM 73 11V/5 numaralı örneklerde “arzulamak, istemek” anlamında kullanılan kelime KB 363 numaralı örnekte ise “özmek” anlamında kullanılmıştır. KB 363 numaralı beyitte *küse-* fiiline “özmek” anlamı vermemizin nedeni fiilin geçip giden ve geri gelmesi mümkün olmayan gençlik ile ilgili olarak kullanılmasıdır. Gençlik geri gelmesi mümkün olmayan bir dönem olduğu için gençlik istenemez ancak özlendir. Oysa istekler arzular geleceğe yöneliktir ve yukarıda verilen diğer örneklerde kelime “istemek, arzulamak” anlamında kullanılmıştır.

2.3.3.1.12. küset-

“arzu ettirmek, ümitlendirmek” (<küse-t-). *küse-* fiilinin ettirgeni olan fiil ED’de tanıklanmamış, KT dönemi eserlerinden ise yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

azıtğay o men anlarını küsetgey ö men anlara (TİEM 73 72v/5)

“Onları mutlaka saptıracağım, muhakkak onları ümitlendireceğim.”

va ‘de berür anlara küsetür anlara (TİEM 73 72v/7)

“Onlara söz verir ve onları ümitlendirir.”

küse- fiilinin ettirgeni olan kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır. Kelimenin örneklendiği iki cümlede de insanları ümitlendiren şeytandır. Şeytanın insanları dinden çıkarmak adına insanlara gerçekleşmeyecek şeyler için ümit vermesinden bahsedilmektedir. Ümit edilen şey gerçekleşmesi istenen şeydir. Bu anlam

ilgisi ile burada İSTEMEK ÜMİTLENMEKTİR ve İSTETMEK ÜMİTLENDİRMEKTİR metaforları ortaya çıkmıştır.

2.3.3.1.13. küşeş-

“birlikte arzulamak” (<küse-ş-). *küse-* fiilinin işteş şekli olan fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 752a). *küse-* fiiline eklenen -ş- işteşlik eki eylemin birden çok özne tarafından beraber gerçekleştirildiğini anlatır. *küşeş-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

eren kamug tavar küşeşdi “Adamlar malları olmasını temenni ettiler.” (DLT 261)

2.3.3.1.14. östük- /üstik-

“çok istemek, heveslenmek, kendisinin olmasını istemek”. Kaşgarlı’ya göre bu fiilin aslı “öz tikti”dir (DLT 113) ve Clauson’a göre Kaşgarlı bu düşüncesinde haklıdır (ED 243b). Clauson kelimeyi *östik-* maddebaşında değerlendirmiştir.

ol bu işka östükti “O, bu işe özlem ve ihtiras duydu.” (DLT 113)

yakınlık tilese tuçı üstikü

kötürgil tama’nı tirilgil bökü

“Dâima artan bir yakınlık görmek istersen, tamahkârlığı ortadan kaldır; ona her yerde manî ol.” (KB 4294)

biregü bay evlik tiler üstikip

tağı biri körklüg tiler köz tikip

“Biri zengin kadın ile evlenmek ister biri güzel olmasını ister ve ona göz diker.” (KB 4487)

Kelime DLT’de bir kez KB’de ise iki kez tanıklanmıştır. Kelimenin üç yerdeki kullanımı da MK ve Clauson’un kelimenin aslının *öz tikti* olduğu şeklindeki görüşlerini desteklemektedir. İstenen, heves edilen şeyler kişinin kendisine, özüne ait olmasını

istediği şeylerdir. Bu sebeple kelimenin “çok istemek, heveslenmek” anlamı ile “öz tiki” yapısı arasında anlamsal bir bağlantı söz konusudur. Bu anlam bağlantısı İSTEMEK KENDİNE ALMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır.

2.3.3.1.15. özel-

“özlemek, istemek” (<öz+e-l-). öz isminden türemiş dönüşlü fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

kügler kamuğ tüzüldi

ıvrık idiş tizildi

sensiz özüm özeldi

kelgil amul oynalım

“Şarkının nameleri arasında uyum sağlandı. Kadeh ve ibrikler dizildi. Gönlüm seni özlemektedir. Haydi çabuk ol; sakın ve rahat bir şekilde oynayalım.” (DLT 401)

özel- kelimesi “özüne ait olmasını istemek” gibi bir anlamdan “özlemek” anlamına genişlemiştir. Şiirin son mısrasında geçen “çabuk ol” ifadesi de kişinin özlendiğini, çabuk gelmesinin istendiğini göstermektedir. “özlemek” ile “acele etmek” arasında da bir anlam bağlantısı vardır (*bk. aşuk-*). “özlemek” ile “istemek” arasındaki bu anlam bağlantısı ÖZLEMEK İSTEMEKTİR metaforunu örneklemektedir.

2.3.3.1.16. sev-

“istemek”. Clauson’a göre “sevmek, hoşlanmak” anlamlarına gelen kelime çeşitli genişlemiş anlamlarla tüm Modern Türk dillerinde yaşar (ED 784b). *sev-* fiili temel anlamı ile UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *sevdükümin yeyür men* “Sevdiklerimi yiyorum” (IB 3). Temel anlamı ile tüm KT dönemi eserlerinde tanıklanan *sev-* fiili genişlemiş anlamı olan “istemek” anlamı ile TİEM 73’te tanıklanmıştır:

sever anlarda biri eger yaş berilse miñ yıl, devül ol kırtarğan kındın kim yaş berilse (TİEM 73 11v/7)

“Putperestlerden her biri de arzular ki, bin sene yaşasın. Oysa yaşatılması hiç kimseyi azaptan uzaklaştırmaz.”

Temel anlamı ile UT döneminde ve KT döneminin tüm eserlerinde tanıklanabilen *sev-* fiili zamanla anlam genişlemesine uğramış ve “sevmek” anlamının yanında “istemek” anlamı da kazanmıştır. Sevilen şey istenen şeydir, insan sevdiği şeyi ister. İki anlam arasındaki bu bağlantı İSTEMEK SEVMEKTİR metaforunu ortaya çıkarmıştır.

2.3.3.1.17. suklan-

“çok istemek, heveslenmek, kıskançlık derecesinde istemek” (<suq+la-n-). *suq* “hırs, heves” isminden türemiş dönüşlü fiil “hevesli olmak, (bir şeyi) çok istemek” gibi anlamlardadır (ED 810b). *suqlan-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *teḡri yirinteki teḡrilerke suqlanḡu* “Tanrı ülkesindeki Tanrılara imrenerek” (Maitr 89 41). Kelime KT dönemi metinlerinden KB ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

küdezdi öziḡ neḡke suqlanmadı

tapundı bu kılça kıyık kılmadı

“Hükümdarın malını iyi idare etti, kendi çıkarını düşünmedi; hizmette kıl kadar eğrilik göstermedi.” (KB 1723)

özün suqlanur sen ajun tirgeli

ölüm suqlanur kör sini tutḡalı

“Sen dünya malını toplamak için can atıyorsun; ölüm ise, seni yakalamak için can atıyor.” (KB 3619)

ermes üküḡreki kiḡilerde eḡer suqlansa sen kertḡünüḡliler (TİEM 73 182r/5)

“Sen ne kadar çok istesen de insanların çoḡu iman etmeyeceklerdir.”

eḡer suqlansa sen anlarḡa köni yol körgütmeḡ üze bütünlükün taḡrı köndürmes anı kim azıtur yoḡ anlarḡa yārī berıḡlilerdin. (TİEM 73 198v/3)

“Sen, onlara doğru yolu göstermek için çok heveslensen de bil ki Tanrı, saptırdığı kimseyi (dilemezse) hidayete erdirmez. Onların yardımcıları da yoktur.”

suklan- fiili KB’de daha çok maddi şeyler için “istemek, hırslanmak” anlamında kullanılmış ve bu eylem olumsuz bir eylem olarak görülmüştür. Burada İSTEMEK HIRSLANMAKTIR metaforu vardır. TİEM 73’te ise iki kez tanıklanan kelime maddi istekleri değil manevi istekleri anlatmaktadır. TİEM 73’te kelimenin anlamının olumluya döndüğü ve “hırslanmak” anlamından uzaklaşarak “istemek, heveslenmek” anlamını sağladığı görülmektedir.

2.3.3.1.18. *tile-*

“çok istemek, dilemek, aramak, istemek” (<til+e-). Clauson kelimenin temel anlamının “(bir şey için) aramak, araştırmak” olduğunu ve buradan “(bir şeyi) arzulamak” ve “(birinden) istemek” anlamlarının ortaya çıktığını; kelimenin Azerice, Osmanlıca ve Türkmencede *dile-* şeklinde ve tüm modern Türk dillerinde benzer anlamlarla yaşadığını söyler (ED 492a). *tile-* fiili OT döneminde tanıklanan tek istek fiilidir: *Kögmen yolu bir ermiş tumuş tiyin işidip bu yolun yorisar yaramaçı tidim yirçi tiledim Çölgi Az eri bultum* “Kögmen dağının yolu tekmiş, (o da) kapanmış diye işitince bu yol ile gitmek uygun olmayacak dedim, bir kılavuz istedim. Çölgi Az’lardan bir kişi buldum.” (Ton 1 D 6) cümlesinde *tile-* fiili tanıklanmıştır. UT döneminde de çok kullanılan bir kelimedir: *ed tavar tileser* “mal mülk dilese” (TT I 10 69). *tile-* fiili tüm KT dönemi eserlerinde tanıklanmıştır:

erdem tile öğrenipen bolma küvez

erdemsizin ögünse eymegüde eğer

“Hikmet ve ilmi iste ve onu öğren; öğrenmekte kibir gösterme. Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden kimse imtihan sırasında şaşırır.” (DLT 115)

yüzke körme erdem tile

“Yüze ve rengin solmasına bakılmaz; adamda meziyet ve edep ara.” (DLT 235)

kayu işni kılmak tilese özün

köñül birle aşnu keneşgil sözüg

“Hangi işi yapmak istersen, önce bunu gönlüne danış.” (KB 3688)

tilese ağırlar tapuğsuz kuluğ

tilese uçuzlar tusulmaz tapuğ

“İsterse, ona kulluk etmeyen bir kulu aziz kılar; isterse, kulluk edeni zelif eder ve onun kulluğu hiçbir şeye yaramaz.” (KB 3728)

seniñde kiçigiñ saña tapsula

tilemegey edgün tepizlik bile

“Senden küçükler sana haset ederler; çekememezlik yüzünden, senin iyiliğini istemezler.” (KB 4250)

kanı bir vefalığ bar erse tile “Hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.” (AH 394)

sevilmek tileseñ kişiler ara “İnsanlar rasında sevilmek istersen,” (AH 259)

al artuğ tileme vebal yüdgülüğ “Fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldir.” (AH 190)

azdurur sen anıñ birle kimni tilese sen yolka köndürür sen kimni tilese sen.

“Onunla dilediğini saptırırsın, dilediğini de doğru yola iletirsin.” (TİEM 73 126r/8)

meger kim tilese tañrı yād kılğıl idiñni kaçan unıtsa sen ayğıl bolğay kim yolka köndürgey meni meniñ idim yakınrağ mundın munda könilikin (TİEM 73 216v/1)

“Ancak Tanrı dilerse (yapacağım de). Unuttuğun zaman Tanrı’yı an ve ‘Umarım Rabbim beni, doğruya daha yakın olana eriştirir.’de.”

tiledim Óayb ök kılmağım anı erdi anlar ödüninde bir elig alur erdi tegme kemini küçeyü (TİEM 73 220v/6)

“Onu kusurlu kılmak istedim. (Çünkü) onların arkasında, her (sağlam) gemiyi gasbetmekte olan bir kral vardı.”

Temel anlamı “(bir şey için) aramak, araştırmak” olan *tile-* fiilinin “istemek” anlamını karşılayacak şekilde kullanılması “İSTEMEK ARAMAKTIR” metaforunu ortaya çıkarmıştır. İstek fiilleri arasında OT döneminden itibaren kullanılan tek fiil *tile-* fiilidir. Karahanlı Türkçesi döneminin tüm metinlerinde *tile-* fiili yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Kelime hem içsel olarak bir şeyi arzulamak hem de sözsel olarak bunu ifade etmeyi, bir başkasından ya da Tanrı’dan bir şeyi talep etmeyi anlatmaktadır. Kelime ayrıca daha özel olarak Tanrı’nın isteklerini anlatırken de sıklıca kullanılmıştır (KB 3728, TİEM 73 126r/8). Cümlelerin evirilerine baktığımız zaman *tile-* eylemi için DLT 115’te “istemek”, DLT 215’te ise “aramak” anlamı verilmiştir. “aramak” anlamının verildiği cümleyi incelediğimiz zaman burada “bir şey bulmak için göz ile bakmak” anlamının söz konusu olmadığını, kelimenin “istemek” anlamını karşıladığını görmekteyiz. AH 394’te de aynı durum söz konusudur. Kelime tüm Karahanlı Türkçesi metinlerinde hem soyut hem de somut istekler için kullanılmıştır.

2.3.3.1.19. *tilen-*

“dilemek” (<til+e-n). Clauson’a göre *tilen-* fiili *tile-* fiilinin dönüşlü şeklidir ve bazı Modern Türk dili gruplarında görülür. Kelime Güneybatı grubu dilleri olan Azerice, Osmanlıca ve Türkmencede *dilen-* şeklinde ve “kendisi için (bir şey) sormak, istemek” anlamlarındadır (ED 501b). *tilen-* fiili UT döneminde gelecek zaman sıfat fiil eki almış şekliyle tanıklanmıştır: *tilengü ol* “dilenci o” (USp 35 4).

osal bolma sağlan kamuğ işte sen

bu sağlık bile iki ajun tilen

“Gâfil olma, her işte ihtiyatlı ol; her ıkı dünyayı bir tedbir ile dile.” (KB 443)

yana sendin ök yār î tilenür miz

“Yalnız senden medet umarız.” (TİEM 73 2r/1)

tile- fiilinin dönüşlü hali olan *tilen-* fiili *tile-* fiili ile aynı anlamdadır. Temel anlamı “(bir şey için) aramak, araştırmak” olan *tile-* fiilinin “istemek” anlamını karşılayacak şekilde kullanılması “İSTEMEK ARAMAKTIR” metaforunu ortaya çıkarmıştır. *tilen-*

fiili de bu metaforu yansıtmaktadır. Fiil tanıklandığı her iki örnekte de Tanrı'dan istekte bulunmak için kullanılmıştır.

2.3.3.1.20. *tilet-*

“istetmek, diletmek, aratmak” (<til+e-t). Clauson'a göre *tilet-* fiili *tile-* fiilinin ettirgenidir (ED 494b). *tilet-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *kut tiletü* “kut isteterek” (Usp 88 13). *tilet-* fiili KT dönemi metinlerinden DLT ve KB'de tanıklanmıştır:

ol anı tiletti “O onu istetti ve arattı” (DLT 329)

isiz bu yegitlik xanı xança bardı

tilep bulmadım men neçe me tilettim

“Yazık bu gençliğe, hani nereye gitti; ne kadar arayıp, arattımsa da bulamadım.” (KB 6524)

tilet- fiilinin kök hali olan *tile-* fiilinin temel anlamı “aramak, araştırmak”tır. Kelime zamanla anlam alanını genişleterek “istemek” anlamını kazanmıştır. Aranılan şey istenilen şeydir. *tilet-* fiilinde de bu anlam genişlemesinin etkisi mevcuttur ve bu fiille İSTETMEK ARATMAKTIR metaforu ortaya çıkmıştır.

2.3.3.2. +sA- Eki İle Yapılan İstek Fiilleri

Karahanlı Türkçesi döneminde istek ifade eden fiillerin yapımında kullanılan eklerden biri +sA- ekidir. MK'ya göre ±sA- eki hem isimlere hem de fiillere gelerek onlardan istek ifade eden yeni fiiller türeten bir ektir (DLT 124). MK bu ekle türetilen fiilleri örneklendirdiği kısımda şu açıklamayı yapar: “Bil ki elif ile sin; ikili, üçlü isimlere ve aynı şekilde ikili, üçlü fiillere eklenir. Failin bir işi arzulaması ve yapmak üzere niyet etmesi manasını taşır; ne varki henüz işi yapmamıştır. İsim ve failerin ikili ve üçlü olanlarından daha fazlası için de bu kural geçerlidir; yalnız onlar az kullanılır.” (DLT 124).

Bu dönemde kök veya gövde halindeki isimlere +sA- ekinin eklenmesi ile istek ifade eder hale gelmiş 20 fiil tanıklanmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanan +sA- eki ile türetilmiş istek fiilleri şunlardır: *aşsa-*, *bağırssa-*, *balıkssa-*, *çeniştürükse-*, *egirse-*, *erükse-*, *erseklen-*, *etse-*, *etsset-*, *evse- evset-*, *kağunsa-*, *kökse-*, *kurutsa-*, *ölügse-*, *suvsa-*, *suvsat-*, *uluğsa-*, *yağsa-*, *yükse-*. Bu fiillerin 18 tanesi DLT’de tanıklanan fiillerdir. Yalnızca *kökse-* fiili DLT’de tanıklanmazken yalnızca KB’de tanıklanmıştır. Bu fiillerden yalnızca *suvsa-* ve *suvsat-* fiilleri Karahanlı Türkçesi döneminden önce Uygur Türkçesi döneminde de tanıklanmış olan fiillerdir. *kökse-*, *suvsa-* ve *suvsat-* fiilleri dışındaki tüm fiiller yalnızca DLT’de tanıklanan fiillerdir.

MK ±sA- ekinin aslının *sā-* “düşünmek, saymak” fiili olduğunu düşünür ve ekle ilgili şu bilgileri verir: “Bu iki harfin aslı, *sadı neḡni*’den gelmiştir; “nesneyi saydı” demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. *Er suvsadı*. Adam susadı. “Su, onun arzuları arasında sayıldı.” manasına gelir.” (DLT 125). İstene şey düşünülen şeydir. İsteme eyleminden önce zihinde önce bu eylemin gerçekleşmesi düşünülür. KT döneminde pek çok kelimedede istek anlamının sağlanması için ±sA- ekinin kullanılması İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR metaforunun varlığını göstermektedir.

Dilbilgisi kitaplarında ekle ilgili genellikle MK’nın verdiği bilgiler alıntılanmakta ve özellikle bu ekin “istek” bildiren bir ek olduğu vurgulanmaktadır. Gabain (2007) +sA- eki ile ilgili olarak “Arzulama, istek duyma bildirir.” açıklamasını yapmıştır (Gabain, 2007: 50).

Hacımeinoğlu’na (2008) göre Karahanlı sahasında fiillerden fiil yapan -sa- / -se- ile isimlerden fiil yapan +sa- / +se- aynı ektir ve aslında bu ekin durumu Türk dilinin kurallarına aykırıdır. Çünkü Türkçede fiilden fiil türeten eklerle isimden fiil türeten ekler birbirinden ayrıdır (2008, s. 159).

Erdal (1991) +sA- ekinin “bazı yiyecek çeşitlerini istemek” anlamlı fiiller yaptığını fakat yiyecek dışında *evse-*, *uluğsa-* gibi fiiller de yaptığını söyler (1991, s. 528).

Karahanlı Türkçesi döneminde +sA- eki türetilerek istek anlamı kazanan duygu fiilleri şunlardır:

2.3.3.2.1. aşsa-

“yemek yemek istemek” (<aş+sa-). Clauson *aşsa-* kelimesinin metinlerde sadece bir kez geçen bir kelime olduğunu ve *aş* “yiyecek” isminden türediğini söylemiştir (ED 265).

aşsa- fiili *aş* “yemek, yiyecek” kelimesine eklenen +sA- eki ile türetilmiş bir fiildir. *aş* kökü temel anlamıyla herhangi bir duygu anlamı taşımazken kelimeye eklenen +sA- eki “istemek” anlamı veren etkisiyle kelimeyi bir duygu fiili haline getirmiştir. “istemek” bir duygu durumu olduğu için *aşsa-* fiili bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. *aşsa-* fiili sadece DLT’de tanıklanmıştır. MK *aşsa-* maddebaşında kelimeyle ilgili örnek vermemiş bir önceki kelimenin *ol art aşısadı* “o tepeyi aşmak istedi” örneğine istinaden “yemeği arzu ettiği zaman da aynı” açıklamasını yapmıştır (DLT 124).

2.3.3.2.2. bağırsa-

“canı ciğer istemek” (<bağır+sa-). *bağır* isminden türeyen kelime yalnızca DLT’de görülür (ED 320a).

er bağırsadı “Adamın canı ciğer istedi.” (DLT 483)

bağır kelimesi UT döneminden itibaren hem “ciğer” hem de “duyguların merkezi olan içsel bir yer” anlamıyla tüm dönemlerde yaygın olarak kullanılmış bir kelimedir. *bağırsa-* fiili ise yalnızca DLT’de örneklenmiş özel bir kelimedir. Kelimenin bir duygu fiili olarak değerlendirilmesinin sebebi, kelimenin kazandığı yan anlam olan “duyguların merkezi olan içsel bir yer” değil, kelimeye eklenen +sA- ekidir. Bu ek eklendiği kelimeye “istemek” anlamı katarak kendisinden önce gelen nesnenin arzulandığını belirtmektedir.

2.3.3.2.3. balıkça-

“balık yemek istemek” (<balık+sa-). *balık* isminden türeyen fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 338b).

er balıkçadı “Adamın canı balık istedi.” (DLT 484)

DLT'484'te adamın balık yemek istemesi *balıkça-* fiili ile dile getirilmiştir. “Suda yaşayan ve eti yenilebilen bir hayvan” ismi olan *balık* kelimesi herhangi bir duygu ifade etmemektedir; fakat kelimeye eklenen +sA- eki ona “istemek” anlamı kazandırmıştır. “istemek” bir duygu durumu ifade ettiği için *balıkça-* fiili bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. KT döneminin diğer metinlerinde *balıkça-* fiili tanıklanmamıştır.

2.3.3.2.4. çeniştürükse-

“canı cinüştürük istemek” (<çeniştürük+se-). *çeniştürük* isminden türetilmiş istek formunda bir fiildir ve metinlerde yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 427). Kaşgarlı *çeniştürük* meyvesi ile ilgili “Bir ağacın, fındığa benzer, beyaz ve kırmızı meyvesi. Yaz başında yetişir ve yenir.” (DLT 230) açıklamasını yapmıştır.

er çeniştürüksedi “Adam maruf meyveyi istedi.” (DLT 124)

Herhangi bir duygu anlamı olmayan *çeniştürük* kelimesi “istemek” anlamı veren +sA- ekinin etkisiyle duygu ifade eden bir anlam kazanmıştır. Bu haliyle “canı cinüştürük istemek” anlamına gelen fiil bir duygu fiili kabul edilmiştir. KT döneminin diğer metinlerinde kelime tanıklanmamıştır.

2.3.3.2.5. egirse-

“kulunç otu istemek” (<egir+se-). *egir* “havlıcan, tedavi edici kök” isminden türetilen fiil yalnızca DLT'de tanıklanmıştır (ED 116a). DLT'de *egirise-* olarak verilen fiil ED'de *egirse-* olarak geçmektedir.

er egirsedi “Adam kendisini tedavi etmek için kulunç otu istedi.” (DLT 132)

Temelde bir duygu ifade etmeyen *egir* kelimesi +sA- ekinin eklenmesiyle “istemek” anlamı kazanmış ve bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.2.6. erükse-

“canı şeftali, erik, kayısı vb. şeyler istemek” (<erük+se-). *erük* isminden türetilmiş fiil yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 228b).

er erüksedi “Adam şeftali vb. şeyler istedi.” (DLT 133)

Kayısı, erik, şeftali gibi meyvelerin genel ismi olan kelime herhangi bir duygu anlamına sahip değilken kelimeye eklenen +sA- eki kelimeye “istemek” anlamı katmıştır ve kelime bu anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.2.7. erseklen-

“erkeği arzulamak” (<er+se-g+le-n). *erseg* “erkek isteyen, orospu” isiminden türetilmiş dönüşlü fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 239a).

işler erseklendi “Kadın, şehvetinden dolayı erkeği hırsla ve fuhuş maksadıyla arzuladı.” (DLT 137)

er “erkek” kelimesine gelen +sA- eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmıştır. *erse-* gövdesinden türetilen *erseklen-* fiilinde de “istemek” anlamı devam etmektedir. Kelime bu haliyle bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.2.8. etse-

“et istemek” (<et+se-). *et* isminden türetilen fiil metinlerde yalnız bir kez tanıklanmıştır (ED 71b).

er etsedi “Adamın canı et istedi.” (DLT 123)

Herhangi bir duygu anlamına sahip olmayan *et* ismine +sA- ekinin eklenmesiyle *etse-* fiili “istemek” anlamı kazanmış ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.2.9. etset-

“iştahlandırmak, et istetmek” (<et+se-t-). *etse-* fiilinin ettirgeni olan kelime yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 71b).

ol meni etsetti “O, beni ete yaklaştırıp iştahlandırdı.” (DLT 118)

Tıpkı *etse-* fiilinde olduğu gibi onun ettirgeni olan *etset-* fiilinin de bir duygu fiili olarak değerlendirilmesinin sebebi kelimedeki +sA- ekidir. Bu ek eklendiği kelimeye “istemek” anlamı kazandırmaktadır. Özne (ol), nesneye (meni) eti göstermek ya da eti koklatmak yoluyla onun canının et istemesini sağlamıştır.

2.3.3.2.10. evse-

“evini özlemek, istemek, arzulamak” (<ev+se-). *ev* isminden türetilmiş fiil “evi özlemek” anlamındadır ve yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 15b).

er evsedi “Adam evini arzuladı ve oraya gitmeye niyetlendi.” (DLT 124)

Herhangi bir duygu anlamına sahip olamayan *ev* ismi “istemek” anlamı sağlayan +sA- ekinin eklenmesiyle mental bir anlam kazanmış ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.2.11. evset-

“evini özletmek, evini arzulamasını sağlamak” (<ev+se-t-). *evse-* fiilinin ettirgen şeklidir ve yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 15b).

oglum meni evsetti “Oğlum bana evi arzulattı ve özletti.” (DLT 118)

Tıpkı *evse-* fiilinde olduğu gibi onun ettirgeni olan *evset-* fiilinin de bir duygu fiili olarak değerlendirilmesinde “istemek” anlamı sağlayan +sA- ekinin etkisi vardır.

2.3.3.2.12. *kağunsa-*

“canı kavun istemek” (<kağun+sa-). *kağun* isminden türetilmiş istek formundaki fiil yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 612a).

er kağunsadı “Adam kavun istedi.” (DLT 124)

kağunsa- fiili herhangi bir duygu anlamına sahip olmayan, bir meyve ismi olan *kağun* kelimesine “istemek” anlamı kazandıran +sA- ekinin eklenmesiyle bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Yalnızca DLT’de tanıklanan kelimeyi MK maddebaşında ele almamış istek ifade eden +sA- ekinin yapısı üç harften fazla olan isimlere de gelebileceğini anlatırken *kağunsa-* fiilini yukarıda verdiğimiz cümlede örneklemiştir.

2.3.3.2.13. *kökse-*

“göğe yükselmek istemek” (<kök+se-). Kelime ED’de tanıklanmazken KT dönemi metinlerinden ise yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

menin köksegüçi mini kalmadı

asığ kalmadı sü itiglig tolum

“Ben diyerek, göklere yükselmek isteyen benliği kalmadı; silâhlı ordular ona karşı kâr etmedi.” (KB 4830)

kök “gök” kelimesine eklenen +sA- eki kelimeye istemek anlamı kazandırmıştır ve bu sebeple kelime bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. +sA- ekiyle kurulan yapılar genellikle DLT’de karşımıza çıkmaktadır fakat *kökse-* fiili DLT’de örneklenmemiş, sıfat fiil eki almış şekliyle KB’de tanıklanmıştır.

2.3.3.2.14. *kurutsa-*

“kurut istemek” (<kurı-t+sa-). *kurut* isminden türetilmiş istek formundaki fiil yalnızca DLT’de örneklenir (ED 651a).

er kurutsadı “Adam kurut istedi.” (DLT 483)

Duygu anlamına sahip olmayan *kurut* ismi +sA- ekinin etkisiyle “kurut istemek” anlamını karşılamış ve bu anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.2.15. ölügse-

“ölmüş olmayı istemek” (<öl-üg+se-). *ölüg* isminden türemiş istek formundaki fiil yalnız bir metinde tanıklanmıştır (ED 145a).

er ölügsedi “Adam ölmüş olmayı istedi.” (DLT 133)

ölüg ismine eklenen +sA- eki kelimeye “ölmüş olmayı istemek” anlamı kazandırmıştır ve kelime istemek anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.2.16. suvsa-

“su istemek, susamak” (<suv+sa-). *suv* isminden türeyen fiil Modern Türk dillerinin çoğunda *susa-* olarak yaşar (ED 793a). *suvsa-* fiilinin eksiz şekli OT döneminde *sub* şeklinde örneklenmiş fakat fiilin kendisi bu dönemde tanıklanmamıştır. UT döneminden itibaren ise +sA- ekli şekil örneklenmeye başlanır: *suvसार biz kentü kanımızni içer biz* “Susamak kendi kanımızı içeriz.” (Maitr 62 13, 14). *suvsa-* fiili KT döneminde AH dışındaki tüm eserlerde tanıklanmıştır:

er suvsadı “Adam susadı.” (DLT 125)

karın açmış erke yüzi körse aş

usup susamış ka körüp kaçusuz

“Karnı acıkmış insana onun yüzünü görmek bir yemektir; susamış insan için, o bakıp kanılmaz bir içkidir.” (KB 2924)

sen suvsamağay sen anıñ içinde yalıñ bolmağay sen (TIEM 73 234r/8)

“Burada sen, susuzluk çekmeyecek, sıcağdan da bunalmayacaksın.”

Herhangi bir duygu anlamı taşımayan *suv/su* kelimesi eklendiği kelimeye “istemek” anlamı veren +sA- eki vasıtasıyla “su içmek istemek, susamak” anlamını kazanmıştır.

MK DLT 125'te verdiği örnekle ilgili olarak “‘Su, onun arzuları arasında sayıldı.’ manasına gelir.” açıklamasını yapmıştır. Kelime KB'de /v/ ünsüzü düşmüş haliyle *susa-* şeklinde tanıklanmıştır.

2.3.3.2.17. suvsat-

“Susatmak, su istemesine sebep olmak” (suv+sa-t-). Clauson kelimenin *suvsa-* fiilinin ettirgen şekli olduğunu ve Türk dillerinin çoğunda *susa-* şeklinde yaşadığını söyler (ED 793a). Kelime ilk defa UT döneminde tanıklanmıştır: *solamamak beklememek açurmamak suvsatmamak* “bağlamamak, beklememek, açtırmamak ve susatmamak” (AY 220 21, 22). *suvsat-* fiili KT dönemi eserlerinden DLT ve KB'de tanıklanmıştır:

ol anı suvsattı “O, onu susattı.” (DLT 337)

yedim içtim ud teg yorıdım yava

açıp suvsatayın muni men ive

“Öküz gibi yedim, içtim ve ömrümü boşuna geçirdim; vakit geçmeden, vücûdu riyâzâta çekmeliyim.” (KB 5704)

Kelime DLT 337'de “su istemek” anlamında kullanılırken KB'deki kullanımı biraz farklıdır. KB 5704'te kelime nefsi terbiye etmek için vücudun uzun süre dünyevi zevklerden mahrum bırakılıp sonra tekrar bu zevklere istek duyar hale gelmesini anlatır.

2.3.3.2.18. uluğsa-

“büyük olanı istemek” (<uluğ+sa-). *uluğ* isminden türeyen istek formundaki fiil yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 140a).

er atta uluğsadı “Adam atın büyüğünü istedi.” (DLT 133)

uluğ “büyük” anlamındaki kelime duygu ifade etmezken kelimeye eklenen +sA- eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmıştır. MK başka şeylerin büyüğü istendiğinde de bu kelimenin kullanılabileceğini söylemiştir (DLT 133).

2.3.3.2.19. yağsa-

“canı yağ istemek” (<yağ+sa-). *yağ* isminden türemiş istek formundaki fiil yalnız bir metinde tanıklanmıştır (ED 908a).

er yağsadı “Adam yağ ve sadeyağını özledi.” (DLT 475)

Herhangi bir duygu ifade etmeyen *yağ* kelimesi kelimeye eklenen +sA- ekinin etkisiyle “canı yağ istemek” anlamı kazanmıştır. Kelime bu anlamıyla istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.2.20. yükse-

“yukarı, üste çıkmak istemek” (<*yük+se-). **yük* isminden türemiş istek formundaki fiildir (ED 916a).

yüksedi neş “Nesne yükseldi ve uzadı.” (DLT 475)

begi yarlığı bolsa edgü söze

kulı köñli yükser yazar kaç köze

“Bey onun hakkında iyi sözler sarfederse, kulun gönlü açılır ve yüzü güler.” (KB 1809)

DLT 475’te MK *yükse-* kelimesinin anlamını “yükselmek, uzamak” olarak vermiş ve “istemek” anlamından bahsetmemiştir. Clauson ise kelimenin anlamının “istemek” ile ilgili olduğunu söyler. Ayrıca Clauson *yüksek* kelimesinin *yükse-* fiilinden türediğini söyler (ED 915b). Bu durumda günümüz Türkiye Türkçesinde de kullandığımız *yüksek*, *yüksel-* gibi kelimeler aslında istek ifade eden bir anlam barındırmaktadır. Fakat bu anlam zamanla değişmiştir ve *yüksek* kelimesi “Altı ile üstü arasındaki uzaklık çok olan” ve *yüksel-* kelimesi de “yukarı, yükseğe çıkmak” anlamlarına genişlemiştir.

2.3.3.3. -(X)gsA- Eki İle Yapılan İstek Fiilleri

Karahanlı Türkçesi döneminde istek ifade eden fiillerin yapımında kullanılan eklerden biri de-(X)gsA- ekidir. -(X)gsA- eki fiilden isim yapan -(X)g eki ile isimden fiil yapan

+sA- ekinin birleşmesiyle oluşmuş birleşik bir ektir (Erdal, 1991, s. 525). Gabain (2007) da -°gsa-, -°gse- eklerinin “bir şeyi yapmayı istemek” anlamını sağladığını ve bu ekin fiilden isim yapan -°g eki ile isimden fiil yapan +sa- (< -°g+sa-) ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söyler (2007, s. 59).

MK fiillerin ±sA- ekinin iki ve üç harfli isimlere ve fiillere eklenebildiğini belirttikten sonra “Bu kural, sonunda *re* (*r*) bulunan kelimelerde değişebilir. O zaman, kalın harflerde *gayın* (*ġ*), aksi durumda *kef* (*g*) eklenir. *Ol evke barıġsadı* denir; ‘O eve gitmek için arzuda bulundu ve ona niyet etti.’ demektir. Yine *men seni körüġsedim* denir; ‘Ben seni görmek istedim.’ demektir. *Barıġsadı* yerine *barıġsadı*, *körüġsedi* yerine *körüġsedi* denildiği zaman da caizdir. Ne var ki kullanılan benim zikrettiklerimdir. Aslı *bardı*, *kördi*’dir. Kelimenin sonunda *lam* (*l*) varsa aynı şekildedir. *Ol andın yarmak alıġsadı*. O, ondan para almak istedi.” (DLT 125).

MK ayrıca *körüġe-* maddebaşında *men anı körüġsedim* “Ben onunla buluşmayı arzuladım.” örneğinden sonra “*Aslı körüġsedim*’dir. Akıcı harflerde kural böyledir. ‘Bir şeyi isteme’yi ifade etmede, fiilin aslına *kef*, *sin* ve *elif* eklenir.” açıklamasını yapmıştır (DLT 469).

Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde tanıklanan -(X)gsA- eki ile yapılan istek fiilleri şunlardır: *açıġsa-*, *alıġsa-*, *barıġsa-*, *berigse-*, *biligse-*, *keligse-*, *kirigse-*, *körüġse-*, *satıġsa-*, *tatıġsa-*, *tutuġsa-*.

2.3.3.3.1. açıġsa-

“canı ekşi bir şeyler yemek istemek” (<açı-ġsa-). Clauson, yalnızca DLT’de tanıklanan *açıġsa-* fiilinin *açıġ* “acı, ekşi” kelimesinden türetildiğini söyler (ED 24).

er açıġsadı “Adam ekşi yemeği arzuladı.” (DLT 133)

aç- sözcüğüne eklenen -(X)gsA- eki kelimeye “istemek” anlamı katmış ve *açıġsa-* fiili “acı, ekşi yemek istemek” anlamına gelmiştir. KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanan kelime bu anlamıyla istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.3.2. alıgsa-

“almak istemek” (<al-ıgsa-). Clauson’a göre *al-* fiilinden türetilmiş olan *alığ* isminden türetilmiş bir fiildir (ED 140). Kelime yalnızca DLT’de örneklenmiş KT döneminin diğer eserlerinde bu fiil tespit edilememiştir.

Ol andın yarmağ alıgsadı “O, ondan para almak istedi” (DLT 125)

al- fiili herhangi bir duygu ifade etmezken fiile eklenen *-(X)gsA-* eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmıştır. “istemek” bir duygu durumu olduğu için “almak istemek” anlamı veren *alıgsa-* fiili de bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Kelimenin *alısa-* şekli DLT 124’te tanıklanmıştır (*bk. al(ı)sa*).

2.3.3.3.3. barıgsa-

“gitmek, ulaşmak istemek” (<bar-ıgsa-). Clauson’a göre *barığ* isminden türemiş fiil *barığ* isminin istek formudur (ED 361b). Kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol evke barıgsadı “O, eve vb. yere gitmek istedi.” (DLT 484)

MK DLT 125’te de aynı örneği vermiş ve cümle için “O eve gitmek için arzuda bulundu ve ona niyet etti.” anlamını vermiştir. Ayrıca MK *barıgsadı* yerine *barıgsadı* demenin de caiz olduğunu fakat doğru şeklin *barıgsa-* şeklinde olduğunu söyler (DLT 125).

2.3.3.3.4. berigse-

“vermek istemek” (<ber-igse-). Clauson’a göre *ber-* fiilinden türeyen kelime yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 364b).

ol maña tavar berigsemi “O, bana mal vb. şeyi vermek istedi ve neredeyse verecekti.” (DLT 484)

Temel anlamıyla herhangi bir duygu anlamı taşımayan *ber-* fiili, üzerine eklenen –(X)gsA-ekin etkisi ile “istemek” anlamı kazanmış ve bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.3.5. biligse-

“akıl, bilgi istemek (<bil-igse-). Clauson’a göre *bilig* isminden türemiş fiil istek formundadır ve metinlerde yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 342b).

oğlan biligsemi “Oğlan akıl istedi.” (DLT 484)

bil- fiiline eklenen –(X)gsA- eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmıştır. Herhangi bir duygu anlamı taşımayan *bil-* fiili –(X)gsA- ekin etkisiyle bir istek anlatır hale gelmiştir. Kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.3.6. keligse-/kelise-

“gelmek istemek” (<kel-igse-). Clauson kelimenin “yeniden doğma”yı anlatan bir Budist terimi olan *kelig* “geliş” (ED 717a) kelimesinden türemiş istek formunda bir fiil olduğunu söyler (ED 718b).

ol maña keligsemi “O, bana gelmek istedi.” (DLT 484)

men saña keligsemi “Ben sana gelmek istedim.” (DLT 469)

kel- fiili temel anlamıyla herhangi bir duygu anlamı taşımamaktadır fakat kelimeye eklenen –(X)gsA- eki ona “istemek” anlamı kazandırmıştır. “istemek” bir duygu ifade ettiği için *keligse-/kelise-* fiili de bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanan fiil bu metinde hem *keligse-* hem de *kelise-* şekliyle kullanılmıştır. MK kelimeyi *keligse-* maddebaşında ele almış ve “kelisedim şekli de vardır.” demiştir (DLT 469).

2.3.3.3.7. kirigse-

“girmek istemek” (<kir-igse-). Clauson kelimenin *kir-* kelimesinden türemiş bir **kirig* kelimesinin istek formu olabileceğini söyler (ED 744b).

ol evke kirigse “O, ev vb. yerlere girmek istedi.” (DLT 484)

Temel anlamıyla herhangi bir duygu anlamı taşımayan **kirig* isminden türeyen *kirigse-* fiili eklendiği kelimeye “*istemek*” anlamı katan $-(X)gsA-$ ekinin etkisiyle bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.3.8. körügse-

“buluşmak istemek” (<kör-ügse-). *körüg* kelimesinden türemiş istek formunda bir fiildir (ED 744b).

ol meni körügse “O benimle buluşmak istedi.” (DLT 484)

kör- fiili duygu ifade eden bir fiil iken kelimeye eklenen $-(X)gsA-$ eki kelimeye “istemek” anlamı katmış ve kelimenin “görmek istemek” anlamını kazanmasını sağlamıştır. Kelime “görmek istemek” anlamı ile bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Kelime DLT’de *kör(ü)se-* şekliyle de tanıklanmıştır (*bk. kör(ü)se-*).

2.3.3.3.9. satıgsa-

“satmak istemek” (<sat-ıgsa-). *satıg* isminden türemiş istek formundaki fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 801a).

er atın satıgsadı “Adam atını neredeyse satacağı ve satmak istedi.” (DLT 483)

sat- fiili herhangi bir duygu anlamı ifade etmezken fiile eklenen $-(X)gsA-$ eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmıştır. *satıgsa-* fiili “satmak istemek” anlamı ile bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Kelime DLT’de *sat(ı)sa* şekliyle de tanıklanmıştır (*bk. sat(ı)sa-*).

2.3.3.3.10. tatıǵsa-

“canı tatlı istemek” (<tat-ıǵsa-). *tatıǵsa-* fiili Clauson’a göre *tatıǵ* isminden türemiş istek anlatan bir fiildir (ED 455a).

er tatıǵsadı “Adamın canı tatlı istedi.” (DLT 483)

Temel anlamıyla duyu ifade eden bir fiil olan *tat-* fiili *-(X)gsA-* ekinin etkisiyle duyu anlamı kazanmıştır.

2.3.3.3.11. turuǵsa-

“durmak istemek” (<tur-uǵsa-). *turuǵsa-* fiili Clauson’a göre *turuǵ* isminden türemiş istek formunda bir fiildir (ED 542b).

evin barkın satıǵsadı

yuluǵ birip barıǵsadı

tiriǵ erse turuǵsadı

aǵar saǵınç küni toǵdı

“Düşman canının fidyesini vermek için evlerini ve mallarını satmak istedi. Hayatta kalmak istedi; ona hüznün güneşi, yani (keder) günü doğdu.” (DLT 483)

ol munda turuǵsadı “O, burada ikamet etmek istedi.” (DLT 484)

tur- fiili herhangi bir duyu anlamı taşımazken fiile eklenen *-(X)gsA-* eki fiile “istemek” anlamı katarak onu istek ifade eden bir fiil haline getirmiştir.

2.3.3.4. -sA- (<-(X)sA- <-(X)gsA-) Eki İle Yapılan İstek Fiilleri

Karahanlı Türkçesi döneminde istek ifade eden fiillerin yapımında kullanılan eklerden biri de *-sA-* eki gibi görünmektedir fakat bu ekin durumu tartışmalıdır. Esasında Karahanlı Türkçesi döneminde istek ifade eden fiiller kurmak için kullanılan asıl ek *+sA-* ekidir. *-sA-* eki ise *-(X)gsA-* ekinin kısaltılmış şeklidir. Hacıeminoǵlu (2008) da bu

görüşü desteklemektedir: “Bizim kanaatimize göre -sa- / -se- eki aslında sadece isimlerden fiil yapan bir ektir. Nitekim, bahis konusu ek, DLT’de çok yaygın ve işlek olarak isimlerden fiil türetmektedir. Bu itibarla, bir hece düşmesi neticesinde fiil tabanına eklendiği sanılmıştır.” (2008, s. 40).

Ercilasun’a (1995) göre de gerçekte -sA- şeklinde bir fiilden fiil yapım eki yoktur. Ercilasun DLT’deki *barısa-*, *körüse-* gibi fiillerin esas şekillerinin *barıgsa-*, *körügs-* olduğunu düşünür. Ona göre Kilisli Rıfat, Clauson ve Dankoff sözlükte bulunan kırmızı harekeli yerleri dikkate almayarak gerçeği *atısa-*, *ötüse-*, *itise-* olan kelimeleri *atsa-*, *ötse-* ve *itse-* şeklinde yanlış okumuşlardır. Ercilasun ayrıca fiilden fiil yapan bir -sA- ekinin olmadığını, bu ekin fiilden isim yapan -g ekinin üzerine gelen +sA- eki olduğunu ve -g eki düştüğünde -sA- gibi görünen bir ekin ortaya çıktığını söyler (1995, s. 452-455).

Fakat Kaşgarlı’ya göre -sA- ve +sA- ekleri hem isimlere hem de fiillere gelebilen aynı eklerdir (DLT 124). MK bu ekle türetilen fiilleri örneklendirdiği kısımda şu açıklamayı yapar: “Bil ki elif ile sin; ikili, üçlü isimlere ve aynı şekilde ikili, üçlü fiillere eklenir. Failin bir işi arzulaması ve yapmak üzere niyet etmesi manasını taşır; ne varki henüz işi yapmamıştır. İsim ve faillerin ikili ve üçlü olanlarından daha fazlası için de bu kural geçerlidir; yalnız onlar az kullanılır.” (DLT 124).

Karahanlı Türkçesi döneminde tanıklanan -sA- eki ile kurulmuş istek fiilleri şunlardır:

2.3.3.4.1. açsa-

“açmak istemek” (<aç-sa-). *aç-* fiilinin istek şeklidir ve yalnızca DLT ’de tanıklanmıştır (ED 31).

er kapuğ açsadı “Adam kapıyı açmak istedi.” (DLT 123)

aç- fiili temel anlamıyla duygu anlatan bir fiil olmamasına rağmen fiile eklenen -sA- eki fiile “istemek” anlamı katmıştır. DLT 123’te bir eylemi gerçekleştirmek istemek söz konusudur. “istemek” bir duygu durumu olduğu için *açsa-* fiili duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.2. ağ(1)sa-

“yüksek yerlere çıkmak istemek” (<ağ-sa-). Clauson’a göre ağ- fiilinden türemiş istek formundaki fiil yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 95b). Kelime DLT 124’te ağısa-, ED’de ise ağsa- maddebaşında incelenmiştir.

ol tağka ağısadı “O, dağ vb. şeylere çıkmak istedi.” (DLT 124)

“yukarı çıkmak” anlamındaki ağ- fiili üzerine eklenen -sA- ekinin etkisi ile “istemek” anlamı kazanmış ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.3. al(1)sa-

“almak istemek” (<al-sa-). Clauson’a göre alsa- fiili al- fiilinden türemiştir ve onun istek formudur. Ayrıca kelime Yalnızca bir kez tanıklanmıştır. (ED 152a)

ol at alısadı “O, at vb. şeyleri satın almak istedi.” (DLT 124)

al- fiili temel anlamıyla duygu ifade etmeyen bir fiildir fakat bu fiile eklenen -sA- eki kelimeye “istemek” anlamı katarak onu istek ifade eden bir duygu fiili haline getirmiştir. Kelimenin alıgsa- şekli DLT 125’te tanıklanmıştır (*bk. alıgsa-*).

2.3.3.4.4. aş(1)sa-

“tepeyi aşmak istemek” (<aş-sa-). ED’de kelime aşısa- maddebaşında incelenmiştir. Clauson’a göre aş- “geçmek” fiilinden türeyen aşısa- fiili metinlerde sadece bir kez geçmiştir (ED 265).

ol art aşısadı “O tepeyi aşmak istedi.” (DLT 124)

aş- “geçmek” fiili temelde duygu anlamı taşıyan bir fiil değildir fakat; fiile eklenen -sA- eki fiile “istemek” anlamı kazandırmıştır. Kelime bu anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. DLT 124’te tanıklanan kelime tepeyi geçmek için duyulan isteği -sA- eki vasıtasıyla anlatmaktadır.

2.3.3.4.5. aşsat-

“yeme isteği uyandırmak” (<aş+sa-t-). *aşsa-* fiilinin ettirgeni olan bu fiil metinlerde bir kez tanıklanmıştır (ED 265a).

ol anı aşsattı “O bende yeme isteği uyandırdı.” (DLT 118)

aşsa- “yemek istemek” fiilinin ettirgeni olan *aşsat-* fiili tıpkı *aşsa-* fiilinde olduğu gibi +sA- ekinin “istemek” anlamı veren etkisiyle bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. DLT 118’de tanıklanan kelime “yeme isteği uyandırmak” anlamını taşır. Burada yemekten söz ederek ya da kişinin karşısında yemek yiyerek kişinin yemek konusunda iştahlandırılması söz konusudur.

2.3.3.4.6. atsa-

“atmak, fırlatmak istemek” (<at-sa-). Clauson’a göre *atsa-* fiili *at-* fiilinden türemiş bir fiildir ve yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 71).

ol ok atsadı “Adam, ok vb. şeyleri atmak istedi.” (DLT 123)

at- “fırlatmak” fiili temel anlamıyla herhangi bir duygu ifade etmezken fiile eklenen -sA- eki fiile “istemek” anlamı kazandırmıştır. “istemek” bir duygu durumu olduğu için *atsa-* fiili de istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır. Bu cümlede *atsa-* fiili ile kişinin ok atmak konusunda duyduğu istek dile getirilmiştir.

2.3.3.4.7. çapsa-

“yüzmek istemek” (<çap-sa-). *çap-* fiilinin istek formu olan kelime metinlerde yalnız bir kez örneklenir (ED 399a). Kelimenin kökü olan *çap-* fiili Clauson’a göre hem geçişli hem de geçişsiz pek çok anlama sahip olan ses taklidi yoluyla oluşmuş bir fiildir ve bazı fonetik değişiklikler ve farklı anlamlarla tüm Modern Türk dillerinde yaşar (ED 394a).

ol suvda çapsadı “O, suya dalmayı arzuladı.” (DLT 468)

çap- “yüzmek” fiili herhangi bir duygu ya da mental bir hareket ifade etmezken kelimeye eklenen *-sA-* eki kelimeye “istemek” anlamı katarak onu bir duygu fiili haline getirmiştir. Kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.8. *egir(i)se-*

“çevirmek (eğirmek, kuşatmak) istemek” (<*egir-se-*). *egir-* “etrafını sarmak, dolamak” fiilinden türetilen fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 116a) DLT’de *egirise-* olarak verilen fiil ED’de *egirse-* olarak geçmektedir.

uragut yip egirisedi “Kadın ip eğirmek istedi.” (DLT 132)

beg kend egirisedi “Bey, kaleyi kuşatmak istedi.” (DLT 133)

egir- fiili herhangi bir duygu ifade etmezken kelimeye eklenen *-sA-* eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmıştır. “istemek” duygu ifade ettiği için *egirise-* fiili bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.9. *eg(i)se-*

“eğmek istemek” (<*eg-se-*). *eg-* “eğmek” fiilinden türetilen fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 117a).

men butak egisedim “Ben, dal vb. şeyleri eğmek istedim.” (DLT 124)

Herhangi bir duygu anlamı taşımayan *eg-* fiili *-sA-* ekinin etkisiyle “istemek” anlamı kazanmıştır. Kelime bu haliyle duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Fiil, KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.10. *em(i)se-*

“emmek istemek” (<*em-se-*). *em-* fiilinin istek şekli olan fiil yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 164b). ED’de bu kelime *emse-* olarak geçmektedir.

kenç anasın emisedi “Çocuk annesini emmek istedi.” (DLT 124)

Fiziksel bir eylemi anlatan *em-* fiili *-sA-* ekinin etkisiyle “istemek” anlamı kazanarak duygu ifade eden bir fiil haline gelmiştir. Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.11. ıd(ı)sa-

“göndermek istemek” (<ıd-sa-). *ıd-* “göndermek” fiilinden türemiş fiil yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 71b). ED’de kelime *ıdsa-* maddebaşında verilirken DLT’de *ıdısa-* şeklinde okunmuştur.

ol kulin maña ıdıadı “O, kölesini bana göndermek istedi.” (DLT 123)

Herhangi bir mental anlama sahip olmayan *ıd-* fiili, *-sA-* ekinin eklenmesiyle “istemek” anlamı kazanmıştır ve kelime “göndermek istemek” anlamıyla bir istek ifade ettiği için duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.12. ıl(ı)sa-

“inmek istemek” (<ıl-sa-). *ıl-* “inmek” fiilinin istek formudur ve yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 152a). ED’de kelime *ılsa-* maddebaşında verilirken DLT’de *ılısa-* şeklinde okunmuştur.

er tağdın ılıadı “Adam dağ vb. yerden inmek istedi.” (DLT 124)

“inmek” anlamındaki *ıl-* fiili herhangi bir duygu ifadesine sahip değildir fakat fiile eklenen *-sA-* eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmıştır. *ılsa-* fiili “inmek istemek” anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.13. iç(i)se-

“içmek istemek” (<iç-se-). *iç-* fiilinin istek formu olan fiil yalnızca bir metinde örneklenir (ED 31b).

ol suv içisedi “O, su vb. şeyler içmek istedi.” (DLT 123)

iç- fiili temel anlamıyla herhangi bir duygu anlamı taşımazken kelimeye eklenen *-sA-* eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmıştır. *içse-* fiili “içmek istemek” anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.14. it(i)se-

“(taş vb. şeyleri) itmek istemek” (<it-se-). *it-* fiilinin istek formu olan fiil yalnızca bir metinde örneklenir (ED 71b).

ol taşıg itisedi “O, taş vb. şeyleri yuvarlamak istedi.” (DLT 123)

Temelde herhangi bir duygu ifadesi taşımayan *it-* fiili, eklendiği kelimeye “istemek” anlamı veren *-sA-* ekinin etkisiyle duygu anlamı kazanmıştır. Kelime KT metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.15. iv(i)se-

“acele etmek istemek” (<iv-se-). *iv-* “acele etmek” fiilinin istek formu olan fiil yalnızca bir metinde örneklenir (ED 15b).

er ivisedi “Adam acele etmek istedi.” (DLT 124)

Temelde herhangi bir duygu ifade etmeyen *iv-* fiili, eklendiği kelimeye “istemek” anlamı veren *-sA-* ekinin etkisiyle duygu anlamı kazanmıştır. Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.16. kapsa-

“kaptak, tutmak, çalmak istemek” (<kap-sa-). *kap-* fiilinin istek formudur, eski dönemlerden beri *kavza-* “etrafını çevirmek”in ikinci şekli olarak kullanılır (ED 587b).

ol anıy tavarın kapsadı “O, onun malını kaptak (çalmak) istedi.” (DLT 468)

Temel anlamıyla herhangi bir duygu anlamı taşımayan *kap-* “kavramak, tutmak” fiili eklendiği kelimeye “istemek” anlamı katan *-sA-* ekinin etkisiyle bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. *kap-sa-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır. *kap-* fiili “tutmak” anlamından genişleyerek “çalmak, gizlice almak” yan anlamını kazanmış ve bu metinde kazandığı yeni anlamıyla kullanılmıştır.

2.3.3.4.17. keçset-

keçse- fiilinin ettirgeni olan fiil yalnızca “birini bir yerden geçmesi için isteklendirmek” (<keç-se-t-). DLT’de örneklenir (ED 699b).

ol meni suvdın keçsetti “O, beni su vb. yerlerden geçmede isteklendirdi.” (DLT 337)

keç- fiili herhangi bir duygu anlamı taşımadığı halde fiile eklenen *-sA-* eki fiile “istemek” anlamı kazandırmıştır ve kelime bu haliyle bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. *keçse-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.18. keçürse-

“geçirmek istemek” (<keç-ür-se-). Clauson *keçürse-* fiilinin *keçür-* fiilinin istek şekli olduğunu ve yalnızca bir metinde görüldüğünü söyler (ED 699b).

kara tüniüg keçürsedim

ağır unı uçursadım

yetigenig kaçar sadım

sakış içre küniüm togdı

“Karanlık geceyi geçirmek istedim. Ağır uykuyu uçurmak istedim. Büyük ayının dönüşünü defalarca saydım. Bu sayma sırasında benim büyük güneşim doğdu.” (DLT 456)

keçür- fiili herhangi bir duygu anlamı taşımazken kelimeye eklenen *-sA-* eki ona “istemek” anlamı kazandırmış ve *keçürse-* fiili “geçirmek istemek” anlamıyla istek ifade eden bir duygu fiili kabul edilmiştir.

2.3.3.4.19. kedürse-

“giydirmek istemek” (<ked-ür-se-). *kedür-* “giydirmek” fiilinin istek formu olan fiil yalnızca DLT’de örneklenir (ED 707a).

ol maña tōn kedürsedi “O, bana elbise giydirmek istedi.” (DLT 483)

Herhangi bir duygu anlamı taşımayan *kedür-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin “istemek” anlamı kazandıran etkisiyle bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. *kedürse-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.20. kirtkinse-

“Tanrı’nın birliğini açıkça söylemek istemek” (<kertgün-se-). *kertgün-* fiilinin istek formu olan fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 740b).

ol Teŋrike kirtkinsedi “O, Allah’ın birliğini ikrar etmek istedi.” (DLT 125)

kirtkinse- fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır. Herhangi bir duygu anlamına sahip olmayan *kirtgin-* fiili *-sA-* ekinin “istemek” anlamı veren etkisiyle bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.21. ıp(u)sa-

“ayağı kalkmak istemek” (<kop-sa-). *kop-* “yükselmek” fiilinin istek formu olan fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 587b).

ol yoğaru ıp(u)sadı “O, ayağı kalkmak istedi.” (DLT 469)

Kelime DLT’de *kopusa-*, ED’de ise *kopsa-* olarak incelenmiştir. Temel anlamıyla fiziksel olarak “yükselmek” anlamına sahip olan kelime -sA- ekinin etkisiyle “istemek” anlamı kazanmış ve “yükselmek istemek” anlamını karşılamıştır.

2.3.3.4.22. kör(ü)se-

“görmek istemek” (<kör-se-). *kör-* fiilinden türemiş istek formunda bir fiildir (ED 746b). ED’de kelime *körse-* maddebaşında incelenmiştir.

men anı körüsedim “Ben onunla buluşmayı arzuladım” (DLT 469)

Temel anlamı ile bir duyu fiili olan *kör-* fiili kelimeye eklenen -sA- ekinin etkisiyle “görmek istemek” anlamına gelmiş ve bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. Kelime *körügse-* şekliyle de DLT’de tanıklanmıştır (*bk. körügse-*).

2.3.3.4.23. kötürse-

“taşımak istemek” (<kötür-se-). *kötür-* fiilinden türemiş istek formundaki fiil DLT’de gramerle ilgili bir örnekte geçmektedir (ED 707a).

er yük kötürsedi “Adam yükü taşımak istedi.” (DLT 125)

kötür- fiili herhangi bir duygu ifade etmezken kelimeye eklenen -sA- eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırarak onu istek anlatan bir duygu fiili haline getirmiştir. Kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır.

2.3.3.4.24. oğıt(1)sa-

“okutmak istemek” (oğıt-sa-). *oğıt-* fiilinin istek formu olan kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 82b).

ol bitig oğıtısadı “O kitabı okutmak istedi.” (DLT 132)

MK kelimeyle ilgili “Birini davet etmek istediği zaman da aynı fiil.” açıklamasını yapmıştır (DLT 132). *oğıt-* fiili temel anlamıyla duygu ifade etmezken kelimeye eklenen

-sA- eki ona “istemek” anlamı kazandırmış ve *oķıt-* fiili istek anlatan bir duygu fiili olma özelliği kazanmıştır.

2.3.3.4.25. ögit(i)se-

“öğüttürmek istemek” (<ögit-se-). *ögit-* fiilinin istek formu olan kelime yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 105a).

ol tarıg ögitisedi “O, buğdayı birisine öğüttürmek istedi.” (DLT 132)

ögit- fiili temel anlamıyla duygu ifade etmezken kelimeye eklenen -sA- eki ona “istemek” anlamı kazandırmış ve *ögit-* fiili istek anlatan bir duygu fiili olma özelliği kazanmıştır.

2.3.3.4.26. ög(ü)se-

“övmek istemek, övmeye niyetlenmek” (<ög-se-). Clauson’a göre *ögse-* fiili *ög-* fiilinden türetilmiş istek formunda bir fiildir ve yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 117b).

ol meni ögüsedı “O beni övmeye niyetlendi.” (DLT 124)

DLT 124’te verilen örnek cümlede kelimenin anlamı “övmeye niyetlenmek” olarak verilmiştir. Bir eylem için niyetlenmek o eylem için istekli olmayı gerektirir bu sebeple bu iki anlam birbirinden bağımsız değildir. Nitekim Clauson da kelimenin istek anlamından bahsetmiştir (ED 117b).

2.3.3.4.27. öl(ü)se-

“ölmek istemek” (<öl-se-). *öl-* fiilinden türemiş istek formundaki fiil yalnız bir metinde tanıklanmıştır (ED 152a).

er ölüsedı “Adam ölmeye niyetlendi ve ölmek istedi.” (DLT 124)

öl- fiili temel anlamıyla duygu ifade etmezken kelimeye eklenen *-sA-* eki ona “istemek” anlamı kazandırmış ve *ölse-* fiili istek anlatan bir duygu fiili olma özelliği kazanmıştır.

2.3.3.4.28. *öp(ü)se-*

“öpmek istemek” (<*öp-se-*). *öpse-* fiili Clauson’a göre *öp-* fiilinden türemiş istek formundaki fiildir (ED 15b). Fiil DLT’de hem *öpse-* hem de *öpüse-* şekliyle kullanılırken UT döneminde *öpügse-* şeklinde tanıklanmıştır: *öz amrakımın öpügseyür men* “Sevgilimi öpmek istiyorum.” (M II 8 10).

men anı öpsedim “Ben onu öpmek istedim.” (DLT 123)

er kızın öpüsedı “Adam kızını öpmek istedi.” (DLT 124)

Bir sevgi belirtisi olan *öp-* eylemi istek ifade etmemektedir fakat fiile eklenen *-sA-* eki kelimeye “istemek” anlamı kazandırmış, böylece *öpse-* fiili “öpmek istemek” anlamıyla istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.29. *öt(ü)se-*

“çıkmaq istemek, geçmek istemek” (<*öt-se-*). *öt-* “geçmek” fiilinin istek formu olan kelime yalnızca bir metinde geçer (ED 71b).

ol üttin ötüsedı “O, delikten çıkmak istedi.” (DLT 123)

“geçmek” anlamındaki *öt-* fiiline eklenen *-sA-* eki kelimeye “istemek” anlamı katarak onu istek ifade eden bir duygu fiili haline getirmiştir.

2.3.3.4.30. *sat(ı)sa-*

“satmaq istemek” (<*sat-sa-*). *sat-* fiilinden türemiş istek formundaki fiil yalnızca DLT’de tanıklanmıştır (ED 803a).

ol atın satısadı “O, atını vb.ni satmak istedi.” (DLT 468)

Temel anlamıyla duygu ifade etmeyen sat- fiili -sA- eki vasıtası ile “satmak istemek” anlamı kazanmış ve bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir. KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanan kelime DLT’de *satsa-*, ED’de ise *satsa-* şeklinde geçmektedir. Kelime DLT’de *satıgsa-* şekli ile de tanıklanmıştır (*bk. satıgsa-*).

2.3.3.4.31. sür(i)se-

“sürmek istemek” (<sür-se-). *sürse-* fiili Clauson’a göre *sür-* fiilinden türemiştir ve onun istek formudur. Kelime yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 855a).

ol atıĝ sürisedi “O, at vb.ni sürmek istedi.” (DLT 468)

Herhangi bir duygu değerine sahip olmayan *sür-* fiili -sA- ekinin etkisiyle “istemek” anlamı kazanmış ve *sürse-* fiili istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.32. uçursa-

“uçurmak, kaçırmak istemek” (<uç-ur-sa-). *uçursa-* fiili Clauson’a göre *uçur-* fiilinin istek şeklidir (ED 31a).

ol kuş uçursadı “O, kuşu uçurmak istedi.” (DLT 125)

kara tünüg keçürsedim

ağır unı uçursadım

yetigeniĝ kaçır sadım

sakiş içre küniüm togdı

“Karanlık geceyi geçirmek istedim. Ağır uykuyu uçurmak istedim. Büyük ayının dönüşünü defalarca saydım. Bu sayma sırasında benim büyük güneşim doğdu.” (DLT 456)

DLT 125’te “uçurmak” DLT 456’da ise “kaçırmak” anlamında kullanılan *uçur-* fiili -sA- ekinin etkisiyle “istemek” anlamı kazanmıştır. Fiil istek ifade eden anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.33. uḡ(u)sa-

“anlamak istemek” (<uḡ-sa-). Clauson’a göre *uḡsa-* fiili *uḡ-* fiilinin istek şeklidir ve yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 95b).

er sözüg uḡusadı “Adam sözü anlamak istedi.” (DLT 124)

İdrak ile ilgili bir fiil olan ve herhangi bir duygu ifade etmeyen *uḡ-* fiili üzerine eklenen *-sa-* ekinin etkisiyle “istemek” anlamı kazanmıştır ve fiil “anlamak istemek” anlamıyla bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.34. ur(u)sa-

“vurmak istemek” (<ur-sa-). *ur-* fiilinin istek formu olan *ursa-* fiili yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 238b).

ol anı urusadı “O, ona vurmak istedi.” (DLT 123)

Fiziksel bir hareket anlatan *ur-* fiili *-sa-* ekinin etkisiyle “vurmak istemek” anlamı kazanmış ve bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.35. üg(ü)se-

“toplamak istemek” (<ük-se-). Clauson kelimeyi *ükse-* maddebaşında incelemiştir. Ona göre kelime *ük-* fiilinin istek formudur ve yalnızca bir kez tanıklanmıştır (ED 117b).

ol toprak ügüsedı “O, buğday, toprak vb. şeyi toplamak istedi.” (DLT 124)

ük- fiilinden türemiş *ükse-* fiili *-sa-* ekinin etkisiyle “toplamak istemek” anlamı kazanmış ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.36. üz(ü)se-

“koparmak istemek” (<üz-se-). Clauson kelimeyi *üzse-* maddebaşında değerlendirmiş ve yalnızca bir metinde tanıklanan kelimenin *üz-* fiilinin istek formu olduğunu söylemiştir (ED 290a).

ol yışığ üzüsedı “O, ipi koparmak istedi.” (DLT 123)

Temel anlamı olan “koparmak” ile herhangi bir duygu ifade etmeyen *üz-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisiyle “koparmak istemek” anlamı kazanmıştır. Kelime bu anlamıyla istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.37. yad(ı)sa-

“dağıtmak istemek, yaymak istemek” (<yad-sa-). Clauson’a göre yalnızca bir metinde tanıklanan *yadsa-* fiili *yad-* fiilinin istek formudur (ED 894a). MK kelimeyle ilgili “Hamuru yaymak isterse yine aynıdır.” açıklamasını yapmıştır (DLT 475).

ol süsin yadısadı “O, askerini vb. ni dağıtmak istedi.” (DLT 475)

ol töşek yadısadı “O, döşeğini yaymak istedi ve neredeyse onu yapacaktı.” (DLT 475)

Temel anlamı olan “yaymak” ile herhangi bir duygu ifade etmeyen *yad-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisiyle “yaymak istemek” anlamı kazanmıştır. Kelime bu anlamıyla istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.38. yap(ı)sa-

“yapmak istemek” (<yap-sa-). Clauson’a göre *yapsa-* fiili *yap-* fiilinin istek formudur (ED 880a).

er tuzak yapısadı “Adam, avlamak için kuşların üzerine ağı atmak istedi.” (DLT 475)

er etmek yapısadı “Adam ekmeği tandıra yapıştırmak istedi.” (DLT 475)

Temel anlamı olan “yapmak” ile herhangi bir duygu ifade etmeyen *yap-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisiyle “yapmak istemek” anlamı kazanmıştır. Kelime bu anlamıyla istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.39. yaş(ı)sa-

“gizlenmek istemek” (<yaş-sa-). Clauson’a göre *yaş-* fiilinin istek formu olan kelime yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 980a).

ol mindin yaşısadı “O, benden gizlenmek istedi.” (DLT 475)

“gizlenmek, saklanmak” anlamındaki *yaş-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisiyle “gizlenmek istemek” anlamı kazanmıştır ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.40. yat(ı)sa-

“gecelemek, uyumak ve yatmak istemek” (<yat-sa). Clauson’a göre *yat-* fiilinin istek şekli olan *yatsa-* fiili yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 894a).

er yatisadı “Adam gecelemek, uyumak ve yatmak istedi.” (DLT 475)

Herhangi bir duygu anlamı ifade etmeyen *yat-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisi ile “yatmak istemek” anlamı kazanmıştır ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.41. yazsa-

“çözmek istemek” (<yaz-sa-). Clauson’a göre *yaz-* fiilinin istek şekli olan *yazsa-* fiili yalnızca bir metinde tanıklanmıştır (ED 988b).

ol kırın yazsadı “O, kuşağını vb.ni çözmek istedi.” (DLT 475)

yaz- fiili, üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisi ile “istemek” anlamı kazanmış ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.42. ye(yi)se-

“yemek istemek” (<ye-se-). Clauson kelimeyi *yese-* maddebaşında incelemiştir ve ona göre kelime *ye-* fiilinin istek şeklidir (ED 974a)

ol etmek yeyisedi “O, ekmek vb. şeyleri yemek istedi.” (DLT 475)

Herhangi bir duygu anlamı ifade etmeyen *ye-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisi ile “yemek istemek” anlamı kazanmıştır ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.43. yık(ı)sa-

“yıkma istemek” (<yık-sa-). Clauson kelimeyi *yık-sa-* maddebaşında incelemiş ve yalnızca bir metinde tanıklanan kelimenin *yık-* fiilinin istek şekli olduğunu söylemiştir (ED908a).

ol tām yıkısadı “O, duvar vb. ni yıkmak istedi.” (DLT 475)

Herhangi bir duygu anlamı ifade etmeyen *yık-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisi ile “yıkma istemek” anlamı kazanmıştır ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.44. yit(i)se-

“neredeyse ulaşacak olmak, ulaşmak istemek” (<yit- se-). Clauson kelimeyi *yetse-* maddebaşında incelemiş ve yalnızca bir metinde tanıklanan kelimenin *yet-* fiilinin istek şekli olduğunu söylemiştir (ED 894a).

ol meni yitisedi “O, neredeyse bana ulaşacaktı.” (DLT 475)

Herhangi bir duygu anlamı ifade etmeyen *yit-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisi ile “ulaşmak istemek” anlamı kazanmıştır ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.45. yod(1)sa-

“silmek istemek” (<yod-sa-). Clauson kelimeyi *yodsa-* maddebaşında incelemiş ve yalnızca bir metinde tanıklanan kelimenin *yod-* fiilinin istek şekli olduğunu söylemiştir (ED 894a). MK kelimeyle ilgili “Kılıçtan da kan vb.ni silmek için aynıdır.” açıklamasını yapmıştır (DLT 475).

ol bitig yodısadı “O, kitabı silmek istedi.”

Herhangi bir duygu anlamı ifade etmeyen *yod-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisi ile “silmek istemek” anlamı kazanmıştır ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3.4.46. yuv(u)sa-

“yuvarlamak istemek” (<yuv-sa-). Clauson kelimeyi *yuvsa-* maddebaşında incelemiş ve yalnızca bir metinde tanıklanan kelimenin *yuv-* fiilinin istek şekli olduğunu söylemiştir (ED 880a).

ol topık yuvusadı “O, top vb. şeyleri yuvarlamak istedi.” (DLT 475)

Herhangi bir duygu anlamı ifade etmeyen *yuv-* fiili üzerine eklenen *-sA-* ekinin etkisi ile “yuvarlamak istemek” anlamı kazanmıştır ve istek ifade eden bir duygu fiili olarak değerlendirilmiştir.

2.2.4. Kaygı İfade Eden Duygu Fiilleri

Ekman (2016) kaygıyı, endişeli hissettiğimiz ama neden böyle hissettiğimizi bilmediğimiz ve tetikleyiciyi tespit edemediğimiz duygu durumu olarak tanımlar ve kaygı için *anxiety* terimini kullanır (2016, s. 233).

Türkçe Sözlük’te (1998) kaygının tanımı “Üzüntü, endişe duyulan düşünce, tasa.” şeklinde yapılmıştır (1998, s. 1248). Kaygı ile eşanlamlı, Farsçadan dilimize girmiş olan endişe kelimesinin tanımı ise “1. Düşünce. 2. Tasa, kaygı: kuşku, korku.” olarak verilmiştir (1998, s. 711).

Smith'in (2018) verdiği bilgiye göre ilk defa 19.yy'ın başında Oxford İngilizce Sözlükte "Hayatın güçlüklerinden ve dertlerinden doğan sıkıntılı ruh hali" olarak tanımlanan *endişe* Eski İngilizcedeki *wyrgan*'dan (ldrmek ya da boğazlamak) gelmekte ve yılanlar tarafından boğulma ya da kötü kokular tarafından nefessizlikten ölme düşüncesini içermekteydi. 19. yy'ın sonlarına kadar endişe ile ilişkilendirilen "vesvese" kavramı sonrasında tıbbi bir gerçeklik olan "kaygı"yı ortaya çıkarmıştır. (2018, s. 81).

Kaygı henüz gerçekleşmemiş bir olay ya da deneyim konusundaki olumsuz beklentidir ve geleceğe yönelik hissedilen bir duygudur. Bilinmeyene karşı duyulan korkudur fakat bu korku gerçek bir korku değildir. Kaygıyı fazla sorgulamak bizi gerçek korkularımıza yaklaştırır. Sevdiğimiz bir kişi yolculuğa çıktığında onun başına kötü bir şey gelebileceğini düşünmemiz, bizim bu konuda kaygılandığımızı gösterir. Kaygımızın arkasında yatan korku aslında sevdiğimiz kişiyi kaybetme korkusudur. Kaybetme korkusunun arkasında ise yalnız kalma korkusu vardır. Bu korku da esasında kendimize güvenmeme duygumuza kadar gitmektedir.

İnsanlar kaygıyı farklı boyutlarda yaşayabilirler. Aynı olayları ya da durumları yaşayan insanların hissettikleri kaygılar da farklı olabilir. Ya da aynı pozisyondaki iki insandan biri kaygı hissederken diğerisi bu duyguyu yaşamayabilir. Bu durumun sebebi Cüceloğlu'ya (2012) göre bireyin yaşamı algılayış şekli ve yetiştiği kültürel ortamla alakalıdır (2012, s. 277). Kaygının nedenleri her birey için farklılık gösterebilir; fakat tüm toplumlar için geçerli olan bazı ortak sebepler de vardır. Bu sebepleri Cüceloğlu (2012) şöyle sıralar: *desteğin çekilmesi, olumsuz bir sonucu beklemek, i elişi, belirsizlik* (2012, s. 277-278).

Kaygı tehlike olasılığına işaret eder ve kötü duygularla karşılaşmak üzere olduğumuzu hissettirir bize. Gelecekte olabilecek olumsuz senaryoları düşünmek kaygı duygusunun başlamasına sebep olur. Kaygı duygusunun bastırılması kişinin duygularında karmaşaya sebep olur. Kaygı, kişiye kendisini küçük, çirkin ve güçsüz hissettirir. Sinirlilik, huzursuzluk ve kuşkuculuğa sebep olabilir. Kaygı duygusu içinde olan insan sakin kalamaz ve dinginlik yaşayamaz. Bu duygunun etkilerinin azaltılabilmesi için kaygıyla ve kaygıya sebep olan duygularla yüzleşmek gerekir. Kaygı duygusunu engellemenin yolu şu anda kalıp geleceği düşünmemeye çalışmaktır. Bu duygunun karşıtı ise güven

duygusudur. Kişi kendisine ya da kendisine faydası dokunacak başka bir kişiye ya da şeye güvenirse kaygı duygusu azalır.

Kaygı sadece psikolojik olarak hissedilen bir duygu değildir. Kaygının belirgin bazı fizyolojik göstergeleri vardır. Smith (2018) kaygının fizyolojik belirtilerini “Mide sarsılır, boğaz sıkışır, gözler seğirir ve zihin sonsuz ihtimaller arasında mekik dokur.” (2018, s. 138) şeklinde anlatır.

Kaygı kişiye sıkıntı veren bir duygudur; fakat sonuçları her zaman olumsuz olmayabilir. Hissedilen kaygı, gerçekleşme ihtimali olan kötü durum ve olaylara karşı algılarımızı açtığı için bizi tehlikelerden korunmak adına harekete geçirebilir. Böylece yaşanması muhtemel olumsuzlukları önleyebiliriz.

Duygu için heyecan terimini kullanan Cüceloğlu’na (2012) göre kaygı *üzüntü, sıkıntı, korku, başarısızlık duygusu, acizlik, sonucu bilememe* ve *yargılanma* gibi heyecanlardan birini ya da birçoğunu içerebilir (2012, s. 276).

Kaygı duygusuna eşlik eden ve bazen de birbiri ile karıştırılan en büyük duygulardan biri korkudur. Cüceloğlu’nun (2012) verdiği bilgiye göre bazı psikologlar kaygı ile korku arasında üç önemli fark bulunduğunu söylerler. Bunlardan ilki iki duygu arasındaki kaynak farkıdır. Korkunun kaynağı belli iken kaygının kaynağı ise belirsizdir. İkinci fark iki duygunun şiddeti ile ilgilidir. Korku duygusu kaygıdan daha şiddetli bir duygudur. Üçüncü fark ise iki duygunun hissedildiği süre ile ilgilidir. Korku daha kısa süreli, kaygı ise daha uzun süre devam eden bir duygudur (2012, s. 267). Burada verilen bilgilerden kaygının sebebi belli olmayan ve uzun süre hissedilen bir duygu olduğunu söylemek mümkündür.

Cüceloğlu’nun korku ve kaygı ile ilgili verdiği bilgileri dikkate alarak biz korku ve kaygıyı iki farklı duygu olarak değerlendirdik.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde kaygı ifade eden fiillerin tanıklandığı pek çok yerde insanlara kaygılanmalarına gerek olmadığı ve Tanrı’ya güvenmeleri gerektiği söylenmiştir. kaygı duygusunu engelleyen duygunun güven duygusu olduğu vurgulanmıştır. Bu dönemdeki insanların anlayışına göre insanların duygularının ve düşüncelerinin karışması onların kaygılanmalarına sebep olur. İnsanları en çok

kaygılandırıcı şey şeytandır. Şeytan sürekli insanlara özellikle de Müslümanlara vesvese vererek onları kaygılandırır.

bulğamak kıl-, kadğulan-, kadğu kıl-, kadğuluğ bol-, kadğuluğ kıl-, kadğur-/kayğur-, kadğurt-/kayğurt- fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemlerinde tespit edilen kaygı ifade eden fiillerdir.

2.2.4.1. bulğamak kıl-

“can sıkılmak, kaygılandırmak” (bulğa-mak kıl-). *bulğa-* fiiline eklenen isim fiil eki ve *kıl-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te tanımlanmıştır.

eger bulğasalar seni yekdin ya’ni vesvese kılsalar bulğamak sığınıl tanrıka bütünlükün ol turur eşitgen bilgen ol (TİEM 73 351v/1)

“Eğer şeytandan gelen kötü bir şey ile seni kaygılandırsalar, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, işiten, bilendir.”

Temel anlamıyla fiziki olarak “karıştırmak” anlamına sahip olan *bulğa-* fiili somuttan soyuta doğru bir anlam genişlemesine uğramıştır. Sıvıların birbirine karışmasını anlatan kelime anlam genişlemesi sonucu fikirlerin birbirine karışması ve fikirlerin birey üzerinde yarattığı etki ile duyguların birbirine karışmasını anlatır hale gelmiştir. Duyguların birbirine karışması belirsizliğe sebep olur ki bu durum da kaygıya yol açar. Kaygılanma duygusunun sıvıların karıştırılmasına benzetilerek anlatılması *bulğamak kıl-* fiilinde KAYGILANMAK DUYGULARIN KARIŞMASIDIR ve KAYGILANDIRMAK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR metaforlarını ortaya çıkarmaktadır. TİEM 73 351v/1’de geçen *bulğamak kıl-* fiili fiziki olarak kişiyi değil onun duygularının karıştırılmasını, şeytandan gelen vesvese ile kişinin kaygılandırılmasını anlatır. Kaygı duygusuna sebep olan şey vesvesedir ki bu cümlede de açıkça söylenmiştir. Kaygı duygusunun karşıtı güven duygusudur. TİEM 73’te verilen bu cümlede şeytanın verdiği vesveseye karşı Tanrı’ya sığınılması yani ona güvenip ondan yardım beklenmesi önerilmektedir. Zıt duyguların bir arada verilmesi kelimenin “kaygılandırmak” anlamını daha net ortaya çıkarmıştır.

2.2.4.2. *kağgulan-*

“kaygılanmak, endişelenmek” (<*kaç-đu+la-n-*). *kađđu* “kaygı, endişe” isminden türemiş fiil *kağgulan-/kağgulan-* şekliyle pek çok modern Türk dilinde yaşar (ED 600b). En yaygın hissedilen duygulardan birini anlatan *kađđu* “kaygı, endişe, sıkıntı” kelimesinden türetilen fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol bu ışka kağğulandı “O, bu işten vb.den kaygılandı.” (DLT 433)

DLT 433’te verilen cümlede *kağgulan-* fiili yönelme hali ekiyle kullanılırken çeviride ayrılma durumu eki kullanılmıştır. Cümlenin çevirisi “O bu işe kaygılandı, endişelendi.” şeklinde daha uygun olacaktır; çünkü “kaygılanmak” duygusu bir eylem ya da durum gerçekleşmeden önce hissedilen olumsuz bir duygudur. Bu cümlede ayrılma ekinin kullanılması cümleye eylemin ya da durumun daha önceden gerçekleştiği ve bunun sonucunda kaygı duyulduğu gibi bir anlam vermektedir ki bu kullanım “kaygılanmak” eyleminin anlamına uygun değildir. Çünkü “kaygılanmak” geleceğe yönelik bir duygudur, gelecekte yaşanması muhtemel olan olaylar ya da durumlar için önceden hissedilen bir korkudur. *kağgulan-* fiilinin +*ka* yönelme hali ekiyle kullanımı kaygı duygusunun geleceğe yönelik hissedilen bir duygu olduğunu desteklemektedir.

2.2.4.3. *kađđu kıl-*

“kaygılandırmak, endişelendirmek” (<*kaç-đu kıl-*). *kađđu* ismi ve *kıl-* yardımcı fiili ile oluşturulan birleşik fiildir. *kađđu kıl-* birleşik fiili ET’de tanıklanmamış, KT dönemi metinlerinden ise yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

kılmasun et’özünj anlar üze kađđu (TİEM 73 316r/6)

“Onlar için kendini kaygılandırmasın.”

TİEM 73 316r/6 numaralı cümlede başkaları adına duyulan kaygıdan bahsedilmektedir. Kelimenin örneklendiği cümlenin öncesinde kötü işler yapan insanlar ile kötü işler yapmak istemeyen insanlardan ve Tanrının istediği kişiyi yoldan saptırıp istediğini de doğru yola ileteceğinden bahsedilmektedir. Her şey Tanrı’nın kontrolü altında olduğu için kişiye, kaygılanmasına gerek olmadığı yani bu noktada Tanrı’ya güvenmesi

gerektiği söylenmektedir. Kaygı duygusunun başlamasını engelleyen ya da bu duyguyu etkisiz hale getiren duygu güven duygusudur. Kişi kendisine ya da yardımcı dokunacak başka bir etkene güvendiğinde kaygı duygusu azalmaktadır. TİEM 73 316r/6'da da kaygı duygusunun bu özelliği örneklenmiş ve kaygı yaşanmaması adına Tanrıya güvenilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

2.2.4.4. *kağguluğ bol-*

“kaygılı olmak, üzmek” (<*kaç-đu+luğ bol-*). *kađđu* isminden türetilmiş *kağguluğ* kelimesi ve *bol-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiildir. *kağguluğ bol-* birleşik fiili ET döneminde tanıklanmazken KT dönemi metinlerinden ise yalnızca TİEM 73'te tanıklanmıştır:

yavuz rāzlaşman yek turur kağguluğ bolđu için anlar kim kertgündiler ermes yas kılğalı anlarğa nerse meger destüri birle, tağrı üze köñül ursun kertgünügliler (TİEM 73 401v/6)

“Gizli konuşmalar şeytandır. Bu, iman edenler kaygılı olsun diyedir. Oysa şeytan, Tanrının izni olmadıkça, inananlara hiçbir zarar veremez. İnananlar Tanrı'ya güvensinler.”

TİEM 73 401v/6 numaralı cümlede “kaygılı olmak” duygusunun pek çok özelliği görülmektedir. Kaygı olumsuz düşüncelerle ortaya çıkar, bu cümlede kötü düşünceler şeytan tarafından verilen vesveselerdir. Kaygının engellenmesi için de güven duygusunun kaygı duygusundan daha fazla olması gerekir ki bu cümlede inananlara, Tanrıya güvenmeleri öğütlenmektedir. İnsanların Tanrıya güvenmeleri onlardaki kaygı duygusunu azaltacak böylece şeytan onlara zarar veremeyecektir.

2.2.4.5. *kağguluğ kıl-*

“üzmek, endişelendirmek, kaygılandırmak” (*kaç-đu+luğ kıl-*). *kađđu* isminden türetilmiş *kağguluğ* kelimesi ve *kıl-* yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiildir. *kağguluğ kıl-* birleşik fiili ET döneminde tanıklanmazken KT dönemi metinlerinden ise yalnızca TİEM 73'te tanıklanmıştır:

ne kim tansa kadguluğ kılmasun seni anıñ tanmaķı, bızın tapa turur yanışları uķturur mız anlarķa anı kim kıldılar, bütünlükün tañrı bilgen ol köñüller köğüzler içindekini. (TİEM 73 300r/1)

“Bir kimse dini inkâr ederse onun inkârı seni kaygılandırmasın. Onların dönüşü ancak bizedir. İşte o zaman yaptıklarını kendilerine haber veririz. Tanrı gönüllerde olanı bilendir.”

kadguluğ kılmasun seni anlarınñ sözleri biz bilür mız anı kim kızlerler anı kim aşkārā kılurlar (TİEM 73 424v/4)

“O halde onların sözleri sakın seni kaygılandırmasın. Kuşkusuz biz, onların gizlemekte olduklarını da açığa vurduklarını da biliyoruz.”

TİEM 73’te *kadguluğ kıl-* birleşik fiilinin örneklendiği iki cümlede de hitap edilen kişilere başkalarının sözlerinden ya da davranışlarından dolayı kaygılanmamaları gerektiği çünkü Tanrının olup biten her şeyden haberdar olduğu söylenmektedir. Kaygı duygusunun geçmesi için gerekli olan duygu güven duygusudur. Bu cümlelerde de Tanrının her şeyi bildiği belirtilerek, Tanrıya güvenmeleri istenmiş ve kaygı duymalarına gerek olmadığı vurgulanmıştır.

2.2.4.6. kadgur-/kaygur-

“kaygılanmak, endişelenmek, üzölmek, merak etmek” (<kadgu+r-). *kadgu* isminden türemiş geçişsiz fiildir. Kuzeydoğru grubu dışındaki tüm modern Türk dillerinde genellikle *kaygur-/kaygur-* şeklinde yaşar (ED 599a). OT dönemi metinlerinde örneklenmeyen *kadgur-* fiili ilk defa UT dönemi eserlerinde tanıklanmıştır: *kadgurar men* “Kaygılanırım.” (M II). *kadgur-/kaygur-* fiili KT dönemi eserlerinden DLT ve KB’de tanıklanmıştır:

men anar kadgurdum “Ben onun için kaygılandım.” (DLT 288)

er kaygurdı “Adam kaygılandı.” (DLT 430)

yana aydı ögdölmüş uş bu özüm

saña kadğura tilde kesmez sözüüm

“Öğdülmiş devam etti: işte ben dâima seni merak ediyorum, dilimden düşürmüyorum.”
(KB 3326)

kılınç edgü tut neñke kadğurmağıl

kılınç edgü bolsa kelir neñ tegil

“İyi hareket et, mal için kaygılanma; iyi hareket edersen, mal kendiliğinden gelir.” (KB 1305)

kiriñler uştmañka yoñ korñunç siler üze ap yme siler kadğurur siler (TİEM 73 117r/7)

“Cennete girin, sizin üzerinize korku yoktur ve siz kaygılanacak da değilsiniz.”

kadğur- fiili AH dışındaki tüm KT dönemi metinlerinde görülmektedir. Fiil DLT’de hem *kadğur-* hem de *kayğur-* şekliyle tanıklanmıştır. DLT 288 ve DLT 430’da verilen cümleler kısa olduğu için kelimenin anlamıyla ilgili herhangi bir ayrıntıya bu cümlelerden ulaşılamamaktadır. KB 3326 numaralı cümlenin çevirisinde Arat *kadğur-* fiiline “merak etmek” anlamı vermiştir. *kadğur-* fiili zaten içinde merak içermektedir, burada geleceğe karşı bir merak söz konusudur; fakat kelimenin tam karşılığı “merak etmek” değildir. Bizce metnin çevirisi “Öğdülmiş yine söyledi: “Ben senin için endişelenerek dilimden sözümü kesmiyorum (devamlı seni anıyorum).” şeklinde olmalıdır. Yine KB 1305 numaralı beyitte kelimenin anlamında “endişenmek, merak etmek, korkmak” anlamları birleşik şekilde yer almaktadır. *neñke kadğurmağıl* derken “mal için endişenme, korkma, merak etme” gibi uyarılar yapılmıştır. Kaygı duygusuna olumsuz ya da kötü düşünceler sebep olmaktadır. Bu cümlede Ay Toldı Öğdülmiş’e iyi davranışlarda bulunmasını öğütlemektedir. TİEM 73 117r/7’de verilen cümlede ise *kadğur-* fiilinde “endişelenmek” anlamının yanında “üzülmek” anlamı da vardır. TİEM 73’te geçen bu cümle Tanrı tarafından inanan insanlara kaygı duydukları konularla ilgili güven vermek amacıyla söylenmiştir.

2.2.4.7. kadğurt-/kayğurt-

“kaygılandırmak, üzmek, olumsuz düşüncelere sevk etmek” (<kad-ğur-t-). *kadğurt-* fiilinin ettirgeni olan fiil ED’de tanıklanmamış, KT dönemi metinlerinden ise yalnızca TİEM 73’te tanıklanmıştır:

men kadğurtur meni eletmekinizler anı tağı korğar men yemekinde anı böri tağı siler andın osanığlılar siler (TİEM 174r/5)

“Doğrusu onu götürmeniz beni kaygılandırır, siz ondan habersiz iken onu kurt yer, diye korkuyorum.”

tağı kayğurtmasun seni anlar kim everler küfr içinde. anlar ziyân ketürmegeyler tağrıka nerse (TİEM 73 55r/4)

“İnkârda yarışanlar seni kaygılandırmasın. Onlar Tanrı’ya hiçbir zarar veremeyecekler.”

Fiil, KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73’te hem *kadğurt-* hem de *kayğurt-* şekliyle tanıklanmıştır. Kelime iki şekilde kullanımında da aynı anlamı taşımaktadır. Kelime *kadğurt-* şekliyle TİEM 174r/5 numaralı cümlede tanıklanmıştır. Bu cümle tam da “kaygılanmak” duygusunun anlamını açıklayacak bir cümledir. Kaygı gelecekte olması muhtemel olan olumsuz olaylar için hissedilen bir korkudur. Bu cümlede de Yakup peygamber gelecekte olabilecek olumsuz bir şeyi, Yusuf’u kurtların yiyebileceğini düşünmekte ve bu olayın gerçekleşmesinden korkmaktadır. Yakup peygamberin hissettiği kaygı bu cümlede ifade edilmiştir. Fiil *kayğurt-* şekliyle de TİEM 73 55r/4 numaralı cümlede tanıklanmıştır. Cümlenin devamında inkâr edenlerin Tanrı’ya hiçbir şekilde zarar veremeyecekleri, dolayısıyla kaygılarının yersiz olduğu söylenmektedir. Kaygı, sebepsiz hissedilen bir korkudur. Bu cümleye göre de inanan insanların duyduğu kaygı nedensizdir; çünkü inkâr edenlerin Tanrı’ya zarar vermelerine imkân yoktur.

2.2.5. Kıskançlık, Haset İfade Eden Duygu Fiilleri

Günlük konuşma dilinde kıskançlık olarak adlandırdığımız fakat aslında kıskançlıktan farklı olan başka bir duygu vardır. Bu duygu haset duygusudur. Fakat biz pratikte haset yerine daha çok kıskançlık kelimesini kullanırız.

Sayar (2015) kıskançlığı şöyle açıklar: “Kıskançlığın kökeninde kaybetme korkusu yatar. Sahip olduğumuz, değer verdiğimiz bir şeyi kaybetme tehlikesi ortaya çıktığı zaman yoğun bir kıskançlık duygusuna kapılabiliriz. Özellikle romantik ilişkilerde, kıskançlık daha da yoğun hissedilen bir duygu haline gelir. Kıskançlık tepkisine neden olan ilişki değerlidir. Bu değer, duygusal beraberlik, ekonomik veya sosyal statü değeri olarak çeşitlenebilir.” (2015, s. 50).

Smith (2018) ise kıskançlıkla ilgili şunları söyler: “Kıskançlık bir rakibimiz olmasından korkmak, yerimize birinin konulacağı endişesini yaşamak. Bizim olmayan bir şeyi istemek anlamına gelen hasedin aksine kıskançlık; birini kaybetmenin ya da birinin sevgisini başkasına kaptırmanın korkusu. Bu bir üçgen: ben (kurban), sen (hain) ve öteki (hırsız). Böyle hainlikler kenara atılmış gibi hissettirdiği için daha da acıtıyor. Kıskançlığı bu kadar hızla alevlenebilen ve yakınlığı bu kadar riskli yapan şey, bu tehdit.” (2018, s. 148).

Sayar ve Smith'in kıskançlıkla ilgili açıklamaları kıskançlığın genellikle duygusal ilişkilerle ilgili olarak hissedilen, bir şeyi ya da bir kişiyi başka birine kaptırma korkusu olduğunu ve bu duygunun kıskanan kişi, duygusal ilişki kurulan kişi ve bu kişiyi kaptırma ihtimalinin olduğu diğer kişi yani rakip olmak üzere üç kişiyle ilgili olduğunu göstermektedir.

Haset ise bizim sahip olmak istediğimiz bir şeye başkasının sahip olması durumunda hissettiğimiz bir duygudur. Haset duyan kişi başkasının sahip olduğu şeyleri ister ve kendisinin istediği şeylere başkasının sahip olmasını içine sindiremez. Başka bir kişinin işi, eşi, konumu, güzelliği, ilişkisi, zekâsı, popüleritesi haset duygusuna sebep olabilir. Haset duyduğumuz kişi bizde olmayana sahip olan kişidir ve aslında biz o kişiyi sahip olduğu şeye layık görmeyiz. Haset duyan kişiye göre diğer kişi sahip olduğu şeyi hak

etmiyordur. Haset iki kişiyle ilgili bir duygudur: Haset duyan kişi ve haset duyan kişinin sahip olmak istediği şeye sahip olan kişi.

Haset kişinin kendisine yakıştıramadığı ve hissettiğini kolay kolay kabul edemediği, kendisinden uzak tutmaya çalıştığı bir duygudur. Smith (2018) konuyla ilgili şunları söyler:

“Haset kelimesinin İngilizcedeki karşılığı *envious*’un kökeni, *in* (üstünde) ve *videre* (görmek) sözcüklerinin oluşturduğu Latince *invidius*’a dayanıyor; yani “haset” çok eskiden beri gözünü dikmek, bakmakla ilişkilendirilmiş. Ama etimolojisi bize haset ettiğimiz şeylerin mükemmel ve hatasız görünerek bizi baştan çıkardığını da hatırlatıyor. Çoğumuz bir noktada kusurlu iç dünyamızı insanların dışarıdan mükemmel görünen hayatlarıyla kıyaslama tuzağına düşmüşüzdür. Haset bu noktada darbeyi vuruyor, mesafe ve yabancılıkla da katlanıyor. Yetişkinler olarak bu duyguyu kötü olduğunu bilerek gizli gizli hissediyoruz, başkalarının başarılarını kutlarken yüzümüzde beliren anlamsız sırıtışın arkasında duruyor. Halinden memnun olmayı sağlayan şükran duygusunun tam tersi.” (2018, s. 100).

Haset duygusu başkalarının üzüntülerinden keyif alma ve başkalarının iyi hallerinden üzüntü duyma duygularına yol açabilir.

“Kıskançlığın aşk ve kaybetme korkusuyla ilgili üçlü bir temeli olmasına karşın, haset ikili bir ilişki içinde var olur ve bazen haset edilen kişideki arzulanan özelliklerin yok edilmesi veya zarar görmesine yönelik derin dürtüler içerir. Haset sahip olmamakla, kıskançlık ise sahip olmakla ilişkilidir. Haset, kıskançlıktan farklı olarak, sahip olunan bir şeyi kaybetme korkusundan çok, başka birine kötülük yapma arzusu ile şekillenir.” (Sayar, 2015, s. 52).

“Kıskançlık çoğunlukla sevilen kişiyi kaybetme korkusuna atfediliyor ve bir miktar da romantik çekiciliğe sahip. Aynı şey haset için geçerli değil. Haset, başkalarının mülkiyetine ve avantajlarına sahip olma arzusu. Bir başkasının mutlulukla iç çekişini duyunca hissedilen mide bulantısı, başkalarının başarılarını düşünürken gelen ağrı. Eğer artmasına izin verilirse nefrete ve kötü niyete dönüşüyor.” (Smith, 2018, s. 99).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde haset, kıskançlık duygusunun kişiye zarar verip onun hastalanmasına sebep olduğu, haset etmemenin ise kişinin hayatının sevinç içinde geçmesini sağladığı anlatılmıştır. Haset etmek çoğu zaman haset eden kişinin verici olmaması yönüyle çorak bir toprağa benzetilerek anlatılmıştır. Ayrıca bu eserlerde mevki bakımından altta olanların üste olanlara haset ettiği söylenmiştir.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde, alt mevkide olan kişinin üsttekine karşı hissettiği haset duygunu anlatan fiiller tanıklanmış; duygusal ilişkilerde söz konusu olan sevgi yönünden bir insanı başka bir insandan kıskanmayı anlatan herhangi bir fiil ise tanıklanmamıştır.

tepse-/tepze-, *tepsset-/tepzset-*, *tepzeş-*, *tapsula-* ve *künile-* fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen haset ifade eden fiillerdir.

2.2.5.1. *tepse-/tepze-*

“haset etmek, çekememek” (<teviz+e-). Clauson kelimeyi *tepze-* maddebaşında incelemiştir. Clauson’a göre kelime *teviz* isminden türemiş geçişli fiildir (ED 448b). *teviz* kelimesi ise Clauson’a göre “tuzlu alan” anlamına gelmektedir ve kelime buradan metaforik “haset” gibi anlamlara genişlemiştir (ED 448a). MK, DLT 7’de tepzedi “kıskandı” örneğinde geçen *tepze-* fiilinin “çorak yer” anlamındaki *teviz* isminden alındığını söyler. *teviz* kelimesinde görülen bu metaforik kullanım *tepse-/tepze-* fiilinde de kendini göstermektedir. Kıskançlık, haset insana zarar veren bir duygudur ve kıskanan, haset duyan kişi herşeyin kendisinin olmasını ister; başkalarına karşı verici değildir. Muhtemelen haset eden kişi verici olmaması yönüyle tuzlu, çorak bir yere benzetilmiştir. Bu benzerlik HASET ETMEK VERİCİ OLMAMAKTIR, HASET ETMEK ÇORAK OLMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır. *tepse-/tepze-* fiili “haset etmek, çekememek” anlamları ile KT dönemi metinlerinden DLT ve KB’de tanıklanmıştır:

usıtğan kuyaş kapsadı

umunçluğ adaş tepsedi

ertiş suvın keçsedi

bodun anın ürküşür

“Şiddetli sıcak bizi sardı. Arkadaşlığımı umduğumuz kimse bizi kıskandı. Düşman Ertiş suyunu neredeyse geçecekti. Bu yüzden kavimler arasına sarsıntı düştü.” (DLT 79)

tumlıg kelip kapsadı

kutluğ yayıg tepsedi

karlap ajun yapsadı

et yin üşüp emrişür

“Soğuk geldi ve dünyayı kapladı. Mübarek yazı kıskandı ve neredeyse yeryüzünü kaplayacak şekilde kar yağdırdı. Bu yüzden bedenler sanki karıncalanma varmış gibi titriyor.” (DLT 202)

ol anı tepsedi “O, onu kıskandı.” (DLT 468)

ol anı tepzedi “O, onu kıskandı.” (DLT 468)

kişig tepsemegil yime içme soñ

bu iki kılınçlıg bulur tutçı muñ

“Başkasını kıskanma, çok fazla yiyip içme; bu iki işi yapan insanın başı dertten kurtulmaz.” (KB 1302)

seniñde uluğun sini tepsegey

uçuz bolğa özün ökünçler yigey

“Senden büyükler seni çekemezler; sen de itibardan düşer ve peşiman olursun.” (KB 4248)

negü asğı ötrü kişig tepsemek

kişig tepsegüçi soñı iglemek

“Böyle olunca, insanları çekememenin ne faydası var; insanları çekemeyen kimsenin sonu hastalıktır.” (KB 4255)

sevinçin tiriglik bulayın tise

kişig tepsemegil katıgılan usa

“Hayatını sevinç içinde geçirmek istersen, mümkünse, insanlara haset etmemeğe gayret et.” (KB 4276)

tepse-/tepze- fiili KT dönemi metinlerinden DLT ve KB’de sıkça örneklenmiş bir kelimedir. Metinlerin çevirilerinde *tepse-/tepze-* fiilinin karşılığı olarak her ne kadar *kıskan-* fiili kullanılmış olsa da tanıklanan tüm örneklerde “haset etmek” anlamı vardır. Kelimenin tanıklandığı cümlelerin hiçbirinde genellikle duygusal ilişkilerde üçüncü kişiye karşı hissedilen kıskançlık duygusu söz konusu değildir. Örneğin DLT 79’da *tepse-* fiili “haset etmek” anlamında kullanılmıştır. Şiirin çevirinde her ne kadar “kıskanmak” kelimesi kullanılmış olsa da burada kıskanma eylemi için geçerli olan üçüncü kişi mevcut değildir ve cümlenin anlamı da bu eylem için uygun değildir. DLT 202’de verilen şiirde de aynı anlam söz konusudur. Bu şiirde soğuk yazı haset etmiş, onun yerinde olmak istemiş ve kendisini göstermeye çalışmıştır. DLT 468’de verilen cümlelerin kısa olması burada kullanılan *tepse-/tepze-* fiilinin anlamını anlamamızı zorlaştırmaktadır. Fakat bu cümlelerde üçüncü bir kişiden bahsedilmemesi kelimenin anlamının “kıskanmak” değil “haset etmek” olduğunu düşündürmektedir. *tepse-* fiilinin tanıklandığı KB beyitlerinde genellikle haset etmenin insana zarar veren bir duygu olduğundan bahsedilmiştir. KB 1302’de başkasına haset etmenin kişiye sıkıntı vereceği, KB 4255’te de insanları çekememenin kişiye bir yararı olmadığı ve insanları çekemeyen kişinin sonunun hastalık olduğu söylenmiştir. Haset duygusu bu duyguyu hissedenden kişiye zarar verebileceği gibi haset edilen kişiye de zarar verebilir. KB 4248’de kişiye karşı kendisinden büyük olan insanların da haset duygusu hissedebileceği ve bu durumun haset edilen kişiye zarar verebileceği söylenmiştir. KB 4276’da ise sevinç ve sağlık dileyen kişilere, insanlara haset etmemeleri tavsiye edilmiştir.

2.2.5.2. tepset-/tepzet-

“haset ettirmek” (<tepiž+e-t-). Clauson kelimeyi *tepzet-* maddebaşında incelemiştir. *tepze-* fiilinin ettirgen şeklidir (ED 448b). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol meni tepsetti “O, beni kıskandırdı.” (DLT 337)

ol meni bu işka tepzetti “O, bu işte beni kıskandırdı.” (DLT 337)

tepse-/tepze- fiilinin ettirgeni olan kelime “haset etme” duygusunun yaşanması için özneyi davranışlarıyla ya da sözleri ile başka bir kişinin etkilediğini anlatmaktadır. Cümlelerin çevirisinde *kıskandır-* fiili kullanılmıştır fakat bu cümledeki anlam muhtemelen “haset ettirmek” anlamıdır. Çünkü kıskanma duygusu üç kişiyle ilgili bir duygudur ve burada üçüncü bir kişinin varlığı belirgin değildir. *tepze-* fiilinde görülen metaforik kullanım *tepzet-* fiilinde de geçerlidir. *tepzet-* fiilinde de HASET ETTİRMEK VERDİRMEK, HASET ETTİRMEK ÇORAK ETMEK metaforu vardır.

2.2.5.3. tepzeş-

“karşılıklı olarak haset etmek” (<tepez+e-ş-). *tepze-* fiilinin işteş şekli olan kelime yalnızca bir metinde örneklenir (ED 448b). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

olar kamuğ bu işka tepzeşdiler “Onlar, bu işte birbirlerini kıskandılar.” (DLT 292)

tepze- fiilinin işteş şekli olan kelime haset duygusunun karşılıklı olarak hissedildiğini anlatmıştır. Cümlelerin çevirisinde her ne kadar *kıskan-* fiili kullanılmış olsa da cümlede bir işten bahsedilmektedir ve bu ipucu bize bu cümlede duygusal anlamda bir kıskanma değil çekememe, haset etme duygusunun var olduğunu göstermektedir. *tepzeş-* fiilinde de *tepze-* fiilinde olduğu gibi HASET ETMEK VERİCİ OLMAMAKTIR, HASET ETMEK ÇORAK OLMAKTIR metaforu vardır.

2.2.5.4. tapsula-

“haset etmek”. *tapsula-* fiili ED’de tanıklanmazken KT dönemi metinlerinden ise yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

seniñde kiçigij saña tapsula

tilemegey edgün tepizlik bile

“Senden küçükler sana haset ederler; çekememezlik yüzünden, senin iyiliğini istemezler.” (KB 4250)

Arat'ın “kıskanmak, haset etmek” anlamını verdiği *tapsula-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB'de tanıklanmıştır. Haset eden kişi haset ettiği kişiye karşı olumsuz duygular besler, onun iyi değil kötü olmasını ister. KB 4250 numaralı beyitte de haset duygusunun bu yönünden bahsedilmiş, haset duyan kişinin bu duygu sebebiyle karşıdaki kişinin iyiliğini istemeyeceği söylenmiştir.

2.2.5.5. künile-

“haset etmek, çekememek” (<küni+le-). Clauson'a göre *küni* “kıskanç, haset” isminden türemiş fiil bazı ses değişiklikleri ile pek çok modern Türk dilinde yaşar (ED 733a). Kelime ilk kez UT döneminde tanıklanmıştır: *özümke yiglerig körüp küneledim erser* “Eğer kendimden iyi olanları görüp haset ettim ise.” (ED 733a). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73'te tanıklanmıştır:

sever üküşi bitig idilerindin eger yandursalar silerni kertgünmekinizlerde kedin kâfirlerde küneleyü (TİEM 73 13r/7)

“Kendilerine kitap gönderilenlerin çoğu haset ederek sizi inanmanızdan vazgeçirip kafirlere döndürmeyi severler.”

UT döneminden itibaren tanıklanabilen *künile-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca TİEM 73'te tanıklanmıştır. İslamiyet'in gelmesinden sonra daha önceki dinler ve daha önce gönderilen kitaplar geçersiz sayılmıştır. Geçerli din İslam ve geçerli kitap da Kuran olmuştur. Kendi kitapları geçersiz sayılan diğer ilahi dinlere inanan kimseler, Müslüman olanlara karşı haset etmişler ve onları inançlarından döndürmeye çalışmışlardır. TİEM 73 13r'de verilen cümlede haset duygusunun pek çok özelliği ortaya çıkmaktadır. Birincisi haset kişinin sahip olmak istediği bir şeye başkasının sahip olduğu ve karşıdaki kişiyi buna layık görmediği durumlarda hissettiği bir duygudur. Burada kendilerinin kitaplarının geçersiz sayılıp başkalarına kitap gönderilmesi bu insanların haset duymasına sebep olmuştur. Haset duygusunun bir diğer özelliği ise

kişiyi kötü davranışlara yönlendirmesidir ki burada haset eden kişiler bu duygunun etkisi ile Müslüman olan kişileri dinlerinden döndürmeye çalışmışlardır.

2.2.6. Huzur, Sakinlik, Rahatlama İfade Eden Duygu Fiilleri

Huzur; insanın içinde hissettiği rahatlık duygusu, gönül rahatlığı, sakinlik, anlamına gelir. Huzur duygusu kişinin hayatında her şeyin iyi gittiği zaman hissettiği bir duygudur. Bu duygu kişinin şimdiki zamanda kalmasına olanak sağlar, huzurlu kişi geçmişte yaşanan olumsuzlukları kafasına takmadığı gibi, gelecek hakkında da endişelere kapılmaz.

Sakinlik ve rahatlama duyguları kişinin huzurlu hissetmesine yardımcı olan duygulardır. Sakinlik duygusu kişinin öfke, kaygı, korku gibi olumsuz duygulardan arındığında ortaya çıkar. Rahatlama duygusu ise yaşanan bir takım fiziksel ve psikolojik olumsuzlukların sona ermesi durumunda kişinin hissettiği bir duygudur.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde sakin bir insan olmanın kişiye olumlu özellikler kazandıracağı ve kişinin hayatı için iyiliklere yol açacağı anlatılmış; özellikle müslümanlardan, müslüman olmayanlara karşı sakin olmaları istenmiştir. Sakinleşme duygusunun sert bir maddenin yumuşak hale gelmesine benzetilerek anlatıldığı bu eserlerde paranın (altın) en katı yürekli insanları bile sakinleştirip ılımlı hale getirdiğinden bahsedilmiştir.

Huzur duygusuyla ilgili olarak ise dünya hayatında huzur olmadığı gerçek huzurun ise yalnızca asıl hayat olarak kabul edilen ahiret hayatında olduğu söylenmiştir. Ayrıca dönem eserlerinden KB'de hükümdarın huzur içerisinde yaşaması için sıklıkla dua edilmiştir.

amul bol-, amrul-/amrıl-, amulluk kıl-, amurt-, inçrün-, inç bol-, inçlen-, yumşa-, yumşaqlan- fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen huzur, sakinlik, rahatlama ifade eden duygu fiilleridir.

2.2.6.1. amul bol-

“sakin olmak” (amul + bol-). Clauson’a göre “sessiz, yavaş, ılımlı, barışçıl, soğukkanlı” anlamlarına gelen *amul* kelimesi genellikle insanlar için bazen de mekanlar için kullanılır. Ayrıca Clauson kelimenin Moğolcadan alınan ödünç bir kelime olabileceğini de söyler (ED 160b). *amul bol-* “sakin olmak” birleşik fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

örüg bol amul bol tüzün bol silig

kamuğ edgülikke tegürgil elig

“Sakin, halîm selîm ve yumuşak huylu ol ve böylelikle bütün iyiliklere elini uzat.” (KB 1416)

sakinç kısğa tutğıl tapuğ kıl uzun

iverde amul bol buşarda tüzün

“Dünya düşüncesini kısa tut, ibadeti uzun; acele ederken, sakın ve hiddetlenirken de halîm ol.” (KB 6090)

amul bol- “sakin olmak” birleşik fiili olumlu duygu durumu anlatan bir birleşik fiildir. *amul bol-* “sakin olmak” duygu durumu “sinirlenmek, öfkelenmek” duygularının tam karşıtıdır. Öfke duygusu, kontrol edilemediği zamanlarda insanı saldırgan davranışlara itebilir. Sakinlik duygu durumunda ise tam tersine kişinin düşünceleri olumlu ve davranışları yavaştır. *amul* kelimesi KT metinlerinden DLT ve KB’de tanıklanmıştır fakat *amul bol-* birleşik fiili yalnızca KB’de tanıklanmıştır. Ünlü (2012), *amul* kelimesinin “sakin, yavaş” anlamının dışında “kımıldamayan her nesne” anlamına da geldiğini söyler. Fakat yaptığımız taramalarda biz kelimenin “kımıldamayan her nesne” anlamındaki bir kullanımını tespit edemedik. DLT ve KB’deki tüm örneklerde kelime “sakin, yavaş” anlamını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. KB 1416’da Ay Toldı hükümdara sakın ve yumuşak huylu olmasını öğütlemektedir. Böylelikle iyiliklere uzanabilecektir. KB 6090’da Odgurmuş Ögdülmüş’e dünyayı fazla düşünmemesini, ibadetlerini uzun yapmasını ve acele ettiği zaman sakınlaşmasını, yavaşlamasını öğütlemiştir.

2.2.6.2. amrul- /amrıl-

“sakinleşmek, durulmak, huzura kavuşmak” (<*amur-(u)l-). Clauson kelimenin *amur-filinden türetilmiş olabileceğini söyler (ED 163). OT döneminde tanıklanmayan kelime UT döneminde *altı kaçığ orunlar oçser börtmek oçer ... amrılur...* “Altı duyu organı sönse, temas söner, sükûnet bulur.” (Maitr 44a 28, 29) cümlesinde duygu ifade eden psikolojik anlamıyla tanıklanmıştır. Fiil KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

tünek ol bu dünyâ kötürgil köjül

ediz ordu il kol sen amrul amul

“Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama; sen yüksek saray ve ülke iste, huzura kavuş.” (KB 3084)

töşek koldı yattı bir az inçrünüp

udıdı bir ança süçig amrulup

“Yatağını hazırlattı ve yatıp, biraz istirahat etti; bir müddet tatlı ve sakin bir uykuya daldı.” (KB 5826)

“sakinleşmek, durulmak, huzura kavuşmak” anlamlarına gelen kelimenin asıl anlamının fiziksel mi yoksa psikolojik mi olduğu belirgin değildir. Kelime ilk örneleendiği UT döneminde duygu ifade eden bir mental bir anlama sahipken DLT’de fiziksel olarak “durulmak” anlamında kullanılmıştır. *kaynar eşiç amruldı* “Tencere kaynarken üzerine soğuk su dökülmesi sebebiyle duruldu.” (DLT 114) örneğinde fiilin psikolojik değil fiziksel bir “sakinleşmek, durulmak” ifade ettiği açıktır. KB’de ise kelime UT’deki gibi bir duyguyu ifade eden “sakinleşmek, huzura kavuşmak” anlamlarıyla da tanıklanmıştır. KB 3084’te hükümdar dünyayı bir zindana benzetmiş ve Ögdülmüş’e bu dünyaya gönül vermemesi yüksek saray ve ülke yani diğer dünyayı istemesini öğütlemiştir. Odgurmuş’un düşüncesine göre diğer dünyayı isteyip ona göre hareket etmesi halinde Ögdülmüş huzura erecektir. KB 5826’nın çevirisi “Yatak istedi rahatlayıp biraz yattı, sakinleşip bir süre tatlı bir şekilde uyudu.” şeklinde yapıldığında kelimenin anlamı daha net ortaya çıkmaktadır. Bu beyitte Ögdülmüş’in eve gelip yatağına yatıp

rahatlamasından sonra sakinleşip uyuması anlatılmıştır. Öğdülmiş'in sakinleşip uyabilmesinde yatağa yatması ve rahatlaması etkili olmuştur.

2.2.6.3. amulluk kıl-

“sevecen, sakin davranmak” (<*amul+luk kıl-*). *amulluk kıl-* birleşik fiili ED’de tanıklanmamış fakat *amul* kelimesi tanıklanmıştır. *amul* isminden türemiş soyut bir isim olan *amulluk* kelimesi “barış, sakinlik” anlamlarına gelir (ED 161). Kelime *kıl-* yardımcı fiili ile birleştiğinde “sakinlik yapmak, sakin davranmak” anlamını karşılar.

ay anlar kim kertgündiler eger kelse silerke fāsık haber birle amulluk kıluqlar (TİEM 73 379r/2)

“Ey inanmış olanlar! Eğer fasıkın biri size bir haber ile gelirse ona sevecen, sakin davranın.”

amulluk kıl- birleşik fiili KT metinlerinden yalnızca TİEM 73 379r/2’de tanıklanmıştır. Bu cümle aslında müslümanlara verilen bir öğüttür. Tanrı, fasıklara karşı gerçek müslümanların öfkeli davranmalarını istemediği için onlara sakin olmalarını öğütlemiştir. Sakin olmak aslında öfkeli olmamak ya da öfkeli olursa bile bunu dışarı yansıtmamak, öfke duygusunun sebep olabileceği olumsuz davranışlarda bulunmamak durumudur. Sakin olma duygu durumunun öfkeli olma duygu durumuyla karşıtlık içerisinde olduğu görülmektedir.

2.2.6.4. amurt-

“yatıştırmak, dindirmek” (<**amur-t-*). **amur-* fiilinin ettirgen şekli olan kelime “(birini ya da bir şeyi) susturmak, sakinleştirmek” anlamındadır, *amurt-* şekliyle ve aynı anlamla yalnızca(?) 20.yy Güney Batı Anadolu’da varlığını korumuştur (ED 163). *amurt-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

Ol beg öpkessin amurttı. “O, beyin öfkelerini sakinleştirdi.” (DLT 525)

Clauson’un ifade ettiği somut olarak “(birini ya da bir şeyi) susturmak, sakinleştirmek” anlamı UT döneminde *amurt-* fiilinden türemiş *amurtgur-* şekliyle *amarıları kaçığıların*

süzüp amırtgurup “bazıları duyu organlarını durultup, teskin edip” (Maitr 89 18) cümlesinde tanıklanmıştır. Bu cümlede *amırtgur-* fiili bir duyguyu değil duyularla ilgili somut bir durumu anlatmaktadır. *amurt-* fiili bir duygu durumunu anlatan anlamıyla KT metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır. DLT 525’de kelimenin *öfke* kelimesiyle de beraber kullanılması kelimenin duygu ifade eden anlamını daha açık bir hale getirmiştir. Burada öfke duygusunun sebep olduğu olumsuz düşünce ve davranışlardan uzaklaşıp sakin kalma duygu durumu söz konusudur.

2.2.6.5. inçrün-

“huzur içinde olmak, rahatlamak, sakinleşmek, teselli bulmak” (<enç+er-ün-). Clauson’a göre bu fiil *ençer-* fiilinin dönüşlü şekli gibi görünmektedir (ED 174b). *inçrün-* fiili KT dönemi eserlerinden KB’de tanıklanmıştır:

erejlensü ilig tuçı inçrünü

tilek ārzū kelsü özi tınçrunu

“Hükümdar her vakit rahat ve huzur içinde bulunsun; sükûn içinde bütün dilek ve arzuları yerine gelsin.” (KB 3138)

ilig tahtka minsün bu kün inçrünüp

yağısı yir öpsü yırak yinçrünüp

“Hükümdar bugün huzur içinde tahtına çıksın; onun düşmanı uzaktan başını eğip, yer öpsün.” (KB 5805)

yidi içti ögdülmiş az inçrünüp

namāzın yetürdi adağın turup

“Ögdülmiş bir az teselli bularak, yedi içti ve kalkıp, namazını kıldı.” (KB 6210)

“huzur içinde olmak, rahatlamak, sakinleşmek” duygu halini anlatan *inçrün-* fiili KB’de tanıklanmıştır. “huzur içinde olmak, rahatlamak, sakinleşmek” duyguları öfke, korku gibi tüm olumsuz duygu ve düşüncelerden uzakta olduğunda ortaya çıkan

duygulardır. KB 3138’de Ögdülmiş hükümdara iyi dileklerini arz etmektedir. Onun her zaman rahat ve huzur içinde yaşaması ve tüm dileklerinin gerçekleşmesi için dua etmektedir. KB 5805’te Odgurmuş Ögdülmiş’e hükümdarın huzur içinde tahta çıkmasını söylemektedir. KB 6210 numaralı beytin çevirisinde Arat *inçrün-* fiili için “teselli bulmak” anlamını vermiştir. Teselli bulmak da bir çeşit rahatlama ve sakinleşmedir. Bu beyitte de kelime yukarıda verilen diğer beyitlerdekiyle aynı anlamı karşılamaktadır.

2.2.6.6. inç bol-

“rahat, huzurlu olmak” (<inç bol-). *enç* “sakin, barışık, rahat” kelimesi ve *bol-* yardımcı fiiliyle oluşturulmuş bir birleşik fiildir. *inç bol-* birleşik fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır:

ilig altını inç esen bolsunı

bayat birge barça tilek kılsunı

“Hükümdar sağ olsun ve huzur içinde yaşasın, Tanrı bütün dilek ve arzularını yerine getirsin.” (KB 4957)

inç bol- birleşik fiili öfke, kaygı, üzüntü gibi olumsuz duygulardan uzakta olup huzurlu ve sakin olmak gibi olumlu duyguları anlatan bir fiildir. Birleşik fiilin tanıklandığı KB 4957 numaralı beyitte Ögdülmiş, hükümdarın sağlıklı olması ve huzur içinde yaşaması için iyi dileklerde bulunmuştur.

2.2.6.7. inçlen-

“huzur içinde olmak” (<inç+le-n-). *enç* “sakin, barışık, rahat” kelimesinden türetilen dönüşlü fiil yalnızca KB’de tanıklanmıştır (ED 174b).

tümen arzū ni ‘met yidiñ inçlenip

boyun yal bedüttün buka teg kılp

“Sen huzur içinde bin türlü arzu ve nimetlere nail oldun; bir boğa gibi, boyun ve enseni kalınlaştırdın.” (KB 5801)

Tüm olumsuz duygu ve düşüncelerden uzaklaşıp “huzur içinde olmak” duygu halini anlatan *inçlen-* fiili KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır. KB 5801’de Odgurmış Öğdülmiş’e bu zamana kadar huzur içerisinde yaşayıp hep isteğine sahip olduğunu ve güçlendiğini söylemektedir. Sonraki beyitte ise Öğdülmiş’ten, kazandığı bu güçleri hükümdarın hizmetinde kullanmasını istemektedir.

2.2.6.8. yumşa-

“ılımlı olmak, yumuşamak, sakinleşmek” (*yumuş+a-). “(gerçek ve mecaz anlamda) yumuşak olmak” anlamındaki kelime **yumuş* isminden türemiştir (ED 939a). *yumşa-* fiili mecaz anlamıyla KT dönemi metinlerinden DLT, KB ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

kıkrıp atığ kemşelim

ķalkan sünün çömşelim

ķaynap yana yumşalım

ķatğı yağı yuvilsun

“Bağrışıp savaş naralarıyla onlara saldırırız. Kalkan ve süngülerle toslarız. Karşılaştığımız zaman güçleniriz; sonra istenirse barış için sakinleşiriz ki güçlü düşman yumuşasın.” (DLT 191)

ķür er ķördi altun özi yumşadı

irig sözlüg erniñ sözi yumşadı

“Altın görünce, pek yürekli insanlar bile yumuşar; kaba sözlü insanların da sözü nâzikleşir.” (KB 2749)

rahmet birle tańrıdın yumşadıñ ańlarķa (TİEM 73 53v/2)

“Sen (o zaman), sırf Tanrı’nın rahmetiyle onlara karşı yumuşadın.”

Temel anlamı ile maddenin sert olma özelliğini kaybetmesini anlatan *yumşa-* fiili zamanla benzetme yoluyla insanlar için kullanılarak anlam genişlemesine uğramış ve “sakinleşmek” anlamını kazanmıştır. Kelimedeki bu anlam genişlemesi metaforik bir durumdur ve burada SAKİNLEŞMEK YUMUŞAMAKTIR metaforu vardır. Bir insanın sakinleşmesi öfke, kızgınlık gibi olumsuz duygularından arınıp daha durgun bir hale gelmesini anlatır. *yumşa-* fiili sakinleşme duygusunu anlatan bu genişlemiş anlamı ile AH dışındaki tüm KT dönemi metinlerinde tanıklanmıştır. DLT 191’de bir savaş ortamından bahsedilmektedir ve eğer gerekirse askerler barış sağlanabilmesi adına sakinleşebileceklerini söylemektedirler. Savaş esnasında askerlerin başarılı olabilmeleri için karşı tarafa kin, öfke gibi olumsuz duygular beslemeleri gerekir ki savaşı kazanmak adına kendilerinde güç bulabilsinler. Fakat eğer barış sağlanması gerekiyorsa da bu olumsuz duygulardan uzaklaşılması ve sakinleşilmesi gerekmektedir. DLT 191’de de barışı sağlanabilmesi için iki tarafın da yumuşamasından yani sakinleşmesinden bahsedilmiştir. KB 2749’da paranın sert ve kaba insanları bile sakinleştirdiği, ılımlı hale getirdiği ve kötü konuşan kişilerin bile sözünü yumuşattığı söylenmiştir. TIEM 73 53v/2’de ise Hz. Muhammed’in Müslüman olmayanlara karşı Tanrı’dan gelen bir duygu ile yumuşadığı anlatılmıştır.

2.2.6.9. yumşaklan-

“sakin ve ılımlı davranmak” (<*yumuş+a-ğ+lan-). *yumşak* isminden türemiş dönüşlü fiildir (ED 939b). Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

ol maña yumşaklandı “O, bana karşı yumuşadı, yaltaklandı ve boyun eğdi.” (DLT 394)

Temel anlamı ile maddenin sert olma özelliğini kaybetmesini anlatan *yumşaklan-* fiili zamanla benzetme yoluyla insanlar için kullanılarak anlam genişlemesine uğramış ve “sakin ve ılımlı davranmak” anlamını kazanmıştır. Kelimedeki bu anlam genişlemesi metaforik bir durumdur ve burada SAKİNLEŞMEK YUMUŞAMAKTIR metaforu vardır. Yalnızca DLT’de tanıklanan *yumşaklan-* fiili bir kişinin gözüne girebilmek için ılımlı, sakin davranma ve o ne derse kabul etme durumunu anlatan bir fiildir. Bu kelime kişinin davranışlarının daha önce böyle olmadığını, daha sonra değiştiğini ifade eder. Çünkü yumuşamış olan şeyin öncesi serttir.

2.2.7. Sıkılma, Yorulma, Tükenme İfade Eden Duygu Fiilleri

Sıkılma duygusu psikolojik açıdan kişinin enerjisinin azalmasını anlatır. Bu duygu içerisinde olan kişiler yapmakta olduğu işi devam ettirme noktasında isteksizlik yaşar ve zamanla yaptıkları işin gereğini yapamaz hale gelirler.

Psikolojik yorgunluk dinlenmekle geçmeyen, kişide isteksizlik ve motivasyonsuzluk oluşmasına sebep olan bir duygudur. Yorgunluk duygusu günlük hayatla ilgili işlev kaybına, kişilerarası ilişkilerde bozulmaya ve kendinden memnun olmama haline sebep olur.

Tükenme duygusu ise sıkılma ve yorulma gibi olumsuz duyguların ilerlemesi halinde ortaya çıkan kişinin işine ve genel olarak yaşama karşı enerjisinin ve isteğinin tamamen bitmesi durumudur. Kişinin isteklerinin karşılanmaması da iç kaynaklarının tükenmesine ve bu duygunun ortaya çıkmasına sebep olur.

Sıkılma, yorulma ve tükenme gibi duyguların ortaya çıkmasının en büyük sebebi strestir ve bu duygular genellikle kişilerin işleri ile ilgili olarak hissettikleri duygulardır. Stres kaynaklarının ortadan kaldırılmaması sıkılma, yorulma gibi duyguların zamanla artmasına ve sonunda tükenme duygusunun hissedilmesine sebep olur.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde sıkılma duygusu genellikle yapılan bir işle ilgili olarak hissedilen bir duygu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu duygu genellikle bir maddenin dar hale getirilmesine benzetilerek anlatılmıştır. Ayrıca bu eserlerde bir işin arzu ile yapılmasının o işten yorulmayı engelleyeceği söylenmiştir. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde sıkılma, yorulma ve tükenme duygusuyla ilgili verilen bilgiler bu duyguların genel özellikleriyle örtüşmektedir.

alk-, ar-, buş-, emgen-, emgeş-, ir-, irik-, tarın-, taru- fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen sıkılma, yorulma, tükenme ifade eden duygu fiilleridir.

2.2.7.1. alk-

“tükenmek, mahvolmak”. Clauson “tüketmek, bitmek, (bir şeyin) sonuna gelmek” anlamlarını verdiği kelimenin, sonraları bazen “yok etmek” anlamında kullanıldığını

söyler. Gabain, *Alttürkische Grammatic* (160)'te *alk-* fiili için *al-* fiilinin kuvvetlendirilmiş şekli olduğunu söylese de Clauson'a göre bu imkansızdır çünkü kuvvetlendirme ekinin *-ık-* kadar *-k-* olduğuna dair gerçek semantik bağlantı ve kanıt yoktur (ED 135). *alk-* fiili temel anlamı olan “yok etmek, bitirmek” anlamı ile OT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *yitiñç ay yiti otuzka koop alkdımız* “Yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik.” (OY, 40). Bir duygu ifade eden “tükenmek, mahvolmak” anlamı ile ise KT dönemi metinlerinden yalnızca KB'de tanıklanmıştır:

osallık mini alktı öknür özüm

odungıl osal bolma körklüg yüzüm

“Gaflet beni tüketti, ben pişmanım; sen uyanık dur, gafil olma, ey güzel yüzlüm.” (KB 1209)

mini alқтаçı kör bu atım turur

bu atım üçün nefis maña beg bolur

“Beni mahvedecek olan bu adımdır; bu adımdan dolayı nefsim bana hâkim olur.” (KB 5107)

alk- fiili temel anlamıyla somut bir “bitmek” anlamını karşılarken zaman içerisinde kelime soyut bir ifade de kazanmış ve psikolojik olarak “tükenmek, mahvolmak” anlamını da karşılar hale gelmiştir. Kelimedeki bu anlam genişlemesi TÜKENMEK BİTMEKTİR metaforunu göstermektedir. OT döneminde *yitiñç ay yiti otuzka koop alkdımız* “Yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik.” (OY, 40) cümlesinde *alk-* fiiliyle bitirildiği söylenen şey Kültigin'in vefatının ardından onun adına yaptırılan türbe, heykel ve kitabe taşıdır. Yani burada bir iş tamamlama, bitirme söz konusudur ve kelime herhangi bir duygu ifade etmemektedir. *alk-* fiili, DLT'deki tüm örneklerinde somut anlamıyla kullanılmıştır. DLT'de *ol tavarın alktı* “O, mal vb.ni telef etti.” (DLT, 521) cümlesinde somut olarak mal varlığının yok olmasından bahsedilmektedir. Dolayısıyla burada herhangi bir duygu durumu söz konusu değildir. Fakat KB'de fiil, anlam genişlemesi sonucu kazandığı yeni anlamı olan ruhsal açıdan “(kişi için) tükenmek, mahvolmak” anlamında kullanılmıştır.

KB 1209 ve KB 5107 beyitlerinde fiziksel bir tükenmeden değil psikolojik bir tükenmeden bahsedilmektedir. Kişinin fiziki olarak tükenmesi onun ölmesi, yaşamının sona ermesi anlamına gelir ki KB’de verilen bu örneklerde ölüm söz konusu değildir.

2.2.7.2. ar-

“yorulmak”. Clauson, “yorulmak, tükenmek, zayıflamak” anlamlarındaki fiilin bazen de yiyeceksizlikten kaynaklanan zayıflığı ima ettiğini, 8.yy’da sıklıkla *arı-/aru-* uzatılmış şekliyle görüldüğünü söyler (ED 193). *ar-* fiili fiziksel bir yorgunluğu anlatan temel anlamı ile UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *yerlerig kezip arıp* “Yerleri gezip yorulup.” (U III 20 5). Kelime psikolojik yorgunluğu anlatan anlamı ile ise KT dönemi eserlerinden DLT, KB ve AH’de tanıklanmıştır:

er ardı. “Adam yoruldu.” (DLT 89)

Haris tirip armaz usanmaz bolur.

“Açgözlü insan mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez.” (AH 309)

tilekke barur erse yaljuk yorıp

bulur ol tilekin bu kıalmaz arıp

“Arzusuna ulaşmak için arzu ile yola çıkan insan yarı yolda yorulup kalmaz, dileğini bulur.” (KB 3703)

Temel anlamıyla fiziksel bir yorgunluğu anlatan kelime anlam genişlemesi sonucu psikolojik yorgunluğu da anlatır hale gelmiştir. Bedensel ya da ruhsal eksiklikler sebebiyle insanın verimliliğinin düşmesini anlatan *ar-* fiili UT döneminden itibaren örneklenebilmektedir. UT döneminde geçen *yerlerig kezip arıp* “yerleri gezip yorulup” (Demirci, 2016, s. 58) örneğinde fiziksel bir yorgunluktan bahsedilmektedir. DLT 89’da öznenin fiziksel mi yoksa psikolojik olarak mı yorulduğu açık değildir. AH 309’da kelime, öznenin zenginleşmek adına içsel motivasyonunun hiçbir zaman bitmeyeceğini anlatmaktadır, yani buradaki anlam psikolojiktir. KB 3703 numaralı beyti “Kişi yürüyerek, çabalayarak dileğine ulaşmaya çalışırsa, yorulup kalmaz ve dileğine ulaşır.” şeklinde çevirdiğimizde çeviri daha doğru olacaktır. Burada kişinin hedeflerine

ulaşabilmesi için çıkması gereken yol mecazi bir yoldur ve eğer kişi bu yolda kendisi yürürse kişinin yorulmayacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla buradaki yorgunluk da psikolojik bir yorgunluktur. Kelimenin tanıklandığı metinlere baktığımızda DLT'deki *ar-* fiilinin duygu fiili olup olmadığı açık değilken AH ve KB'deki *ar-* fiillerinin duygu fiili olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.7.3. buş-

“sıkılmak, usanmak, bıkmak”. Clauson’a göre “sinirlenmek, rahatsız olmak” anlamlarındaki kelime Güneydoğu grubu Türk dillerinde *puş-* olarak yaşar (ED 377a). Kelime temel anlamı olan “sinirlenmek, rahatsız olmak” anlamı ile UT döneminden itibaren tanıklanmaktadır: *korımak isirkenmek buşmaklık bolur* “Korumak, merhamet etmek ve öfkelenmek olur.” (TT VIII I 6). *buş-* fiili “sıkılmak, usanmak, bıkmak” anlamı ile KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

buşmasar boz kuş tutar ivmeser ürün kuş tutar “Adam işinden bıkmasa av sırasında boz kuş tutar; acele etmezse en iyi doğanları tutar.” (DLT 236)

er buşdı tarudı “Adam sıkıldı ve daraldı.” (DLT 461)

Clauson’un “sinirlenmek, can sıkılmak” anlamlarını verdiği kelime DLT’de “bıkmak, sıkılmak” anlamlarında kullanılmıştır. İlk defa UT metinlerinde tanıklanan kelime bu dönemde “sinirlenmek” anlamında kullanılmıştır. KT döneminin diğer eserlerinde “öfkelenmek, sinirlenmek” anlamını karşılayan kelime DLT’de “sıkılmak, bunalmak” anlamındadır. DLT 461’de verilen örnek cümle kelimenin anlamının “öfkelenmek” olmadığını göstermektedir. *buşdı tarudı* ikilemesinde geçen *taru-* fiili “sıkılmak, bunalmak” anlamına gelmektedir. ET ve KT dönemlerinde eş anlamlı kelimelerle yapılan ikilemelerin yaygın olması buradaki anlamın “sıkılmak, bunalmak” olma ihtimalini arttırmaktadır.

2.2.7.4. emgen-

“yorulmak, sıkıntı çekmek” (<emge-n-). “acı, sıkıntı çekmek” anlamındaki kelime *emge-* fiilinin dönüşlü şeklidir (ED 160a). ET döneminde tanıklanamayan *emgen-* fiili KT dönemi metinlerinden DLT ve TİEM 73’te tanıklanmıştır:

ol bu işta telim emgendi “O bu işte çok yoruldu.” (DLT 116)

kaçan fārīg bolsa sen emgengil (TİEM 73 445v/3)

“Boş kaldığın zaman yine kalk (başka bir iş ve ibadetle) yorul.”

“sıkıntı çekmek, yorulmak” anlamındaki *emgen-* fiili bedensel bir yorgunluktan ziyade zihinsel bir yorgunluğu ve bu yorgunluğun yarattığı sıkılma durumunu anlatmaktadır. *emgen-* fiilinin kökeni olan *emge-* fiili “acı çekmek” anlamına gelmektedir. Kelimenin kökenindeki psikolojik anlam, etkisini dönüşlü şeklinde de göstermektedir. Psikolojik olarak hissedilen acı ve sıkıntı duygusu kişinin yorgun hissetmesine sebep olmaktadır. Bu anlam bağlantısı *emgen-* fiilinde YORULMAK ACI ÇEKMEKTİR metaforunun varlığını göstermektedir.

2.2.7.5. emgeş-

“birileri ile beraber yorulmak” (<emge-ş-). *emge-* “acı, sıkıntı çekmek” fiilinin işteş şekli olan fiil yalnızca bir metinde geçmektedir (ED 160a). *emgeş-* fiili “birileri ile beraber yorulmak” anlamı ile KT dönemi metinlerinden yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

bu işta boy emgeşti “İnsanlar birbirleri yüzünden bu işte yoruldular.” (DLT 111)

emgeş- fiili fiziksel bir yorgunluktan daha çok psikolojik bir yorgunluğu anlatmaktadır. DLT 111’de verilen cümlenin çevirisinde MK, insanların iş yüzünden değil, birbirleri yüzünden yorulduklarını söylemiştir. Ayrıca *emgeş-* fiilinin kökeni olan *emge-* fiili psikolojik olarak “acı, sıkıntı çekmek” anlamına gelmektedir. Kelimenin kökenindeki psikolojik anlam etkisini işteş şeklinde de göstermektedir. Psikolojik olarak hissedilen acı ve sıkıntı duygusu kişilerin yorgun hissetmelerine sebep olmaktadır. Bu anlam

bağlantısı *emgeş-* fiilinde YORULMAK ACI ÇEKMEKTİR metaforunun varlığını göstermektedir. Fiilde kullanılan işteşlik eki yorulma duygusunun tüm halk tarafından hissedildiğini anlatmaktadır.

2.2.7.6. *ir-*

“usanmak, bıkmak”. “bunalmak, sıkılmak” anlamlarına gelen kelime Güneybatı Anadolu’da (20. yy) *ır-* “sinirlenmek, endişelenmek” şeklinde yaşamıştır (ED 194a). ET döneminde tanıklanamayan kelime KT dönemi metinlerinden KB’de tanıklanmıştır:

sakınçka sızar kör erejke irer

severin bulur bulsa terkin yirer

“Kederden zayıflar, rahattan usanır; sevdiğini bulur, bulunca, çabuk yerer.” (KB 1127)

ilig aydı uktum aya kut seni

katıg sevdim erdi irer sen meni

“Hükümdar: -Ey saadet, seni anladım; seni çok sevmiştim, fakat sen benden ayrılmak istiyorsun.-dedi.” (KB 714)

“usanmak, bıkmak” duygu halini anlatan *ir-* fiili KB 1127’de tanıklanmıştır. Bu beyitte hükümdar Kün Toğdı insanoğlunun doyumsuzluğundan yakınmıştır. İnsanoğlunun kederliyen kötü bir halde olduğunu; fakat rahata erdiğinde de bunun kıymetini bilmeyip rahatlıktan sıkıldığını dile getirmiştir. Yine KB 717’de de *ir-* fiili tanıklanmıştır. Bu beytin çevirisinde Arat *ir-* fiilinin karşılığı olarak “ayrılmak istemek” anlamını vermiştir. Bize göre bu iki beyitteki *ir-* fiilleri farklı fiiller değildir. Sadece çevirilerde kullanılan kelimeler birbirinin aynısı olmadığı için ilk bakışta iki farklı anlam varmış gibi görünmektedir ve aslında iki beyitte de *ir-* fiilinin anlamı aynıdır. Çünkü bir şeyden bıktığımız zaman ondan uzaklaşmak isteriz yani “usanmak, bıkmak” anlamının içinde zaten “ayrılmak, uzaklaşmak istemek” anlamı vardır.

2.2.7.7. irik-

“sıkılmak, bıkmak” (<ir-ik-). *ir-* “sıkılmak” fiilinin vurgulu şekli olan kelime pek çok Kuzeydoğu grubu Türk dilinde *erik-* olarak yaşar (ED 226a). ET döneminde tanıklanamayan *irik-* fiili KT dönemi eserlerinden KB’de tanıklanmıştır:

mini ardı dünyā okıdı seve

köñül birdim erse irikti ive

“Dünya beni aldattı; severek, yanına çağırdı; ona gönül verdim, fakat benden çabuk bıktı.” (KB 1172)

bu ay toldı aydı üküş söz ol ol

aytmadı sözlep irikse köñül

“Ay Toldı dedi: Fazla söz, sormadan söylenip, insanı usandıran sözdür.” (KB 1005)

ir- fiilinin kuvvetlendirilmiş şekli olan *irik-* fiili onunla aynı anlama sahiptir. Kelime KT dönemi metinlerinden yalnızca KB’de tanıklanmıştır. KB 1172’de “*irik-*” eyleminin öznesi dünyadır, dünya burada kişileştirilmiştir ve insana özgü olan “sıkılmak, bıkmak” eylemi dünya için kullanılmıştır. Bu beyitte dünya yaşantısının tüm güzellikleri ve ihtişamıyla insanı içine çektiği fakat ona gönül verildiği takdirde insandan çabucak bıktığı söylenmiştir. KB 1005’te sorulmadan söylenen sözlerin insanın gönlünü bunalttığı ifade edilmiştir.

2.2.7.8. tarın-

“kendini daralmış hissetmek, sıkılmak, bunalmak” (<tar+u-n-). *taru-* fiilinin dönüşlü şekli olan fiil genellikle “kendini daralmış hissetmek; keyfi kaçmak” gibi anlamlardadır. Yalnızca Kuzeydoğu grubunun pek çok diyalektinde *tarın-* şeklinde yaşar (ED 552a). *tarın-* fiili UT döneminde *tarun-* şekli ile tanıklanmıştır: *ig agrıkda yeg içgek tarunsar* “hastalık ve ağrıyla şeytan uyansa” (TT I 207). Kelime KT dönemi metinlerinden ise yalnızca DLT’de tanıklanmıştır:

er işta buştı tarındı “Adam işten bıktı ve sıkıldı.” (DLT 274)

Somut olarak “geniş olmayan” anlamındaki *tar* kelimesinden türetilen *tarın-* fiili insanlar için kullanıldığında “kendini daralmış hissetmek, sıkılmak, bunalmak” anlamını kazanmıştır. Kelimede görülen somuttan soyuta doğru gelişen bu anlam genişlemesi olayı metaforik bir durumdur ve kelimeye SIKILMAK DARALMAKTIR metaforu vardır. Yapılan bir iş kişiye zevk vermediği zaman kişi bu işi yapmak istemez ve kendisini küçük bir alanda kalmış gibi daralmış hisseder. *taru-* fiilinin dönüşlü şekli olan *tarın-* fiili DLT 274’te bu “kendini daralmış hissetmek” duygusunu ifade etmektedir.

2.2.7.9. taru-

“kendini daralmış hissetmek, sıkılmak, bunalmak” (<tar+u-). *tar* isminden türetilmiş fiil “daralmak, sıkılmak, kuşatılmak” anlamlarına gelir (ED 532b). *taru-* fiili UT döneminden itibaren tanıklanabilmektedir: *tarumış erser* “daralmış ise” (TT II S 19). Kelime KB dışındaki tüm KT dönemi eserlerinde tanıklanmıştır:

er buşdı tarudı “Adam sıkıldı ve daraldı.” (DLT 461)

ceza kılma ya renc idisi tarup

“Ey muztarip kimse, ıztıraptan şikâyet etme.” (AH 464)

kaçan keldi erse yalavaçlarımız lûtı kadğurttı tarudı anlar (TİEM 73 290r/8)

“Peygamberlerimiz gelince, onlar Lût’u tasalandırdı ve daralttı.”

Somut olarak “geniş olmayan” anlamındaki *tar* kelimesinden türetilen *taru-* fiili insanlar için kullanıldığında “kendini daralmış hissetmek, sıkılmak, bunalmak” anlamını kazanmıştır. Kelimede görülen somuttan soyuta doğru gelişen bu anlam genişlemesi olayı metaforik bir durumdur ve kelimeye SIKILMAK DARALMAKTIR metaforu vardır. DLT 461’de *buş- taru-* fiilleri ikileme şeklinde kullanılmışlardır. Her iki kelime de aynı anlamı taşımaktadır. AH 464’te insana verilen sıkıntıların Tanrı tarafından verildiği ve insanın bunun için bunalıp şikâyet etmemesi gerektiği söylenmiştir. TİEM 73 290r/8’de de Lut’un ailesi hakkında kederlenip bunalması ifade edilmiştir.

3. BÖLÜM: KARAHANLI TÜRKÇESİNDEKİ DUYGU FİİLLERİNİN METAFORİK KULLANIMLARI

Metafor, nesnelerin imaj şemalarının insan zihnine akseden biçimlerinin, zihindeki algılayış süzgecinden geçirildikten sonra dinleyiciye aktarmada kullanılan bir anlatım yoludur (Yunusoğlu, 2003, s. 2). Günlük hayatta sadece dilde değil, düşünce ve eylemde de yaygın bir şekilde mevcuttur. Düşünme tarzımız, tecrübe ettiğimiz şey ve her gün yaptığımız şeyler birer metafor sorunudur (Lakoff-Johnson, 2015, s. 27-28).

Porzig'e göre metaforik anlatımın amacı anlatmak istediğimiz şeyi olduğu gibi basit bir şekilde söylemek değil, zihnimizde belirli bir yer edecek, iz bırakacak ve belirli bir etkiye yol açacak şekilde ifade etmektir (Porzig, 1995, s. 88).

Metafor önemli bir anlam olayıdır ve özellikle çok anlamlılıkla yakından ilgilidir. Yunusoğlu (2008) metafor ve anlam olayları ile ilişkisi hakkında şunları söyler:

“Sözcüğün temel çekirdek anlamı dışında yeni bir anlamda kullanılması ve çekirdek anlam ile kastedilen yeni anlam arasında çağrışımın bulunması metaforu yaratır; sözcüklerin gerçek anlamı ve kontekste söz konusu olan yeni anlamı arasındaki ilişki dildeki anlam değişimleri ile ilgili bir konudur ve anlam değişimleri içinde metaforla en yakın ilişkisi bulunan anlam olaylarından biri de çok anlamlılık meselesidir, yani metaforları meydana getiren kavramların çok anlamlı olmalarıdır, kavramların çok anlamlı olmasını sağlayan unsurlardan biri de metafordur.” (2008, s. 341).

Metafor çok anlamlılığı sistematik bir şekilde ortaya çıkaran bir anlam olayıdır. Türk dilinin her döneminde kelimelerin çok anlamlı bir görüntü sergilediği bilinmektedir. Karahanlı Türkçesi için de bu durum geçerlidir. Tezimizde incelediğimiz Karahanlı Türkçesindeki duygu fiillerinin birçoğu da birden çok anlama sahip olan fiillerdir. Bu fiillerin bazıları temel anlamları ile duygu ifade ederken bazıları ise anlam

genişlemesine uğrayarak duygu anlamı kazanmışlardır. Bu fiillerde görülen anlam genişlemelerinin çoğu metaforlu kullanımlar sonucunda ortaya çıkmıştır.

Metafor bir milletin düşünce yapısını, zihinsel altyapısını gösteren en önemli anlam olayıdır ve dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi anlamamızı kolaylaştırır. Yaptığımız araştırmalar duyguların düşüncelerle sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu göstermiştir. Bir milletin düşünce sisteminin anlaşılmasına olanak sağlayan metaforların, duygu sisteminin anlaşılmasına da yardımcı olmasını bekleyebiliriz. Bu sebeple, Karahanlı Türkçesindeki duygu fiillerinin zihinsel ve içsel altyapısını daha iyi anlayabilmek adına bu fiillerde görülen metaforları ortaya çıkarmaya çalıştık.

Tezimizin ikinci bölümünde KT dönemi eserlerinde tespit ettiğimiz duygu fiillerini etimolojik yönden incelemiş, fiillerin tanıklandığı örnek cümleleri göstermiş ve fiilleri anlam özelliklerine göre incelemiştik. Filleri anlam özelliklerine göre incelediğimiz kısımda, fiilin metaforik bir kullanımı varsa bundan da kısaca bahsetmiştik. Tezimizin bu bölümünde ise KT dönemi duygu fiillerinde görülen metaforları bir arada vererek metaforların oluşma şekillerini göstermeye çalıştık. Karahanlı Türkçesi duygu fiillerinin metaforik kullanımları şöyledir:

3.1. BİRİNCİL (TEMEL) DUYGU FİİLLERİ İLE İLGİLİ METAFORLAR

3.1.1. Kızgınlık, Öfke İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.1.1.1. Öfkelendirmek Duyguları Karıştırmaktır (Öfkelendirmek Duyguların Altını Üstüne Getirmektir)

Temelde “(bir sıvıyı vb.) karıştırmak” anlamına sahip olan *bulğa-* fiili metaforik olarak “kafa karıştırmak, (birini) rahatsız etmek, öfkelendirmek” anlamlarına genişlemiştir. Kişinin duygularının karışıp öfkelenmesi bir sıvının karıştırılmasına benzetilerek anlatılmıştır. Aradaki bu benzerlik ilgisinden ÖFKELENDİRMEK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR (ÖFKELENDİRMEK DUYGULARIN ALTINI ÜSTÜNE

GETİRMEKTİR)¹ metaforu ortaya çıkmıştır. *bulğa-* fiilinin dönüşlü şekli olan *bulğan-* fiilinde de aynı anlam genişlemesi ve aynı metafor vardır.

Kaynak Alan: (sıvı için) karıştırmak

Hedef Alan: Öfkelenmek

3.1.1.2. Öfkelenmek Rahatsız Olmaktır

Temel anlamı “can sıkılmak, rahatsız olmak” olan *buş-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak “öfkelenmek, sinirlenmek” anlamı kazanmıştır. Bir nesneden, kişiden ya da bir durumdan çok sıkılmak, rahatsız olmak kişinin duygu durumunun değişmesine ve öfkelenme eyleminin gerçekleşmesine sebep olabilir. Kelimedeki bu anlam genişlemesi olayı ÖFKELENMEK RAHATSIZ OLMAKTIR² metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (can) sıkılmak, rahatsız olmak

Hedef Alan: Öfkelenmek

3.1.1.3. Öfkelenmek Yüzü Karartmaktır

Öfkelenme eyleminin fizyolojik belirtilerinden biri yüzün kararmasıdır. *buş-* fiilinin tanıklandığı KB 629 numaralı beyitte hükümdarın öfkelenmesinde yüzünü karattığı söylenmiştir. Öfkelenme eylemiyle beraber gerçekleşen yüzün kararması eylemi ÖFKELENMEK YÜZ KARARTMAKTIR³ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (yüz) kararmak

Hedef Alan: Öfkelenmek

¹ÖFKELENDİRMEK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR (ÖFKELENDİRMEK DUYGULARIN ALTINI ÜSTÜNE GETİRMEKTİR)

ol er anıj köylin bulğadı “O adam onu rahatsız etti ve kızdırdı.” (DLT 470)

² ÖFKELENMEK RAHATSIZ OLMAKTIR

velikin buşarda şera arslanı “Fakat hiddetlendiği zaman Şerâ arslanı kesilir.” (AH 52)

ançada bardı buşup sezindi tar kılmamızını anıj üze (TİEM 73 240v/4)

“Öfkelenerek gitti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sandı.”

³ ÖFKELENMEK YÜZ KARARTMAKTIR

ilic buştı artuk kararttı meñiz

ayur ay iveklik kişike isiz

“Hükümdar çok hiddetlendi ve yüzünü ekşiterek, dedi: Hey, acele ile hareket etmek insan için kötü bir şeydir.” (KB 629)

3.1.1.4. Öfkeli İnsan Arslandır

buş- “öfkelenmek” ve *buşur-* “öfkelenmek” fiilinin tanıklandığı KB 784, KB 4099 ve AH 52 numaralı beyitlerde öfkelenme eylemini yaşayan insan öfkeli bir arslana benzetilerek anlatılmıştır. Bir insan ve bir arslan arasındaki öfkeden kaynaklanan bu benzerlik ÖFKELİ İNSAN ARSLANDIR⁴ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Öfkeli insan

Hedef Alan: Arslan

3.1.1.5. Öfkeli Olmak Akılsız Olmaktır

“öfkelenmek” anlamına sahip olan *buşu bol-* birleşik fiilinin tanıklandığı beyitlerde sıklıkla insanların öfkelendikleri zaman akılsızca hareket ettiklerinden bahsedilmektedir. Öfke duygusu insanın aklını başından alan, mantıklı hareket etmesini engelleyen bir duygudur. Öfkelenmek ve aklın baştan gitmesi arasındaki bu ilgi ÖFKELİ OLMAK AKILSIZ OLMAKTIR⁵ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Öfkeli olmak

Hedef Alan: Akli başından gitmek

3.1.1.6. İnatlaşmak Kafa Kafaya Gelme, Kafa Tutmaktır

Başlangıçta somut olarak iki şeyin birbirine sürülmesiyle oluşan “gıcırdatmak”, “bilemek” gibi anlamları karşılayan *ige-* fiili zamanla daha soyut bir anlama gelişmiş ve

⁴ ÖFKELİ İNSAN ARSLANDIR

kür arslanğa oşar bu begler özi

buşursa keser baş ay bilgi yaruk

“Beyler arslana benzerler; hiddetlenirsen, başını koparırlar, ey parlak bilgili.” (KB 784)

kalı basnu tegse buşar baş keser

tamurın teşer kör sorup kan içer

“Eğer ona saygısızca yaklaşsan, hiddetlenir ve baş keser, damarını deler; insanın kanını emer, içer.” (KB 4099)

velikin buşarda şera arslanı “Fakat hiddetlendiği zaman Şerā arslanı kesilir.” (AH 52)

⁵ ÖFKELİ OLMAK AKILSIZ OLMAKTIR

buşu bolsa yalñuk bilgisiz bolur

kalı övke kelse ukuşsuz kılur

“Hiddetlenirse, insan bilgisizce hareket eder; eğer öfkelenirse, öfke onu akılsıza çevirir.” (KB 334)

iki kişinin ya da iki düşüncenin öfke ile karşı karşıya gelmesini anlatmıştır. Buradan da “kafa tutmak, inatlaşmak” anlamları ortaya çıkmıştır. İki insanın birbirine kafa tutup inatlaşmalarının iki somut nesnenin birbirine sürtülmesine benzetilerek anlatılması İNATLAŞMAK KAFA KAFAYA GELMEKTİR, KAFA TUTMAKTIR⁶ metaforunu ortaya çıkarmıştır. *ige-* fiilinin dönüşlü şekli olan *igen-* fiilinde de aynı anlam genişlemesi ve aynı metafor vardır.

Kaynak Alan: Somut iki nesneyi birbirine sürtmek Hedef Alan: İnatlaşmak

TTü’de *kafa tutmak-* “boyun eğmemek, karşı gelmek, diklenmek, inatlaşmak” deyiminde aynı metafor görülmektedir.

3.1.1.7. Öfkelenmek Keskinleşmektir

Temel anlamı “bileylemek, keskinleştirmek” olan *kadran-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak “kızmak, öfkelenmek, huyu davranışı sertleşmek” anlamını kazanmıştır. Bir kişinin öfkelenmesinin bir nesnenin keskinleşmesine benzetilerek anlatılması ÖFKELENMEK KESKİNLEŞMEKTİR⁷ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak alan: (somut bir nesne) keskinleşmek Hedef Alan: Öfkelenmek, (davranış) sertleşmek

3.1.1.8. Duygusuzlaştırmak Sertleştirmektir

Temel anlamı ile bir madde için “katılaştırmak, sertleştirmek” anlamına sahip olan *katır-* fiili metaforik bir kullanımla insan için “katılaştırmak, sertleştirmek,

⁶ İNATLAŞMAK KAFA KAFAYA GELMEKTİR, KAFA TUTMAKTIR
ol anar ige di “O, ona kafa tuttu ve onunla inatlaştı.” (DLT 459)

*emdi udın odundı
kidin telim ökündi
il bolgalı igendi
andag erig kim utar*

“Düşman uykusundan şimdi uyandı ve çok pişman oldu; çünkü barış görüşmeleri esnasında inatlaşmış ve barışı reddetmişti. Böyle bir adamı benden başka kim yener.” (DLT 98-99)

⁷ ÖFKELENMEK KESKİNLEŞMEKTİR

beg anar kadrandı “Bey ona kızdı; ona karşı huyu ve davranışı sertleşti.” (DLT 306)

duygusuzlaştırmak” anlamlarına genişlemiştir. Kişinin duygusuzlaştırılması, bir maddenin sertleştirilmesine benzetilerek anlatılmış ve bu benzerlik DUYGUSUZLAŞTIRMAK SERTLEŞTİRMEKTİR⁸ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (madde) sertleştirmek Hedef Alan: (insan) duygusuzlaştırmak

TTü’de *katı yürekli ol-, katı kalpli ol-* “duygusuzlaşmak” deyimlerinde yukarıda verilen metaforun etken şekli olan DUYGUSUZLAŞMAK SERTLEŞMEKTİR metaforu vardır.

3.1.1.9. Öfkelenmek KIRMIZI Olmaktır, Öfkelenmek KIZARMAKTIR

Temel anlamı “kIRMIZI olmak” olan *kız-* fiili metaforik bir kullanımla “kızmak, öfkelenmek” anlamına genişlemiştir. Öfke duygusu kişiler üzerinde fizyolojik etkilere sebep olan bir duygudur. Öfkelenen kişinin kan akışı hızlanır ve kişinin yüzü kızarır. Kişinin öfkeleniği zaman yüzünün kırmızı hale gelmesi ile bir nesnenin kırmızı olması arasında kurulan zihinsel bağlantı ÖFKELENMEK KIRMIZI OLMAKTIR, ÖFKELENMEK KIZARMAKTIR⁹ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (nesne) kırmızı hale gelmek Hedef Alan: Öfkelenmek

TTü’de korununan *kız-* fiili “öfkelenmek” anlamı ile aynı metaforu devam ettirmektedir.

3.1.1.10. Öfke Ciğerdedir

Temel anlamı ile somut bir organ ismi olan *öpke* “ciğer” zamanla metaforik bir kullanımla “kızgınlık, öfke” anlamına genişlemiştir. *öpke* kelimesinden türetilen *öpkele-/öpkile-* fiilinde de aynı metaforik kullanım söz konusudur. *öpkele-/öpkile-* fiili “kızmak, öfkelenmek” anlamını karşılamaktadır. *öpke* ve *öpkele-/öpkile-* kelimelerinin

⁸DUYGUSUZLAŞTIRMAK SERTLEŞTİRMEKTİR
tâş yir anı katırdı “Gurbet onu sertleştirdi yani onu uslandırdı ve yonttu.” (DLT 253)

⁹ ÖFKELENMEK KIRMIZI OLMAKTIR, ÖFKELENMEK KIZARMAKTIR
yok kim tilemedi tanrı kızıp çıkmalarını kehlendürdi anlarını ayıtlı oturunlar oturduğular birle (TİEM 73 143v/6)
“Tanrı onların öfkelenip çıkmalarını istemedi ve onları geri koydu; onlara ‘Oturunlarla beraber oturun!’ denildi.”

metaforik bir anlam kazanmasında kızgınlık duygusunun ciğerden geldiği yönündeki inanç etkilidir. Böylelikle ÖFKE CİĞERDEDİR¹⁰ metaforu ortaya çıkmıştır. *öfkelen-* fiilinde de aynı metafor vardır.

Kaynak Alan: Ciğer organı

Hedef Alan: Öfke duygusu

TTü'de kullanılmaya devam eden *öfke* ve *öfkelen-* kelimelerinde aynı metaforlar yaşamaya devam etmektedir.

3.1.1.11. Kızmak Ters Davranmaktır

Temel anlamı “ters, uygunsuz davranmak” olan *tersin-* fiili kızgınlık duygusunun etkisiyle ortaya çıkan olumsuz davranışları ifade ettiği için zamanla “kızmak “anlamı ile eşleşmiştir. “ters davranmak” ve “kızmak” arasındaki bu eşleşme KIZMAK TERS DAVRANMAKTIR¹¹ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Ters davranmak

Hedef alan: Kızmak

TTü'de *tersle-*, *terslen-* “boyun eğmemek, karşı gelmek, diklenmek” fiillerinde aynı metafor görülmektedir.

¹⁰ ÖFKE CİĞERDEDİR

otağka öpkelep süke sözlemedük

“Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı.” (DLT 438)

kayttı mūsā bodunı tapa öfkelenengin kadğuluğ

“Musa, öfkeli ve üzüntülü olarak kavmine döndü.” (TİEM 73 232v/3)

¹¹ KIZMAK TERS DAVRANMAKTIR

beg añar tersindi “Bey ona kızdı.” (DLT 303)

3.1.2. Üzüntü, Pişmanlık İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.1.2.1. Üzüntü Acıdır, Üzülme Acı Olmaktır

Temel anlamı ile fiziksel olarak “acı olmak” anlamına sahip olan *açı-* fiili metaforlu bir kullanımla “üzülme” anlamına genişlemiştir. Kelimenin “(bir şeyin tadı için) acı olmak, damakta acı tat hissetmek” anlamı zamanla soyutlaşarak “yürekte acı hissetmek” yani “üzülme” anlamını kazanmıştır. Psikolojik olarak bizi olumsuz etkileyen bir şeyin bize hissettirdiği duygu ile fiziksel olarak bizi olumsuz etkileyen şeyin hissettirdiği duygu aynıdır ve hissedilen bu iki acı da beynimizin aynı bölgelerini etkilemektedir. Aradaki bu benzerlik ÜZÜNTÜ ACIDIR¹² ve ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR¹³ metaforlarının oluşmasına sebep olmuştur. Üzülme, kendini kötü hissetmek gibi duygular genellikle acı ifade eden kelimelerle anlatılmıştır.

Kaynak Alan: Acı olmak

Hedef Alan: Üzülme

açı- fiilinde görülen anlam genişlemesinin etkisi *açı-* fiilinden türetilmiş *açığ* kelimesiyle oluşturulmuş *açığ bol-* birleşik fiilinde de görülmektedir. Temel anlamı ile “acı olmak” anlamına gelen birleşik fiil metaforlu bir kullanımla “acı olmak, üzüntü vermek, üzücü olmak” anlamını karşılar hale gelmiştir. *açığ bol-* birleşik fiilinde de ÜZÜNTÜ ACIDIR ve ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR metaforları vardır.

¹²ÜZÜNTÜ ACIDIR

tüpi yel keçer teg tiriglik keçip

asığsız ulır men özümke açıp

“Hayat, bir kasırga gibi, geçti, gitti; şimdi hâlime acıyarak, boş yere inliyorum.” (KB 1175)

süçigke süçinse ajuñ begleri

açığ boldı el küñ bodun igleri

“Dünya beyleri şarabın tadına alıştırlarsa, memleketin ve halkın bundan çekeceği zahmet çok üzücü olur.” (KB 2092)

¹³ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR

tiriglik barır er açımaz tilin

yava bolsa emgek açır kiç yılın

“Hayat gider, insan buna acıdığını itiraf etmez; emek boşa giderse, bunun acısı uzun seneler unutulmaz.” (KB 2842)

bu küñ kendü süçüg bu tirmek saña

açığ bolğa yarın koğup barđukuy

“Bugün toplamak senin için tatlıdır,

Yarın bırakıp gitmek acı olur.” (AH 436)

TTü’de kullanılmaya devam eden *acı-* “üzülmek” fiilinde de aynı metafor görülmektedir.

3.1.2.2. Üzüntü Ateştir, Üzülmek Yanmaktır

Temel anlamı ile fiziksel olarak “acı olmak” anlamına sahip olan *açı-* fiili metaforlu bir kullanımla “üzülmek” anlamına genişlemiştir. Kelimenin “(bir şeyin tadı için) acı olmak, damakta acı tat hissetmek” anlamı zamanla soyutlaşarak “yürekta acı hissetmek” yani “üzülmek” anlamını kazanmıştır. Psikolojik olarak bizi olumsuz etkileyen bir şeyin bize hissettirdiği duygu ile fiziksel olarak bizi olumsuz etkileyen şeyin hissettirdiği duygu aynıdır ve hissedilen bu iki acı da beynimizin aynı bölgelerini etkilemektedir. KB 5637 Ögdülmüş’in geçen hayatına üzülmekle tövbe etmesinin anlatıldığı bölümde geçen bir beyittir. Bu beyitte Ögdülmüş artık genç olmadığı için üzülmektedir. Üzüntü duygusu kendisinin bir ateş gibi yandığını hissetmesine sebep olmuştur. Ögdülmüş, hissettiği üzüntüyü yanma eyleminin verdiği acıya benzeterek anlatmıştır. *açı-* fiilinin buradaki kullanımında ÜZÜNTÜ ATEŞTİR, ÜZÜLMEK YANMAKTIR¹⁴ metaforları görülmektedir.

Kaynak Alan: Ateş

Hedef Alan: Üzüntü

Kaynak Alan: Yanmak

Hedef Alan: Üzülmek

TTü’de *içi yan-* “çok üzülmek” deyiminde bu metafor görülmektedir.

3.1.2.3. Üzmek Acıtmaktır

açıt- fiili “incitmek, üzmek” anlamıyla üzüntü duygusu ifade eden bir fiildir. Kelimenin temel anlamı “bir şeyi acı ya da ekşi yapmak”tır; fakat kelime zamanla anlam genişlemesine uğrayarak “incitmek, üzmek” anlamlarını kazanmıştır. Bu kelimedede

¹⁴ÜZÜNTÜ ATEŞTİR, ÜZÜLMEK YANMAKTIR

yegitlik küçi bardı mendin kite

açır men yegitlikke küyüp tüte

“Gençlik kuvveti beni terkederek, uzaklaştı; bu giden gençliğime acıyor ve yanıp-tutuşuyorum.” (KB 5637)

ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR metaforundan hareketle ÜZMEK ACITMAKTIR¹⁵ metaforu görülmektedir.

açıĝ kıll- birleşik fiili de *acı-* fiilinde görülen anlam olayının etkisi ile “(bir şeyi) acı yapmak” anlamından “(bir şeyi) keder veren bir hale getirmek, keyifsiz hale getirmek, üzme” anlamına genişlemiştir. Yaşanan olumsuzluklar, beklentilerin karşılanmaması gibi durumlar üzüntü duygusuna sebep olur. Üzüntü duyduğumuz zaman da hayattan keyif alamayız. Keyif alamadığımız, sevinç duyamadığımız durumlar anlatılırken acı ifade eden kelimeler sıklıkla kullanılmaktadır. *açıĝ kıll-* birleşik fiilinde de ÜZMEK ACITMAKTIR metaforu vardır.

Kaynak Alan: Fiziki olarak acı vermek, acıtmak

Hedef Alan: Üzmek

TTü’de kullanımı devam eden *acı-* “üzme” fiilinde aynı metafor vardır.

3.1.2.4. Üzmek Ağrıtmaktır

açıt- “incitmek, üzme” fiili ile ifade edilen üzme hissi, kemiklerin ağrmasına benzetilerek de anlatılmıştır. Bu benzetme ÜZMEK AĞRITMAKTIR¹⁶ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Fiziki olarak ağrı vermek

Hedef Alan: Üzmek

TTü’de *ağrı-* “üzme” fiilinde bu metafor görülmektedir.

¹⁵ ÜZMEK ACITMAKTIR

ol anıy köñlin açıtı

“O, çok kötü bir haberle onun yüreğine elem verdi” (DLT 101)

neçe andaĝ erse bu dünyā hāli

açıĝ kıllma özke tiriglik yolu

“Bu dünyanın hâli her ne kadar dediğin gibi ise de sen kendisine hayatı o kadar zehir etme.” (KB 3648)

¹⁶ ÜZMEK AĞRITMAKTIR

sözün sökse yaljuk açıtısa tilin

süñükke sızıĝ ol köñülke yalın

“İnsan sözü ile söğer ve dili ile acıtırsa, bu kemiğe sızı ve gönüle ateş olur.” (KB 2579)

3.1.2.5. Üzmek Yakmaktır

açıt- “incitmek, üzme” fiili ile ifade edilen üzüme hissi gönlün yanmasına benzetilerek de anlatılmıştır. Bu benzetme ÜZMEK YAKMAKTIR¹⁷ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Fiziki olarak acı vermek

Hedef Alan: Üzmek

TTÜ’de *içini yak-* “üzme” deyiminde bu metafor görülmektedir.

3.1.2.6. Olumsuz Duygular Yüktür, Üzülmek Yüktür, Üzülmek Ağırılık Taşımaktır, Üzüntü Ağırdır

Temel anlamı fiziksel olarak “ağır olmak” olan *ağrı-* ve *ağır bol-* fiilleri metaforlu bir kullanımla “(gönülü, canı) sıkılmak, üzülmek” anlamına genişlemiştir. Üzüntü duygusu, insana ağırılık veren bir duygudur. Bu sebeple bu duygunun verdiği ağırılık fiziksel bir yükün verdiği ağırılığa benzetilerek anlatılmıştır. Fiziksel bir ağırılık olan yük ile üzüntü duygusunun verdiği ağırılık arasındaki bu eşleşme OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR metaforunu ve bu metafordan hareketle daha özelden ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR¹⁸ metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

¹⁷ ÜZMEK YAKMAKTIR

sözün sökse yalñuk açıtısa tilin

sühükke sızığ ol köñülke yalın

“İnsan sözü ile söğer ve dili ile acıtırsa, bu kemiğe sızı ve gönüle ateş olur.” (KB 2579)

¹⁸ ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR

irig sözlemegil kişike tilin

irig sözke ağırır köñül kiç yılın

“İnsanlara karşı kaba söz söyleme; kaba sözün acısını gönül uzun yıllar çeker.” (KB 3430)

tadu tegşürüldi aşı boldı yig

ağır boldı köñli katığ tuttu ig

“Unsurların durumu değışti; yiyeceğı çiğ geldi, gönlü sıkıldı ve ağır bir hastalığa tutuldu.” (KB 1054)

olar bu ışka ağrıştular “Onlar bu işten acı çektiler.” (DLT 110)

Yazıda böri ulusa evde it bağırtısur

“Dışarıda kurt ulursa, ona özlem ve sevgiden dolayı, evde köpeğın ciğeri sızlar. Bu akrabaların birbirlerine özlemleri için kullanılır.” (DLT 459)

ağrı- fiilinin işteş şekli olan *ağrış-* fiili de “birlikte üzölmek” anlamındadır ve bu fiilde de aynı anlam genişlemesinin etkisi ile aynı metaforlar görölmektedir.

Temelde “çekmek, sürökmek” anlamına gelen *tart-* fiili anlam genişlemeleri sonucu pek çok anlam kazanmıştır. Bunlardan en eskisi “(ağırlık) tartmak”tır (ED 534). “çekmek, sürökmek” anlamından “(ağırlık) tartmak” anlamına genişleyen fiil zamanla anlam alanını daha da genişleterek “ciğeri sızlamak, üzölmek” anlamında kullanılmıştır. *tart-* fiilinin işteş şekli olan *tartış-* fiilinde de aynı anlam genişlemesinin etkisi görölmektedir. Üzüntü, özlem gibi duygular insana ağırlık veren duygulardır. *tartış-* fiiliyle üzüntü, özlem gibi duyguların verdiği ağırlık somut bir nesnenin verdiği ağırlığa benzetilerek anlatılmıştır. *tartış-* fiilinde de ÜZÖLMEK YÜKTÖR, ÜZÖLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÖNTÖ AĞIRDIR metaforları vardır.

Kaynak Alan: Fiziksel olarak ağır olmak

Hedef Alan: Üzölmek

TTü’de *ağır gel-* “zor ve üzücü gelmek” ve *zahmet çek-* “sıkıntı çekmek” deyimlerinde bu metaforlar görölmektedir.

3.1.2.7. Üzmek Yüktür, Üzmek Ağırlık Vermektir, Üzüntü Ağırdır

Temel anlamı fiziki olarak “ağır hale getirmek” olan *ağır kıl-* ve *ağrıt-* fiilleri metaforik bir gelişme ile “(gönölü, canı) sıkmak, üzmek, ağırlaştırmak, ağrıtmak, olumsuz düşüncelerle doldurmak” anlamına genişlemiştir. Üzüntü duygusunun verdiği ağırlık hissi fiziksel bir yükün verdiği ağırlığa benzetilerek kelime metaforlu bir şekilde kullanılmıştır. Fiziksel bir ağırlık olan yük ile üzüntü duygusunun verdiği ağırlık arasındaki bu eşleşme OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÖR metaforunu ve bu metafordan hareketle daha özelde ÜZMEK YÜKTÖR, ÜZMEK AĞIRLIK VERMEKTİR, ÜZMEK AĞRITMAKTIR, ÜZÖNTÖ AĞIRDIR¹⁹ metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

¹⁹ ÜZMEK YÜKTÖR, ÜZMEK AĞIRLIK VERMEKTİR, ÜZMEK AĞRITMAKTIR, ÜZÖNTÖ AĞIRDIR

meniğ emgerimke ilig altını

ağır kılması köyli tutsu köni

“Benim zahmetime karşılık hükümdarın altını var; hiç endişe etmesin ve gönölünü ferah tutsun.” (KB 3139)

Kaynak Alan: Fiziksel olarak ağır hale getirmek

Hedef Alan: Üzmek

TTü’de *zahmet çek-* deyiminin ettirgeni olan *zahmet çektir-* deyiminde bu metafrlar görülmektedir.

3.1.2.8. Üzüntü Yaradır, Üzülme Yaranmaktadır

“yara olmak” temel anlamındaki *baş bol-* birleşik fiili metaforik bir gelişme ile “yara olmak, üzülme, incinme” anlamını kazanmıştır. Dilde anlam genişlemeleri sıklıkla somuttan soyuta doğru olur. Somut bir yarayı ifade eden *baş* kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğrayarak soyut bir yara “üzüntü, keder” anlamı kazanmıştır. *baş bol-* birleşik fiilinde de *baş* fiilinin bu genişlemiş anlamının etkisi görülür. Gönülde üzüntü ve kedere sebep olan bir problemin fiziksel bir yaraya benzetilerek anlatılması ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZÜLMEK YARALANMAKTIR²⁰ metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Vücutta ortaya çıkan yara

Hedef Alan: Gönüldeki üzüntü

TTü’de *gönül yarası* “Bir kimseyi derin üzüntü içinde bırakan acı, dil yarası” tamlamasında ve *yaralan-* “incitilmek, üzülme” fiilinde bu metafor görülmektedir.

3.1.2.9. Üzüntü Yaradır, Üzmek Yaralamaktadır

“yaralamak” temel anlamındaki *baş kıl-* ve *başla-* fiilleri anlam genişlemesine uğrayarak “yaralamak, üzmek, incitmek” anlamını kazanmışlardır. Dilde anlam genişlemeleri sıklıkla somuttan soyuta doğru olur. Somut bir yarayı ifade eden *baş* kelimesi zamanla anlam genişlemesine uğrayarak soyut bir yara “üzüntü, keder” anlamı kazanmıştır. Psikolojik olarak acı veren bir sıkıntı fiziksel açıdan acı veren bir yaraya

tüpi yıl turur söz köñül ağırtur

köñül ağırsa er sini yavritur

“Söz her şeyi alt üst eden bir rüzgârdır, kalbi sızlatır; kalbi sızlayan kimse seni mahvedebilir.” (KB 4302)

²⁰ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZÜLMEK YARALANMAKTIR

yanut birdi odğurmuş aydı kadaş

bu söz sözlemegil köñül bolğa baş

“Odgurmuş cevap verdi: Kardeşim, böyle söyleme; kalbim kırılır, dedi.” (KB 3826)

benzetilmiştir. *baş kıl-* ve *başla-* fiillerinde de *baş* “yara” kelimesinin bu genişlemiş anlamının etkisi görülür. Gönülde üzüntü ve kedere sebep olan bir problemin fiziksel bir yaraya benzetilerek anlatılması ÜZÜNTÜ YARADIR ve ÜZMEK YARALAMAKTIR²¹ metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Vücutta ortaya çıkan yara

Hedef Alan: Gönüldeki üzüntü

Temel anlamı ile “kesmek, yarmak, oymak” anlamına sahip olan *bert-* fiili anlam genişlemesine uğrayarak “yaralamak, kalbini kırmak, üzme” anlamını karşılar hale gelmiştir. Psikolojik olarak gönlün yaralanması, üzülmeye fiziksel olarak bir şeyin kesilip yaralanmasına benzetilerek anlatılmıştır. Gönlün üzülmeye ve bir şeyin kesilmesi arasındaki bu eşleşme ÜZÜNTÜ YARADIR ve ÜZMEK YARALAMAKTIR metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Fiziki olarak bir şeyi kesmek, yarmak

Hedef Alan: Gönlü üzme, yaralamak

TTü’de *yarala-* “gücendirmek, incitmek, kırmak” fiilinde bu metafor görülmektedir.

3.1.2.10. Üzülmeye Kayıp, Zarar Olarak Görmektir

“kayıp, zarar” anlamındaki *kor* isminden türemiş *korlan-* birleşik fiili “elinden çıkan mala acınıp zarar saymak ve onun hasretini çekmek” anlamındadır. Üzülmeye duygusu kaybedilen bir kişiye ya da bir şeye karşı hissedilen olumsuz bir duygudur. *korlan-* fiili de kaybedilen bir şeye karşı hissedilen “üzümeye” duygusunu ifade etmektedir.

²¹ ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZMEK YARALAMAKTIR

tilekiñ bu erse seniñ ay kadaş

küçemez men emdi köñül kılma baş

“Ey kardeş, arzun bu ise, ben seni zorlamam; kalbin kırılmasın.” (KB 3708)

yanut birdi odgurmış aydı kadaş

bu söz sözlemegil köñül bolga baş

“Odgurmış cevap verdi: Kardeşim, böyle söyleme; kalbim kırılır, dedi.” (KB 3826)

ili turdı ança sakındı öziün

köñül bertti yaşı yuvuldu köziün

“Hükümdar bir az durdu ve kendi kendine düşündü; gönülü yaralandı ve gözlerinden yaş döküldü.” (KB 4902)

Kaybedilen bir şeyi zarar sayıp bunun için üzölmek anlamını karşılayan *korlan-* fiilinde ÜZÖLMEK KAYIP, ZARAR OLARAK GÖRMEKTİR²² metaforu vardır.

3.1.2.11. Ümitsiz Olmak Çok Zor Durumda Kalmaktır

buş “sıkıntı, keder” kelimesinden türetilen *muşuk-* fiili “mihnet, sıkıntı çekmek, çok zor durumda kalmak” anlamının yanısıra anlam alanını genişleterek “ümitsiz olmak” anlamını da karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Sıkıntılı, kederli olmanın sonucunda ortaya çıkan üzüntü duygusu bastırıldığı ve iyileştirilmediğı taktirde kişiyi karamsar bir ruh haline sokar. Bu karamsarlık da kişiyi ümitsiz bir insan yapar. Ayrıca kişinin çok zor durumda kalması, yapacak hiçbir şeyinin kalmamış olması da ümitsiz olmakla eş değer bir durumdur. İki durum arasındaki bu eşleşme ÜMİTSİZ OLMAK ÇOK ZOR DURUMDA KALMAKTIR²³ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Çok zor durumda kalmak Hedef Alan: Ümitsiz olmak

3.1.2.12. Üzmek Kırmaktır

Temel anlamı ile somut olarak bir nesneyi “kırmak” anlamına gelen *sı-* fiili metaforik bir kullanımla psikolojik olarak bir kişiyi “kırmak, üzmek” anlamında da kullanılmıştır. İnsanın gönlünün üzülməsi somut olarak bir nesnenin kırılmasına benzetilerek anlatılmış ve böylece ÜZMEK KIRMAKTIR²⁴ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Somut bir nesneyi kırmak Hedef Alan: Gönlü üzmek

²² ÜZÖLMEK KAYIP, ZARAR OLARAK GÖRMEKTİR

er tavarına korlandı “Adam, elinden çıkan şeye acındı ve onu bir zarar saydı.” (DLT 306)

²³ ÜMİTSİZ OLMAK ÇOK ZOR DURUMDA KALMAKTİR

muşuksa yağı yüz ölümke urur

ölümke yüz ursa kim utru turur

“Düşman ümitsizliğe düşerse, ölümü göze alır; ölümü göze alan kimse, çok şiddetle karşı koyar.” (KB 2391)

²⁴ ÜZMEK KIRMAKTİR

açış tıdsa işçi er at köşli sır

er at köşli sınısa alır begke kir

“Hizmetkâr ihsana mâni olursa, askerın gönülı kırılır; askerın gönülı kırsa, beyin adı lekelenir.” (KB 2808)

TTü’de *kalp kır-* “incitmek, üzme” ifadesinde bu metafor görülmektedir.

3.1.2.13. Üzölmek Kırılmaktır

Temel anlamı ile somut olarak bir nesnenin kırılmasını anlatan *sin-* fiili metaforik bir kullanımla gönlün yani insanın kırılmasını anlatacak şekilde kullanılmıştır. Gönlün kırılmasının, üzümesinin somut bir nesnenin kırılmasına benzetilerek anlatılması *sin-* fiilinde ÜZÖLMEK KIRILMAKTIR²⁵ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (somut bir nesne için) kırılmak Hedef Alan: (gönöl için) üzülmek

TTü’de *kalbi kırıl-* ifadesinde bu metafor görülmektedir.

3.1.2.14. Üzmek Parçalamaktır

Temel anlamı ile somut bir şeyi “yırtmak, koparmak ya da parçalamak” anlamına sahip olan *üz-* fiili metaforlu bir kullanımla “üzme, gönlünü parçalamak” anlamına genişlemiştir. Gönlün üzümesinin somut bir nesnenin koparılmasına, parçalanmasına benzetilerek anlatılması *üz-* fiilinde ÜZMEK PARÇALAMAKTIR²⁶ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Somut bir nesneyi parçalamak Hedef Alan: Gönlü üzmek

TTü’de yaşamaya devam eden *üz-* fiilinde aynı metafor vardır.

²⁵ ÜZÖLMEK KIRILMAKTIR

*bodun könlü yuvka küdezmeki sarp
köjöl sinsa hasmı bayat ‘adli tap*

“Halkın gönlü yufkadır, onu muhafaza etmek çok güçtür; burada gönöl kırılırsa, ilâhî adaletle karşılaşılır; bu ise, kâfidir.” (KB 3351)

²⁶ ÜZMEK PARÇALAMAKTIR

*nerek emdi beglik bu yaljuk yüki
bu kadğu sakınç üzdi köjlüm köki*

“Şimdi bu beyliğe ve insanların yükünü taşımağa ne lüzum var; bu endişe ve kaygı kalbimi parçaladı.” (KB 5458)

3.1.2.15. Üzmek Zayıflatmaktır

Temelde fiziksel olarak “zayıflamak” anlamını veren *yavrit-* fiili temel anlamıyla kullanılmaya devam ederken aynı zamanda metaforlu bir kullanımla “(canı) zayıflatmak, üzme” anlamına da genişlemiştir. Gönlün üzülmeye, daralması somut bir nesnenin zayıf, dar bir hale gelmesine benzetilerek anlatılmış ve böylece ÜZMEK ZAYIFLATMAKTIR²⁷ metaforu ortaya çıkmıştır. Bu metafor Lakoff ve Johnson’un (2015) önerdiği ÜZÜNTÜLÜ OLAN DARDIR metaforu ile örtüşmektedir (Lkoff-Johnson, 2015: 45).

Kaynak Alan: Somut bir nesneyi zayıf hale getirmek Hedef Alan: Gönlü üzme

TTü’de *içini daraltmak-* “sıkmak, bunaltmak” deyiminde bu metafor vardır.

3.1.3. Korku İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.1.3.1. Korkmak Kaçmaktır, Korkmak Gitmektir

Temel anlamı “ürkmek, korkmak” olan *ürk-* fiili zamanla anlam genişlemesine uğrayarak “korkarak gitmek” anlamını kazanmıştır. Kelimenin başlarda “gitmek, kaçmak” anlamındaki kelimelerle beraber kullanımı zamanla “gitmek” anlamını kendi anlam alanına almasına sebep olmuştur. Böylece *ürk-* fiilinde KORKMAK KAÇMAKTIR, KORKMAK GİTMEKTİR²⁸ metaforları ortaya çıkmıştır. *ürk-* fiilinin edilgen şekli olan *ürkül-* fiilinde de aynı anlam genişlemesi ve aynı metaforlar vardır.

Kaynak Alan: Korkmak

Hedef Alan: Korkarak Gitmek

²⁷ ÜZMEK ZAYIFLATMAKTIR

sözüg sözlegüçi bu cân yavritur

eşitgüçiavnur et öz semritür

“Söz söyleyen canını üzer; dinleyen ise, rahat eder ve vücûdunu semirtir.” (KB 1912)

²⁸ KORKMAK KAÇMAKTIR, KORKMAK GİTMEKTİR

bodun ürkti “Kavim düşmanın gelişinden ürktü ve arasına kargaşa düştü.” (DLT 522)

kaçan yâd kılşa sen idiñni oğıu içinde yalnızun yüz evrerler arkaları üze ürküp aymazdın (TİEM 209v/1)

“Sen, Kur’an’da yaratıcının birliğini yâd etsen onlar, yalnız bir vaziyette, korkup bir şey demeden arkalarına yüz çevirirler (giderler).”

TTü’de *kaçın-* “Herhangi bir işi yapmaktan veya özverili davranmaktan geri durmak, imtina etmek” fiilinde bu metafor görülmektedir.

3.1.3.2. Korkutmak Kaçırmaktır

Temel anlamı “ürkütme, korkutmak” olan *ürküt-* fiili zamanla anlam genişlemesine uğrayarak “korkularak kaçırma” anlamını kazanmıştır. Kelimenin kök hali olan *ürk-* fiilinin başlarda gitmek, kaçmak anlamındaki kelimelerle beraber kullanımı zamanla gitmek anlamını kendi anlam alanına almasına sebep olmuştur. *ürk-* fiilinde görülen bu anlam genişlemesi *ürküt-* fiilini de etkilemiştir. Böylece *ürküt-* fiilinde KORKUTMAK KAÇIRMAKTIR²⁹ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Korkutmak

Hedef Alan: Korkularak kaçırma

3.1.4. Zevk, Mutluluk, Sevinç İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.1.4.1. Ferahlamak İçin Açılmasıdır

“bir şeyi kapalı durumdan kurtarmak” temel anlamındaki *aç-* fiilinin edilgeni olan *açıl-* fiili *köñül* kelimesiyle beraber kullanıldığında anlam genişlemesine uğrayarak “içi açılmak, ferahlamak” anlamları kazanmıştır. İnsanın gönlünün ferahlamasının, bir şeyin kapalı durumdan kurtarılmasına benzetilerek anlatılması FERAHLAMAK İÇİN AÇILMASIDIR³⁰ metaforunu ortaya çıkarmıştır. Bu metafor TTü’de *içi açıl-* deyiminde görülmektedir.

Kaynak Alan: Bir şeyi kapalı durumdan kurtarmak

Hedef Alan: Ferahlamak

²⁹ KORKUTMAK KAÇIRMAKTIR

yana eger balsa sen olarnı tokuş içinde ürkütgöl anlarnı kim arqalarındın bolğay kim andın ögüt tutğaylar (TİEM 136v/5)

“Eğer savaşta onları yakalarsan, ibret almaları için onlar ile (onlara vereceğin ceza ile) arkalarında bulunan kimseleri de korkutup dağıt.”

³⁰ FERAHLAMAK İÇİN AÇILMASIDIR

bu körklüg yüzüg körse köz suvlanur köñül açlur anda bu cān yimlenür

“Bu güzel yüzü görünce, insanın yüzü güler; içi açılır ve canı zevk bulur.” (KB 2465)

TTü’de *içi açıl-* “ferahlamak” deyiminde görülmektedir.

3.1.4.2. Mutlu Olmak Yükselmektir, Mutlu Etmek Yükseltmektir, Mutluluk Yukarıdadır

“başını göğe değdirmek” temel anlamındaki *başın kökke tegür-* birleşik fiili metaforlu bir kullanımla “mutlu etmek” anlamına genişlemiştir. Mutluluk duygusu insanı yükselten bir duygudur. *başı kökke tegür-* birleşik fiili ile kişinin mutlu olduğu zaman kendisini yukarıya erişmiş gibi hissedeceği anlatılmıştır. Eski Türklerde var olan “uçmağa varmak” inancı da yükseklik ve mutluluk ile bağlantılıdır; çünkü Türkler’in inancına uçmak yukarıdadır ve iyi insanlara ödül olarak verilen, insanların mutlu olduğu bir yerdir. Mutlu olan insan kendini uçuyormuş gibi hisseder. “mutluluktan uçmak, havalara uçmak, ayakları yere değmemek, ayakları yerden kesilmek, başı göğe ermek” gibi deyimler mutluluk ifade eden, mutluluğun gökyüzüyle ve yükseklikle ilgili olduğunu anlatan deyimlerdir. Mutluluk ve yükselmek arasındaki bu anlam bağlantısı MUTLU OLMAK YÜKSELMEKTİR, MUTLU ETMEK YÜKSELTMEKTİR ve MUTLULUK YUKARIDADIR³¹ metaforlarını ortaya çıkarmıştır. Burada ortaya çıkan metaforlar Lakoff ve Johnson’un (2015) önerdiği MUTLU OLAN YUKARIDADIR metaforu ile örtüşmektedir (Lakoff -Johnson, 2015: 41).

Kaynak Alan: Yükselmek

Hedef Alan: Mutlu olmak

TTü’de *başı göğe er-*, *ayakları yerden kesil-* “mutlu olmak” gibi deyimlerde bu metafor görülmektedir.

3.1.4.3. Mutlu Olmak Yüzün Kızarmasıdır, Mutlu Etmek Yüzü Kızartmaktır

“kırmızı yapmak, kırmızı hale getirmek” temel anlamındaki *kızart-* fiili ve *kızıl kıl-* birleşik fiili metaforik bir gelişme ile “mutlu etmek” anlamını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Zihinsel arka planda mutlu olan kişinin yüzünün kızarması ile mutluluk

³¹ MUTLU OLMAK YÜKSELMEKTİR, MUTLU ETMEK YÜKSELTMEKTİR, MUTLULUK YUKARIDADIR

kimiy birle devlet yaraşsa kelip

başın kökke tegür yoğaru kılıp

“Kime saadet gelip, onunla uyuşursa, onun başını yükselterek, göğe erdirir.” (KB 3072)

duygusu eşleştirilmiş, *kızart-* fiili ve *kızıl kı-* birleşik fiili “mutlu etmek” anlam alanına geçmiştir. Böylece bu iki fiilde MUTLU ETMEK YÜZÜ KIZARTMAKTIR³² metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak alan: Yüzü kızartmak, kırmızı hale getirmek
etmek

Hedef Alan: Mutlu

“kırmızı olmak” temel anlamına sahip *kızıl bol-* birleşik fiili de “mutlu olmak” anlamını karşılayacak şekilde metaforlu olarak kullanılmıştır. Mutlu olduğu zaman insanın yüzünün kızarması, zamanla mutluluk duygusuyla eş görülmüş ve *kızıl bol-* birleşik fiiliyle MUTLU OLMAK YÜZÜN KIZARMASIDIR³³ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Yüzü kızarması, kırmızı hale gelmesi
olmak

Hedef Alan: Mutlu

3.1.4.4. Mutlu Olmak Parlamaktır, Mutlu Olmak Gözün/ Yüzün Parlamasıdır,
Mutlu Etmek Yüzü/Gözü Parlatmaktır, Mutluluk Güneştir, Mutluluk Parlaktır

köz yaru- birleşik fiili, *köz* ve *yaru-* kelimelerinin temel anlamlarından uzaklaşarak “gözü aydın olmak, mutlu olmak, ferahlamak” anlamına genişlemiştir. Mutluluk kişinin gözlerini parlatan, onu aydınlatan bir duygudur. Mutlu olduğumuz zaman gözlerimizin parlaması zamanla direkt olarak mutluluğu, ferahlığı anlatır hale gelmiştir. *köz yaru-* fiilindeki bu anlam genişlemesi MUTLULUK PARLAKTIR³⁴ ve MUTLU OLMAK YÜZÜN/GÖZÜN PARLAMASIDIR³⁵ metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

³² MUTLU ETMEK YÜZÜ KIZARTMAKTIR

bu begler isiz bolmağınça isiz

ol ilde sevinçin kızartmaz meñiz

“Beyler kötü olmadıkça, o memlekette kötülerin yüzü sevinçle parlamaz.” (KB 892)

iligke yuluğ kılğıl işlet bu neñ

tilekleri bolsu kızıl kılsu eñ

“Bu malı kullan ve hükümdarın uğrunda onları feda et; onun arzulan yerine gelsin ve yüzü gülsün.” (KB 5804)

³³MUTLU OLMAK YÜZÜN KIZARMASIDIR

tilek baylık erse tire birge neñ

bayutğay sini ol kızıl bolğa eñ

“Arzun zenginlik ise, o tasarruf ederek, seni zenginleştirir ve yüzünü güldürür.” (KB 4499)

³⁴ MUTLULUK PARLAKTIR

Kaynak Alan: Göz, yüz parlamak
sevinmek

Hedef Alan: Mutlu olmak, ferahlamak,

suvlan- fiili “sulu olmak, sulanmak” temel anlamından “parlamak, mutlu olmak, sevinmek” anlamlarına genişlemiştir. Kişi mutlu olduğu zaman gözünde ve yüzünde beliren parlaklık suyun parlaklığına benzetilerek “parlamak” ile “mutlu olmak, sevinmek” anlamları arasında zihnimiz tarafından eşleşme yapılmıştır. İki anlam arasındaki bu eşleşme MUTLULUK PARLAKTIR ve MUTLU OLMAK YÜZÜN/GÖZÜN PARLAMASIDIR metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Göz, yüz parlamak
sevinmek

Hedef Alan: Mutlu olmak, ferahlamak,

“aydınlık olmak, parlamak” temel anlamına sahip olan *yaru-* fiili metafor yoluyla anlam genişlemesine uğramış ve “sevinmek, mutlu olmak” anlamını kazanmıştır. Mutluluk insanın gözlerini ve yüzünü parlatan, aydınlatan bir duygudur. Bu duygu yarattığı etkiler ile güneşe benzetilmiştir. AH 44’te A nüshasında *sevinsün* olarak yazılan kelime C nüshasında *yarusun* olarak yazılmıştır. Nüshalar arasındaki bu farklılık kullanılan kelimelerin eş anlamlı kelimeler olduklarını göstermekte ve “parlamak” ile “mutlu

*bilişti yime ol kişiler bile
otağ tuttu özke yarudı küle*

“O da nihayet bâzı kimseler ile tanıştı; kendisine bir oda tuttu ve yüzü gülmeğe başladı.” (KB 499)

*yir öpti kör ay toldı aydı ilig
yarutsa közin birdi devlet elig*

Ay Toldı yer öptü ve dedi: Hükümdarın gözü sevinç ile parlarsa, devlet ona hizmet edene elini uzatır. (KB 598)

er yarudı yaşudı “Adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi.” (DLT 385)

*uvut birle yaljuk yüzi suvlanur
uvut bolsa ötrü közi suvlanur*

“Haya ile insanın şerefi artar; haya sahibinin bundan dolayı gözü parlar.” (KB 2207)

yegil hurma içgil suv yaruğıl közün

“Hurma ye, su iç, gözün aydın olsun.” (TİEM 73 224r/9)

³⁵ MUTLU OLMAK YÜZÜN/GÖZÜN PARLAMASIDIR

*bu körklüg yüziğ körse köz suvlanur
köñül açlur anda bu cān yimlenür*

“Bu güzel yüzü görünce, insanın yüzü güler; içi açılır ve canı zevk bulur.” (KB 2465)

yegil hurma içgil suv yaruğıl közün

“Hurma ye, su iç, gözün aydın olsun.” (TİEM 73 224r/9)

olmak, sevinmek” anlamları arasındaki metaforik bağlantıyı daha açık bir şekilde göstermektedir. *yaru-* fiilinde MUTLULUK PARLAKTIR, MUTLULUK GÜNEŞTİR³⁶ ve MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR³⁷ metaforları vardır.

Kaynak Alan: Parlamak

Hedef Alan: Sevinmek, mutlu olmak

TTü’de *gözleri parla-* “gözlerinde sevinç ve istek belirlemek” deyiminde bu metaforlar görülmektedir.

“parlatmak” temel anlamındaki *yarut-* fiili de “mutlu etmek, sevindirmek” anlamını karşılayacak şekilde metaforlu olarak kullanılmıştır. Bu fiilde MUTLULUK PARLAKTIR ve MUTLU ETMEK YÜZÜ/GÖZÜ PARLATMAKTIR³⁸ metaforları vardır.

Kaynak Alan: Yüzü/gözü parlatmak

Hedef Alan: Sevindirmek, mutlu etmek

yaşu- fiili de “parlamak, ışık saçmak” temel anlamından, metaforik bir kullanımla “sevinmek, mutlu olmak” anlamına geçmiştir. Bu fiilde MUTLULUK PARLAKTIR ve MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR metaforları vardır.

Kaynak Alan: Parlamak

Hedef Alan: Sevinmek, mutlu olmak

³⁶ MUTLULUK GÜNEŞTİR

oñay bolsa yalñuñ kılınçı köni

ikiğün ajunda yaruyur küni

“İnsan uslu başlı, tavrı ve hareketi doğru olursa, her iki dünyada güneşi parlar.” (KB 1294)

³⁷ MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR

oñıgılı kişiniñ sevinşün (yarusun) canı

“Okuyan adamın içi açılsın.” (AH 44)

er yarudı yaşudı “Adam dinlendi ve sevindirici bir şeye sevindi.” (DLT 385)

³⁸ MUTLU ETMEK YÜZÜ/GÖZÜ PARLATMAKTIR

yir öpti kör ay toldı aydı ilig

yarutsa közin birdi devlet elig

Ay Toldı yer öptü ve dedi: Hükümdarın gözü sevinç ile parlarsa, devlet ona hizmet edene elini uzatır. (KB 598)

3.1.4.5. Mutlu Olmak Kendini Sevmektir, Mutlu Etmek Kendini Sevdirmektir

sev- fiili dönüşlülük eki aldığı anda ortaya çıkan *sevin-/sevün-* fiilinin “kendi kendini sevmek” temel anlamında olması beklenirken kelime “sevinmek, mutlu olmak” anlamındadır. Kişinin kendini sevmesi ile mutlu olmak bağlantılıdır. Psikologlar da kişinin mutlu olabilmesi için öncelikle kendisini sevmesi, kendisini olduğu gibi kabul etmesi gerektiğini söylerler. İki anlam arasındaki bu eşleşme MUTLU OLMAK KENDİNİ SEVMEKTİR³⁹ metaforunu ortaya çıkarmıştır. *sevin-/sevün-* fiili ile aynı anlamda olan *sevinç/ sevünç kıl-* birleşik fiili de aynı metaforik kullanıma örnektir. Bahsettiğimiz bu iki fiilde görülen MUTLU OLMAK KENDİNİ SEVMEKTİR metaforunun etkisi ile *sevindir-* fiilinde de MUTLU ETMEK KENDİNİ SEVDİRMEKTİR⁴⁰ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Kendini sevmek

Hedef Alan: Mutlu olmak, Sevinmek

Kaynak Alan: Kendini sevdirmek

Hedef Alan: Mutlu etmek, sevindirmek

TTü’de yaşamaya devam eden *sevin-* ve *sevindir-* fiillerinde aynı metaforlar görülmektedir.

3.1.4.6. Gülümsemek Dişlerini (Ağzını) İkiye Ayırmaktır

“bölmek, yarmak” temel anlamındaki *yir-* fiilinin işteşlik ekini aldığı anda “bölüşmek, yarışmak” gibi bir anlam kazanması beklenirken *yiriş-* kelimesi “gülümsemek” anlamını kazanmıştır. *yiriş-* eylemi temel anlamıyla ikiye ayrılmayı anlatır, muhtemelen bu sebeple işteşlik eki bu kelimeye eklenmiştir. Gülme eylemi gerçekleşirken de dudaklar ikiye ayrılır ve ağız açılır. Bu sebeple gülme eylemi “yarılma, bölünme, ikiye ayrılma” eylemine benzetilmiş böylece “yarmak, bölmek” temel anlamına sahip olan *yiriş-* fiili

³⁹ MUTLU OLMAK KENDİNİ SEVMEKTİR

tañrı yadar rüzîni kimke tilese yme tarutur kimke tilese. sevindiler. yakınrağ tiriglik birle (TİEM 73 185v/8)

“Tanrı dilediğine rızkını bollaştırır dilediğine daraltır. Onlar dünya hayatıyla mutlu oldular.”

⁴⁰ MUTLU ETMEK KENDİNİ SEVDİRMEKTİR

belâ küç yirinde sen edgü kılın

bodunuğ sevindürgil elgin tilin

“Sen halkı belâdan zulümden korusun, iyilik yap; elinle ve dilinle onu sevindir.” (KB 1367)

“gülümsemek” anlamını kazanmıştır. Gülümsemek ve bölünmek, ikiye ayrılmak arasındaki bu eşleşme GÜLÜMSEMEK DİŞLERİNİ (AĞZINI) İKİYE AYIRMAKTIR⁴¹ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Ağzı açıp dişleri ikiye bölmek

Hedef Alan: Gülümsemek

3.1.5. Sevgi İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.1.5.1. Sevgi Bağdır, Sevmek Bağlamaktır, Sevmek Bağlanmaktır

Temel anlamı ile somut bir şeyi başka bir şeye “bağlamak, iliklemek” anlamına sahip olan *ba-* ve *bagla-* fiilleri metaforik bir kullanımla “bir kişi ya da bir nesne ile duygusal bağ kurmak, içten sevmek, güvenmek” anlamına genişlemiştir. Fiziksel olarak birbirine bağlanan iki nesne yan yanadır, birbirine geçmiştir ve bir olmuş haldedir. İki nesne yan yana olduğu zaman birbirine dayanır ve gerektiği zaman birbirine güç verir, birbirinin dengede kalmasını sağlar. Psikolojik olarak bir insanın başka bir insana ya da bir nesneye bağlanması da kişide sevmek ve güvenme duygularını ortaya çıkarır. Buradan kelimenin “güvenmek” anlamı ortaya çıkmıştır. İki insanın birbirini sevip birbirine güvenmesinin iki nesnenin birbirine somut olarak bağlanmasına benzetilerek anlatılması SEVGİ BAĞDIR, SEVMEK BAĞLAMAKTIR ve SEVMEK BAĞLANMAKTIR⁴² metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

⁴¹GÜLÜMSEMEK DİŞLERİNİ (AĞZINI) İKİYE AYIRMAKTIR
er yirişdi “Adam vb. gülümsedi.” (DLT 380)

*odundi bağa kördi kötrüp başın
kalık kız küler teg yirişti tişin*

“Uyandı ve başını kaldırarak, yukarı baktı, gök yüzü kızların tebessümü gibi, dişlerini gösterdi.” (KB 5827)

⁴² SEVGİ BAĞDIR, SEVMEK BAĞLAMAKTIR, SEVMEK BAĞLANMAKTIR

*bu ajun ma körmekke körklüg taşı
velikin içinde tümen na-hoşı
bakıp taş bezekin kötrüp sen muna
köñül bamañ bil hatalar başı*

“Bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir, fakat içinde binlerce nahoşluk vardır; bakıp, dış süsünü görerek senin ona gönül bağlaman, bil ki, hataların başıdır.” (AH 217-220)

*yelgin bolup barduğı köñlüm añar bağlayu
kaldım erinç kadğuka işim udu yığlayu*

Kaynak alan: (iki nesne için) birbirine bağlanmak

Hedef Alan: Sevmek

TTü'de *gönül bağla-* “severek bağlanmak, içten sevmek, âşık olmak” deyiminde aynı metafor görülmektedir.

3.1.5.2. Samimi Olmak İçten Davranmaktır (Samimi Olmak İçini Açmaktır)

Temelde “karaciğer” anlamında olan *bağır* kelimesiyle oluşturulan *bağır bir-* birleşik fiili metaforik bir kullanımla “samimi, içten davranmak” anlamına genişlemiştir. Temelde bir organ adı olan *bağır* zamanla “duyguların merkezi” olarak algılanır olmuştur. Doğan Aksan “Somut bir kavramı yansıtan bu sözcük Uygur belgelerinde ‘karaciğer’, ‘göğüs’, ‘karın’ ve ‘dost’, ‘akraba’ anlamlarında da kullanılmaktaydı. Buradaki anlam genişlemesi, başlangıçtaki “karaciğer” kavramının aktarmalı (metaphorical) kullanımla temel anlamdan yan anlama yönelme biçiminde olmuştur.” demektedir (Aksan, 2015: 83). *bağır bir-* birleşik fiili *bağır* kelimesinin anlam alanının etkisiyle “samimi, içten, dostça davranmak” anlamını karşılayan bir birleşik fiil haline gelmiştir. Böylece bu birleşik fiil ile SAMİMİ OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR (SAMİMİ OLMAK İÇİNİ AÇMAKTIR)⁴³ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Karaciğerden, insanın içinden gelen duygularla davranmak Hedef Alan: Samimi olmak

3.1.5.3. Gönülden Bağlı Olmak İçten Davranmaktır

Temelde “karaciğer” anlamında olan *bağırsak* kelimesiyle oluşturulan *bağırsak bol-* birleşik fiili metaforik bir kullanımla “gönülden bağlı olmak” anlamına genişlemiştir. Temelde bir organ adı olan *bağırsak* zamanla “duyguların merkezi” olarak algılanır olmuştur. *bağırsak bol-* birleşik fiili *bağırsak* kelimesinin anlam alanının etkisiyle

“Sevgilim yolcu olup gitti. Ben de gönlümü onun sevgisine bağladım. Onun arkasından sanki hüznün içinde kaldım ve sahibimin ardından ağladım.” (DLT 476)

⁴³SAMİMİ OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR (SAMİMİ OLMAK İÇİNİ AÇMAKTIR)

bodunka tusulğil muñıña yara

kadaşka bağır bir yakınlık ula

“Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et; akrabalarına yakınlık göster, bağrını aç.” (KB 3237)

“gönülden bağlı olmak” anlamını karşılayan bir birleşik fiil haline gelmiştir. Böylece bu birleşik fiil ile GÖNÜLDEN BAĞLI OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR⁴⁴ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Karaciğerden, insanın içinden gelen duygularla davranmak Hedef
Alan: Gönülden bağlı olmak

3.1.5.4. Merhamet Göstermek İçten Davranmaktır

Temelde “karaciğer” anlamında olan *bağırsak* kelimesiyle oluşturulan *bağırsak bulun-* birleşik fiili metaforik bir kullanımla “merhamet göstermek, şefkatli olmak” anlamına genişlemiştir. Temelde bir organ adı olan *bağırsak* zamanla “duyguların merkezi” olarak algılanır olmuştur. *bağırsak bulun-* birleşik fiili *bağırsak* kelimesinin anlam alanının etkisiyle “merhamet göstermek, şefkatli olmak” anlamını karşılayan bir birleşik fiil haline gelmiştir. Böylece bu birleşik fiil ile MERHAMET GÖSTERMEK İÇTEN DAVRANMAKTIR⁴⁵ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Karaciğerden, insanın içinden gelen duygularla davranmak Hedef
Alan: Şefkatli olmak

3.1.5.5. Sevmek Gönül Vermektir

Temel anlamı ile somut nesnelere için kullanılan ve herhangi bir duygu ifadesi taşımayan *bir-* fiili soyut bir anlama sahip olan *könül* kelimesi ile beraber kullanıldığında “gönül vermek” yani “sevmek” anlamını kazanmıştır. *könül bir-* fiilindeki bu anlam genişlemesi SEVMEK GÖNÜL VERMEKTİR⁴⁶ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

⁴⁴GÖNÜLDEN BAĞLI OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR

isinür er at terk bağırsak bolur

bağırsak kişiler tapuğsağ bolur

“Hizmetinde bulunanlar ona çabuk ısınırlar ve gönülden bağlı olurlar; gönülden bağlı olan, candan adamlar severek hizmet ederler.” (KB 2123)

⁴⁵MERHAMET GÖSTERMEK İÇTEN DAVRANMAKTIR

tüzü halkka könlün bağırsak bulun

tuçı edgülik kıl sen edgü bulun

“Bütün halka içten gelen bir merhamet göster; dâima iyilik yap ve kendin iyilik bul.” (KB 2160)

⁴⁶ SEVMEK GÖNÜL VERMEKTİR

Kaynak Alan: Gönül vermek

Hedef Alan: Sevmek

TTü’de kullanılmaya devam eden *gönül ver-* “sevmek” fiilinde aynı metafor vardır.

3.1.5.6. Sevmek Isınmaktır

Temel anlamıyla fiziki anlamda sıcak olmayan bir şeyin sıcak hale gelmesini anlatan *isi-* ve *isin-* fiilleri somut anlamdan soyuta doğru bir anlam genişlemesi göstererek “(gönül için) ısınmak, sevmek” anlamı kazanmışlardır. İnsan birini sevdiği zaman heyecanlanır, kan akışı hızlanır ve vücudu ısınır. Sevme duygusuyla beraber meydana gelen bu ısı artışı, sıcak olmayan bir şeyin sıcak hale gelmesine benzeterek anlatılmıştır ve böylece *isi-* ve *isin-* fiillerinde SEVMEK ISINMAKTIR⁴⁷ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: (sıcak olmayan bir şey için) sıcak hale gelmek, ısınmak Hedef Alan: Sevmek

TTü’de “sevmek” anlamına gelen *ısın-*, *içi ısın-*, *kanı kayna-* fiillerinde bu metafor görülmektedir.

3.1.5.7. Sevdirmek Isıtmaktır

Temel anlamıyla “sıcak olmayan bir şeyi sıcak hale getirtmek” anlamına sahip olan *isit-* fiili tıpkı ettirgenlik eki almamış hali olan *isi-* fiili gibi anlam genişlemesine uğramış ve “duygusal olarak ısındırmak, sevdirmek” anlamını kazanmıştır. “sevdirmek” anlamının

*könül birdi hem me yoruttu tilig
uvut birdi kılç hem kılınçı silig*

“Ona hem gönül verdi hem de onun dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan etti.” (KB 149)

⁴⁷ SEVMEK ISINMAKTIR

*küler yüz ısığ sözke yalçuk isir
isinse bu yalçuk bolur kul esir*

“Güler yüz ve tatlı söze insan ısınır; insan kime ısınırsa, ona kul köle olur.” (KB 2479)

*isinür er at terk bağırsak bolur
bağırsak kişiler tapuğsak bolur*

“Hizmetinde bulunanlar ona çabuk ısınırlar ve gönülden bağlı olurlar; gönülden bağlı olan, candan adamlar severek hizmet ederler.” (KB 2123)

bir maddenin ısıtılmasına benzetilerek anlatılması *isit-* fiilinde SEVDİRMEK ISITMAKTIR⁴⁸ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (madde için) sıcak hale getirmek

Hedef Alan: Sevdirmek

TTü'de *içini ısıt-* “güzel duygular hissettirmek, sevdirmek” deyiminde bu metafor görülmektedir.

3.1.5.8. Özlemek İstemektir

Temel anlamı “istemek” olan *küse-* fiili metaforlu bir kullanımla “özlemek” anlamına genişlemiştir. “özlemek” anlam alanı “istemek, arzulamak” anlam alanının bir üst derecesidir. “özlemek” eyleminin gerçekleşmesi için öncesinde “arzulamak, istemek” eylemlerinin var olması gerekir. Kelimedeki anlam genişlemesi ÖZLEMEK İSTEMEKTİR⁴⁹ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

özel- kelimesi “özüne ait olmasını istemek” gibi bir anlamdan “özlemek” anlamına genişlemiştir. “özlemek” ile “istemek” arasındaki bu anlam bağlantısı ÖZLEMEK İSTEMEKTİR metaforunu örneklemektedir.

Kaynak alan: İstemek

Hedef Alan: Özlemek

TTü'de *özle-* fiilinde bu metafor görülmektedir.

⁴⁸SEVDİRMEK ISITMAKTIR

köñül kodkı tuttu tilin söz süçig

bodunuğ işitti taşığ hem içig

“Alçak gönüllü ve tatlı dilli idi; içten ve dıştan halkı kendisine ısındırdı.” (KB 1696)

⁴⁹ ÖZLEMEK İSTEMEKTİR

küser men yigitlikke öknür özüm

ökünçüm asığ yok keser men sözüüm

“Sonra gençliğin hasretini çeker ve peşiman olursun, amma son peşimanlık fayda vermez; sözüm bu kadar.” (KB 363)

kügler kamuğ tüzüldi

ıvrık idiş tizildi

sensiz özüm özeldi

kelgil amul oynalım

“Şarkının nameleri arasında uyum sağlandı. Kadeh ve ibrikler dizildi. Gönlüm seni özlemektedir. Haydi çabuk ol; sakın ve rahat bir şekilde oynayalım.” (DLT 401)

3.1.5.9. İstemek Sevmektir

Temel anlamı “sevmek, hoşlanmak” olan *sev-* fiili, bu anlamının yanında anlam genişlemesine uğrayarak “istemek” anlamını karşılayacak şekilde de kullanılmıştır. Sevilen şey istenen şeydir, insan sevdiği şeyi ister. İki anlam arasındaki bu bağlantı İSTEMEK SEVMEKTİR⁵⁰ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak alan: Sevmek, hoşlanmak

Hedef Alan: İstemek

3.1.5.10. Sevmek Gönüle Sığmaktır, Girmektir

sığ- kelimesi temelde somut olarak “(bir şeye) uymak, içine sığmak” anlamındadır. Kelime *könül* kelimesi ile beraber kullanıldığında anlam genişlemesine uğrayarak “gönüle uymak, sevmek” anlamını kazanmıştır. İnsanın ancak sevdiği kişi gönlüne girebilir. Soyut olarak insanın gönlüne girmenin yani sevmenin somut olarak bir şeyin içine girmeye benzetilerek anlatılması SEVMEK GÖNÜLE SIĞMAKTIR, GİRMEKTİR⁵¹ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Somut bir şeyin içine girmek

Hedef Alan: Gönüle girmek, sevmek

3.1.5.11. Beğenmek Özümsemektir, İçine İşlemektir

Temel anlamı ile somut nesnelere ile beraber kullanılan ve “(bir şeye) işlemek, emilmek, özümsemek” anlamlarına gelen *siğ-* kelimesi insanı ifade edecek şekilde kullanıldığında “içine sinmek, beğenmek, sevmek” anlamlarını karşılar hale gelmiştir. *siğ-* fiilindeki bu

⁵⁰ İSTEMEK SEVMEKTİR

kim uluğsındı men men tidi

ol er anı ne halayık sever ne halik

“Ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi ne tanrı ne de kul sever.” (AH 271-272)

tanrı sever edgülık kılığlıları (TİEM 73 91v/7)

“Tanrı iyi ve güzel davrananları sever.”

⁵¹ SEVMEK GÖNÜLE SIĞMAKTIR, GİRMEKTİR

bu söz köñülke sığdı “Bu söz gönüle hoş geldi.” (DLT 237)

anlam genişlemesi BEĞENMEK ÖZÜMSEMEKTİR, İÇİNE İŞLEMEKTİR⁵² metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Somut bir nesnenin içine işlemek Hedef Alan: Beğenmek, sevmek

TTü’de içine *sin-* “beğenmek, sevmek” deyiminde bu metafor görülmektedir.

3.1.6. Şaşkınlık İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.1.6.1. Şaşırmak Bilmemektir, Şaşırmak Garip Bulmaktır

“yabancılama” temel anlamındaki *adıkla-/aduqla-* fiili metaforik bir kullanımla “şaşırmak, garipsemek, garip görmek, ilginç bulmak” anlamına genişlemiştir. Şaşıрма duygusuna sebep olan şey bilinmeyen, yabancı görülen bir şeydir. Şaşıрма eyleminin yabancılaştırma, bilmeme ifade eden bir kelimeyle anlatılması ŞAŞIRMAK BİLMEMEKTİR, ŞAŞIRMAK GARİP BULMAKTIR⁵³ metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Bilmemek, yabancı görmek Hedef Alan: Şaşırmak

TTü’de *garipse-* “bir şeyi değişik, tuhaf bulmak” fiilinde aynı metafor görülmektedir.

3.1.6.2. Şaşırmak Aklı Gitmektir

Temel anlamı “aklı gitmek” olan *eη-* fiili metaforlu bir kullanımla “şaşırmak, hayret etmek” anlamına genişlemiştir. Şaşıрма duygusu insanın kısa süre için de olsa düşünmesini, aklını çalıştırmasını durduran bir duygudur. Şaşıрма eylemi esnasında gerçekleşen bu anlık “aklın gitmesi” durumunun direkt şaşkınlığı ifade etmek için

⁵² BEĞENMEK ÖZÜMSEMEKTİR, İÇİNE İŞLEMEKTİR
söz köñülke sıñdı “Söz gönüle tesir etti ve işledi.” (DLT 411)

⁵³ ŞAŞIRMAK BİLMEMEKTİR, ŞAŞIRMAK GARİP BULMAKTIR
ol anı aduqladı “O, bilinmeyen bir şey olduğu için onu garipsedi.” (DLT 133)

kullanılması metaforik bir durumdur ve burada ŞAŞIRMAK AKLI GİTMEKTİR⁵⁴ metaforu vardır.

Kaynak Alan: Akli gitmek

Hedef Alan: Şaşırarak, hayret etmek

TTü’de *aklı git-* “şaşırmak” birleşik fiilinde aynı metafor yaşamaktadır.

3.1.6.3. Şaşırtarak Akli Almadır

eğ- fiilinin ettirgeni olan *eğit-* ve *eğtür-* fiillerinde *eğ-* fiilinin ortaya çıkardığı ŞAŞIRMAK AKLI GİTMEKTİR metaforunun etkisi ile ŞAŞIRTMAK AKLINI ALMAKTIR⁵⁵ metaforu ortaya çıkmıştır (bk. *eğ-*)

Kaynak Alan: Akli almak

Hedef Alan: Şaşırtarak, hayret ettirmek

TTü’de *aklı başından al-* “çok şaşırtarak” birleşik fiilinde aynı metafor yaşamaktadır.

3.1.6.4. Şaşırmak Gözü Açık Kalmadır

eğ- “şaşırmak, hayret etmek” fiilinin tanıklandığı TİEM 73 191v/5 numaralı cümlede insanların şaşırp gözlerinin açık kalması şaşırmaya duygusunu ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Şaşırmaya duygusunun fiziksel göstergelerinden biri gözlerin açık

⁵⁴ ŞAŞIRMAK AKLI GİTMEKTİR

erdem tile öğrenipen bolma küvez

erdemsizin öğünse eymegüde eger

“Hikmet ve ilmi iste ve onu öğren; öğrenmekte kibir gösterme. Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden kimse imtihan sırasında şaşırdı.” (DLT 115)

⁵⁵ ŞAŞIRTMAK AKLINI ALMAKTİR

tığraklanıp sekirtti

erin atın yügürtti

bizni kamuğ ejetti

andağ süke kim yeter

“Adam dayanıklılık gösterdi; sonra bize saldırdı. Atlarını ve adamlarını koşurttu. Yaptıklarıyla bizi hayrete düşürdü. Böyle bir orduya kim karşı koyabilir?” (DLT 314)

erni ejetürdi “Yaptığı şeyle adamı hayrete düşürdü.” (DLT 128)

kalmasıdır. Gözlerin açık kalması ile şaşırma eylemi arasındaki anlam ilgisi ŞAŞIRMAK GÖZÜ AÇIK KALMAKTIR⁵⁶ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Gözleri açık kalmak

Hedef Alan: Şaşırma

TTü'de *gözü fal taşı gibi açıl-* deyiminde benzer bir metafor vardır, TTü'deki kullanımda “kalmak” anlamı söz konusu değildir yalnızca.

3.1.7. Tiksinme, Beğenmeme İfade Eden Fiillerdeki Metaforlar

3.1.7.1. Nefret Etmek Soğumaktır

Temel anlamı ile bir nesnenin soğuk hale gelmesini anlatan *tumlu-* fiili, söz konusu nesne *köñül* olduğu zaman soyutlaşarak “uzaklaşmak, sevmemek, (gönül) soğumak, nefret etmek” anlamlarına genişlemiştir. Sevgi sıcak bir duygudur, yakınlığı ifade eder ve bu duygu anlatılırken genellikle sıcaklık ifade eden kelimeler kullanılır. Sevginin olmaması veya sevgiden vazgeçmek ise soğuklukla ve uzaklıkla ifade edilir. Sevmez hale gelmek, nefret etmek durumunun nesnenin soğuk hale gelmesine benzetilerek anlatılması NEFRET ETMEK SOĞUMAKTIR⁵⁷ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (nesne için) soğuk hale gelmek

Hedef Alan: Nefret Etmek

TTü'de *soğu-* “birine veya bir şeye duyulan istek, sevgi ve ilgi kalmamak” fiilinde aynı metafor görülmektedir.

⁵⁶ ŞAŞIRMAK GÖZÜ AÇIK KALMAKTIR

bütünlükün <kenketür> ol künke kim enip açuq çalır anıj içinde közler (TİEM 73 191v/5)
“Tanrı, onların cezalarını, gözlerin şaşırıp açık kalacağı güne erteler.”

⁵⁷ NEFRET ETMEK SOĞUMAKTIR

sözlemegü özüñ tutğu berk

irig sözke tumlır kişi köñli terk

“Beyler haşin söz söylememeli ve kendilerine hâkim olmalıdır; haşin söz insanların gönlünü çabuk soğutur.” (KB 5221)

3.1.7.2. Nefret Ettirmek Soğutmaktır

Temel anlamıyla “bir nesnenin ısınısını düşürmek, onu soğuk hale getirmek” anlamında olan *tumlut-* fiili *köñül* kelimesiyle beraber kullanıldığında “sevmemesine sebep olmak, kalbini soğutmak, nefret ettirmek” anlamını karşılamıştır. Sevgi sıcak bir duygudur, yakınlığı ifade eder ve bu duygu anlatılırken genellikle sıcaklık ifade eden kelimeler kullanılır. Sevginin olmaması veya sevgiden vazgeçmek ise soğuklukla ve uzaklıkla ifade edilir. Sevmez hale getirmek, nefret ettirmek durumunun nesnenin soğuk hale getirilmesine benzetilerek anlatılması NEFRET ETTİRMEK SOĞUTMAKTIR⁵⁸ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (nesne için) soğuk hale getirmek

Hedef Alan: Nefret ettirmek

TTü’de *soğut-* “sevgi ve ilginin yok olmasına sebep olmak” fiilinde aynı metafor görülmektedir.

3.2. İKİNCİL DUYGU FİİLLERİ İLE İLGİLİ METAFORLAR

3.2.1. Utanç İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.2.1.1. Utanmak Yüzü Kızarmaktır, Utandırmak Yüzünü Kızartmaktır

meñiz al kıł- birleşik fiilinin temel anlamı “yüzü kırmızı hale getirmektir”; fakat bu kelime metaforlu bir kullanımla utandırmak anlamına genişlemiştir. Utanç duygusu kişinin yüzünün kızarmasına sebep olan bir duygudur. Utanan kişi kendisini sıkır ve genellikle hareketsiz kalır. Hissedilen duygunun yoğunluğunun etkisi ile yüz kızarır. utançtan dolayı yüzün kızarması zamanla sadece utanmayı anlatır hale gelmiştir ve bu anlam genişlemesi UTANMAK YÜZÜ KIZARMAKTIR ve UTANDIRMAK YÜZÜNÜ KIZARTMAKTIR⁵⁹ metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

⁵⁸ NEFRET ETTİRMEK SOĞUTMAKTIR

ol anuñ köñlin tumluttı “O, onu kızdırdı ve kalbini soğuttu; o, onu artık sevmez oldu.” (DLT 340)

⁵⁹ UTANMAK YÜZÜ KIZARMAKTIR ve UTANDIRMAK YÜZÜNÜ KIZARTMAKTIR

erig aşnu yağıka kerek hîle al

Kaynak Alan: (yüz) kızarmak

Hedef Alan: Utanmak

TTü’de *yüzü kızar-* “utanmak”, *yüzünü kızart-* “utandırmak” fiillerinde aynı metaforlar görülmektedir.

3.2.2. Affetme, Merhamet Etme, Acıma İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.2.2.1. Affetmek Merhamet Etmektir

bağırsaklık tut- birleşik fiili metaforik bir kullanımla “merhamet etmek, acımak” anlamındadır. Birleşik fiilin metaforik bir anlam kazanmasında bağır “ciğer” kelimesinin etkisi vardır. “merhamet etmek, acımak” ciğerden yani insanın içinden gelen bir duygudur. *bağırsaklık tut-* “merhamet etmek, acımak” birleşik fiili anlam alanını daha da genişleterek “affetmek” anlamını da karşılar hale gelmiştir. Birleşik fiildeki bu anlam genişlemesi AFFETMEK MERHAMET ETMEKTİR⁶⁰ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Merhamet etmek, acımak

Hedef Alan: Affetmek

3.2.2.2. Affetmek Vermektir

Temel anlamı “hediye” olan *bağış* kelimesinden türetilen *bağışla-* fiili “hediye vermek” anlamından metaforik bir şekilde genişleyerek “affetmek” anlamını karşılar hale gelmiştir. Affetme duygusu affeden kişinin olumsuz duygularından uzaklaşmasını ve karşısındaki kişiye karşı hoşgörülü olmasını gerektirir. Aslında burada karşı tarafa verilen bir anlayış ve hoşgörü vardır. Bu sayede kelime “vermek” anlamından

bu hile bile kıl yağı meñzi al

“Her şeyden önce düşmana karşı hile ve hud'aya baş vurulmalıdır; bu hile ağna düştüğü için, utancından düşman yüzünü kızartsın.” (KB 2356)

⁶⁰ AFFETMEK MERHAMET ETMEKTİR

tutmasun silerni ol anıñdın bağırsaklık tanrı dini içinde eger kertgünür erse siler tanrıka keğinki künke (TİEM 73 254r/5)

“Tanrı’ya ve sonraki güne (ahirete) inanıyorsanız, Tanrı dinini uygulamak konusunda sizi sakın acıma duygusu kaplamasın.”

“affetmek” anlamına genişlemiştir. Buradan da AFFETMEK VERMEKTİR⁶¹ metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Hediye vermek

Hedef Alan: Affetmek

3.2.2.3. Affetmek Geçirmektir, Sonlandırmaktır

Temel anlamıyla “geçirmek, bir şeyi mutlu bir sonuca ulaştırmak, bitirmek” anlamına gelen *ertür-* fiili *yazuk* kelimesiyle beraber kullanıldığında “affetmek” anlamına genişlemiştir. *yazuk* kelimesi “hata, yanlış, günah” anlamlarını karşılayan bir kelimedir. Hem din hem de toplum kurallarında yapılan hataların ya da işlenen günahların yani *yazuk*’ların cezaları vardır. “yazukın ertürülmesi” yani suçların, hataların geçirilip sonlandırılması “affetmek” anlamını ortaya çıkarmıştır. Buradan da AFFETMEK GEÇİRMEKTİR, SONLANDIRMAKTIR⁶² metaforu ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: Geçirmek, bitirmek

Hedef Alan: Affetmek

keçür- “geçirmek” fiili de hem *yazuk* kelimesiyle hem de bu kelime olmadan kullanıldığında “affetmek” anlamını karşılamıştır. Bu kelime de *ertür-* fiilinde olduğu gibi AFFETMEK GEÇİRMEKTİR, SONLANDIRMAKTIR metaforu vardır.

Kaynak Alan: Geçirmek, bitirmek

Hedef Alan: Affetmek

⁶¹ AFFETMEK VERMEKTİR

seninde adın yok sığınu idim

yazukın bağışla yölegil kutun

“Senden başka sığınacak rabbim yok; günahımı bağışla ve saadet yolunda beni destekle.” (KB 5125)

⁶² AFFETMEK GEÇİRMEKTİR, SONLANDIRMAKTIR

anı yazukın ertürdi

“Onun günahını affetti.” (DLT 105)

yazukluğ kişini yazukın keçür

“Kusurlu adamın kusurunu affet.” (AH 337)

3.2.3. Arzu, İstek İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.2.3.1. İstemek Sahiplenmektir

bargum/bargusu kel- “gitmek istemek, gidesi gelmek” birleşik fiilinde kullanılan sahiplik eki ile *kel-* fiili, birleşik fiile “istemek” anlamı kazandırmıştır. “istemek” anlamının sahiplik eki ile sağlanması İSTEMEK SAHİPLENMEKTİR⁶³ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Sahiplenmek

Hedef Alan: İstemek

TTü’de *-AsI gel-* yapısıyla oluşturulan fiillerde aynı metafor görülmektedir.

3.2.3.2. Özlemek İstemektir

Temel anlamı “istemek” olan *küse-* fiili metaforlu bir kullanımla “özlemek” anlamına genişlemiştir. “özlemek” anlam alanı “istemek, arzulamak” anlam alanının bir üst derecesidir. “özlemek” eyleminin gerçekleşmesi için öncesinde “arzulamak, istemek” eylemlerinin var olması gerekir. İki anlam arasındaki bu bağlantı ÖZLEMEK İSTEMEKTİR⁶⁴ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

⁶³ İSTEMEK SAHİPLENMEKTİR

iligke ötündi ayur men bu kün

kaşaımka bargum kelir örtügün

“Hükümdara arz etti ve: Ben bugün kardeşimi şöyle bir ziyaret etmek istiyorum, dedi.” (KB 5663)

turup sernümedi kaşaı için

yana bargusu keldi evre küçün

“Fakat fazla tahammül edemedi; tekrar gidip, kardeşini görmek istedi.” (KB 6277)

⁶⁴ ÖZLEMEK İSTEMEKTİR

küser men yigitlikke öknür özüm

ökünçüm asıg yok keser men sözüm

“Sonra gençliğin hasretini çeker ve peşiman olursun, amma son peşimanlık fayda vermez; sözüm bu kadar.” (KB 363)

kügler kamuğ tüzüldi

ıvrık idiş tizildi

sensiz özüm özeldi

kelgil amul oynalım

“Şarkının nameleri arasında uyum sağlandı. Kadeh ve ibrikler dizildi. Gönlüm seni özlemektedir. Haydi çabuk ol; sakın ve rahat bir şekilde oynayalım.” (DLT 401)

özel- kelimesi “özüne ait olmasını istemek” gibi bir anlamdan “özlemek” anlamına genişlemiştir. “özlemek” ile “istemek” arasındaki bu anlam bağlantısı ÖZLEMEK İSTEMEKTİR metaforunu örneklemektedir.

Kaynak alan: İstemek

Hedef Alan: Özlemek

TTü’de *özle-* fiilinde bu metafor görülmektedir.

3.2.3.3. İstemek Ümitlenmektir, İstetmek Ümitlendirmektir

Temel anlamı “istetmek” olan *küset-* fiili metaforlu bir kullanımla “ümitlendirmek” anlamına genişlemiştir. İsteme duygusu istediğimiz şey konusunda ümitli olmamızı gerektirir. İki duygu arasındaki bu anlam ilgisi İSTEMEK ÜMİTLENMEKTİR ve İSTETMEK ÜMİTLENDİRMEKTİR⁶⁵ metaforlarını ortaya çıkarır.

Kaynak Alan: Ümitlendirmek

Hedef Alan: İstetmek

3.2.3.4. İstemek Kendine Almaktır

“çok istemek, heveslenmek, kendisinin olmasını istemek” anlamındaki *östük-/üstik-* fiilinin aslı Kaşgarlı’ya göre “öz tikti”dir. İstenen, heves edilen şeyler kişinin kendisine, özüne ait olmasını istediği şeylerdir. Bu sebeple kelimenin “çok istemek, heveslenmek” anlamı ile “öz tikti” yapısı arasında anlamsal bir bağlantı söz konusudur. Bu anlam bağlantısı İSTEMEK KENDİNE ALMAKTIR⁶⁶ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Kendine almak

Hedef Alan: İstemek

⁶⁵ İSTEMEK ÜMİTLENMEKTİR, İSTETMEK ÜMİTLENDİRMEKTİR
azığay ok men anlarını küsetgey ök men anlarğa (TIEM 73 72v/5)
“Onları mutlaka saptıracağım, muhakkak onları ümitlendireceğim.”

⁶⁶ İSTEMEK KENDİNE ALMAKTIR
ol bu ışka östükti “O, bu işe özlem ve ihtiras duydu.” (DLT 113)

*yakınlık tilese tuçı üstikü
kötürgil tama ‘nı tirilgil bökü*

“Dâima artan bir yakınlık görmek istersen, tamahkârlığı ortadan kaldır; ona her yerde manî ol.” (KB 4294)

3.2.3.5. İstemek Sevmektir

Temel anlamı “sevmek, hoşlanmak” olan *sev-* fiili bu anlamının yanında anlam genişlemesine uğrayarak “istemek” anlamını karşılayacak şekilde de kullanılmıştır. Sevilen şey istenen şeydir, insan sevdiği şeyi ister. İki anlam arasındaki bu bağlantı İSTEMEK SEVMEKTİR⁶⁷ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak alan: Sevmek, hoşlanmak

Hedef Alan: İstemek

3.2.3.6. İstemek Hırslanmaktır

suk “hırs, heves” isminden türetilen *suklan-* fiilinin temel anlamı “hırslanmaktır”. Olumsuz bir duyguyu, daha çok maddi şeyler için hissedilen isteği anlatan *suklan-* fiili zamanla “hırslanmak” anlamından “istemek” anlamına geçmiştir. Fiildeki bu anlam değişikliği İSTEMEK HIRSLANMAKTIR⁶⁸ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak alan: Hırslanmak

Hedef Alan: İstemek

3.2.3.7. İstemek (İstenen Şeyi) Düşünmektir

KT dönemi eserlerinde, çoğunlukla da DLT’de istek ifade etmek için $\pm sA-$ eki kullanılmıştır. Bu ek eklendiği isme ve fiile “istemek” anlamı katmıştır. MK $\pm sA-$ ekinin aslının *sā-* “düşünmek, saymak” fiili olduğunu düşünür ve ekle ilgili şu bilgileri verir: “Bu iki harfin aslı, *sadı neyni*’den gelmiştir; “nesneyi saydı” demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. *Er suvsadı*. Adam susadı. “Su, onun arzuları arasında sayıldı.” manasına gelir.” (DLT 125). İstenen şey düşünülen şeydir.

⁶⁷ İSTEMEK SEVMEKTİR

sever anlarda biri eger yaş berilse miñ yıl, devül ol kurtarğan kındın kim yaş berilse (TİEM 73 11v/7)

“Putperestlerden her biri de arzular ki, bin sene yaşasın. Oysa yaşatılması hiç kimseyi azaptan uzaklaştırmaz.”

⁶⁸ İSTEMEK HIRSLANMAKTIR

küdezdi öziñ neñke suklanmadı

tapundı bu kılça kıyık kılmadı

“Hükümdarın malını iyi idare etti, kendi çıkarımı düşünmedi; hizmette kıl kadar eğrilik göstermedi.” (KB 1723)

İsteme eyleminden önce zihinde önce bu eylemin gerçekleşmesi düşünülür. KT döneminde pek çok kelimedede istek anlamının sağlanması için ±sA- ekinin kullanılması⁶⁹ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Düşünmek

Hedef Alan: İstemek

TTü’de kullanılmaya devam *susa-* fiilinde *debu* metafor görülmektedir.

3.2.3.8. İstemek Aramaktır

Temel anlamı “(bir şey için) aramak, araştırmak” olan *tile-* fiilinin “istemek” anlamında kullanılır hale gelmesi İSTEMEK ARAMAKTIR⁷⁰ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: Aramak

Hedef Alan: İstemek

TTü’de kullanılmaya devam eden *tile-* “istemek” fiilinde aynı metaforun etkisi görülmektedir. “bir şeyin yokluğunu duyarak geri gelmesini istemek, özlemek” anlamındaki *ara-* fiilinde de aynı metafor vardır.

3.2.3.9. İstetmek Aratmaktır

Temel anlamı “(bir şey için) aramak, araştırmak” olan *tile-* fiilinin anlam genişlemesine uğrayarak “istemek” anlamında kullanılması, bu fiilden türetilen *tilet-* fiilinin anlamını da etkilemiş ve kelime “istetmek” anlamına genişlemiştir. *tilet-* fiilinde İSTETMEK ARATMAKTIR⁷¹ metaforu görülmektedir.

⁶⁹ İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR
er balıksadı “Adamın canı balık istedi.” (DLT 484)

ol maña tavar berigsedi “O, bana mal vb. şeyi vermek istedi ve neredeyse verecekti.” (DLT 484)

⁷⁰ İSTEMEK ARAMAKTIR
al artuğ tileme vebal yüdgülüğ “Fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldir.” (AH 190)

azdurur sen anuñ birle kimni tilese sen yolğa ködürür sen kimni tilese sen.
“Onunla dilediğini saptırırsın, dilediğini de doğru yola iletirsin.” (TİEM 73 126r/8)

⁷¹ İSTETMEK ARATMAKTIR
ol anı tiletti “O onu istetti ve arattı” (DLT 329)

isiz bu yegitlik kanı kaçça bardı

Kaynak Alan: Aratmak

Hedef Alan: İstetmek

TTü’de *tilet-* ve *arat-* “istetmek, özletmek” fiillerinde aynı metafor görülmektedir.

3.2.4. Kaygı İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.2.4.1. Kaygılanmak Duyguların Karışmasıdır, Kaygılandırmak Duyguları Karıştırmaktır

Temel anlamıyla fiziki olarak “karıştırmak” anlamına sahip olan *bulğa-* fiili somuttan soyuta doğru bir anlam genişlemesine uğramıştır. Sıvıların birbirine karışmasını anlatan kelime anlam genişlemesi sonucu fikirlerin birbirine karışması ve fikirlerin birey üzerinde yarattığı etki ile duyguların birbirine karışmasını anlatır hale gelmiştir. Duyguların birbirine karışması belirsizliğe sebep olur ki bu durum da kaygıya yol açar. Kaygılanma duygusunun sıvıların karıştırılmasına benzetilerek anlatılması *bulğamak kıl-* fiilinde KAYGILANMAK DUYGULARIN KARIŞMASIDIR ve KAYGILANDIRMAK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR⁷² metaforlarını ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (madde) karıştırmak

Hedef Alan: Kaygılanmak

3.2.5. Kıskançlık, Haset İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.2.5.1. Haset Etmek Verici Olmamaktır, Haset Etmek Çorak Olmaktır

tepiş “tuzlu alan” kelimesinden türetilen *tepsi-/tepsi-* fiili metaforik bir kullanımla “haset etmek, çekememek” anlamına genişlemiştir. MK, DLT 7’de *tepsi* “kıskandı”

tepsi bulmadım men neçe me tlettim

“Yazık bu gençliğe, hani nereye gitti; ne kadar arayıp, arattımsa da bulamadım.” (KB 6524)

⁷² KAYGILANMAK DUYGULARIN KARIŞMASIDIR, KAYGILANDIRMAK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR

eger bulğasalar seni yekdin ya'nî vesvese kılşalar bulğamak sıngıl tañrıka bütünlükün ol turur eşitgen bilgen ol (TİEM 73 351v/1)

“Eğer şeytandan gelen kötü bir şey ile seni kaygılandırsalar, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, işiten, bilendir.”

örneğinde geçen *tepze-* fiilinin “çorak yer” anlamındaki *tepiz* isminden alındığını söyler. *tepiz* kelimesinde görülen bu metaforik kullanım *tepe-/tepze-* fiilinde de kendini göstermektedir. Kıskançlık, haset insana zarar veren bir duygudur ve kıskanan, haset duyan kişi her şeyin kendisinin olmasını ister; başkalarına karşı verici değildir. Muhtemelen haset eden kişi verici olmaması yönüyle tuzlu, çorak bir yere benzetilmiştir. Bu benzerlik HASET ETMEK VERİCİ OLMAMAKTIR, HASET ETMEK ÇORAK OLMAKTIR⁷³ metaforunu ortaya çıkarmıştır. *tepze-* fiilinin işteş şekli olan *tepzeş-* fiilinde de aynı metaforlar vardır.

Kaynak Alan: (toprak için) çorak, tuzlu, verimsiz olmak Hedef Alan: Haset etmek

tepe-/tepze- fiilinin etkisi ile bu fiilin ettirgen şekli olan *tepeset-/tepezet-* fiilinde HASET ETTİRMEK VERDİRMEKEMEKTİR, HASET ETTİRMEK ÇORAK ETMEKTİR⁷⁴ metaforları ortaya çıkmıştır.

Kaynak Alan: (toprak için) çorak, verimsiz yapmak Hedef Alan: Haset ettirmek

3.2.6. Huzur, Sakinlik, Rahatlama İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.2.6.1. Sakinleşmek Yumuşamaktır

Temel anlamı ile maddenin sert olma özelliğini kaybetmesini anlatan *yumşa-* fiili zamanla benzetme yoluyla insanlar için kullanılarak anlam genişlemesine uğramış ve “sakinleşmek” anlamını kazanmıştır. kelimedeki bu anlam genişlemesi metaforik bir durumdur ve burada SAKİNLEŞMEK YUMUŞAMAKTIR⁷⁵ metaforu vardır. Bir

⁷³ HASET ETMEK VERİCİ OLMAMAKTIR, HASET ETMEK ÇORAK OLMAKTIR

*usutğan kuyaş kapsadı
umunçluğ adaş tepsedi
ertiş suvın keçsedi
bodun anın ürküşür*

“Şiddetli sıcak bizi sardı. Arkadaşlığını umduğumuz kimse bizi kıskandı. Düşman Ertiş suyunu neredeyse geçecekti. Bu yüzden kavimler arasına sarsıntı düştü.” (DLT 79)

⁷⁴ HASET ETTİRMEK VERDİRMEKEMEKTİR, HASET ETTİRMEK ÇORAK ETMEKTİR

ol meni bu işka tepzetti “O, bu işte beni kıskandırdı.” (DLT 337)

⁷⁵ SAKİNLEŞMEK YUMUŞAMAKTIR

insanın sakinleşmesi öfke, kızgınlık gibi olumsuz duygularından arınıp daha durgun bir hale gelmesini anlatır.

yumşa- fiilinden türetilen *yumşaklan-* “sakin ve ılımlı davranmak” fiilinde de *yumşa-* fiili ile aynı anlam genişlemesi ve aynı metafor vardır.

Kaynak Alan: (madde için) yumuşamak Hedef Alan: (kişi için) sakinleşmek

TTü’de *yumuşa-* fiili “öfkesi, kızgınlığı, inadı geçmek” anlamı ile aynı metaforu göstermeye devam etmektedir. *pamuk gibi* “iyi huylu, munis” ifadesinde de aynı metafor görülmektedir.

3.2.7. Sıkılma, Yorulma, Tükenme İfade Eden Duygu Fiillerindeki Metaforlar

3.2.7.1. Tükenmek Bitmektir

alk- fiili temel anlamıyla somut bir “bitmek” anlamını karşılarken zaman içerisinde kelime soyut bir ifade de kazanmış ve psikolojik olarak “tükenmek, mahvolmak” anlamını da karşılar hale gelmiştir. Kişinin psikolojik olarak moralinin, motivasyonunun tükenmesi durumunun bir nesnenin bitmesine benzetilerek anlatılması TÜKENMEK BİTMEKTİR⁷⁶ metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Kaynak Alan: (nesne) bitmek

Hedef Alan: (psikolojik olarak) tükenmek

*kıkrıp atığ kemşelim
kalkan süñün çömşelim
kaynap yana yumşalım
katğı yağı yuvilsun*

“Bağrışıp savaş naralarıyla onlara saldırırız. Kalkan ve süngülerle toslarız. Karşılaştığımız zaman güçleniririz; sonra istenirse barış için sakinleşiririz ki güçlü düşman yumuşasın.” (DLT 191)

ol maña yumşaklandı “O, bana karşı yumuşadı, yaltaklandı ve boyun eğdi.” (DLT 394)

⁷⁶ TÜKENMEK BİTMEKTİR

*osallık mini alkıtı öknür özüm
odunğıl osal bolma körklüg yüzüm*

“Gaflet beni tüketti, ben pişmanım; sen uyanık dur, gafil olma, ey güzel yüzüm.” (KB 1209)

TTü’de *takati kalmamak* “gücü azalmak, bitmek” ve *tüken-* “güçsüzleşmek, bitkinleşmek, yılınlaşmak” fiillerinde bu metafor görülmektedir.

3.2.7.2. Yorulmak Acı Çekmektir

Temel anlamı “acı, sıkıntı çekmek” olan *emgen-* fiili metaforik bir kullanımla “yorulmak, sıkıntı çekmek” anlamını karşılar hale gelmiştir. Psikolojik olarak yorulma durumunun acı çekmenin verdiği yorgunluğa, sıkıntıya benzetilerek anlatılması YORULMAK ACI ÇEKMEKTİR⁷⁷ metaforunu ortaya çıkarmıştır. *emgen-* fiili ile aynı kökten gelen *emgeş-* fiilinde de aynı anlam genişlemesi ve aynı metafor vardır.

Kaynak Alan: Acı çekmek

Hedef Alan: Yorulmak

3.2.7.3. Sıkılmak Daralmaktır

Somut olarak “geniş olmayan” anlamındaki *tar* kelimesinden türetilen *tarın-* fiili insanlar için kullanıldığında “kendini daralmış hissetmek, sıkılmak, bunalmak” anlamını kazanmıştır. Kelimede görülen somuttan soyuta doğru gelişen bu anlam genişlemesi olayı metaforik bir durumdur ve kelimedeki SIKILMAK DARALMAKTIR⁷⁸ metaforu ortaya çıkmıştır. *tarın-* fiili ile aynı kökten gelen *taru-* fiilinde de aynı metafor vardır.

Kaynak Alan: (nesne için) dar hale gelmek

Hedef Alan: (insan için) sıkılmak

TTü’de *tarın-* fiili ile aynı kökten gelen *daral-* “başı dara gelmek, bunalmak” fiilinde ve *içi daral-* “bunalmak” birleşik fiilinde de aynı metafor görülmektedir.

⁷⁷ YORULMAK ACI ÇEKMEKTİR

ol bu işta telim emgendi “O bu işte çok yoruldu.” (DLT 116)

⁷⁸ SIKILMAK DARALMAKTIR

er işta buştu tarındı “Adam işten bıktı ve sıkıldı.” (DLT 274)

er buşdı tarudı “Adam sıkıldı ve daraldı.” (DLT 461)

3.3. DUYGU FİİLLERİ VE METAFORLARININ TABLODA GÖSTERİMİ

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerindeki duygu fiillerinin geçirdiği anlamsal gelişme sürecinin daha derli toplu görülebilmesi adına aşağıdaki tablo oluşturulmuştur. Bu tabloda Karahanlı Türkçesindeki duygu fiilleri alfabetik olarak değil, metaforlara göre sıralanmışlardır. Bu tablo ile metafor, duygu fiili, fiilin duygu değeri taşıyan metin anlamı, hangi maddede yer aldığı, Karahanlı Türkçesinden önce tanıklanıp tanıklanmadığı, eğer daha önce tanıklanmış ise hangi dönemde tanıklandığı ve bu dönemde duygu değeri taşıyıp taşımadığı ile temel mi yoksa genişlemiş anlamıyla mı kullanıldığı, Karahanlı Türkçesi döneminde hangi eserde tanıklandığı toplu bir şekilde gösterilmektedir.

FİİLDE GÖRÜLEN METAFOR	FİİL	MADDE NUM.	DUYGU	KT DÖN. ÖNCE TANIKLANDIĞI DÖNEM	KT DÖN. TANIKLANDIĞI METİN
ÖFKELENDİRMEK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR (ÖFKELENDİRMEK DUYGULARIN ALTINI ÜSTÜNE GETİRMEKTİR)	bulğa- “bir kişiye olumsuz şeyler söyleyerek ya da yaparak onun duygularının ve düşüncelerini n karışmasına ve öfkelenmesin e sebep olmak”	2.5.1	Kızgınlık, Öfke	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	DLT Genişlemiş Anlam
ÖFKELENDİRMEK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR (ÖFKELENDİRMEK DUYGULARIN ALTINI ÜSTÜNE GETİRMEKTİR)	bulğan- “kızmak, öfkelenmek; ara bozmak, birbirine kızdırmak” (<bulğa-n-)	2.5.2	Kızgınlık, Öfke	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	DLT TİEM 73 Genişlemiş Anlam
ÖFKELENMEK RAHATSIZ OLMAKTIR, ÖFKELENMEK YÜZÜ KARARTMAKTIR, ÖFKELİ İNSAN ARSLANDIR	buş- “öfkelenmek, hiddetlenmek”	2.5.3	Kızgınlık, Öfke	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB AH TİEM 73 Temel Anlam
ÖFKELİ İNSAN ARSLANDIR	buşur- “hiddetlendir mek,	2.5.5	Kızgınlık, Öfke	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB AH

	ÖFKELENDİRMEK” (<buş-ur-)					Temel Anlam
ÖFKELİ OLMAK AKILSIZ OLMAKTIR	buş bol- “hiddetlenmek , öfkelenmek”	2.5.4	Kızgınlık, Öfke	-		KB Temel Anlam
İNATLAŞMAK KAFA KAFAYA GELMEKTİR, KAFA TUTMAKTIR	ige- “kafa tutmak, inatlaşmak”	2.5.7	Kızgınlık, Öfke	-		DLT Genişlemiş Anlam
İNATLAŞMAK KAFA KAFAYA GELMEKTİR, KAFA TUTMAKTIR	igen- “inatlaşmak, huysuzlaşmak” (<ige-n-)	2.5.8	Kızgınlık, Öfke	-		DLT Genişlemiş Anlam
ÖFKELENMEK KESKİNLEŞMEKTİR	kadran- “kızmak, öfkelenmek, huyu davranışı sertleşmek” (<*kadra-n-)	2.5.10	Kızgınlık, Öfke	-		DLT Genişlemiş Anlam
DUYGUSUZLAŞTIRMAK SERTLEŞTİRMEKTİR	katur- “katılaştırmak , sertleştirmek, duygusuzlaştırmak” (<kat-ur-)	2.5.14	Kızgınlık, Öfke	-		DLT Genişlemiş Anlam
ÖFKELENMEK KIRIMIZI OLMAKTIR, ÖFKELENMEK KIZARMAKTIR	kız- “kızmak, öfkelenmek”	2.5.18	Kızgınlık, Öfke	OT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var		TİEM 73 Genişlemiş Anlam
ÖFKE CİĞERDEDİR	öfkelen- “öfkelenmek” (<öpke+le-n-)	2.5.20	Kızgınlık, Öfke	-		TİEM 73 Genişlemiş Anlam
KIZMAK TERS DAVRANMAKTIR	tersin- “kızmak, kızgınlık duygusunun etkisi ile ters, uygunsuz, olumsuz davranmak” (*ters-in-)	2.5.25	Kızgınlık, Öfke	-		DLT Genişlemiş Anlam
ÜZÜNTÜ ACIDIR, ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR	açı- “(bir olaya, duruma, kişiye ya da bazen kendisine) acımak, üzülme”	2.2.1	Üzüntü, Pişmanlık	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var		KB Genişlemiş Anlam
ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR	açığ bol- “acı olmak, üzüntü vermek, üzücü olmak” (<açı-ğ + bol-)	2.2.2	Üzüntü, Pişmanlık	-		KB AH Genişlemiş Anlam
ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR	açığ kıl- “keder veren	2.2.3	Üzüntü, Pişmanlık	-		KB Genişlemiş Anlam

	bir hale getirmek, zehir etmek, keyifsiz hale getirmek” (<açı-ğ + kıl-)				
ÜZMEK ACITMAKTIR, ÜZMEK AĞRITMAKTIR, ÜZMEK YAKMAKTIR	açıt- “incitmek, üzme” (<açı-t-)	2.2.4	Üzüntü, Pişmanlık	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB Genişlemiş Anlam
OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR, ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR	ağır bol- “(gönülü, canı) sıkılmak, üzülme” (<ağır + bol-)	2.2.5	Üzüntü, Pişmanlık	-	KB Genişlemiş Anlam
OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR, ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR	ağır kel- “zor gelmek, sıkıcı gelmek” (<ağır kel-)	2.2.6	Üzüntü, Pişmanlık	-	KB Genişlemiş Anlam
OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR, ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR	ağır kıl- “(gönülü, canı) sıkılmak, üzme, ağırlaştırmak, olumsuz düşüncelerle doldurmak” (<ağır kıl-)	2.2.7	Üzüntü, Pişmanlık	-	KB Genişlemiş Anlam
OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR, ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR	ağır- “üzülme, (canı) sıkılmak” (<ağır +t-)	2.2.8	Üzüntü, Pişmanlık	OT UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR, ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR	ağırış- “sızlaşmak, birlikte üzülme” (<ağ(1)r+t-ş-)	2.2.9	Üzüntü, Pişmanlık	-	DLT Genişlemiş Anlam
OLUMSUZ DUYGULAR YÜKTÜR, ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK	ağırıt- “üzme, ağrıtmak” (<ağ(1)r+t-t-)	2.2.10	Üzüntü, Pişmanlık	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam

TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR					
OLUMSUZ DUYGU YÜKTÜR, ÜZÜLMEK YÜK ÇEKMEKTİR	tartış- “ciğeri sızlamak, üzülmek” (tart-(ı)ş-)	2.2.36	Üzüntü, Pişmanlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	DLT Genişlemiş Anlam
ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZÜLMEK YARALANMAKTIR	baş bol- “yara olmak, üzülmek, incinmek” (<baş bol-)	2.2.11	Üzüntü, Pişmanlık	-	KB Genişlemiş Anlam
ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZMEK YARALAMAKTIR	baş kıl- “yaralamak, üzmek, incitmek” (<baş kıl-)	2.2.12	Üzüntü, Pişmanlık	-	KB Genişlemiş Anlam
ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZMEK YARALAMAKTIR	başla- “yaralamak, üzmek” (<baş+la-)	2.2.13	Üzüntü, Pişmanlık	-	KB Genişlemiş Anlam
ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZMEK YARALAMAKTIR	bert- “yaralamak, kalbini kırmak, üzmek”	2.2.14	Üzüntü, Pişmanlık	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	KB Genişlemiş Anlam
ÜZÜLMEK KAYIP, ZARAR OLARAK GÖRMEKTİR	korlan- “elinden çıkan mala acınıp zarar saymak ve onun hasretini çekmek” (<kor+la-n)	2.2.20	Üzüntü, Pişmanlık	-	DLT Genişlemiş Anlam
ÜMİTSİZ OLMAK ÇOK ZOR DURUMDA KALMAKTIR	muşuk- “mihnet, sıkıntı çekmek, çok zor durumda kalmak, ümitsiz olmak”	2.2.24	Üzüntü, Pişmanlık	-	DLT KB TİEM 73 Genişlemiş Anlam
ÜZMEK KIRMAKTIR	sı- “üzmek, kırmak”	2.2.31	Üzüntü, Pişmanlık	OT, UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
ÜZÜLMEK KIRILMAKTIR	sın- “kırılmak, incinmek” (<sı-n-)	2.2.34	Üzüntü, Pişmanlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
ÜZMEK PARÇALAMAKTIR, ÜZÜLMEK PARÇALANMAKTI R	üz- “üzmek, gönlünü parçalamak”	2.2.37	Üzüntü, Pişmanlık	OT UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
ÜZMEK ZAYIFLATMAKTIR	yavrit- “zayıflatmak, üzmek” (<yavrit-t-)	2.2.38	Üzüntü, Pişmanlık	OT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	KB Genişlemiş Anlam
KORKMAK KAÇMAKTIR, KORKMAK GİTMEKTİR	ürk- “ürkmek, korkmak, korkarak gitmek”	2.4.11	Korku	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT TİEM 73 Temel Anlam

KORKMAK KAÇMAKTIR, KORKMAK GİTMEKTİR	ürkül- “(bir şeyden) korkarak kaçmak” (<ürk-ül-)	2.4.12	Korku	-	DLT Temel Anlam
KORKUTMAK KAÇIRMAKTIR	ürküt- “(bir şeyi) ürkütterek, korkutarak kaçırmak” (<ürk-it-)	2.4.13	Korku	-	DLT TİEM 73 Temel Anlam
FERAHLAMAK İÇİN AÇILMASIDIR	açıl- “ferahlamak, içi açılmak” (<aç-(i)l-)	2.1.1	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	KB Genişlemiş Anlam
MUTLU OLMAK YÜKSELMEKTİR, MUTLU ETMEK YÜKSELTMEKTİR, MUTLULUK YUKARIDADIR	başın kökke tegür- “mutlu etmek” (<baş+ı+n kök+ke teg- ür-)	2.1.3	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	KB Genişlemiş Anlam
MUTLU OLMAK YÜZÜN KIZIRMASIDIR (KIRMIZI HALE GELMESİDİR), MUTLU ETMEK YÜZÜ KIZARTMAKTIR	kızart- “mutlu etmek, sevindirmek” (<kız-ar-t-)	2.1.7	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
MUTLU OLMAK YÜZÜN/GÖZÜN KIZIRMASIDIR	kızıl bol- “sevinmek, mutlu olmak” (<kız-ıl bol-)	2.1.8	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	KB Genişlemiş Anlam
MUTLU OLMAK YÜZÜN/GÖZÜN PARLAMASIDIR, MUTLULUK PARLAKTIR	suvlan- “mutlu olmak, sevinmek” (<suv+la-n-)	2.1.19	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	KB Genişlemiş Anlam
MUTLULUK PARLAKTIR, MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR	iki köz su iç- “beğenmek, sevinmek, mutlu olmak, parlamak” (<iki köz suv iç-)	2.1.4	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	KB Genişlemiş Anlam
MUTLULUK GÜNEŞTİR, MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR, MUTLULUK PARLAKTIR	yarı- “sevinmek, mutlu olmak” (<*ya-r+u-)	2.1.20	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	DLT KB AH TİEM 73 Genişlemiş Anlam
MUTLULUK PARLAKTIR, MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR	yaşu- “sevinmek” (<*yaş-u-)	2.1.22	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	DLT Genişlemiş Anlam
MUTLULUK PARLAKTIR, MUTLU OLMAK GÖZÜN PARLAMASIDIR	köz yarı- “gözü aydın olmak, mutlu olmak, ferahlamak” (<köz *ya- r+u-)	2.1.10	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	TİEM 73 Genişlemiş Anlam
MUTLU OLMAK	sevin- /	2.1.16	Zevk,	OT, UT	DLT

KENDİNİ SEVMEKTİR	sevün- “sevinmek, mutlu olmak” (<sev-in-)		Mutluluk, Sevinç	Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	KB AH TİEM 73 Genişlemiş Anlam
MUTLU OLMAK KENDİNİ SEVMEKTİR	sevinç / sevünç kıl- “sevinmek, mutlu olmak” (<sev-in-ç kıl-)	2.1.18	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	KB TİEM 73 Genişlemiş Anlam
MUTLU ETMEK YÜZÜ KIZARTMAKTIR	kızıl kıl- “memnun etmek, sevindirmek” (<kız-ıl kıl-)	2.1.9	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	KB Genişlemiş Anlam
MUTLU ETMEK KENDİNİ SEVDİRMEKTİR	sevindür- “sevindirmek, memnun etmek” (<sev-in-tür-)	2.1.17	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	KB Genişlemiş Anlam
MUTLU ETMEK YÜZÜ/ GÖZÜ PARLATMAKTIR	yarut- “mutlu etmek, sevindirmek” (<*ya-r+u-t-)	2.1.21	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
GÜLÜMSEMEK DİŞLERİNİ (AĞZINI) İKİYE AYIRMAKTIR	yiriş- “gülümsemek ” (<yir-iş-)	2.1.23	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	DLT KB Genişlemiş Anlam
SEVGİ BAĞDIR, SEVMEK BAĞLAMAKTIR, SEVMEK BAĞLANMAKTIR	köñül ba- “bir kişi ya da bir nesne ile duygusal bağ kurmak, içten sevmek, güvenmek”	2.3.2	Sevgi	OT UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB AH TİEM 73 Genişlemiş Anlam
SEVGİ BAĞDIR, SEVMEK BAĞLAMAKTIR, SEVMEK BAĞLANMAKTIR	bağla- “bağlamak, tüm sevgisiyle içten sevmek” (<ba-ğ+la-)	2.3.3	Sevgi	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT Genişlemiş Anlam
SAMİMİ OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR	bağır bir- “samimi, içten davranmak” (<bağır bir-)	2.3.4	Sevgi	-	KB Genişlemiş Anlam
GÖNÜLDEN BAĞLI OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR	bağırsak bol- “gönülden bağlı olmak” (<bağır+sa-k bol-)	2.3.5	Sevgi	-	KB Genişlemiş Anlam
MERHAMET GÖSTERMEK İÇTEN DAVRANMAKTIR	bağırsak bulun- “merhamet göstermek, şefkatli olmak” (<bağır+sa-k bul-(u)n-)	2.3.6	Sevgi	-	KB Genişlemiş Anlam
SEVMEK GÖNÜL VERMEKTİR	köñül bir- “gönül vermek, sevmek” (köñül bir-)	2.3.7	Sevgi	-	KB Genişlemiş Anlam

SEVMEK ISINMAKTIR	isi- “içi ısınmak, sevmek”	2.3.9	Sevgi	-	KB Genişlemiş Anlam
SEVMEK ISINMAKTIR	isin- “sevmek” (<isi-n)	2.3.10	Sevgi	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
SEVDİRMEK ISITMAKTIR	isit- “ısındırmak, duygusal olarak bağlamak, sevdirmek”	2.3.11	Sevgi	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
ÖZLEMEK İSTEMEKTİR	küse- “özlemek”	2.3.8	Sevgi	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB Genişlemiş Anlam
ÖZLEMEK İSTEMEKTİR	özel- “özlemek, istemek” (<öz+e-l-)	2.3.12	Sevgi	-	DLT Genişlemiş Anlam
SEVMEK GÖNÜLE SİĞMAKTIR, GİRMEKTİR	siğ- “tesir etmek, gönlüne girmek”	2.3.17	Sevgi	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	DLT KB Genişlemiş Anlam
BEĞENMEK ÖZÜMSEMEKTİR, İÇİNE İŞLEMEKTİR	siğ- “beğenmek, (gönüle) tesir etmek, işlemek”.	2.3.18	Sevgi	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	DLT KB Genişlemiş Anlam
ŞAŞIRMAK BİLMEMEKTİR, ŞAŞIRMAK GARİP BULMAKTIR	adıkla- / adukla- “şaşırmak, garipsemek, garip görmek, ilginç bulmak” (<aduk+la-)	2.7.1	Şaşkınlık	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT Genişlemiş Anlam
ŞAŞIRMAK AKLI GİTMEKTİR, ŞAŞIRMAK GÖZÜ AÇIK KALMAKTIR	eğ- “şaşırmak, hayret etmek”	2.7.2	Şaşkınlık	-	DLT KB TİEM 73 Genişlemiş Anlam
ŞAŞIRTMAK AKLINI ALMAKTIR	eğit- “hayrete düşürmek, şaşırtmak” (<eğ-it-)	2.7.3	Şaşkınlık		DLT Genişlemiş Anlam
ŞAŞIRTMAK AKLINI ALMAKTIR	eğtür- “hayrete düşürmek, şaşırtmak” (<eğ-tür-)	2.7.4	Şaşkınlık		DLT Genişlemiş Anlam
NEFRET ETMEK SOĞUMAKTIR	tuml- “(gönül) soğumak, uzaklaşmak, nefret etmek” (<tum+lı-)	2.14.1	Tiksinme, beğenme me	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
NEFRET ETTİRMEK SOĞUTMAKTIR	tuml- “kalbini soğutmak,	2.14.2	Tiksinme, beğenme me	-	DLT KB Genişlemiş Anlam

	sevmemesine sebep olmak, nefret ettirmek” (<tum+lı-t-)				
UTANMAK YÜZÜ KIZARMAKTIR, UTANDIRMAK YÜZÜNÜ KIZARTMAKTIR	meñiz al kıl- “utandırmak” (<meñiz al kıl-)	2.6.3	Utandırma	-	KB Genişlemiş Anlam
AFFETMEK MERHAMET ETMEKTİR	bağır-sağlık tut- “merhamet etmek, acımak, affetmek, acıma duygusu kaplamak” (<bağır+sa-k+lık tut-)	2.8.2	Affetme	-	TİEM 73 Genişlemiş Anlam
AFFETMEK VERMEKTİR	bağışla- “bağışlamak, affetmek” (<bağış+la-)	2.8.3	Affetme	-	KB Genişlemiş Anlam
AFFETMEK GEÇİRMEKTİR, SONLANDIRMAKTIR	ertür- “affetmek” (<ert-tür-)	2.8.4	Affetme	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	DLT Genişlemiş Anlam
AFFETMEK GEÇİRMEKTİR	keçür- “affetmek” (<keç-ür-)	2.8.5	Affetme	UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	DLT KB AH TİEM 73 Genişlemiş Anlam
İSTEMEK SAHİPLENMEKTİR	barğum/barğ usı kel- “gitmek istemek, gidesi gelmek” (<bar-gu+m/sı kel-)	2.9.5	Arzu, İstek	-	KB Temel Anlam
ÖZLEMEK İSTEMEKTİR	küse- “arzulamak, istemek, özlemek”	2.9.11	Arzu, İstek	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB AH TİEM 73 Temel Anlam
ÖZLEMEK İSTEMEKTİR	özel- “özlemek, istemek” (<öz+e-l-)	2.9.15	Arzu, İstek	-	DLT KB Genişlemiş Anlam
İSTEMEK SEVMEKTİR	sev- “istemek”	2.9.16	Arzu, İstek	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	TİEM 73 Genişlemiş Anlam
İSTEMEK ÜMİTLENMEKTİR, İSTETMEK ÜMİTLENDİRMEKTİR	küset- “arzu ettirmek, ümitlendirmek” (<küse-t-)	2.9.12	Arzu, İstek	-	TİEM 73 Genişlemiş Anlam
İSTEMEK KENDİNE ALMAKTIR	östük- /üstik- “çok istemek,	2.9.14	Arzu, İstek	-	DLT KB

	heveslenmek, kendisinin olmasını istemek”				Genişlemiş Anlam
İSTEMEK HIRSLANMAKTIR	suklan- “çok istemek, heveslenmek, kıskançlık derecesinde istemek” (<suk+la-n-)	2.9.17	Arzu, İstek	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB TİEM 73 Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	açığsa- “canı ekşi bir şeyler yemek istemek” (<açı-ğsa-)	2.9.41	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	açsa- “açmak istemek” (<aç-sa-)	2.9.52	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	ağ(ı)sa- “yüksek yerlere çıkmak istemek” (<ağ-sa-)	2.9.53	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	al(ı)sa- “almak istemek” (<al-sa-)	2.9.54	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	alıgsa- “almak istemek” (<al-ıgsa-)	2.9.42	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	aş(ı)sa- “tepeyi aşmak istemek” (<aş-sa-)	2.9.55	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	aşsa- “yemek yemek istemek” (<aş+sa-)	2.9.21	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	aşsat- “yeme isteği uyandırmak” (<aş+sa-t-)	2.9.56	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	atsa- “atmak, fırlatmak istemek” (<at-sa-)	2.9.57	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	bağırsa- “canı ciğer istemek” (<bağır+sa-).	2.9.22	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	balıksa- “balık yemek istemek” (<balık+sa-)	2.9.23	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	barıgsa- “gitmek, ulaşmak	2.9.43	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam

	istemek” (<bar-ıgşa-)				
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	berigse- “vermek istemek” (<ber-igse-)	2.9.44	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	biligse- “akıl, bilgi istemek” (<bil-igse-)	2.9.45	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	çapsa- “yüzmek istemek” (<çap-sa-)	2.9.58	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	çenıştürükse- “canı cinüştürük istemek” (<çenıştürük+ se-)	2.9.24	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	eg(i)se- “eğmek istemek” (<eg-se-)	2.9.60	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	egir(i)se- “çevirmek (eğirmek, kuşatmak) istemek” (<egir-se-)	2.9.59	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	egirse- “kuluç otu istemek” (<egir+se-)	2.9.25	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	em(i)se- “emmek istemek” (<em-se-)	2.9.61	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	erseklen- “erkeği arzulamak” (<er+se-g+le- n)	2.9.27	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	erükse- “camı şeftali, erik, kayısı vb. şeyler istemek” (<erük+se-)	2.9.26	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	etse- “et istemek” (<et+se-)	2.9.28	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	etset- “iştahlandırma k, et istetmek” (<et+se-t-)	2.9.29	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	evse- “evini özlemek, istemek, arzulamak”	2.9.30	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam

	(<ev+se-)				
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	evset- “evini özletmek, evini arzulamasını sağlamak” (<ev+se-t-)	2.9.31	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	id(i)sa- “göndermek istemek” (<id-sa-)	2.9.62	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	il(i)sa- “inmek istemek” (<il-sa-)	2.9.63	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	iç(i)se- “içmek istemek” (<iç-se-)	2.9.64	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	it(i)se- “(taş vb. şeyleri) itmek istemek” (<it-se-)	2.9.65	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	iv(i)se- “acele etmek istemek” (<iv-se-)	2.9.66	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kağunsa- “canı kavun istemek” (<kağun+sa-)	2.9.32	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kapsa- “kapmak, tutmak, çalmak istemek” (<kap-sa-)	2.9.67	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	keçset- “birini bir yerden geçmesi için isteklendirme k” (<keç-se-t-)	2.9.68	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	keçürse- “geçirmek istemek” (<keç-ür-se-)	2.9.69	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kedürse- “giydirmek istemek” (<ked-ür-se-)	2.9.70	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	keligse- /kelise- “gelmek istemek” (<kel-igse-)	2.9.46	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kirigse- “girmek istemek” (<kir-igse-)	2.9.47	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam

İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kirtkinse- “Tanrı’nın birliğini açıkça söylemek istemek” (<kertgün-se-)	2.9.71	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kop(u)sa- “ayağa kalkmak istemek” (<kop-sa-)	2.9.72	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kökse- “göğe yükselmek istemek” (<kök+se-)	2.9.33	Arzu, İstek	-	KB Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kör(ü)se- “görmek istemek” (<kör-se-)	2.9.73	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	körügse- “buluşmak istemek” (<kör-ügse-)	2.9.48	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kötürse- “taşımak istemek” (<kötür-se-)	2.9.74	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	kurutsa- “kurut istemek” (<kurı-t+sa-)	2.9.34	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	okıt(ı)sa- “okutmak istemek” (okıt-sa-)	2.9.75	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	ög(ü)se- “övmek istemek, övmeye niyetlenmek” (<ög-se-)	2.9.77	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	ögit(i)se- “öğüttürmek istemek” (<ögit-se-)	2.9.76	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	öl(ü)se- “ölmek istemek” (<öl-se-)	2.9.78	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	ölügse- “ölmüş olmayı istemek” (<öl-üg+se-)	2.9.35	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	öp(ü)se- “öpmek istemek” (<öp-se-)	2.9.79	Arzu, İstek	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	öt(ü)se- “çıkılmak istemek, istemek,	2.9.80	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam

	geçmek istemek” (<öt-se-)				
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	sat(i)sa- “satmak istemek” (<sat-sa-)	2.9.81	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	satıġsa- “satmak istemek” (<sat-ıġsa-)	2.9.49	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	suvsa- “su istemek, susamak” (<suv+sa-)	2.9.36	Arzu, İstek	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB TİEM 73 Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	suvsat- “susatmak, su istemesine sebep olmak” (suv+sa-t-)	2.9.37	Arzu, İstek	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	sür(i)se- “sürmek istemek” (<sür-se-)	2.9.82	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	tatıġsa- “canı tatlı istemek” (<tat-ıġsa-)	2.9.50	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	turuġsa- “dormak istemek” (<tur-uġsa-)	2.9.51	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	uçursa- “uçurmak, kaçırmak istemek” (<uç-ur-sa-)	2.9.83	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	uġ(u)sa- “anlamak istemek” (<uġ-sa-)	2.9.84	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	uluġsa- “büyük olanı istemek” (<uluġ+sa-)	2.9.38	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	ur(u)sa- “vurmak istemek” (<ur-sa-)	2.9.85	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	üğ(ü)se- “toplamak istemek” (<ük-se-)	2.9.86	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	üz(ü)se- “koparmak istemek” (<üz-se-)	2.9.87	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yad(i)sa- “dağıtmak istemek, yaymak istemek”	2.9.88	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam

	(<yad-sa-)				
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yağsa- “canı yağ istemek” (<yağ+sa-).	2.9.39	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yap(ı)sa- “yapmak istemek” (<yap-sa-)	2.9.89	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yaş(ı)sa- “gizlenmek istemek” (<yaş-sa-)	2.9.90	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yat(ı)sa- “gecelemek, uyumak ve yatmak istemek” (<yat-sa)	2.9.91	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yazsa- “çözmek istemek” (<yaz-sa-)	2.9.92	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	ye(yi)se- “yemek istemek” (<ye-se-)	2.9.93	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yık(ı)sa- “yıkmak istemek” (<yık-sa-)	2.9.94	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yit(i)se- “neredeysi ulaşacak olmak, ulaşmak istemek” (<yit- se-)	2.9.95	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yod(ı)sa- “silmek istemek” (<yod-sa-)	2.9.96	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yuv(u)sa- “yuvarlamak istemek” (<yuv-sa-)	2.9.97	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR	yükse- “yukarı, üste çıkmaq istemek” (<*yük+se-)	2.9.40	Arzu, İstek	-	DLT KB Genişlemiş Anlam
İSTEMEK ARAMAKTIR	tile- “çok istemek, dilemek, aramak, istemek” (<til+e-)	2.9.18	Arzu, İstek	OT, UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB AH TİEM 73 Genişlemiş Anlam
İSTEMEK ARAMAKTIR	tilen- “dilemek” (<til+e-n)	2.9.19	Arzu, İstek	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	KB TİEM 73 Genişlemiş Anlam
İSTETMEK ARATMAKTIR	tilet- “istetmek, diletmek, aratmak”	2.9.20	Arzu, İstek	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB Genişlemiş Anlam

	(<til+e-t)				
KAYGILANMAK DUYGULARIN KARIŞMASIDIR, KAYGILANDIRMA K DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR	bulgamağ kıl- “can sıkılmak, kaygılandırma k” (bulğa-mağ kıl-)	2.10.1	Kaygı	-	TİEM 73 Genişlemiş Anlam
HASET ETMEK VERİCİ OLMAMAKTIR, HASET ETMEK ÇORAK OLMAKTIR	tepe-/tepze- “haset etmek, çekmemek” (<tepez+e-)	2.11.1	Kıskançlı k	-	DLT KB Genişlemiş Anlam
HASET ETTİRMEK VERDİRMEK TİR, HASET ETTİRMEK ÇORAK ETMEKTİR	tepeset- /tepzet- “haset ettirmek” (<tepez+e-t-)	2.11.2	Kıskançlı k	-	DLT Genişlemiş Anlam
HASET ETMEK VERİCİ OLMAMAKTIR, HASET ETMEK ÇORAK OLMAKTIR	tepezş- “karşılıklı olarak haset etmek” (<tepez+e-ş-)	2.11.3	Kıskançlı k	-	DLT Genişlemiş Anlam
SAKİNLEŞMEK YUMUŞAMAKTIR	yumşa- “ılımlı olmak, yumuşamak, sakinleşmek” (*yumuş+a-)	2.12.8	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	-	KB Genişlemiş Anlam
SAKİNLEŞMEK YUMUŞAMAKTIR	yumşaklan- “sakin ve ılımlı davranmak” (<*yumuş+a- k+lan-)	2.12.9	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	-	DLT Genişlemiş Anlam
TÜKENMEK BİTMEKTİR	alk- “tükenmek, mahvolmak”	2.13.1	Sıkılma, Yorulma, Tükenme	OT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB Genişlemiş Anlam
YORULMAK ACI ÇEKMEKTİR	emgen- “yorulmak, sıkıntı çekmek” (<emge-n-)	2.13.4	Sıkılma, Yorulma, Tükenme	-	DLT TİEM 73 Genişlemiş Anlam
YORULMAK ACI ÇEKMEKTİR	emgeş- “birileri ile beraber yorulmak” (<emge-ş-)	2.13.5	Sıkılma, Yorulma, Tükenme	-	DLT Genişlemiş Anlam
SIKILMAK DARALMAKTIR	tarın- “kendini daralmış hissetmek, sıkılmak, bunalmak” (<tar+u-n-)	2.13.8	Sıkılma, Yorulma, Tükenme	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT Genişlemiş Anlam
SIKILMAK DARALMAKTIR	taru- “kendini daralmış hissetmek, sıkılmak, bunalmak” (<tar+u-)	2.13.9	Sıkılma, Yorulma, Tükenme	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT AH TİEM 73 Genişlemiş Anlam
-	ar-	2.13.2	Sıkılma,	UT	DLT

	“yorulmak”		Yorulma, Tükenme	Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB AH Genişlemiş Anlam
-	‘afv kı-l- “yapılan bir hata ya da işlenen bir suça karşı ceza vermekten vazgeçmek, bağışlamak, affetmek ” (<Ar. ‘afv kı-l-)	2.8.1	Affetme	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	amrul- /amrıl- “sakinleşmek, durulmak, huzura kavuşmak” (<*amur-(u)l-)	2.12.2	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB Temel Anlam
-	amul bol- “sakin olmak” (amul + bol-)	2.12.1	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	-	KB Temel Anlam
-	amulluğ kı-l- “sevecen, sakin davranmak” (<amul+luğ kı-l-)	2.12.3	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	amurt- “yatıştırmak, dindirmek” (<*amur-t-)	2.12.4	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	-	DLT Genişlemiş Anlam
-	ârzu kı-l- “arzu etmek, istemek” (<ârzū+ kı-l-)	2.9.1	Arzu, İstek	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	ârzū kı-l- “arzu etmek, istemek” (<ârzū+kı-l-)	2.9.2	Arzu, İstek	-	KB Temel Anlam
-	ârzūla- “arzulamak, çok istemek, dilemek” (<ârzū +la-)	2.9.3	Arzu, İstek	-	KB TİEM 73 Temel Anlam
-					
-					
-	avin- “alışmak, cana yakın olmak, mutlu hissetmek” (<*avı-n-)	2.1.2	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB Temel Anlam
-	ayın- “korkmak”	2.4.1	Korku	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB Temel Anlam
-	ayman- “korkmak, utanmak”	2.4.2	Korku	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	TİEM 73 Temel Anlam
-	bel-	2.4.3	Korku	-	TİEM 73

	“korkmak, endişe etmek”				Temel Anlam
-	beliyle- “korkmak, ürkmek, irkilmek” (<beliyle-)	2.4.4	Korku	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB Temel Anlam
-	“sıkılmak, usanmak, bıkmak”	2.13.3	Sıkılma, Yorulma, Tükenme	UT Temel Anlam Duygu Değeri buş- Var	DLT Temel Anlam
-	emget- “zahmet çektmek, incitmek, yormak” (<emge-t-)	2.2.15	Üzüntü, Pişmanlık	OT, UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB TİEM73 Temel Anlam
-	eril- “kederden sarsılmak, sinirlenmek”	2.5.6	Kızgınlık, Öfke	-	DLT KB Temel Anlam
-	esirge- /esirke- “üzülmek”	2.2.16	Üzüntü, Pişmanlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB Temel Anlam
-	esirgen- “bir şeyin elden gitmesine üzülmek” (<esirge-n-)	2.2.17	Üzüntü, Pişmanlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	esirke- “kaybetmekte n korkmak, kendine saklamak istemek”	2.4.5	Korku	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB Temel Anlam
-	eymen- “(korku ve utanma duygusuyla karışık bir şekilde hissedilen) çekinmek”	2.6.1	Utanç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB Temel Anlam
-	ıgla- “ağlamak” (<*ıg+la-)	2.2.18	Üzüntü, Pişmanlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	ıglaş- “ağlaşmak, beraber ağlamak” (<*ıg+la-ş-)	2.2.19	Üzüntü, Pişmanlık	-	DLT Temel Anlam
-	ır bol- “utanmak” (<ır bol-)	2.6.2	Utanç	-	DLT Temel Anlam
-	inç bol- “rahat, huzurlu olmak” (<inç bol-)	2.12.6	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	-	KB Temel Anlam
-	inçlen- “huzur içinde olmak”	2.12.7	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	-	KB Temel Anlam

	(<inç+le-n-).				
-	inçrün- “huzur içinde olmak, rahatlamak, sakinleşmek, teselli bulmak” (<enç+er-ün-).	2.12.5	Huzur, Sakinlik, Rahatlama	-	KB Temel Anlam
-	ir- “usanmak, bıkmak”	2.13.6	Sıkılma, Yorulma, Tükenme	-	KB Temel Anlam
-	iriglen- “öfkenin etkisi ile sert konuşmak ve davranmak” (<irig+le-n-)	2.5.9	Kızgınlık, Öfke	-	KB Genişlemiş Anlam
-	irik- “sıkılmak, bıkmak” (<irik-)	2.13.7	Sıkılma, Yorulma, Tükenme	-	KB Temel Anlam
-	kadğu kıl- “kaygılandırmak, endişelendirmek” (<kad-ğu kıl-)	2.10.3	Kaygı	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	kadgulan- “kaygılanmak, endişelenmek” (<kad-ğu+la-n-)	2.10.2	Kaygı	-	DLT Temel Anlam
-	kadguluğ bol- “kaygılı olmak, üzülmek” (<kad-ğu+luğ bol-)	2.10.4	Kaygı	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	kadguluğ kıl- “üzmek, endişelendirmek, kaygılandırma k” (kad-ğu+luğ kıl-)	2.10.5	Kaygı	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	kadgur- /kaygur- “kaygılanmak, endişelenmek, üzülmek, merak etmek” (<kadğu+r-)	2.10.6	Kaygı	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB TİEM 73 Temel Anlam
-	kadgurt- /kaygurt- “kaygılandırmak, üzme, olumsuz düşüncelere sevk etmek” (<kad-ğu+r-t-)	2.10.7	Kaygı	-	TİEM 73 Temel Anlam

-	kaķı- “sinirli olmak, kızmak, öfkelenmek”	2.5.11	Kızgınlık, Öfke	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	kaķıŝ- “birbirine kızmak” (<kaķı-ŝ-)	2.5.12	Kızgınlık, Öfke	-	DLT Temel Anlam
-	kaķıt- “kızdırmak, öfkelenmek , rahatsız etmek” (<kakı-t-)	2.5.13	Kızgınlık, Öfke		DLT TİEM 73 Temel Anlam
-	kelgir- “gelmeyi arzulamak” (<kel-gir-)	2.9.6	Arzu, İstek	-	DLT Genişlemiş Anlam
-	kıçur- “bir kişiyi yaptığı bir yanlıştan dolayı eleştirmek ve kişinin bulunduğu zor durumdan içten içe keyif almak” (<*kıç-ur-)	2.1.5	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	kınış- “alıŝmaktan) zevk almak, mutlu olmak” (<kın-iş-)	2.1.6	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	kıręa- “öfke ile karşıdaki kişiyi kötü sözler söylemek, azarlamak, lanet etmek”	2.5.15	Kızgınlık, Öfke		DLT Temel Anlam
-	kıręaŝ- “birbirine öfkelenip yüz çevirmek” (<kıręa-ŝ-)	2.5.16	Kızgınlık, Öfke		DLT Temel Anlam
-	kıręat- “öfkelenme k, yüz çevirtmek” (<kıręa-t-)	2.5.17	Kızgınlık, Öfke		DLT Temel Anlam
-	kol- “istemek, dilemek”	2.9.7	Arzu, İstek	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB TİEM 73 Temel Anlam
-	koltur- “birine bir şey istemek” (<kol-tur-)	2.9.8	Arzu, İstek	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	kolun-	2.9.9	Arzu,	UT	DLT

	“kendisi için bir şey istemek” (<kol-un-)		İstek	Temel Anlam Duygu Değeri Var	Temel Anlam
-	koluş- “karşılıklı bir şey istemek” (<kol-uş-)	2.9.10	Arzu, İstek	-	DLT Temel Anlam
-	kork- “korkmak, çekinmek, sakınmak”	2.4.6	Korku	OT, UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB TİEM 73 Temel Anlam
-	korkıt- /korkut- “korkutmak, sakındırmak” (<kork-it-)	2.4.7	Korku	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB TİEM 73 Temel Anlam
-	korkun- “kendi kendine korkmak” (<kork-un-)	2.4.8	Korku	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	korkuş- “iki kişi birbirinden korkmak” (<kork-uş-)	2.4.9	Korku	-	DLT Temel Anlam
-	korkutul- / korkıtul- “korkutulmak, korkutularak uyarılmak” (<kork-ut-ul-)	2.4.10	Korku	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	kül- “gülmek”	2.1.11	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB AH TİEM 73 Temel Anlam
-	külçir- “gülümsemek” (<kül-çir-)	2.1.12	Zevk, Mutluluk, Sevinç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB AH TİEM 73 Temel Anlam
-	külsir- “kendini gülümser gibi göstermek”	2.1.13	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	DLT Temel Anlam
-	külümsin- “gülür gibi görünmek” (<kül-üm+sin-)	2.1.14	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	DLT Temel Anlam
-	külüş- “gülüşmek” (<kül-üş-)	2.1.15	Zevk, Mutluluk, Sevinç	-	DLT Temel Anlam
-	künile- “haset etmek, çekememek” (<küni+le-)	2.11.5	Kıskançlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	TİEM 73 Temel Anlam
-	küs- “sitem etmek, küsmek”	2.2.21	Üzüntü, Pişmanlık	-	DLT Temel Anlam
-	küleş- “birlikte	2.9.13	Arzu, İstek	-	DLT Temel Anlam

	arzulamak” (<küse-ş-)				
-	muşad- “sıkıntıda kalmak, bunalmak, kederlenmek” (<buş+ad-)	2.2.22	Üzüntü, Pişmanlık	OT, UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB TİEM 73 Temel Anlam
-	muşal- “bunalmak, zor durumda kalmak” (<buş-al-)	2.2.23	Üzüntü, Pişmanlık	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	oxsın- “pişman olmak, sonradan üzülme” (<*ox+sın-)	2.2.25	Üzüntü, Pişmanlık	-	DLT Temel Anlam
-	öçüktür- “Bir insanı kızdırmak, öfkelenmek ve onda öç alma duygusu uyandırmak” (<öç+ük-tür-)	2.5.19	Kızgınlık, Öfke	-	AH Temel Anlam
-	ökün- “pişman olmak, hayıflanmak”	2.2.26	Üzüntü, Pişmanlık	OT, UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB AH TİEM 73 Temel Anlam
-	ökünç bol- “pişman olmak” (ökün-ç bol-)	2.2.27	Üzüntü, Pişmanlık	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	ökünç kıl- “pişman olmak” (<ökün-ç kıl-)	2.2.28	Üzüntü, Pişmanlık	-	DLT Temel Anlam
-	ökündür- “pişman etmek” (<ökün-dür-)	2.2.29	Üzüntü, Pişmanlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB Temel Anlam
-	öpkele-/öpkile- “kızmak, öfkelenmek” (<öpke+le-).	2.5.21	Kızgınlık, Öfke	UT Genişlemiş Anlam Duygu Değeri Var	DLT Genişlemiş Anlam
-	samsit- “(dil veya elle) incitmek” (<*samsı-t-)	2.2.30	Üzüntü, Pişmanlık	-	DLT Temel Anlam
-	sarsıt- “azarlamak, sert davranmak” (<sar-sı-t-)	2.5.22	Kızgınlık, Öfke	-	DLT TİEM 73 Genişlemiş Anlam
-	sev- “sevmek”	2.3.13	Sevgi	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB AH TİEM73 Temel Anlam

-	sevit- “sevdirmek” (<sev-it-)	2.3.14	Sevgi	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB Temel Anlam
-	sevtür-/sevdür- “sevdirmek, sevgiyi kalbe düşürmek” (<sev-tür-)	2.3.15	Sevgi	-	DLT AH Temel Anlam
-	sevül- /sevil- “sevilmek”	2.3.16	Sevgi	-	KB AH TİEM73 Temel Anlam
-	sığta- “ağlamak, yüksek sesle ağlamak, feryâd etmek” (<sığit+a-)	2.2.32	Üzüntü, Pişmanlık	OT, UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB Temel Anlam
-	sıgtat-/sıxtat- “ağlatmak”	2.2.33	Üzüntü, Pişmanlık		DLT KB Temel Anlam
-	sıxtaş- “birlikte ağlamak” (<sığit+a-ş-)	2.2.35	Üzüntü, Pişmanlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	soyurka- /suyurka- “acımak, bağışlamak, affetmek, merhamet etmek, şefkat göstermek”	2.8.6	Affetme	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB TİEM 73 Temel Anlam
-	soyurka- /suyurka- “şefkat göstermek, merhamet etmek”	2.3.20	Sevgi	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB Temel Anlam
-	tañırka- “hayret etmek” (<tañ+ırka-)	2.7.5	Şaşkınlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	KB TİEM 73 Temel Anlam
-	tañla- “bir şeyi şaşkınlık duygusu ile karşılama, şaşırmak” (tañ+la-)	2.7.6	Şaşkınlık	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB TİEM 73 Temel Anlam
-	tañlaş- “(birden fazla kişi) şaşırmak” (<tañla-ş-)	2.7.7	Şaşkınlık	-	DLT Temel Anlam
-	tañlat- “şaşırtmak” (<tañla-t-)	2.7.8	Şaşkınlık	-	DLT TİEM 73 Temel Anlam
-	tapsula- “haset etmek”	2.11.4	Kıskançlık	-	KB Temel Anlam
-	tartın- “şefkat	2.3.19	Sevgi	UT Genişlemiş Anlam	DLT Genişlemiş Anlam

	göstermek” (<art-in-)			Duygu Değeri Var	
-	telge- “çok kızdırmak, çileden çıkarmak”	2.5.23	Kızgınlık, Öfke	-	DLT Temel Anlam
-	telgen- “birine kızıp yüz çevirmek” (<telge-n-)	2.5.24	Kızgınlık, Öfke	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	turkığlan- “saygı duyarak çekinmek, utanmak” (<turuk-uğ+la-n-)	2.6.4	Utanç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT Temel Anlam
-	utan- /uvtan- “çekinmek, utanmak, mahçup olmak” (<uvut-an-)	2.6.5	Utanç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT AH TİEM 73 Temel Anlam
-	uvut bol- “utanmak” (<uvut bol-)	2.6.6	Utanç	-	DLT Temel Anlam
-	uvutğar- “utandırmak” (<uvut+gar-)	2.6.7	Utanç	-	DLT Temel Anlam
-	uvutlan- “utanmak” (<uvut+la-n-)	2.6.8	Utanç	-	DLT Temel Anlam
-	uvutluğ kıl- “utandırmak” (uvut+luğ kıl-)	2.6.9	Utanç	-	TİEM 73 Temel Anlam
-	uyad- /uyat- “utanmak”	2.6.10	Utanç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB AH TİEM 73 Temel Anlam
-	uyal- “utanmak, çekinmek”	2.6.11	Utanç	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT TİEM 73 Temel Anlam
-	yaçan- “utanıp çekinmek”	2.6.12	Utanç	-	DLT Temel Anlam
-	yarlıka- “affetmek, bağışlamak, görmezden gelmek” (yarlıg+ka-)	2.8.7	Affetme	OT, UT Temel Anlam Duygu Değeri Yok	KB TİEM 73 Genişlemiş Anlam
-	yir- “tiksinmek, yermek, eleştirmek, beğenmemek”	2.14.3	Tiksinme, beğenme me	UT Temel Anlam Duygu Değeri Var	DLT KB AH Temel Anlam
-	yirgür- “nefret ettirmek”	2.14.4	Tiksinme, beğenme me	-	KB Temel Anlam

	(<yir-gür-)				
-	yiril- “eleştirilmek, beğenilmemek ” (<yir-il-)	2.14.5	Tiksinme, beğenme me	-	AH Temel Anlam

SONUÇ

Zihinsel etkinliklerin ilk aşamasında algılar, ikinci aşamasında ise duygular vardır. Algıların deneyimcide uyandırdığı etki ve deneyimcinin bu etkiye verdiği psikolojik ve fiziksel tepkiler duyguları ifade eder. İnsana özgü bu etki ve tepkilerin fiil formatındaki ifadesi ise duygu fiilleri ile yapılır. *sev-*, *kork-*, *utan-*, *heyecanlan-*, *pişman olmak-*, *sinirlen-* gibi fiiller duygu değeri taşıyan fiillerdir.

Duygular düşünceleri, düşünceler de duyguları etkilemektedir. Bir kişinin duygu ve düşüncesi yaşadığı toplumun duygu ve düşünce sistemini yansıtırken, toplumun duygu ve düşünce sistemi de kişinin yaşantısını etkileyebilmektedir. Duygu ile düşünce, insan ile toplum arasındaki etkileşim sürekli ve değişkendir.

Bu çalışmada duygu ile düşünce, insan ile toplum arasındaki etkileşimden yola çıkılarak İslamiyet'e geçen ilk Türkler'in verdikleri eserlerdeki duygu fiillerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu eserler vasıtasıyla 11.yy Müslüman Türk insanının duygularının ortaya çıkarılması ve bu duyguları yansıtılabilmek için kullandıkları fiillerin anlamsal özelliklerine göre değerlendirilmesi planlanmıştır. Ayrıca duygu fiillerinin oluşumunda nasıl bir zihinsel sürecin işlediğinin anlaşılması adına duygu fiillerinde görülen metaforların ortaya çıkarılması da hedeflenmiştir.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit edilen duygu fiilleri taşıdıkları duygu değerine iki ana başlık altında ve 14 grupta incelenmiştir. Gruplar oluşturulurken daha önce duygu fiilleriyle ilgili yapılan herhangi bir sınıflandırmaya birebir bağlı kalınmamış, metinlerde tespit edilen fiillerin duygu değerlerine göre yeni bir sınıflandırma yapılmıştır. Duygular üzerine çalışan bilim insanlarının çoğu tarafından kabul edilen temel duyguları gösteren bir sınıflandırma olmasına özen gösterilmiştir.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanan duygu fiilleri duygu değerlerine göre gruplandırıldığında on dört duygu sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu duygu sınıfları şunlardır:

Birincil (Temel) Duygu Fiilleri

1. Kızgınlık, Öfke, 2. Üzüntü, Pişmanlık, 3. Korku, 4. Zevk, Mutluluk, Sevinç, 5. Sevgi, 6. Şaşkınlık, 7. Tikslenme, Beğenmeme

İkincil Duygu Fiilleri

1.Utanç, 2. Affetme, Merhamet Etme, Acıma, 3. Arzu, İstek, 4. Kaygı 5. Kıskançlık, Haset, 6. Huzur, Sakinlik, Rahatlama, 7. Sıkılma, Yorulma, Tükenme

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden duygular hakkında pek çok bilgi edinilmektedir:

Dönem eserlerinden güzel bir yüz görmek, güzel yazılmış bir yazı okumak, iyilik yapmak, doğru söz söylemek, tasaruf etmek, zengin olmak, rüyaların iyiye yorulması ve başka insanlara yardım etmek gibi eylemlerin insanları mutlu eden eylemler oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde mutluluk duygusunun insanı yükselten bir duygu olduğu ve güneş gibi insanları parlattığı düşüncesi hakimdir. Ayrıca bu dönem insanının çalışmaktan zevk alıp mutlu olduğu da anlatılmaktadır.

Zamanın geçmesi, gençliğin gitmesi, emeklerin boşa çıkması, içkinin sebep olduğu kötülükler, dünya malını bırakmak, olumsuz yaşantılar, beklentilerin karşılanmaması, kötü haberler, söylenen kötü sözler, kavga etmek, insanların gözünden düşmek, öfke duygusu, sırların açığa çıkması, sevilen insanların hastalanması, ölüm, mal varlığını kaybetmek, özlem duygusu, kaygı duygusu ve pişmanlık Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen, üzüntü duygusuna sebep olan etkenlerdir. Bu dönemde üzüntü duygusu sıklıkla acı ifade eden kelimelerle anlatılmıştır. Ayrıca bu dönemde üzüntü duygusunun insanı ümitsiz yaptığı ve üzüntülerin sıkıcı olduğu inancı vardır. Üzüntü duygusunun en önemli fiziksel göstergesi ise ağlamaktır.

Sakinlik, cömertlik, alçakgönüllülük, affedicilik, tatlı dilli ve güler yüzlü olmak gibi vasıfların sevme duygusunu ortaya çıkardığı; kibir, bencillik, gurur, çatık yüz ve kötü söz gibi vasıfların ise sevme duygusuna engel olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu dönem eserlerinden dünyayı fazla sevmenin hayatı boşa harcamak olduğu, mutluluğu fazla seversek onun elimizden kaçacağı, sevilen insanın yokluğunun üzüntüye sebep olduğu, akrabalara yakınlık gösterip onları sevmek gerektiği ve seven insanların gönülden bağlanıp insanlara iyi davrandıkları anlaşılmaktadır.

Korku duygusu ile ilgili söylenenlerden bu dönemde yaşayan insanlar en çok Tanrı'dan korktukları ve Tanrı'nın korkulması gereken bir makam olduğu, insanlardan ise

korkulmasına gerek olmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Tanrı'dan sonra en çok korkulan şeylerden biri cehennemdir. Dünyevi korkular arasında ise düşmanlar vardır. Bu dönemde korku duygusunun ortaya çıkması için korkutan şeyin korkan kişiden daha güçlü olması gerektiği inancı vardır. Korkma eylemi sonrasında ise genellikle korkutan şeyden uzaklaşma ya da kaçma eylemi görülmektedir.

Kızgınlık duygusuyla ilgili elde edilen bilgilere göre bu dönemde benzin kararması, yüzün kızarması, yüzün ekşitilmesi ve kaşların çatılması gibi durumlar kızgınlık ifade ederler. Saygısızlık etmek, alay etmek, kötü konuşmak, kaba davranmak ve inatlaşmak kızgınlık duygusuna sebep olan eylemlerdir. Kızgınlık duygusunun ortaya çıkması kişinin kabalaşmasına, insanların birbirine yüz çevirip birbirlerinden uzaklaşmalarına ve birbirlerine ters davranmalarına sebep olur. Bu dönem insanların inancına göre kızgınlık, öfke duygusunun kaynağı ciğer organıdır ve öfkelenen insan akılsızca hareket edip mallarını kaybedebilir.

Dönem eserlerinden hata yapmak, suç işlemek, yapılan hileye kanmak, yenilmek, kendini yetersiz hissetmek, dinden uzaklaşmak gibi olumsuz durumların utanma duygusuna sebep olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu eserlerden bu dönemde yaşayan insanların saygı duydukları kişiden utanıp, çekindikleri; yapılan bir iyilik karşısında kendilerini mahcup hissedip, utandıkları da anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde utanma duygusunun yüzün kızarmasına sebep olduğuna inanılmaktadır.

Şaşkınlık duygusunun bilinmeyen şeylere karşı hissedilen bir duygu olduğu, kısa bir süre için de olsa kişinin aklını başından aldığı ve hata yapılmasına sebep olan bir duygu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde gözlerin açık kalması bir şaşkınlık belirtisi olarak görülmektedir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde affetme duygusunu ifade eden fiiller genellikle Tanrı ile ilgili olarak kullanılmışlardır. Bu dönemde asıl affedici makam Tanrı'dır. Dönem eserlerinin dini içerikli olması Tanrı ve affetme kavramlarının beraber çokça tanıklanmasına sebep olmuştur. Affetme duygusu yalnızca Tanrı'ya özgü değildir. Dönem eserlerinde insanlar da affetme eyleminin deneyimcisi olarak sıkça görülmektedir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde hem somut hem de soyut istekler için istek, arzu ifade eden fiiller kullanılmışlardır. Dönem metinlerinin dini içerikli olması Tanrı'dan istenen şeyler ile ilgili çokça örneğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. İnsanlar Tanrı'ya isteklerini dile getirirken istek ifade eden fiiller kullanmışlardır. Yalnız insanların Tanrı'dan değil Tanrı'nın da insanlardan istedikleri bu fiillerle anlatılmıştır. Bu dönem insanların en çok istedikleri şey Tanrı tarafından affedilmektir. Dünyevi istekler arasında ise ölümsüz bir hayat ve gençlik vardır. İstek ifade eden fiillerin örneklendiği pek çok yerde gözün gördüğü şeyin gönül tarafından istendiği ve göz görmezse gönlün de istemeyeceği söylenmiştir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde kaygı ifade eden fiillerin tanıklandığı pek çok yerde insanlara kaygılanmalarına gerek olmadığı ve Tanrı'ya güvenmeleri gerektiği söylenmiştir. kaygı duygusunu engelleyen duygunun güven duygusu olduğu vurgulanmıştır. Bu dönemdeki insanların anlayışına göre insanların duygularının ve düşüncelerinin karışması onların kaygılanmalarına sebep olur. İnsanları en çok kaygılandıran şey şeytandır. Şeytanın sürekli insanlara özellikle de Müslümanlara vesvese vererek onları kaygılandığı söylenmektedir.

Haset, kıskançlık duygusunun kişiye zarar verip onun hastalanmasına sebep olduğu, haset etmemenin ise kişinin hayatının sevinç içinde geçmesini sağladığı anlatılmıştır. Haset etmek çoğu zaman haset eden kişinin verici olmaması yönüyle çorak bir toprağa benzetilerek anlatılmıştır. Ayrıca bu eserlerde mevki bakımından altta olanların üste olanlara haset ettiği söylenmiştir. Dönem eserlerinde alt mevkide olan kişinin üsttekine karşı hissettiği haset duygunu anlatan fiiller tanıklanmış; duygusal ilişkilerde söz konusu olan, sevgi yönünden bir insanı başka bir insandan kıskanmayı anlatan herhangi bir fiil ise tanıklanmamıştır.

Sakin bir insan olmanın kişiye olumlu özellikler kazandıracığı ve kişinin hayatı için iyiliklere yol açacağı anlatılmış; özellikle müslümanlardan, müslüman olmayanlara karşı sakın olmaları istenmiştir. Sakinleşme duygusunun sert bir maddenin yumuşak hale gelmesine benzetilerek anlatıldığı bu eserlerde paranın (altın) en katı yürekli insanları bile sakinleştirip ılımlı hale getirdiğinden bahsedilmiştir.

Huzur duygusuyla ilgili olarak ise dünya hayatında huzur olmadığı gerçek huzurun ise yalnızca asıl hayat olarak kabul edilen ahiret hayatında olduğu söylenmiştir. Ayrıca dönem eserlerinden KB'de hükümdarın huzur içerisinde yaşaması için sıklıkla dua edilmiştir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde sıkılma duygusu genellikle yapılan bir işle ilgili olarak hissedilen bir duygu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu duygu genellikle bir maddenin dar hale getirilmesine benzetilerek anlatılmıştır. Ayrıca bu eserlerde bir işin arzu ile yapılmasının o işten yorulmayı engelleyeceği söylenmiştir. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde sıkılma, yorulma ve tükenme duygusuyla ilgili verilen bilgiler bu duyguların genel özellikleriyle örtüşmektedir.

Tiksinme, beğenmeme duyguları ile ilgili olarak da sert ve kötü konuşmanın insanları soğutacağından; gurur, çatık yüz, talihsizlik, asık surat, kibir gibi vasıfların ise insanların beğenmediği özellikler olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca nefret edilen kişinin işlerinin yolunda gitmeyeceği de söylenmiştir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit ettiğimiz duygu fiilleri araştırmacıların büyük kısmının üzerinde hemfikir oldukları ve her kültürde olduğunu düşündükleri sekiz temel duyguyu (öfke, keder, korku, sevinç, sevgi, şaşkınlık, tiksinti, utanç) ve daha fazlasını yansıtmaktadır. Bu bilgiler bize çağımızda evrensel olduğu düşünülen sekiz temel duygunun 11. yy Müslüman Türk halkı tarafından hissedildiğini, bu duyguların insanlar tarafından tanındığını ve çıktı olarak sözlü bir şekilde ifade edildiğini göstermektedir. Ayrıca bu dönem eserlerinden duygularla ilgili edinilen bilgiler, günümüzdeki duygularla ilgili verilen bilgilerle örtüşmektedir.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen, yukarıda anlatılan duyguları ifade eden duygu fiilleri sınıflandırması ve sınıflandırmadaki duygu fiilleri şunlardır:

Birincil Duygu Fiilleri

1. Kızgınlık, Öfke İfade Eden Duygu Fiilleri: *bulğa-*, *bulğan-*, *buş-*, *buşı bol-*, *buşur-*, *eril-/iril-*, *ige-*, *igen-*, *iriglen-*, *kadran-*, *kağı-*, *kağış-*, *kağıt-*, *katır-*, *kırğa-*, *kırğaş-*, *kırğat-*, *kız-*, *öçüktür-*, *öfkelen-*, *öpkele-/öpkile-*, *sarsıt-*, *telge-*, *telgen-*, *tersin-*

2. Üzüntü, Pişmanlık İfade Eden Duygu Fiilleri: *açı-*, *açığ bol-*, *açığ kıl-*, *açıt-*, *ağır bol-*, *ağır kel-*, *ağır kıl-*, *ağrı-*, *ağrış-*, *ağrit-*, *baş bol-*, *baş kıl-*, *başla-*, *bert-*, *emget-*, *esirge-*/*esirke-*, *esirgen-*, *ıgla-*, *ıglaş-*, *qorlan-*, *küs-*, *muşad-*, *muşal-*, *muşuk-*, *oxsin-*, *ökün-*, *ökünç bol-*, *ökünç kıl-*, *ökündür-*, *samsıt-*, *sı-*, *sığta-*, *sığtat-/sıxtat-*, *sin-*, *sıxtaş-*, *tartış-*, *üz-*, *yavrit-*

3. Korku İfade Eden Duygu Fiilleri: *ayın-*, *ayman-*, *bel-*, *beliñle-*, *esirke-*, *qorq-*, *qorqıt-/qorqut-*, *qorqun-*, *qorquş-*, *qorqutul-/qorqıtul-*, *ürk-*, *ürkül-*, *ürküt-*

4. Zevk, Mutluluk, Sevinç İfade Eden Duygu Fiilleri: *açıl-*, *avın-*, *başın kökke tegür-*, *kıçur-*, *kınış-*, *kızart-*, *kızıl bol-*, *kızıl kıl-*, *köz yaru-*, *kül-*, *külçir-*, *külsir-*, *külümsin-*, *külüş-*, *sevin-/sevün-*, *sevindür-*, *sevinç/sevünç kıl-*, *suvlan-*, *yaru-*, *yarut-*, *yaşu-*, *yiriş-*, *iki köz su iç-*.

5. Sevgi İfade Eden Duygu Fiilleri: *aşuk-*, *ba-*, *bağla-*, *bağır bir-*, *bağırsağ bol-*, *bağırsağ bulun-*, *köñül bir-*, *isi-*, *isin-*, *isit-*, *sev-*, *sevit-*, *sevtür-/sevdür-*, *sevül-/sevil-*, *sığ-*, *siñ-*, *tartın-*, *soyurqa-/suyurqa-*

6. Şaşkınlık İfade Eden Duygu Fiilleri: *adıkla-/adukla-*, *eñ-*, *eñit-*, *eñtür-*, *tañırqa-*, *tañla-*, *tañlaş-*, *tañlat-*

7. Tiksinme, Beğenmeme İfade Eden Duygu Fiilleri: *tumlı-*, *tumlit-*, *yir-*, *yirgür-*, *yiril-*

İkincil Duygu Fiilleri

1. Utanç İfade Eden Duygu Fiilleri: *eymen-*, *ır bol-*, *meñiz al kıl-*, *turkığlan-*, *utan-*/*uvtan-*, *uvut bol-*, *uvutğar-*, *uvutlan-*, *uvutluğ kıl-*, *uyad-/uyat-*, *uyal-*, *yaçan-*

2. Affetme, Merhamet Etme, Acıma İfade Eden Duygu Fiilleri: *Óafv kıl-*, *bağırsaqlık tut-*, *bağışla-*, *ertür-*, *keçür-*, *soyurqa-/suyurqa-*, *yarlıka-*

3. Arzu, İstek İfade Eden Duygu Fiilleri: *ārzu kıl-*, *ārzu qol-*, *ārzüla-*, *aşuk-*, *bargum/bargusı kel-*, *kelgir-*, *qol-*, *qoltur-*, *qolon-*, *qoluş-*, *küse-*, *küset-*, *küşeş-*, *östük-/üstük-*, *özel-*, *sev-*, *suklan-*, *tile-*, *tilen-*, *tilet-*, *aşsa-*, *bağırsa-*, *balıksa-*, *çeniştürükse-*, *egirse-*, *erükse-*, *erseklen-*, *etse-*, *etset-*, *evse-*, *evset-*, *kağunsa-*, *kökse-*, *qurutsa-*, *ölügse-*, *suvsa-*, *suvsat-*, *uluğsa-*, *yağsa-*, *yükse-*, *açığsa-*, *alığsa-*, *barığsa-*, *berigse-*, *biligse-*, *keligse-/kelise-*, *kirigse-*, *körügse-*, *satığsa-*, *tatığsa-*, *turuğsa-*, *açsa-*, *ağ(ı)sa-*, *al(ı)sa-*,

aş(i)sa-, aşsat-, atsa-, çapsa-, egir(i)se-, eg(i)se-, em(i)se-, id(t)sa-, il(t)sa-, iç(i)se-, it(i)se-, iv(i)se-, kapsa-, keçset-, keçürse-, kedürse-, kirtsinse-, kop(u)sa-, kör(ü)se-, kötürse-, okıt(t)sa-, ögit(i)se-, ög(ü)se-, öl(ü)se-,öp(ü)se-,öt(ü)se-, sat(t)sa-, sür(i)se-, uçursa-, uķ(u)sa-, ur(u)sa-, üg(ü)se-, üz(ü)se-, yad(t)sa-, yap(t)sa-, yaş(t)sa-, yat(t)sa-, yazsa-, ye(yi)se-, yık(t)sa-, yit(i)se-, yod(t)sa-, yuv(u)sa-

4. Kaygı İfade Eden Duygu Fiilleri: *bulğamak kıl-, kadğulan-, kadğu kıl-, kadğuluğ bol-, kadğuluğ kıl-, kadğur-/kayğur-, kadğurt-/kayğurt-*

5. Kıskançlık, Haset İfade Eden Duygu Fiilleri: *tepsel-/tepze-, tepset-/tepzet-, tepzeş-, tapsula-, künile-*

6. Huzur, Sakinlik, Rahatlama İfade Eden Duygu Fiilleri: *amul bol-, amrul-/amrıl-, amulluk kıl-, amurt-, inçrün-, inç bol-, inçlen-, yumşa-, yumşaklan-*

7. Sıkılma, Yorulma, Tükenme İfade Eden Duygu Fiilleri: *alk-, ar-, buş-, emgen-, emgeş-, ir-, irik-, tarın-, taru-*

Oluşturulan duygu fiilleri sınıfları içerisinde üye sayısı en fazla olan grup Arzu/ İstek İfade Eden Duygu Fiilleri grubudur. Bu grupta 97 duygu fiili yer almaktadır. Bu fiillerden 20 tanesi istek ifade eden fiillerdir. 77 tanesi ise kök hali herhangi bir duygu değeri taşımadığı halde eklendiği kelimeye “istemek” anlamı katan +sA-, -(X)gsA- ve -sA- eklerinin getirilmesiyle duygu değeri kazanan fiillerdir. Bu eklerle oluşturulan duygu fiillerinin neredeyse tamamı DLT’de tanıklanmıştır. Yalnızca *kökse-* fiili DLT’de değil yalnızca KB’de tanıklanmıştır. *suvsa-, suvsat-* ve *öp(ü)se-* fiilleri ise DLT metni dışında UT dönemi eserlerinde de tanıklanmış olan fiillerdir.

Üye sayısı en az olan gruplar ise Kıskançlık İfade Eden Duygu Fiilleri ve Tiksinme, Beğenmeme İfade Eden Duygu Fiilleri gruplarıdır. Her iki grupta da 5 fiil vardır. Kıskançlık İfade Eden Duygu Fiilleri grubunda 3 farklı kökten gelen 5 duygu fiili (*tepsel-, tepset-, tepzeş-, tapsula-, künile-*) yer alırken Tiksinme, Beğenmeme İfade Eden Duygu Fiilleri grubunda ise 2 farklı kökten gelen 5 fiil (*tumlı-, tumlıt-, yir-, yirgür-, yiril-*) yer almaktadır.

Oluşturduğumuz duygu fiilleri sınıflandırmasında *Zevk, Mutluluk, Sevinç; Sevgi; Utanç; Affetme, Merhamet Etme, Acıma; Arzu, İstek; Huzur, Sakinlik, Rahatlama İfade Eden*

Duygu Fiilleri grupları olumlu duyguları ifade ederken *Üzüntü, Pişmanlık; Korku; Kızgınlık, Öfke; Kaygı; Kıskançlık, Haset; Sıkılma, Yorulma, Tükenme; Tiksinme, Beğenmeme İfade Eden Duygu Fiilleri* grubu ise olumsuz duyguları ifade etmektedirler. *Şaşkınlık İfade Eden Duygu Fiilleri* grubu ise nötr olarak değerlendirilebilir; çünkü şaşkınlık duygusu duyguya sebep olan duruma bağlı olarak hem olumlu hem de olumsuz olarak değerlendirilebilen bir duygudur. Olumlu ve olumsuz olarak değerlendirebileceğimiz gruplardaki fiil sayılarına baktığımız zaman olumlu duyguları ifade eden 168, olumsuz duyguları ifade eden 102 ve nötr olarak değerlendirdiğimiz şaşkınlık duygusunu ifade eden de 8 fiil vardır. Olumlu duyguları ifade eden fiillerin sayısının fazla çıkmasının sebebi Arzu, İstek ifade eden fiillerin sayısının fazla olmasıdır. Bu grupta yer alan fiillerin çok büyük kısmının (77) yalnızca DLT’de tanıklandığını hesaba katarsak KT dönemi eserlerinin genelinde tanıklanan olumlu ve olumsuz duygu fiillerinin hemen hemen eşit olduğunu söyleyebiliriz.

Bir fiilin dönemin tüm metinlerinde tanıklanmış olması o fiilin o dönemde kullanılan en temel fiil olduğunu gösterebilir. Dönemin duygularını yansıtan en temel fiillerin neler olduğunun tespit edilebilmesi için duygu fiillerinin kaç metinde tanıklandığı incelenmiş ve metinlerin tamamında ya da en az üçünde tanıklanan duygu fiilleri tespit edilmiştir:

Kızgınlık ifade eden duygu fiillerinin hiçbiri dönemin tüm eserlerinde tanıklanmamış, *buş-*, *buşur-* fiilleri ise üç metinde tanıklanmıştır.

Üzüntü, pişmanlık ifade eden duygu fiillerinden *ökün-* fiili dönemin tüm eserlerinde *emget-*, *muñat-*, *muñuk-* fiilleri ise üç eserde tanıklanmıştır.

Korku ifade eden duygu fiillerinin hiçbiri dönemin tüm eserlerinde tanıklanmamış, *korq-*, *korqıt-/korqut-* fiilleri ise üç metinde tanıklanmıştır.

Zevk, mutluluk ifade eden duygu fiillerinden *kül-*, *sevin-/sevün-* ve *yaru-* fiilleri dönemin tüm metinlerinde, *külçir-* fiili ise dönemin üç eserinde tanıklanmıştır.

Sevgi ifade eden duygu fiillerinden *sev-* fiili dönemin tüm eserlerinde, *könül ba-*, *sevül-/sevil-* fiili ise dönemin üç eserinde tanıklanmıştır.

Şaşkınlık ifade eden fiillerin hiçbiri dönemin tüm eserlerinde tanıklanmamış, *ey-* ve *tañla-* fiilleri ise dönemin üç eserinde tanıklanmıştır.

Tiksinme ifade eden duygu fiillerinden *yir-* fiili dönemin üç eserinde tanıklanmıştır.

Utancı ifade eden fiillerden *uyad-/uyat-* fiilleri dönemin tüm eserlerinde *utan-/uvtan-* fiilleri ise dönemin üç eserinde tanıklanmıştır.

Affetme ifade eden fiillerden *keçür-* fiili dönemin tüm eserlerinde tanıklanmıştır.

Arzu, istek ifade eden fiillerden *küse-* ve *tile-* fiilleri dönemin tüm eserlerinde tanıklanırken *kol-* ve *suvsa-* fiilleri ise dönemin üç eserinde tanıklanmıştır.

Kaygı ifade eden fiillerden *kadğur-/kayğur-* fiilleri dönemin üç eserinde tanıklanmıştır.

Kıskançlık ifade eden fiillerin hiçbiri dönemin tüm eserlerinde tanıklanmamış *tepse-/tepze-* fiili dönemin iki eserinde tanıklanmıştır.

Huzur ifade eden fiillerin hepsi de yalnızca bir eserde tanıklanmıştır. Bu fiillerin en çok tanıklandığı metin ise KB'dir.

Sıkılma, yorulma, tükenme ifade eden duygu fiillerinden *ar-* ve *yaru-* fiilleri dönemin üç eserinde tanıklanmıştır.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit ettiğimiz 278 duygu fiilinin 98 tanesi temel anlamı ile duygu değeri taşımaktadır. *'afv kıl-, amrul-/amrıl-, amul bol-, amulluk kıl-, āru kıl-, ārū kol-, ārūla-, avın-, ayın-, ayman-, bargum/bargusı kel-, bel-, belikle-, buş-, buş bol-, buşur-, eril-, esirge-/esirke-, esirgen-, esirke-, eymen-, ıglaş-, ır bol-, inç bol-, inçlen-, inçrün-, ir-, irik-, kadğu kıl-, kadgulan-, kadguluğ bol-, kadguluğ kıl-, kadğur-/kayğur-, kadğurt-/kayğurt-, kağı-, kağış-, kağıt-, kıçur-, kıniş-, kırğa-, kırğaş-, kırğat-, kol-, koltur-, kolun-, koluş-, kork-, korkıt-/korkut-, korkun-, korkuş-, korkutul-/korkutul-, kül-, külçir-, külsir-, külümsin-, külüş-, küs-, küse-, küşeş-, muşad-, muşal-, oxsın-, öçüktür-, ökün-, ökünç bol-, ökünç kıl-, ökündür-, samsıt-, sev-, sevit-, sevtür-/sevdür-, sevül-/sevil-, sığta-, sığtat-/sıxtat-, sıxtaş-, soyurka-/suyurka-, tañırka-, tañla-, tañlaş-, tañlat-, tapsula-, telge-, telgen-, turkığlan-, utan-/uvtan-, uvut bol-, uvutğar-, uvutlan-, uvutluğ kıl-, uyad-/uyat-, uyal-, ürk-, ürkül-, ürküt-, yir-, yirgür, yiril-, yaçan-* fiilleri Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit ettiğimiz temel anlamı ile duygu değeri taşıyan duygu fiilleridir. Bu fiillerin dışında kalan 180 fiil ise anlam genişlemesine uğramış halleri ile duygu değeri taşımaktadırlar.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde tespit ettiğimiz 278 duygu fiilinin 89'u Eski Türkçe dönemi eserlerinde de temel ya da genişlemiş anlamı ile tanıklanmış olan fiillerdir: *açı-*, *açıl-*, *açıt-*, *adıkla-/adukla-*, *ağrı-*, *ağrit-*, *alk-*, *amrul-/amrıl-*, *ar-*, *aşuk-*, *avin-*, *ayın-*, *ayman-*, *ba-*, *bağla-*, *beliñle-*, *bert-*, *bulğa-*, *bulğan-*, *buş-*, *buşur-*, *emget-*, *ertür-*, *esirge-/esirke-*, *esirgen-*, *esirke-*, *eymen-*, *ıgla-*, *isin-*, *isit-*, *kadğur-/kayğur-*, *kaķı-*, *keçür-*, *kıçur-*, *ķınış-*, *kız-*, *kızart-*, *ķol-*, *ķoltur-*, *ķolun-*, *ķork-*, *ķorkıt-/ķorkut-*, *ķorķun-*, *kül-*, *külçir-*, *künile-*, *küse-*, *muñad-*, *ökün-*, *ökündür-*, *öp(ü)se-*, *öpkele-/öpkile-*, *sev-*, *sevin-/sevün-*, *sevindür-*, *sevit-*, *sı-*, *sığ-*, *sığta-*, *sın-*, *sıxtaş-*, *siñ-*, *soyurķa-/suyurķa-*, *suklan-*, *suvsa-*, *suvsat-*, *tañırķa-*, *tañla-*, *tarın-*, *tartın-*, *tartış-*, *taru-*, *telgen-*, *tile-*, *tilen-*, *tilet-*, *tumlu-*, *turķığlan-*, *utan-/uvtan-*, *uyad-/uyat-*, *uyal-*, *ürk-*, *üz-*, *yir-*, *yarlıķa-*, *yaru-*, *yarut-*, *yavrit-*.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tanıklanıp Eski Türkçe dönemi eserlerinde de var oldukları ortaya çıkarılan 89 fiilin 64'ü temel ya da genişlemiş anlamı ile duygu değeri taşımaktadır. Bu fiiller şunlardır: *açı-*, *açıl-*, *açıt-*, *adıkla-/adukla-*, *amrul-/amrıl-*, *avin-*, *ayın-*, *ayman-*, *bağla-*, *beliñle-*, *bert-*, *buş-*, *buşur-*, *emget-*, *esirge-/esirke-*, *esirgen-*, *esirke-*, *eymen-*, *ıgla-*, *isit-*, *kadğur-/kayğur-*, *kaķı-*, *kıçur-*, *ķınış-*, *kız-*, *ķol-*, *ķoltur-*, *ķolun-*, *ķork-*, *ķorkıt-/ķorkut-*, *ķorķun-*, *kül-*, *külçir-*, *künile-*, *küse-*, *muñad-*, *ökün-*, *ökündür-*, *öp(ü)se-*, *öpkele-/öpkile-*, *sev-*, *sevin-/sevün-*, *sevindür-*, *sevit-*, *sığta-*, *sıxtaş-*, *soyurķa-/suyurķa-*, *suklan-*, *suvsa-*, *suvsat-*, *tañırķa-*, *tañla-*, *tarın-*, *tartın-*, *taru-*, *telgen-*, *tile-*, *tilen-*, *tilet-*, *turķığlan-*, *utan-/uvtan-*, *uyad-/uyat-*, *uyal-*, *yir-*, *yavrit-*.

Bu fiillerde 22'si tanıklandığı Eski Türkçe eserlerinde duygu ifade etmezken anlam genişlemesine uğrayarak Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde duygu değeri kazanmıştır: *ağrı-*, *ağrit-*, *alk-*, *ar-*, *aşuk-*, *ba-*, *bulğa-*, *bulğan-*, *ertür-*, *isin-*, *keçür-*, *kızart-*, *sı-*, *sığ-*, *sın-*, *siñ-*, *tartış-*, *tumlu-*, *üz-*, *yarlıķa-*, *yaru-*, *yarut-*.

Karahanlı Türkçesi eserlerinde Eski Türkçe döneminden itibaren temel anlamı ile duygu değerine sahip olan 44 fiil vardır: *amrul-/amrıl-*, *avin-*, *ayın-*, *ayman-*, *beliñle-*, *buş-*, *buşur-*, *emget-*, *esirge-/esirke-*, *esirgen-*, *esirke-*, *eymen-*, *ıgla-*, *kadğur-/kayğur-*, *kaķı-*, *kıçur-*, *ķol-*, *ķoltur-*, *ķolun-*, *ķork-*, *ķorkıt-/ķorkut-*, *ķorķun-*, *kül-*, *külçir-*, *künile-*, *küse-*, *muñad-*, *ökün-*, *ökündür-*, *sev-*, *sevit-*, *sığta-*, *sıxtaş-*, *soyurķa-/suyurķa-*, *suklan-*, *tañırķa-*, *tañla-*, *telgen-*, *turķığlan-*, *utan-/uvtan-*, *uyad-/uyat-*, *uyal-*, *ürk-*, *yir-*.

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde tespit ettiğimiz pek çok fiilin temel anlamıyla duygu değeri taşımadığı halde zamanla anlam genişlemesine uğrayarak duygu değeri kazandığı görülmektedir. Fiillerdeki bu anlam genişlemelerinin büyük kısmı fiillerin metaforik kullanımları sonucunda ortaya çıkan gelişmelerdir. Dönem eserlerindeki duygu fiillerinde 78 metafor ortaya çıkarılmıştır. Bu metaforlar şunlardır:

FERAHLAMAK İÇİN AÇILMASIDIR, MUTLU OLMAK YÜKSELMEKTİR, MUTLU ETMEK YÜKSELTMEKTİR, MUTLULUK YUKARIDADIR, MUTLU ETMEK YÜZÜ KIZARTMAKTIR, MUTLU OLMAK YÜZÜN KIZARMASIDIR, MUTLULUK PARLAKTIR, MUTLU OLMAK YÜZÜN/GÖZÜN PARLAMASIDIR, MUTLULUK GÜNEŞTİR, MUTLU OLMAK PARLAMAKTIR, MUTLU ETMEK YÜZÜ/GÖZÜ PARLATMAKTIR, MUTLU OLMAK KENDİNİ SEVMEKTİR, MUTLU ETMEK KENDİNİ SEVDİRMEKTİR, GÜLÜMSEMEK DIŞLERİNİ (AĞZINI) İKİYE AYIRMAKTIR; ÜZÜNTÜ ACIDIR, ÜZÜLMEK ACI OLMAKTIR, ÜZÜNTÜ ATEŞTİR, ÜZÜLMEK YANMAKTIR, ÜZMEK ACITMAKTIR, ÜZMEK AĞRITMAKTIR, ÜZMEK YAKMAKTIR, ÜZÜLMEK YÜKTÜR, ÜZÜLMEK AĞIRLIK TAŞIMAKTIR, ÜZÜNTÜ AĞIRDIR, ÜZMEK YÜKTÜR, ÜZMEK AĞIRLIK VERMEKTİR, ÜZMEK AĞRITMAKTIR, ÜZÜNTÜ YARADIR, ÜZMEK YARALAMAKTIR, ÜZÜLMEK KAYIP/ZARAR OLARAK GÖRMEKTİR, ÜMİTSİZ OLMAK ÇOK ZOR DURUMDA KALMAKTIR, ÜZMEK KIRMAKTIR, ÜZÜLMEK KIRILMAKTIR, ÜZMEK PARÇALAMAKTIR, ÜZMEK ZAYIFLATMAKTIR; SEVGİ BAĞDIR, SEVMEK BAĞLAMAKTIR, SEVMEK BAĞLANMAKTIR, SAMİMİ OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR (SAMİMİ OLMAK İÇİNİ AÇMAKTIR), GÖNÜLDEN BAĞLI OLMAK İÇTEN DAVRANMAKTIR, MERHAMET GÖSTERMEK İÇTEN DAVRANMAKTIR, SEVMEK GÖNÜL VERMEKTİR, SEVMEK ISINMAKTIR, SEVDİRMEK ISITMAKTIR, ÖZLEMEN İSTEMEKTİR, İSTEMEK SEVMEKTİR, SEVMEK GÖNÜLE SIĞMAKTIR/GİRMEKTİR, BEĞENMEK ÖZÜMSEMEKTİR, İÇİNE İŞLEMEKTİR; KORKMAK KAÇMAKTIR, KORKMAK GİTMEKTİR, KORKUTMAK KAÇIRMAKTIR; ÖFKELENDİRMEK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR (ÖFKELENDİRMEK DUYGULARIN ALTINI ÜSTÜNE GETİRMEKTİR), ÖFKELENMEK RAHATSIZ OLMAKTIR, ÖFKELENMEK YÜZ KARARTMAKTIR, ÖFKELİ İNSAN ARSLANDIR, ÖFKELİ OLMAK AKILSIZ

OLMAKTIR, İNATLAŞMAK KAFA KAFAYA GELMEKTİR, KAFA TUTMAKTIR, ÖFKELENMEK KESKİNLEŞMEKTİR, DUYGUSUZLAŞTIRMAK SERTLEŞTİRMEKTİR, ÖFKELENMEK KIRMIZI OLMAKTIR, ÖFKELENMEK KIZARMAKTIR, ÖFKE CİĞERDEDİR, KIZMAK TERS DAVRANMAKTIR; UTANMAK YÜZÜ KIZARMAKTIR, UTANDIRMAK YÜZÜNÜ KIZARTMAKTIR; ŞAŞIRMAK BİLMEMEKTİR, ŞAŞIRMAK GARİP BULMAKTIR, ŞAŞIRMAK AKLI GİTMEKTİR, ŞAŞIRTMAK AKLINI ALMAKTIR, ŞAŞIRMAK GÖZÜ AÇIK KALMAKTIR; AFFETMEK MERHAMET ETMEKTİR, AFFETMEK VERMEKTİR, AFFETMEK GEÇİRMEKTİR, SONLANDIRMAKTIR; İSTEMEK SAHİPLENMEKTİR, ÖZLEMEN İSTEMEKTİR, İSTEMEK ÜMİTLENMEKTİR, İSTETMEK ÜMİTLENDİRMEKTİR, İSTEMEK KENDİNE ALMAKTIR, İSTEMEK SEVMEKTİR, İSTEMEK HIRSLANMAKTIR, İSTEMEK (İSTENEN ŞEYİ) DÜŞÜNMEKTİR, İSTEMEK ARAMAKTIR, İSTETMEK ARATMAKTIR; KAYGILANMAK DUYGULARIN KARIŞMASIDIR, KAYGILANDIRMAK DUYGULARI KARIŞTIRMAKTIR, HASET ETMEK VERİCİ OLMAMAKTIR, HASET ETMEK ÇORAK OLMAKTIR, HASET ETTİRMEK VERDİRMEMEKTİR, HASET ETTİRMEK ÇORAK ETMEKTİR; SAKİNLEŞMEK YUMUŞAMAKTIR, TÜKENMEK BİTMEKTİR, YORULMAK ACI ÇEKMEKTİR, SIKILMAK DARALMAKTIR; NEFRET ETMEK SOĞUMAKTIR, NEFRET ETTİRMEK SOĞUTMAKTIR.

KAYNAKÇA

- AH: Arat, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık* (3. bs). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap.
- Atkinson, R.L. & E.R. Hilgard (1995), *Psikolojiye Giriş*, Ankara: Arkadaş.
- Ayten, A. (2009). Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 111-128.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- Baymur, F. (1994). *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap.
- Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. (2007). *Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Longman.
- Bozkurt, F. (2014). Sözlüklerdeki Temel Duygu Kavramlarının Yeniden Tanımlanması: Bir Yöntem Önerisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21(1), 25-34.
- Buhr, M. & Kosing A. (1999). *Bilimsel Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm.
- Cirhinlioğlu, F. G., & Güvenç, G. (2011). Utanç Eğilimi, Suçluluk Eğilimi ve Psikopatoloji. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8 (1), 248-267.
- Cüceloğlu, D. (2012). *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi.
- Conley, C. (2012). *Duygusal Denklemler*. İstanbul: Pegasus.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken.

- Çeçen, A.R. (2002). Duygular İnsan Yaşamında Neden Vazgeçilmez ve Önemlidir?, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(9), 164-170.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller* (1. bs). İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Descartes, R. (2015). *Duygular ya da Ruh Halleri*. İstanbul: Alfa.Düzgün. Ş. A. (2011). Sevginin İstismarı ve Sevgide Aşırılık (Kültler). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (1), 5-25.
- DLT: Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DTV = Jaeckel, R. & Doğanata Erciyeş, G. (2006). *A dictionary of Turkish verbs: in context and by theme = Örnekle ve tematik Türkçe fiiller sözlüğü*. Washington: Georgetown University Press.
- ED: Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*. Londra: Oxford University.
- Ekman, P. (2016). *Yalan Söylediğimi Nasıl Anladın?! (Erdem İlgi Akter, Çev.)*. İstanbul: Okuyan.
- Er, N. (2012). Duygu Durum Sifat Çiftleri Listesi. *Psikoloji Çalışmaları / Studies in Psychology*, 26, 21-44.
- Ercilasun, A. B. (1995). Kaşgarlı Mahmud'da –sā-/–sē- Eki. *Türk Dili*, 521 (Mayıs) 1995, Ankara: 449-455.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon* (C. 2). Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Erol, H. A. (2014). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri* (2. bs). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Fakirullahoğlu, M. A. İ. (2016). *Kırgız Türkçesinde Duygu Fiilleri* (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gençöz, T. (1998). Korku: Sebepleri, Sonuçları ve Başetme Yolları. *Kriz Dergisi*, 6(2), 9-16.
- Goleman, D. (2016). *Duygusal Zeka Neden IQ'dan Daha Önemlidir*. (45. bs). İstanbul: Varlık.
- Hacıeminoğlu, H. (2016). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hacızade, N. (2012). *Bilişsel Dilbilim Açısından Duyguların Dili* (1. bs). Konya: Çizgi.
- Hirik, E., Çolak, T. (2017). Türkçe Mental Fiillerde 'Çok Katmanlılık', *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Cilt 1*, 261-268.
- Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü.
- Hökelekli, H. (2008). *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Düşünce Kitapevi.

- Isse, Y. (2008). On psych verbs in English and Japanese. *Fukuoka University review of literature & humanities*, 39(4), 967-984.
- İbe, P. (2004a). *Psych Verbs In Turkish: A Structural and Semantic Analysis* (Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Mersin.
- İbe, P. (2004b). Türkçe Ruh Durumu Eylemleri İçin Bir Sınıflama Önerisi. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1(1), 35-45.
- KB: Arat, R. R. (1974). *Kutadgu Bilig II Çeviri* (2. bs). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KB: Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Khirizad, B. (2016). *Transpersonel Psikolojide Affetmek* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Koptagel- İlal G. (1984). *Tıpsal Psikoloji Tıpta Davranış Bilimleri*. İstanbul: Beta.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), Giriş, İnceleme, Metin, Dizin* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi, (TİEM 73 235v/3-450r/7), Giriş, Metin, İnceleme, Analitik Dizin* (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kuliev, G. K. (1998). *Semantika Glagola v Tyukskih Yazıkah*. Baku: ELM.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2015). *Metaforlar* (2. bs). İstanbul: İthaki.
- Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations a Preliminary Investigation, Chicago and London*. The University of Chicago.

- Mathieu, Y. (2006). A Computational Semantic Lexicon of French Verbs of Emotion. (edit. G. Shanahan, Yan Qu, ve Janyce Wiebe) *Computing Attitude and Affect in Text: Theory and Applications*, 20, 109-123.
- Morgan, T. C. (2013). *Psikolojiye Giriş (Sirel Karakaş&Rükzan Eski, Haz.)*. Konya: Eğitim.
- Niiranen, L. (2008). *Effects of Learning Contexts on Knowledge of Verbs* (Doktora Tezi). University Of Tromso, Tromso.
- Özönder (Ed.), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* içinde (s. 341-352). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Porzig, W. (1995). *Dil Denen Mucize* (Çev. Vural Ülkü). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sayar, K. (2015). *Ruh Hali: Bireysel Mutluluk-sosyal Mutluluk*. İstanbul: Timaş.
- Seçkin, K. (2013, Aralık 4). *Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı // Oguz Kagan Epic with Uighur Alphabet in Terms of Mental Verbs*. 921-929.
- Sorokin P. (2002). Özgeci Sevgi, (der. A. Krich, çev. M. Harmancı) *Aşkın Anatomisi* içinde (s.234-5). İstanbul: Say.
- Soydan, S. (2018). Tarama Sözlüğünün İlk İki Cildindeki Duygu Fiilleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of Turkish Studies*, 13(Volume 13 Issue 5), 471-493. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.12923>
- Şahin, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller* (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- TDK (1998). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Turan, Ü. D., Aslan, Ö., & Corga, E. (2014). Tümce-Başında Kullanılan Eylemler: Derlem Tabanlı Bir Çözümleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3132, 147-154.
- Tutar, H. (2015). *Davranış Bilimleri*. Ankara: Seçkin.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Van Voorst, J. (1992). The Aspectual Semantics of Psychological Verbs. *Linguistics and Philosophy*, 15(1), 65-92.
- Vanhoe, H. (2002). Aspects of the syntax of psychological verbs in Spanish. A lexical functional analysis (Miriam Butt & Tracy H. King, Ed.). *Proceedings of the LFG02 Conference*, Stanford: CSLI Publications, 373–389.
- Viberg, Å. (2004). The lexical typological profile of Swedish mental verbs. *Languages in Contrast, Volume 5, Issue 1*, 121 – 157.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1 (Mart), 17-51.
- Yaylagül, Ö. (2010). Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi /Journal of Modern Turkish Studies*, 7, 100-111.
- Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller (Doktora Tezi)*. Gazi Üniversitesi, Ankara.

Yunusoğlu, M. K. (2008). Dîvânu Lugâti't-Türk'te Metafor ve Metonimi. İçinde S. B. Özönder (Ed.), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (s. 496). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Yunusoğlu, M. K. (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerinde Metaforlar* (1. bs). Ankara: Türk Dil Kurumu.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 28/08/2019

Tez Başlığı: KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DUYGU FİİLLERİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 350 sayfalık kısmına ilişkin, 27/08/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 14 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- Alıntılar dâhil
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

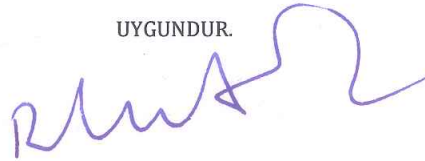

28.08.2019

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: ESRA İLTER
Öğrenci No: N09122769
Anabilim Dalı: TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
Programı: TÜRK DİLİ
Statüsü: Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Bülent GÜL

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE DEPARTMENT

Date: 28/08/2019

Thesis Title: EMOTION VERBS IN KARAHANLI TURKIC

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 27/08/2019 for the total of 350 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 14 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

28.08.2019
Date and Signature

Name Surname: ESRA İLTER
Student No: N09122769
Department: TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE
Program: TURKISH LANGUAGE
Status: Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Doç. Dr. Bülent GÜL

EK 2. TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 28/08/2019

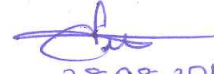
Tez Başlığı: KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DUYGU FİİLLERİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

28.08.2019
Tarih ve İmza

Adı Soyadı: ESRA İLTER
Öğrenci No: N09122769
Anabilim Dalı: TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
Programı: TÜRK DİLİ
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Bülent GÜL

Telefon: 0-312-2976860

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

EK 2. TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

	HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS
HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE DEPARTMENT	
Date: 28/08/2019	
Thesis Title: EMOTION VERBS IN KARAHANLI TURKIC	
My thesis work related to the title above:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Does not perform experimentation on animals or people. 2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). 3. Does not involve any interference of the body's integrity. 4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development). 	
<p>I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.</p>	
<p>I respectfully submit this for approval.</p>	
 28.08.2019 Date and Signature	
Name Surname: ESRA İLTER Student No: N09122769 Department: TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE Program: TURKISH LANGUAGE Status: ☐ MA ☐ Ph.D. ☒ Combined MA/ Ph.D.	
<u>ADVISER COMMENTS AND APPROVAL</u>	
 APPROVED. <hr/> Doç. Dr. Bülent GÜL	